

TOM

I

SOWIETYZACJA JĘZYKA NIEMCÓW ROSYJSKICH W LATACH 20. I 30. XX WIEKU

LOSY NIEMCÓW ROSYJSKICH I STAN ICH JĘZYKA (DO 1941 ROKU)

Część
3

KSZTAŁTOWANIE SIĘ JĘZYKA NIEMCÓW ROSYJSKICH

(DO 1917 ROKU)

Jolanta Mędelska, Marek Cieszkowski, Michał Sobczak

SOWIETYZACJA

JĘZYKA NIEMCÓW ROSYJSKICH

W LATACH 20. i 30. XX WIEKU

Jolanta Mędelśka, Marek Cieszkowski
Michał Sobczak

SOWIETYZACJA JĘZYKA NIEMCÓW ROSYJSKICH W LATACH 20. i 30. XX WIEKU

TOM

I

LOSY NIEMCÓW ROSYJSKICH I STAN ICH JĘZYKA (DO 1941 ROKU)

CZĘŚĆ 3

KSZTAŁTOWANIE SIĘ JĘZYKA NIEMCÓW ROSYJSKICH

(DO 1917 ROKU)

BYDGOSZCZ 2025

Komitety Redakcyjny
Jacek Maciejewski (przewodniczący)
Grzegorz Domek, Anna Janosz, Sławomir Kaczmarek
Jakub Lipski, Mirosława Szark-Eckardt
Monika Wilkość-Dębczyńska, Ireneusz Skowron (sekretarz)

Recenzja
Andrzej Kątny
Tadeusz Lewaszkiewicz

Redakcja
Sylvia Białobłocka

Projekt okładki
Art Studio

Opracowanie typograficzne
Anna Mreła | Art Studio

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz 2025

Utwór nie może być powielany i rozpowszechniany w całości ani we fragmentach
bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

**Dofinansowano ze środków Ministra Nauki
w ramach Programu „Regionalna Inicjatywa Doskonałości”**

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ISBN 978-83-8018-729-0
ISBN 978-83-8018-730-6 (e-book)

Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
(Członek Polskiej Izby Książki)
Redakcja: 85-074 Bydgoszcz, ul. Karola Szymanowskiego 3
tel. 52 32 66 479, e-mail: wydaw@ukw.edu.pl
<https://wydawnictwo.ukw.edu.pl>
Rozpowszechnianie: tel. 52 32 36 730, e-mail: piotr.krawczak@ukw.edu.pl
Druk: Drukarnia Cyfrowa UKW
tel. 52 32 36 702, e-mail: poligrafia@ukw.edu.pl

Poz. 2257 Ark. wyd. 18,5

Spis treści

1. Z dziejów języka niemieckiego	13
Podsumowanie	17
2. Sytuacja językowa Niemców rosyjskich	19
2.1. Język niemieckich mieszkańców rosyjskich miast	19
2.2. Niemieckie wyspy językowe w Rosji	21
2.2.1. Powołże	43
2.2.1.1. Odmiany dialektalne języka niemieckiego	43
2.2.1.2. Odmiana literacka języka niemieckiego	51
2.2.1.3. Niemczyzna regionalna (nadwołżańska)	52
2.2.2. Region Morza Czarnego	56
2.2.3. Zakaukazie	62
2.2.4. Wołyń	63
2.2.5. Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa	66
2.2.5.1. Kaukaz	67
2.2.5.2. Kazachstan	67
2.2.5.3. Syberia	68
2.2.5.4. Azja Środkowa	70
Podsumowanie	70
3. Onomastyka Niemców rosyjskich	74
3.1. Antroponimia	74
3.2. Toponimia	85
3.2.1. Powołże	86
3.2.1.1. Pierwotne ojkonimy spontaniczne	87
3.2.1.2. Ojkonimy oficjalne nadane przez werbowników	89
3.2.1.3. Ojkonimy oficjalne nadane przez rosyjskich urzędników	92
3.2.1.4. Ojkonimia kolonii córek	95
3.2.1.5. Likwidacja ojkonimii niemieckiej na Powołżu	97
3.2.1.6. Uwagi o innych nazwach terenowych niemieckiego Powołża	98
3.2.2. Inne obszary	99
3.2.2.1. Region Morza Czarnego i Besarabia	100
3.2.2.2. Zakaukazie	103
3.2.2.3. Wołyń	104
3.2.2.4. Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa	105
Podsumowanie	106

4. Stopień opanowania języka rosyjskiego przez mniejszość niemiecką	109
4.1. Miasta	110
4.2. Powołże	112
4.3. Region Morza Czarnego	137
4.4. Zakaukazie	143
4.5. Wołyń	146
4.6. Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa	148
Podsumowanie	151
5. Niemcy rosyjscy jako naród	155
Podsumowanie	162
6. Z historii badań nad językiem Niemców rosyjskich	163
Podsumowanie	196
7. Bibliografia	200
7.1. Wykaz skrótów wydawnictw periodycznych i prac zbiorowych	200
7.2. Literatura cytowana	206
7.3. Źródła internetowe	223
Summary	225
Zusammenfassung	236
Резюме	248

Table of contents

1. On the history of the German language	13
Summary	17
2. The linguistic situation of Russian Germans	19
2.1. The language of German speakers in Russian cities	19
2.2. German language islands in Russia	21
2.2.1. Volga region	43
2.2.1.1. Dialects of German	43
2.2.1.2. Literary German	51
2.2.1.3. Regional German dialects (Volga)	52
2.2.2. Black Sea region	56
2.2.3. Transcaucasia	62
2.2.4. Volhynia	63
2.2.5. Caucasus, Kazakhstan, Siberia, Central Asia	66
2.2.5.1. Caucasus	67
2.2.5.2. Kazakhstan	67
2.2.5.3. Siberia	68
2.2.5.4. Central Asia	70
Summary	70
3. Onomastics of Russian Germans	74
3.1. Anthroponymy	74
3.2. Toponymy	85
3.2.1. Volga region	86
3.2.1.1. Original spontaneous oikonyms	87
3.2.1.2. Official oikonyms given by recruiters	89
3.2.1.3. Official oikonyms given by Russian officials	92
3.2.1.4. Oikonyms of daughter colonies	95
3.2.1.5. Elimination of German oikonyms in the Volga region	97
3.2.1.6. Notes on other toponyms of the German Volga region	98
3.2.2. Other areas	99
3.2.2.1. Black Sea region and Bessarabia	100
3.2.2.2. Transcaucasia	103
3.2.2.3. Volhynia	104
3.2.2.4. Caucasus, Kazakhstan, Siberia, Central Asia	105
Summary	106

4. Degree of mastery of the Russian language by the German minority	109
4.1. Cities and towns	110
4.2. Volga region	112
4.3. Black Sea region	137
4.4. Transcaucasia	143
4.5. Volhynia	146
4.6. Caucasus, Kazakhstan, Siberia, Central Asia	148
Summary	151
5. Russian Germans as a people	155
Summary	162
6. On the history of research into the language of Russian Germans	163
Summary	196
7. Bibliography	200
7.1. List of abbreviations of periodicals and collective works	200
7.2. Literature cited	206
7.3. Internet sources	223
Summary	225
Zusammenfassung	236
Резюме	248

Inhaltsverzeichnis

1. Zur Geschichte der deutschen Sprache	13
Resümee	17
2. Sprachliche Situation der Russlanddeutschen	19
2.1. Sprache der deutschen Bewohner russischer Städte	19
2.2. Deutsche Sprachinseln in Russland	21
2.2.1. Wolgaregion	43
2.2.1.1. Dialektale Varianten der deutschen Sprache	43
2.2.1.2. Literarische Variante der deutschen Sprache	51
2.2.1.3. Regionales Deutsch (Wolgadeutsch)	52
2.2.2. Schwarzmeerregion	56
2.2.3. Transkaukasien	62
2.2.4. Wolhynien	63
2.2.5. Kaukasus, Kasachstan, Sibirien, Zentralasien	66
2.2.5.1. Kaukasus	67
2.2.5.2. Kasachstan	67
2.2.5.3. Sibirien	68
2.2.5.4. Zentralasien	70
Resümee	70
3. Onomastik der Russlanddeutschen	74
3.1. Anthroponymie	74
3.2. Toponymie	85
3.2.1. Wolgaregion	86
3.2.1.1. Primäre spontane Oikonyme	87
3.2.1.2. Offiziell von russischen Werbern vergebene Oikonyme	89
3.2.1.3. Offiziell von russischen Beamten vergebene Oikonyme	92
3.2.1.4. Oikonymie der Tochterkolonien	95
3.2.1.5. Abschaffung der deutschen Oikonymie in der Wolgaregion	97
3.2.1.6. Andere Flurnamen in der deutschen Wolgaregion	98
3.2.2. Andere Gebiete	99
3.2.2.1. Schwarzmeerregion und Bessarabien	100
3.2.2.2. Transkaukasien	103
3.2.2.3. Wolhynien	104
3.2.2.4. Kaukasus, Kasachstan, Sibirien, Zentralasien	105
Resümee	106

4. Russische Sprache und der Grad ihrer Beherrschung von der deutschen Minderheit	109
4.1. Städte	110
4.2. Wolgaregion	112
4.3. Schwarzmeerregion	137
4.4. Transkaukasien	143
4.5. Wolhynien	146
4.6. Kaukasus, Kasachstan, Sibirien, Zentralasien	148
Resümee	151
5. Russlanddeutsche als Volk	155
Resümee	162
6. Zur Geschichte der Erforschung der Sprache der Russlanddeutschen	163
Resümee	196
7. Bibliographie	200
7.1. Abkürzungsverzeichnis von Periodika und Sammelbänden	200
7.2. Zitierte Literatur	206
7.3. Internetquellen	223
Summary	225
Zusammenfassung	236
Резюме	248

Оглавление

1. Из истории немецкого языка	13
Выводы	17
2. Языковая ситуация российских немцев	19
2.1. Язык немецких жителей русских городов	19
2.2. Немецкие языковые острова в России	21
2.2.1. Поволжье	43
2.2.1.1. Диалектные разновидности немецкого языка	43
2.2.1.2. Литературный немецкий язык	51
2.2.1.3. Региональный (поволжский) вариант немецкого языка	52
2.2.2. Причерноморье	56
2.2.3. Закавказье	62
2.2.4. Волынь	63
2.2.5. Кавказ, Казахстан, Сибирь, Средняя Азия	66
2.2.5.1. Кавказ	67
2.2.5.2. Казахстан	67
2.2.5.3. Сибирь	68
2.2.5.4. Средняя Азия	70
Выводы	70
3. Ономастика российских немцев	74
3.1. Антропонимия	74
3.2. Топонимия	85
3.2.1. Поволжье	86
3.2.1.1. Первичные спонтанные ойконимы	87
3.2.1.2. Официальные ойконимы, присвоенные рекрутерами вызывателями	89
3.2.1.3. Официальные ойконимы, присвоенные русскими чиновниками	92
3.2.1.4. Ойконимия дочерних колоний	95
3.2.1.5. Ликвидация немецкой ойконимии в Поволжье	97
3.2.1.6. Заметки о других топонимах немецкого Поволжья	98
3.2.2. Другие территории	99
3.2.2.1. Причерноморье и Бессарабия	100
3.2.2.2. Закавказье	103
3.2.2.3. Волынь	104
3.2.2.4. Кавказ, Казахстан, Сибирь, Средняя Азия	105
Выводы	106

4. Уровень владения русским языком среди немецкого меньшинства	109
4.1. Города	110
4.2. Поволжье	112
4.3. Причерноморье	137
4.4. Закавказье	143
4.5. Волынь	146
4.6. Кавказ, Казахстан, Сибирь, Средняя Азия	148
Выводы	151
5. Российские немцы как народ	155
Выводы	162
6. Из истории исследований языка российских немцев	163
Выводы	196
7. Литература	200
7.1. Список условных обозначений периодических изданий и коллективных монографий	200
7.2. Цитированная литература	206
7.3. Интернет-источники	223
Summary	225
Zusammenfassung	236
Резюме	248

1. Z dziejów języka niemieckiego

Nie sposób omówić funkcjonowania niemczyzny w Rosji bez pobieżnego choćby przedstawienia podstawowych etapów formowania się tego języka w starej ojczyźnie Niemców rosyjskich.

Ogólnoniemiecki język literacki, tzw. *Hochdeutsch*, to skodyfikowana, normatywna odmiana niemczyzny. *Hochdeutsch* ukształtował się na gruncie dialektów wysokoniemieckich (*Oberdeutsch*). Terminem *dialekty wysokoniemieckie* obejmuje się gwary występujące na obszarze południowej, wyżynno-górzystej części Niemiec i przeciwstawia je gwarom występującym na północnoniemieckim obszarze nizinnym, które nazywa się *Niederdeutsch* (*dolnoniemieckie*). Granica między tymi dialektami przebiega wzdłuż tzw. linii benrackiej (*Benrather Linie*) Düsseldorf (nad Renem) – Magdeburg (nad Łabą) – Frankfurt (nad Odrą) i jest efektem zmian fonetycznych, które zaszły (dialekty górnoniemieckie) bądź nie zaszły (dialekty dolnoniemieckie) w poszczególnych grupach dialektów w ich systemach spółgłoskowych (druga przesuwka spółgłoskowa) na przestrzeni wieków (Stedje 2001: 59; Чеботарева 2006: 865).

W historii *Hochdeutsch* wyróżnia się trzy okresy:

1) Staro-wysoko-niemiecki (*Althochdeutsch*) obejmujący VIII–XI w.¹, kiedy to dokonano się przejście od starych dialektów plemiennych do dialektów dzielnicowych. Wydziela się wśród tych narzeczy cztery podstawowe, wewnętrznie zróżnicowane²: frankoński, alemański, bawarski i turyngijski. Jednego ogólnego (wspólnego) środka komunikacji wówczas jeszcze nie było, porozumienie się użytkowników poszczególnych narzeczy umożliwiała bliskość strukturalna dialektów. Jednolite zasady ortografii nie istniały, pojawiające się wątpliwości co do pisowni to skutek przejścia znaków języka łacińskiego oraz różnic fonetycznych i morfologicznych między dialektami (Stedje 2001: 75–76).

2) Średnio-wysoko-niemiecki (*Mittelhochdeutsch*) obejmujący XII–XIII w.³, czyli okres rozdrobnienia feudalnego. Pojawiły się wówczas pierwsze dokumenty

¹ Od zarania piśmiennictwa do czasu, kiedy w państwie frankońskim dominowały dialekty plemienne Germanów zachodnich.

² Np. dialekt frankoński składał się z co najmniej czterech odrębnych dialektów: dolnofrankońskiego, środkowofrankońskiego, reńsko-frankońskiego i wschodniofrankońskiego.

³ Periodyzację tego okresu są zróżnicowane. Najczęściej mówi się o okresie przejściowym w latach 1050–1150 i klasycznym okresie średnio-wysoko-niemieckim w latach 1150–1350 (Stedje 2001: 63).

prawne pisane w dialektach niemieckich⁴, miasta kodyfikowały prawo miejskie w lokalnym dialekcie. Oprócz tego rozwija się literatura religijna i naukowa w języku niemieckim. Jednolitość języka niemieckiego umacniała się dzięki oddziaływaniu dialektów na siebie nawzajem. Wpływy te doprowadziły już w XI w. do zacierania się pewnych różnic między dialektami alemańskim, bawarskim i wschodniofrankońskim. Mimo rozbicia politycznego i gospodarczego w okresie środkowo-wysokoniemieckim trwał proces oddziaływania wzajemnego między dialektami, dzięki czemu nie doszło do rozpadu języka niemieckiego⁵. Klasyczny średnio-wysoko-niemiecki to literacki, ponadregionalny język dworu i rycerzy – stosunkowo jednolity język, który powstał na bazie dialektów górnoniemieckich i był używany na niemieckim obszarze kulturowym do czasu upadku rycerstwa pod koniec XIII w. (Stedje 2001: 94–95).

3) Wczesno-nowo-wysoko-niemiecki (*Frühneuhochdeutsch*) obejmujący lata 1350–1650 i nowo-wysoko-niemiecki (*Neuhochdeutsch*) od roku 1650 po czasy współczesne (Жирмунский 1948: 28; Szulc 1999: 49; Stedje 2001: 115; Wolff 2004: 103). Mimo rozdrobnienia feudalnego i osłabienia jedności państwowej Niemcy przeżywały w tym okresie rozkwit gospodarczy. Postęp wzmacniał odrębność ekonomiczną poszczególnych regionów i utrwalał jednocześnie zróżnicowanie dialektalne. Dialekty alemański, wschodniofrankoński i bawarski oddaliły się od siebie. Granice dialektów zbiegły się z granicami posiadłości feudalnych, użytkownicy poszczególnych dialektów coraz mniej się rozumieli. Jednak jednocześnie z tendencjami odśrodkowymi działały też mechanizmy konsolidacyjne wynikające z potrzeb gospodarki. Przejawiały się dwójako: z jednej strony w dialektach zaznaczały się ogólne tendencje rozwojowe, z drugiej zaś intensywne kontakty gospodarcze, polityczne i kulturalne, zwłaszcza wzdłuż dróg handlowych, prowadziły do oddziaływania dialektów na siebie nawzajem i powstawania ponadregionalnych kancelarii (m.in. kancelarii cesarskiej, która w latach 1346–1438 znajdowała się w Pradze, a następnie została przeniesiona do Wiednia) (Stedje 2001: 120). Wspólnego, ponaddialektalnego kodu jeszcze nie było, tworzył się on co najwyżej w poszczególnych dzielnicach⁵. Pod koniec XV w. także w większych miastach powstawały kancelarie, m.in. w Augsburgu, Lipsku i Norymberdze, w których kształtował się *Gemeindeutsch*, swoisty język ogólnoniemiecki powstały z połączenia różnych cech dialektalnych. W XV w. w oświeconych kręgach społeczeństwa umacniało się poczucie jedności narodowej, któremu towarzyszyło dążenie do stworzenia

⁴ W XIV w. otwierano szkoły nauczające pisma niemieckiego i przygotowujące kandydatów do pracy w kancelariach.

⁵ Jedynie na terytoriach północno-zachodnich – wskutek ich izolacji politycznej – wydzielił się język holenderski.

języka ogólnoniemieckiego⁶. Unifikację kodu językowego przyspieszyło wynalezienie druku. Drukarze normalizowali język, kierując się stanem obserwowanym w najbardziej wówczas poważanych odmianach ponaddialektalnych, i upowszechniali ów skodyfikowany wzorzec w tysiącach egzemplarzy, co sprzyjało rugowaniu dialektów (Stedje 2001: 121–122). Niezwykle ważną rolę w umacnianiu się i upowszechnianiu wschodnio-środkowo-niemieckiej bazy niemieckiego języka narodowego odegrał M. Luter (Stedje 2001: 123–126). Na jego *Biblii* i innych utworach uczono dzieci sztuki czytania i pisania⁷. Zwycięstwo reformacji na znacznych obszarach północnych i środkowych Niemiec, a także w dużych miastach miało istotny wpływ na dzieje języka niemieckiego. Zaczęto wówczas nauczać w szkołach języka ojczystego, co sprzyjało rozprzestrzenianiu się jego nowych norm. Ten znormalizowany język literacki nazywa się miśnieńskim (Жирмунский 1956: 558–559; Чеботарева 2006: 865–873).

W czasie wojny trzydziestoletniej (1618–1648) język niemiecki zaśmiecwały zapożyczenia z języków nieprzyjacielskich armii. Pokój westfalski usankcjonował rozbite Niemiec na 300 suwerennych księstw i 50 stosunkowo samodzielnych miast. W wyniku tego nie powstał centralny ośrodek państwowy, w którym mogłoby się rozpocząć językowe scalanie kraju. Centrum kształtowania się ogólnoniemieckiego języka literackiego stał się środkowy wschód Niemiec (Saksonia). Dialekt wschodnio-środkowo-niemiecki łączył w sobie liczne cechy dialektu środkowoniemieckiego, południowoniemieckiego i częściowo północnoniemieckiego; był pośrednim ogniwem między zróżnicowaniem dialektalnym na północy i na południu kraju (Чеботарева 2006: 873–874). Tak więc, co podkreślał m.in. W. Żyrmunski, punktem wyjścia do formowania się ogólnoniemieckiego języka literackiego nie stało się „wyniesienie” lokalnego dialektu Saksonii nad inne dialekty dlatego, że to właśnie Saksonia była wówczas dzielnicą najbardziej rozwiniętą, lecz dlatego, że jej dialekt nosił ślady wymieszania cech innych niemieckich dialektów (Жирмунский 1968: 36). Jednocześnie miśnieńska odmiana literacka kontynuowała tendencje unifikacyjne na starych niemieckich ziemiach. Reformacja wzmocniła pozycję kulturową i językową Saksonii, głównie Lipska i Wittenbergi – centrów szkolnictwa wyższego, które w XVII stuleciu

⁶ „Наряду с термином «Gemeindeutsch» появляются словосочетания большого политического смысла: *Deutschland, Vaterland, deutsche Nation*; латинское «Sanctum Imperium Romanum» сменяется на немецкое «Heiliges Römisches Reich deutscher Nation»” („Obok terminu «Gemeindeutsch» pojawiają się wyrażenia o dużym wydźwięku politycznym: *Deutschland, Vaterland, deutsche Nation*; łacińskie «Sanctum Imperium Romanum» jest zastępowane przez niemieckie «Heiliges Römisches Reich deutscher Nation»”) (Чеботарева 2006: 869).

⁷ W swoim przekładzie *Biblii* i w innych utworach M. Luter obficie czerpał z leksyki dialektów własnych stron rodzinnych, czyli ze wschodnio-środkowo-niemieckich narzeczy Turyngii i Saksonii, graniczących z obszarem dolnoniemieckim (Жирмунский 1948: 59).

bardzo się przyczyniły do upowszechnienia miśnieńskiej odmiany języka literackiego (Чеботарева 2006: 874).

Przed połową XVII w. dolnoniemiecki został wyparty ze szkół, dialekty dolnoniemieckie stały się w zasadzie kodami ludowymi. W roku 1691 ukuto termin *Plattdeutsch* (dolnoniemiecki). Dosłownie oznaczał on język niziny niemieckiej, nabrał jednak znaczenia ‘język nieszlachetny, język pospółstwa’, stając się antonimem *Hochdeutsch* (Чеботарева 2006: 874).

Okolo połowy XVII w. warstwy wykształcone miały już świadomość ważnej roli języka w dziele konsolidowania poszczególnych dzielnic kraju. Zaczęto zakładać stowarzyszenia na rzecz wprowadzenia języka ojczystego do życia społeczno-politycznego. Do najbardziej znanych stowarzyszeń należało Towarzystwo Owocodajne (Fruchtbringende Gesellschaft), które powstało w Weimarze w roku 1617. Celem tego ugrupowania było tworzenie języka literackiego, jego kodyfikacja oraz uwolnienie języka niemieckiego od zapożyczeń. Podobne stowarzyszenia powstały później w Strasburgu, Hamburgu, Norymberdze i Lipsku (Stedje 2001: 145).

Wiek XVII to też okres silnego oddziaływania języka francuskiego na niemiecki oraz walki niemieckich intelektualistów z tym niechcianym wpływem (Schmidt 1982: 151–152; Чеботарева 2006: 874).

W XVIII stuleciu centrum gospodarcze i polityczne Niemiec przesuwają się z zachodu (rozdrobnionego, osłabionego zatargami feudalnymi) do Saksonii, Austrii, później do Brandenburgii. W XVII w. i 1. połowie XVIII w. to właśnie Saksonia odgrywała decydującą rolę w rozwiązywaniu problemów językowych (Чеботарева 2006: 874–875).

Na przełomie XVII i XVIII w. kształtowanie się niemieckiego języka narodowego dobiegało końca (Stedje 2001: 147–148). W zasadzie uformowały się już normy ortograficzne i gramatyczne, które objęły całe terytorium państwa z wyjątkiem południowego wschodu⁸. W odmianie mówionej zaznaczyło się dążenie do rugowania pewnych wyrazistych cech dialektalnych. Tendencja ta nie miała jednak większego znaczenia, ponieważ i tak w mowie każdego Niemca silnie przejawiało się zróżnicowanie dialektalne (Григорьева 2005: 42; Чеботарева 2006: 875).

Normatywny język narodowy upowszechniany w XVIII w. nazwano *Schriftsprache* (język pisany, literacki). Podstawą języka narodowego stał się język literacki ukształtowany na bazie dialektów wysokoniemieckich (często nazywany językiem miśnieńskim), w którym wydawano druki w Lipsku i Wittenberdze. Pozostałe prowincjonalne odmiany języków pisanych stopniowo wychodziły z użycia (Stedje 2001: 148–149; Чеботарева 2006: 875).

⁸ Tam w wariantcie pisanym przejawiały się swoiste cechy dialektów bawarskich.

W XVIII w. ostatecznie uformował się też system niewielkich dialektów używanych na terenach poszczególnych posiadłości feudalnych. Utrzymał się w kolejnych stuleciach (Чеботарева 2006: 875).

Na normalizację wariantu pisanego⁹ nowoniemieckiego języka narodowego największy wpływ miały: język kancelarii miejskich i książęcych, język pierwszych drukarzy, język *Biblii* M. Lutra i druków czasu reformacji, język gramatyków-kodyfikatorów (m.in. J. G. Schottel) oraz język klasycznej literatury niemieckiej XVIII–XIX w., zatem u jego podłoża nie leży, jak to zazwyczaj bywa, „язык крупнейшего городского центра, нормализованный с помощью письменности”¹⁰ (Жирмунский 1948: 59). Ostateczne ustalenie się normy nastąpiło na przełomie XVIII i XIX stulecia. Tak więc proces kształtowania się języka narodowego trwał w podzielonych feudalnie Niemczech znacznie dłużej niż w innych krajach europejskich, bo od wieku XVI po XIX. Unifikacja języka potocznego (*Umgangssprache*) zakończyła się – i to tylko w ogólnych zarysach – dopiero u schyłku XIX stulecia. Powstanie jednolitego języka narodowego wyprzedziło w Niemczech konsolidację państwa (1871 r.) (Чеботарева 2006: 875).

Podsumowanie

Hochdeutsch (ogólnoniemiecki język literacki) wykształcił się z dialektów wysokoniemieckich (*Oberdeutsch*).

Potrzeba powołania do życia języka ogólnoniemieckiego zaczęła kiełkować w okresie wczesno-nowo-wysokoniemieckim (XIV–XVII w.). Unifikację przyspieszyło wynalezienie druku. Drukarze kodyfikowali język, orientując się na najbardziej liczące się odmiany ponaddialektalne, i upowszechniali go. Prowadziło to do powolnego eliminowania dialektów. Wydanie *Biblii* M. Lutra przyczyniło się do umocnienia się i rozprzestrzenienia wschodnio-środkowo-niemieckiej bazy języka narodowego. Wskutek reformacji wprowadzono do szkół nauczanie języka ojczystego i upowszechniono jego nowe normy. Ów skodyfikowany język literacki nazwano miśnieńskim.

W połowie XVII w. w Niemczech, rozbitych na 300 suwerennych księstw i 50 samodzielnych miast, nie uformowało się centrum państwowości zdolne do językowego scalenia kraju. Ogólnoniemiecki język literacki zaczął się kształtować w Saksonii (środkowy wschód Niemiec), gdyż to dialekt wschodnio-środkowo-niemiecki stanowił ogniwo pośrednie między zróżnicowaniem dialektalnym na północy i na południu. W Saksonii (w Lipsku, w Wittenberdze)

⁹ Z czasem także mówionego.

¹⁰ „język największego ośrodka miejskiego skodyfikowany za pomocą pisma”.

powstały centra szkolnictwa wyższego upowszechniające miśnieńską odmianę języka literackiego.

Dialekty dolnoniemieckie przed połową XVII w. zostały wyrugowane ze szkół, przez co stały się gwarami ludowymi.

W XVIII w. Saksonia, Austria, Brandenburgia uzyskały status centrum gospodarczo-politycznego Niemiec oraz decydujący głos w kwestiach językowych. Na przełomie XVII i XVIII w. język narodowy był już w zasadzie ukształtowany. Obserwowano tendencję do rugowania wyrazistych cech dialektalnych, niemniej nadal w mowie każdego Niemca zaznaczało się silne zróżnicowanie dialektalne.

Norma ustaliła się ostatecznie na przełomie XVIII i XIX w., do unifikacji języka potocznego (*Umgangssprache*) doszło dopiero pod koniec XIX w.

2. Sytuacja językowa Niemców rosyjskich

Als seit 1764 die ersten deutschen Kolonisten nach Rußland zogen, konnten sie wenig aus der Heimat mitnehmen. Vieles mußte zurückgelassen werden, vieles ging auf der Reise verloren. Was sie aber auf ihrer langen Wanderung nach und in Rußland immer begleitete, war ihre deutsche Kultur und Sprache. Das Bild der "mitwandernden" deutschen Sprache, die die Rußlanddeutschen – mitunter als einziges – bewahren konnten, während ihnen vieles andere genommen wurde, kennzeichnet die Geschichte der Deutschen in Rußland und der späteren Sowjetunion: Auch in den Zeiten der Verfolgungen, des Lagerlebens, der Sondersiedlungen, der Weiterwanderung hielten sie am Deutschen fest, so gut dies möglich war¹¹ (Rosenberg 1997: 585).

2.1. Język niemieckich mieszkańców rosyjskich miast

Niemcy, którzy przybywali do Rosji przed XVIII stuleciem, osiadali w miastach. Początkowo mieszkali w nich w rozproszeniu i długo nie tworzyli odrębnych skupisk, gdyż stosunkowo łatwo integrowali się i asymilowali z miejscową ludnością (Busch 1997b: 539), tym łatwiej, że np. pierwsi Niemcy osiadający w Moskwie wiązali się z Rusinkami (Menes 2012: 80). Szybko asymilowali się zwłaszcza przedstawiciele warstw wyższych, gdyż aby podjąć służbę państwową, musieli przechodzić na prawosławie (Плебе 1999: 205). Asymilacja postępowała szybko i sprawnie także dlatego, że przed panowaniem Katarzyny II Niemców w Imperium było niewiele, diaspora niemiecka nie miała zdolności do samoodtwarzania¹² (Дизендорф 1995b: 44).

¹¹ „Gdy od 1764 r. pierwsi niemieccy koloniści napływali do Rosji, niedużo mogli zabrać ze sobą z ojczyzny. Wiele rzeczy musieli pozostawić, trochę zginęło podczas podróży. Tym, co im jednak zawsze podczas długiej wędrówki po Rosji towarzyszyło, była kultura niemiecka i język niemiecki. Obraz «współwędrującego» języka niemieckiego, który – jako jedyną spośród wielu utraconych rzeczy – Niemcy rosyjscy mogli zachować, jest znamieny dla historii Niemców w Rosji i w późniejszym Związku Radzieckim. Także w czasach prześladowań, życia w łagrach, w specjalnych osiedlach pracy przymusowej oraz w trakcie dalszych wędrówek Niemcy trwali przy języku niemieckim zawsze, gdy tylko to było możliwe”.

¹² W skład ludności niemieckiej zamieszkującej miasta rosyjskie wchodził też Niemcy sara-towscy. Niemcy osiedlili się w Saratowie późno, dopiero po manifeście Katarzyny II. W roku 1769 w sara-towskiej slobodzie niemieckiej mieszkało 30 rodzin, w całym zaś Saratowie – 137 Niemców (Лиценбергер 1995: 75). W roku 1897 skupisko Niemców w Saratowie liczyło już 8 tys. osób (Тетюев 2014: 81).

Niemiecki był w Rosji oficjalnym językiem Akademii Nauk na początkowym etapie jej funkcjonowania. Potrzeba posługiwania się nim wynikała nie tylko z faktu, że rosyjski w owym czasie nie miał jeszcze rozwiniętej terminologii naukowej, ale też z tego, że większość członków tej instytucji stanowili Niemcy (Бормбехер 1999: 76). Dokumentacja z tego okresu działalności Akademii może zawierać ślady wpływu rosyjskiego na literacką odmianę lokalnie używanej niemieczyny.

Z czasem pod osadnictwo dla obcokrajowców, w tym Niemców, zaczęto wydzielać specjalne części miast, tzw. slobody¹³, czyli odseparowano ich od rosyjskiego otoczenia. Wiadomo, że w 1780 r. językiem potocznym slobody moskiewskiej stał się niemiecki (Eisfeld 2010: 5).

W miastach rosyjskich zachowały się pewne ślady języka, którym posługiwali się przybysze z ziem niemieckich. Ślady te mogą stanowić cenne źródło do badań nad językiem pierwszych Niemców rosyjskich, o którym dziś prawie nic nie wiemy. Przypuszcza się, że:

Język tych Niemców, którzy się nie asymilowali, nie ulegał specjalnym modyfikacjom, odświeżał się bowiem dzięki kontaktom z nowymi przybyszami z Niemiec, dzięki podróżom do Niemiec, dzięki szerokiemu dostępowi do niemieckiej prasy i literatury (Niemcy w Rosji byli zamożni, wykształceni i mobilni) (Mędelaska 2015a: 16).

Tak więc np. na miejscu dawnej moskiewskiej dzielnicy Bołwanowka¹⁴ odkryto w XIX w. kamienne płyty nagrobne z pochodzącymi z XVI w. napisami w języku niemieckim; niemieckie nagrobki z czasów Iwana Groźnego odkryto też na starym cmentarzu w dzielnicy Naliwki (prawy brzeg rzeki Moskwy), gdzie wówczas mieszkali „niemieccy cywile” (Ковригина, Петров 2004: 557; Menes 2012: 81–82; zob. też Рытикова 2005). W slobodach niemieckich wznoszono kościoły ewangelicko-protestanckie, sprowadzano do nich niemieckich duchownych, którzy opracowywali dokumentację, m.in. księgi metrykalne (Ковригина, Петров 2004: 557). W latach 1577–1578 Niemiec H. Staden, „oprycznik”, który kilkanaście lat spędził w Rosji, przedstawił opis państwa rosyjskiego. Manuskrypt odnaleziono w XIX w. w archiwum hanowerskim. Stanowi ważne źródło do badań nad historią Rosji (Шокарев 2006b: 778), ale zapewne jest też bezcennym zabytkiem języka niemieckiego (także, jak można przypuszczać, jego wersji używanej w Rosji¹⁵). Kilka tekstów z tego samego okresu pozostawił rów-

¹³ Pierwsza niemiecka osada o charakterze zwartym (swoista wyspa językowa) powstała pod koniec lat 50. XVI w. na przedmieściach Moskwy. W 1660 r. mieszkało w niej około 1 tys. Niemców (Eisfeld 2010: 5).

¹⁴ W XVI w. stacjonowała tam najemna konnica niemiecka (Menes 2012: 81).

¹⁵ Nawet jeśli była to tylko wersja idiolektalna.

niez E. Kruse, pochodzący z Inflant działacz polityczny i pisarz (Шокарев 2004: 237–238), oraz J. Taube, doradca cara Iwana IV, wywodzący się z ziem nadbałtyckich (Шокарев 2006a: 511–512). Wiedzę o języku niemieckich mieszkańców miast (kupców, rzemieślników, medyków, także wojskowych) można czerpać z wszelkich tekstów pisanych ręką Niemców rosyjskich, którymi dysponują historycy, w tym także z korespondencji prywatnej.

Innym źródłem do badań nad niemieczyzną używaną w miastach rosyjskich może być prasa niemiecka wydawana w Rosji od 1. połowy XVIII w. (m.in. „St. Petersburger Zeitung”, „Moskauer Deutsche Zeitung”¹⁶). W miastach ukazywały się czasopisma ogólnoinformacyjne, a także specjalistyczne (religijne, fachowe) (Герман, Иларионова, Плеве 2007: 189), odzwierciedlały więc zapewne bogatą i różnorodną ówczesną leksykę niemiecką, być może już zabarwioną lokalnie.

Na swych badaczy czeka też dokumentacja prowadzona przez kancelarie miejskich szkół niemieckich¹⁷. Podczas kształcenia wzrastających na obczyźnie dzieci Niemców rosyjskich skupiano się nie tylko na przygotowaniu ich do konfirmacji, lecz także na nauczaniu języka ojczystego (Stricker 1997: 422). Wiadomo, że w Sankt Petersburgu¹⁸ (a także w prowincjach bałtyckich) niemiecki język literacki cieszył się dużym prestiżem. Łączy się ten fakt z wysokim poziomem nauczania w petersburskich szkołach¹⁹ (Berend 1998: 12).

2.2. Niemieckie wyspy językowe w Rosji

Jak już wspomnieliśmy wyżej, ci Niemcy, którzy przybyli do Rosji przed panowaniem Katarzyny II, zazwyczaj – niezależnie od pochodzenia – asymilowali się, gdyż było ich wówczas niewielu w stosunku do ogólnej liczby ludności kraju zasiedlenia. Zmiana nastąpiła dopiero wskutek polityki kolonizacyjnej prowadzonej przez Katarzynę II (Дизендорф 1995b: 44). Polityka ta stworzyła warunki do ukształtowania się w Rosji niemieckich wysp językowych.

¹⁶ W nadwołżańskim Saratowie także ukazywała się prasa w języku niemieckim, m.in. „Saratowsche Deutsche Zeitung”, zob. o niej: Schiller 1927; Sittig 2004; Небайкина 2014.

¹⁷ W Saratowie w początkach XX w. działały renomowane prywatne gimnazja, powstawały niemieckie kluby, stowarzyszenia, związki sportowe i in. (Тетюев 2014: 82). Ich archiwa także zapewne kryją materiały warte uwagi językoznawców.

¹⁸ Wśród budowniczych północnej stolicy Rosji było wielu Niemców, oni też należeli do grona jej pierwszych mieszkańców (Юхнева 2006: 377).

¹⁹ Uważa się, że Niemcy petersburscy nie tworzyli zamkniętych skupisk i porozumiewali się zazwyczaj po rosyjsku (por.: „петербургские немцы не могли составлять замкнутой этнической колонии в собственном смысле этого слова и пользовались в процессе общения преимущественно русским языком” – Домашнев 1996: 27).

* * *

Terminu *wyspa językowa* używano przez dziesięciolecia w różnych, nierzadko rozbieżnych znaczeniach. Już w latach 30. XX w. wskazywano na jego nieprecyzyjność²⁰. Pojęciem tym posługiwali się badacze reprezentujący rozmaite dyscypliny naukowe – obok lingwistów byli to socjolodzy, geografowie, kulturoznawcy i in. Na temat paradygmatów badawczych, ich ideologicznego uwiłkiania w okresie III Rzeszy oraz skutków stosowania alternatywnej terminologii zob. Földes 2006²¹.

Dziś nadal mamy do dyspozycji wiele definicji pojęcia *wyspa językowa*. Jak jednak twierdzi rosyjska badaczka L. Puziejkina, nie są one sprzeczne; rozszerzają to pojęcie lub zawężają albo też uściślają je i różnicują. Jednocześnie:

[...] термин постепенно приобретает все более широкое значение, переходя от чисто лингвистического уровня к смежным дисциплинам, таким как этнография, культурология, история, политология, социология и психология²² (Пузейкина 2013: 69).

Austriacki badacz P. Wiesinger nazywa wyspami językowymi zamknięte, relatywnie niewielkie²³ językowe wspólnoty osadnicze²⁴, występujące punktowo

²⁰ Powstała wówczas m.in. obszerna praca W. Kuhna poruszająca problemy związane z badaniem wysp językowych. Omówiono w niej cel tego rodzaju studiów, miejsce badań wśród innych nauk, historię studiów nad niemieckimi wyspami językowymi, sposoby pozyskiwania materiału językowego, granice językowe, zmiany kształtów wysp, ich typy, znaczenie badań nad wyspami językowymi itp. (Kuhn 1934).

²¹ Por. także: <https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/881/1536> (dostęp: 7 II 2019).

²² „[...] termin nabiera stopniowo coraz szerszego znaczenia, przesuwając się z poziomu czysto językoznawczego ku dyscyplinom pokrewnym, takim jak etnografia, kulturologia, historia, politologia, socjologia i psychologia”.

²³ Jak wynika z opublikowanych w latach 30. XX w. rozważań L. Bloomfielda na temat granic językowych, wyspę (wysepkę) językową może tworzyć dowolna zbiorowość ludzka, jeśli tylko znajduje się w obcojęzycznym otoczeniu. Może to być jedna rodzina albo nawet tylko jedna osoba, por.: „Языковая граница предстает, таким образом, не только в виде большой ломаной линии, но и в виде многочисленных небольших замкнутых кривых вокруг языковых островков, причем некоторые из них включают только одну семью или даже одного человека” („Granica językowa jawi się tym samym nie tylko w postaci wielkiej łamanej linii, ale też w postaci licznych, niedużych, zamkniętych krzywych wokół wysepek językowych, przy czym część z nich obejmuje tylko jedną rodzinę albo nawet jednego człowieka”) (Блумфилд 2002: 67–68). Odmienne stanowisko w tej kwestii zajmował rosyjski badacz W. Żyrmunski, odróżniający wyspy językowe (*Sprachinseln*) od pojedynczych osiedli (*Streusiedlungen*) i uznający za wyspy językowe tylko owe większe twory (Schirmunski 1930c: 54).

²⁴ Jednak wyspy językowe bywają też rozległe, jak bowiem zauważa badaczka gwar przeniesionych, w szczególności gwar tzw. późnego osadnictwa, L. Barannikowa, dla przesiedleń organizo-

lub stanowiące określony areał na stosunkowo rozległym terytorium innojęzycznym (1983: 901; zob. też: Domaschnew 1994: 165; Домашнев 1996: 24; Cieszkowski 2022: 144–145). Wyspy językowe otacza morze obcej mowy. W takim właśnie znaczeniu terminu *wyspa językowa* użyto po raz pierwszy²⁵ w 1847 r. w stosunku do mniejszości słowiańskiej zamieszkującej – w otoczeniu ludności niemieckojęzycznej – okolice Królewca (Auer, Hinskens, Kerswill 2005: 221).

Na ogół uważa się, że tworzenie się wysp językowych jest wynikiem osadnictwa na danym obszarze ludności obcej etnicznie²⁶, która zachowując swą odrębność, wyrażaną nie tylko za pomocą języka, ale także przez różnorodne formy reprezentacji kulturowej (Hutterer 1982: 178), zazwyczaj w niewielkim stopniu asymiluje się ze środowiskiem lokalnym²⁷. Środowisko to może być postrzegane zarówno jako zagrożenie dla wyspy, jak i jako czynnik stabilizujący jej struktury. Na przykład H. Protze pod pojęciem *wyspa językowa* rozumie osiedla

wanych (np. przez państwo) charakterystyczna jest masowość (oraz jednoczesność osiadania ludności), dla „samowolnych” – mniejsze rozmiary (oraz niejednoczesność) (Баранникова 1977: 5).

²⁵ Wcześniej posługiwano się nazwami w rodzaju: *kolonie*, *osady*, *wyspy narodowe*, *skrawki niemieckiej ziemi*, *Niemcy za granicą* (Пузейкина 2013: 69).

²⁶ Także rosyjski badacz J. Wierieszczagin podkreśla, że wyspa językowa może się utworzyć wówczas, gdy imigranci zasiedlą jakiś obszar w sposób zwarty. W takich warunkach ich język zazwyczaj zaczyna się rozwijać samodzielnie, w kraju bowiem, z którego przybyli, rozwój języka dokonuje się w odmienny sposób. Tacy imigranci tworzą nową społeczność językową (Верещагин 1969: 42).

²⁷ Warto dodać na marginesie, że jednak nie zawsze wyspy językowe powstają w wyniku osiadania na jakimś terytorium ludności obcej etnicznie, takie wyspy mogą się tworzyć także wskutek porzucenia własnego języka i przejęcia innego kodu przez część mieszkańców obszaru dotąd jednolitego pod względem językowym. Jako przykład mogą posłużyć zwarte obszary polskojęzyczne na Litwie historycznej, czyli rozległe polskie wyspy językowe, które pojawiły się tam około połowy XIX stulecia. Nie były one skutkiem osadnictwa elementu polskiego na obcym, rusko-litewskim terytorium, czyli kolonizowania tych ziem. Na Litwie historycznej doszło do masowego polonizowania się chłopów, głównie Litwinów, w którego wyniku – niezależnie od siebie i w miejscach dość odległych od ojczyzny językowej – powstały trzy duże polskie wyspy językowe: wileńska (głównie na prawym brzegu Wilii), kowieńska (między Niemnem, Wilią a Niewiażą) i smołwieńska (między Widzami a Jeziorosami) (Turska 1995: 97–98). „Ze współczesnych badań wynika, że mniejszych obszarów (inaczej wysp językowych) było więcej. Poza opisanymi przez H. Turską trzema wymienionymi wyżej wyspami język polski funkcjonował we wsiach także na Grodzieńszczyźnie, w Lidzkim, Wołkowyskiem, Baranowickim, częściowo Brzeskiem, także w okolicach Kliczewa (na północ od Bobrujska), w Połockiem i Witebskiem, na Mińszczyźnie i Mohylewszczyźnie, poza granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego w Łatgalii (na Łotwie)” (Grek-Pabisowa 2002: 143). Polskie wyspy językowe na Litwie są fenomenem, gwary ludowe bowiem powstały tam na bazie dialektu kulturalnego, z czasem zaś, już na powojennej Litwie, doszło „do swoistego, samorzutnego przywrócenia normalnego stosunku: gwary ludowe → dialekt kulturalny” (Mędeńska 1993: 475). O polskich i niemieckich wyspach językowych w ZSRR w aspekcie porównawczym zob. Mędeńska 2015a.

oddalone od zwartej społeczności etnicznej terytorialnie, językowo i kulturowo. Ich mieszkańcy żyją własnym życiem. W takich środowiskach wyczuwa się z jednej strony słabą więź z ojczyzną historyczną, z drugiej zaś – dość luźne kontakty z obcym organizmem państwowym, w którym się aktualnie mieszka, czyli z drugą ojczyzną (1969: 596). Wśród definicji pojęcia *wyspa językowa* mamy też określenie A. Domaszniewa wskazującego, że taka wyspa to marginalny obszar rozprzestrzeniania się jakiegoś języka, który od własnego obszaru rdzennego jest oddzielony granicą polityczną²⁸ i który jest usytuowany w obrębie innojęzycznej większości (Domaschnew 1994: 165; zob. też pracę późniejszą tego autora: Домашнев 2001: 45²⁹). Jednocześnie badacz ten podkreśla³⁰, że o języku kompletnym (*Vollsprache*) w obrębie tego rodzaju wyspy można mówić tylko wówczas, gdy notuje się w nim zarówno elementy gwary, jak i elementy odmiany literackiej języka etnicznego (Domaschnew 1994: 165). Na takich obszarach szczególnie ważne jest istnienie warunków do nauczania języka literackiego oraz do używania go (np. w kościele czy w szkole), bo tylko wtedy można mówić o kształtowaniu się *Vollsprache*, a sam obszar nazywać wyspą językową (a nie jedynie wyspą dialektalną). Posługiwanie się zarówno literacką, jak i dialektalną odmianą języka prowadzi do powstania na wyspie sytuacji dyglosji wewnętrznej, na którą nakłada się opanowanie języka większości innojęzycznej, stwarzające warunki do pojawienia się zjawiska bilingwizmu oraz interferencji. Ze względu na to, że wszystkie te czynniki wpływają na strukturę językową wyspy, studia lingwistyczne nad nią należy prowadzić, badając dialekt, odmianę literacką oraz język otoczenia jako komponenty wzajemnie powiązane (Пузейкина 2013: 71). A. Domaszniew podkreśla – za P. Wiesingerem – że cechą charakterystyczną wyspy językowej jest nakładanie się na nią (*Überdachung*) języka otoczenia³¹, który zazwyczaj cieszy się znacznym prestiżem społecznym oraz wykazuje większą przydatność praktyczną (Domaschnew 1994: 165). Do cech konstytutywnych wyspy językowej należą: odizolowanie od pnia języka ojczystego, zapożyczenia z języka otoczenia i pewien stopień zakonserwowania (Тетюев 2014: 68).

²⁸ Tu jednak także, dodajmy na marginesie, wyjątek stanowią polskie wyspy językowe na XIX-wiecznej Litwie historycznej, które wówczas znajdowały się w granicach jednego państwa, nie oddzielała ich od Polski etnicznej granica polityczna.

²⁹ Por.: „маргинальная область распространения языка, отдаленная от ареала своего ядра территориально-политической границей и находящаяся в пределах других политических (государственных) границ в иноязычном окружении”.

³⁰ Za H. Löfflerem (1985).

³¹ Pojęciem *Überdachungssprache* posługuje się m.in. H. Löffler (1985: 63), gdy pisze o dominującej roli języka rosyjskiego w kontakcie z językiem niemieckim po rewolucji październikowej 1917 r. na terenach Rosji zamieszkałych przez Niemców.

Z kolei K. J. Mattheier – odnoszący się krytycznie do faktu, że przez długie lata badacze wysp językowych hołdowali tradycji, w której dominującą rolę odgrywały zagadnienia związane z geografią językową – wprowadza definicję socjolingwistyczną. Traktuje mianowicie wyspę językową – w nawiązaniu do J. J. Gumperza (1971) – jako wspólnotę komunikacyjną, która swoje bytowanie opiera na utrwalonych wzorcach interakcji i wyróżnia się pewnymi „słabymi punktami” na tle otaczających ją wspólnot (1994: 333–348). W podobnym duchu wypowiada się m.in. C. Földes, krytykujący tradycyjne rozumienie pojęcia *wyspa językowa* jako formy izolacji i postulujący przeniesienie punktu ciężkości badań na aspekty związane z kulturowymi (w tym także językowymi) formami wzajemnych relacji. Znajduje punkt odniesienia w paradygmacie badawczym lingwistyki kontaktu oraz lingwistyki inter- bądź transkulturowej (2006: 321).

* * *

Niemieccy badacze rozróżniają dwa rodzaje wysp językowych: zewnętrzne (*Außensprachinseln*) i wewnętrzne (*Binnensprachinseln*). Te wewnętrzne to areale, które utworzyły się w środku wspólnego obszaru językowego z powodu różnic dialektalnych, zewnętrzne zaś – areale powstałe w środowisku innojęzycznym, odmiennym także kulturowo i etnicznie, i jednocześnie oddalone od własnego obszaru językowego (Wiesinger 1980: 491). Interesujące nas tu niemieckie wyspy językowe w Rosji to oczywiście twory zewnętrzne.

Germaniści dzielą też wyspy językowe na dwie grupy na innej podstawie. Wyróżniają mianowicie: 1) tereny pozostające w kontakcie z głównym (zwarłym) obszarem etnicznym (przylegające do niego, np. Alzacja); 2) tereny położone w pewnej odległości od głównego obszaru etnicznego, bo powstałe w wyniku przesiedlenia się grup ludności do innojęzycznego otoczenia (por. obszary niemieckojęzyczne w USA, Kanadzie, Ameryce Południowej czy Australii) (Домашнев 1983: 11). Te pierwsze, geograficznie stykające się z ojczyzną etniczną, to tzw. obrzeżne (peryferyczne, marginalne) wyspy językowe (*Randdeutsch*), te drugie, odgraniczone w przestrzeni, to enklawy, kolonie (*räumlich getrennt*) (por. Löffler 1985: 69; zob. też: Домашнев 2001: 45; Смирницкая, Баротов 2002: 151–152). Niemieckie wyspy językowe w Rosji zalicza się do *räumlich getrennt*.

Kolejna klasyfikacja ogólna uwzględnia okres, w którym formowały się wyspy niemieckojęzyczne. Zgodnie z nią mamy dziś do czynienia ze średniowiecznymi (dawnymi) wyspami językowymi, powstałymi w okresie ekspansji wschodniej w XII–XIV w., oraz z nowożytnymi (nowymi) wyspami językowymi, powstałymi w XVI–XIX w. Interesujące nas tu areale niemieckie położone na terytorium Rosji są – zgodnie z tym podziałem – wyspami nowymi (Domaschnew 1994: 167–169).

* * *

Kształtowanie się niemieckich wysp językowych w Rosji to proces długotrwały i skomplikowany. Przystępnie, a zarazem wyczerpująco opisała go N. Berend w pracy *Sprachliche Anpassung: Eine soziolinguistisch-dialektologische Untersuchung zum Rußlanddeutschen* (1998).

Badaczka trafnie wyróżniła w dziejach Niemców i języka niemieckiego w Rosji i ZSRR *fazę stabilizacji i rozwoju* oraz *fazę destabilizacji*. Pierwsza faza rozpoczęła się według niej w roku 1763 wraz z najwcześniejszymi zorganizowanymi przesiedleniami ludności niemieckiej do Imperium Rosyjskiego. Zakończył ją w roku 1941 wybuch wojny niemiecko-radzieckiej. My jednak podzielamy zdanie W. Sztaba, który uważał, że tę pierwszą fazę należałoby podzielić na dwa etapy: 1) od roku 1763 do roku 1918; 2) od roku 1918 do roku 1941 (Штаб 1990). Okresy te są wprawdzie nieproporcjonalne co do czasu trwania, ale należy je rozróżnić, ponieważ w każdym z nich język niemiecki miał na ziemiach rosyjskich odmienne warunki rozwoju, które bez wątpienia odcisnęły piętno na jego kształcie u schyłku wskazanych przedziałów czasowych³². Okres 1917–1941, jak zauważył A. Minor:

[...] характеризуется построением системы всеобщего образования, бурным развитием СМИ, которые подпитывают диалекты литературным языком, что в свою очередь нарушает чистую систему диалектов и приводит к возникновению полудиалектов и койне бывших поселков и городов. При анализе карт *Атласа поволжских диалектов* [...] можно заметить, что к концу 30-х годов XX века в Поволжье образовались несколько единых в языковом, прежде всего лексическом, плане региональных языков общения³³ (Минор 2014b: 96–97).

³² Według W. Sztaba w pierwszym okresie obserwowano konsolidację Niemców na gruncie języka niemieckiego, izolowanie się od obcojęzycznego otoczenia, odróżnianie się od niego wyznaniem, a także świadomość przynależności do niemieckiego kręgu językowego i kulturowego. Do roku 1870 literatura Niemców rosyjskich nie istniała, pojawiła się w latach 1870–1914. W okresie międzywojennym zaś demokratyzowała się baza socjalna języka niemieckiego, zaczął on funkcjonować w licznych sferach życia społecznego (oświata, nauka, literatura piękna, urzędy, organizacje polityczne i społeczne, środki masowego przekazu i in.) (Штаб 1990).

³³ „[...] cechuje się stworzeniem systemu powszechnej oświaty, burzliwym rozwojem środków masowego przekazu, które «dokarmiają» dialekty językiem literackim, co z kolei zaburza czysty system dialektów i prowadzi do pojawienia się półdialektów i koine byłych osiedli i miast. Analizując *Atlas dialektów nadwołżańskich* [...], można zauważyć, że pod koniec lat 30. XX wieku na Powołżu wytworzyło się kilka jednorodnych pod względem językowym, zwłaszcza leksykalnym, regionalnych języków komunikowania się”.

W tym miejscu wyłączny przedmiot naszego zainteresowania stanowi niemieczyna w fazie stabilizacji i rozwoju funkcjonująca w Imperium Rosyjskim. Drugim – przypadającym na czasy wczesnoprewolucyjne – etapem pierwszej fazy zajmujemy się w części 4. I tomu monografii.

W interesującym nas tu wczesnym okresie dialekty niemieckie rozprzestrzeniły się głównie w okolicach Sankt Petersburga, w Rosji Centralnej nad Wołgą, na południu i północy Ukrainy, na Krymie i na Kaukazie Północnym. Ich rozmieszczenie geograficzne było wówczas – w ogólnych zarysach – następujące: kolonie heskie i palatynackie leżały nad Wołgą i na Ukrainie; szwabskie – na Zakaukaziu, południowo-frankońskie – na Ukrainie, dolnoniemieckie – na Ukrainie i na Wołyniu. Z czasem tworzone też kolonie córki, przede wszystkim na Kaukazie Północnym, na Krymie i na Uralu (Berend 2011: 42–43).

Zdaniem N. Berend dla pierwszej fazy charakterystyczny był rozwój języka kolonistów w warunkach monolingwizmu, Niemcy byli jednojęzyczni, wszystkie sfery (włączając szkołę i kościół) przenikał dialekt lokalny (1998: 8, 15). Stanowisko to podziela badaczka rosyjska L. Moskaluk, powołując się na sytuację obserwowaną jeszcze w 2. połowie XIX w.: „основная масса немецкоязычного населения оставалась монолингвальной”³⁴ (Москалюк 2005: 188).

Z socjolingwistycznego punktu widzenia podstawowy typ społeczności komunikacyjnych stanowiły w pierwszym okresie pobytu w Rosji jednolite pod względem narodowościowym (niem. *mononational*) osady niemieckie (wyspy językowe) z dominującą dialektalną odmianą niemieczyny. Zdecydowana większość Niemców rosyjskich mieszkała wówczas w takich osadach (Berend 1998: 8). O charakterze powstałych na terytorium Rosji skupisk osadniczych i wysp językowych stanowi głównie pochodzenie geograficzne osadników oraz używany przez nich dialekt, wiadomo bowiem, że pierwsze kolonie tworzyły najczęściej rodziny lub grupy rodzin wywodzące się z tego samego regionu, identyfikujące się z miejscem swego pochodzenia i władające tym samym dialektem (Berend 1998: 5). Wobec tego w odniesieniu do arealów niemieckojęzycznych w Imperium Rosyjskim należałoby raczej mówić – zdaniem N. Berend – nie po prostu o wyspach językowych, lecz o dialektalnych wyspach językowych³⁵. Ich istnienie i rozwój miały istotne znaczenie dla zachowania tożsamości etnicznej i dla kształtowania się społeczności niemieckojęzycznych poza obszarem Europy zachodniej i środkowo-wschodniej.

³⁴ „Ludność niemiecka w swej podstawowej masie pozostawała monolingwalna”.

³⁵ Tym też terminem posługuje się H. Löffler (1985: 72), gdy omawia rolę dialektów (*Mundart*) i odmiany standardowej w kształtowaniu się wariantu języka jako środka komunikacji (*Verkehrssprache*) w niemieckojęzycznych wspólnotach osadniczych. Por. także Berend 1994: 319.

W wypadku niemieckich wysp językowych powstałych w Rosji w grę wchodziły – zdaniem N. Berend – trzy rodzaje kodów:

- 1) dialekt lokalny, czyli dialektalna odmiana niemieczyny, na danym obszarze będąca głównym środkiem komunikacji³⁶;
- 2) niemiecki język literacki, czyli ukształtowana w Rosji i funkcjonująca tam odmiana języka niemieckiego bliska standardowej wersji niemieczyny (*Hochdeutsch*);
- 3) „kontaktujący język okolicy”, czyli np. rosyjski, ukraiński, gruziński (*kontaktierende Umgebungssprache*)³⁷ (1998: 9).

Umieszczenie na pierwszym miejscu w hierarchii ważności dialektalnych odmian niemieczyny ma głębokie uzasadnienie. Rzeczywiście codziennym kodem mieszkańców niemieckich wysp językowych w Rosji carskiej³⁸ były rozmaite dialekty niemieckie, nazywane tam gwarami osadniczymi, przesiedleńczymi czy mieszanymi albo też dialektami kolonialnymi³⁹ (Пузейкина 2013: 74). Według P. Hilkesa to właśnie dialekt lokalny trzeba uznać za podstawową odmianę języka niemieckiego, właściwy język ojczysty (*eigentliche Muttersprache*) Niemców rosyjskich (1989: 136). Jak stwierdził W. Żyrmunski, jeszcze w latach 30. XX w. w codziennej komunikacji z rodziną i sąsiadami z tej samej wioski niemieccy koloniści używali lokalnego dialektu ludowego, czyli swojego kodu ojczystego. Każda kolonia mówiła własnym dialektem przywiezionym

³⁶ Por. uwagę A. Domaszniewa: „Наблюдение показывает, что, в отличие от ареала ядра, в языковом острове диалект является в большей мере важнейшим средством общения в кругу семьи и внутри этнической языковой общности” („Observacje wskazują, że – w odróżnieniu od sytuacji na obszarze centralnym – na wyspie językowej dialekt jest znacznie ważniejszym środkiem komunikacji w kręgu rodzinnym i wewnątrz etnicznej wspólnoty językowej”) (Домашнев 2005a: 753).

³⁷ Na przykład na Powołżu, jednym z najbardziej skomplikowanych regionów świata pod względem narodowościowym, etnicznym i religijnym, zamieszkiwali obok siebie w sposób zwarty przedstawiciele trzech rodzin językowych: indoeuropejskiej, altajskiej i uralskiej (Замогильный, Дизендорф, Минор 2014: 57).

³⁸ Taka sytuacja utrzymywała się jeszcze w latach 90. XX w. np. w środowisku mniejszości niemieckiej Zachodniego Tadżykistanu. Jak piszą badacze, S. Smirnicka i M. Barotow, „термин «немецкий язык», используемый нами, должен чаще всего пониматься как локальный говор немецкого языка, усвоенный тем или иным респондентом в семье с раннего детства” („termin «język niemiecki», którym się posługujemy, powinno się najczęściej rozumieć jako dialekt lokalny języka niemieckiego, opanowany przez tego czy innego respondenta w kręgu rodzinnym we wczesnym dzieciństwie”) (Смирницкая, Баротов 2002: 185).

³⁹ Por.: „Родным языком немецких поселенцев были различные немецкие диалекты, которые называют также поселенческими, переселенческими или смешанными говорами, или колониальными диалектами”. Ostatnio pojawił się też termin *gwary (dialekty) enklawowe* czy *enklawowo- wyspowe*, ros. анклавные, анклавно-островные говоры (диалекты) (Теркулов 2009: 155).

z Niemiec lub powstałym już w nowej ojczyźnie wskutek wymieszania się kilku dialektów⁴⁰. Na przykład każda z pięciu osad niemieckich położonych powyżej wsi Wittman (Powołże) miała własny dialekt. Na podstawie charakterystycznych cech tych dialektów Niemcy rozpoznawali, z mieszkańcem której wsi rozmawiają (Паїт 2015a: 205). W zależności od warunków rozmieszczenia poszczególnych grup kolonistów mapa dialektologiczna ujawniała znaczną niejednorodność: np. w jednej wiosce mogła być reprezentowana gwara szwabska, w drugiej, sąsiedniej – gwara dolnoniemiecka albo heska (Жирмунский 1933: 92). Jeszcze w latach 70. XX w. dla około miliona Niemców rosyjskich językiem ojczystym był tzw. dialekt nadwołżańsko-niemiecki (ros. *волжско-немецкий диалект*), czyli dialekt niemiecki w mniejszym lub większym stopniu zmodyfikowany nad Wołgą (Вейлерт 1975: 99).

Jak podkreśla P. Rosenberg, sytuacja w niemieckich wyspach językowych, zakładanych od 1764 r. nad Wołgą, w okolicach Sankt Petersburga, w regionie Morza Czarnego, na Krymie, Kaukazie, Wołyniu i na innych obszarach, była wyjątkowa. Ze względu na to, że niemieckie wyspy językowe w Rosji charakteryzowała różnorodność dialektów⁴¹ przywiezionych przez kolonistów z rozmaitych ziem niemieckich, to zamknięcie osiedli zamieszkałych przez przybyszów z Niemiec, ich społeczne, ekonomiczne, kulturowe i wyznaniowe odizolowanie od okolicznych mieszkańców umożliwiły niemieckim wyspom językowym długie trwanie⁴² (1997: 585). Warto jednak pamiętać, że owa izolacja nie była bynajmniej totalna (Небайкина 2014: 112).

Wielu badaczy uważa, że niemieckie dialekty wyspowe przechowały materiał językowy nietknięty przez oddziaływanie języka literackiego, że rozwijały

⁴⁰ Kiedy w jednej kolonii zamieszkał użytkownicy różnych niemieckich dialektów, ich kody językowe zaczęły się poddawać procesom mieszania i unifikacji (Жирмунский 1956: 99). Po raz pierwszy o tym procesie wspominał I. M. Firmenich w roku 1854. Zauważył, że dolnoniemieckie dialekty menonitów zamieszkujących lewy brzeg rzeki Mołocznej w guberni taurydzkiej trochę się między sobą różnią (Жукова 2018: 322).

⁴¹ Badacze mówią wręcz o wyjątkowej pstrokacizmie językowej (ros. *исключительная языковая пестрота*) (Вейлерт 1975: 98; Жирмунский 1976b: 517), o masie dialektów (por.: „[...] переселенцы привезли со своей исторической родины не единый язык, а массу диалектов”) (Минор 2015a: 9; zob. też Минор, Тетюев 2015: 167–168), o kotle językowym (por.: „[...] во многих селах образовался своего рода «языковой котел» [...]”) (Минор 2015a: 9).

⁴² Jeszcze współcześnie można odnaleźć ślady tych „archaicznych” dialektów w mowie starszych Niemców rosyjskich, którzy przenieśli się do Niemiec po upadku ZSRR (Rosenberg 1997: 585). Kiedy reemigranci z Powołża w swej historycznej ojczyźnie próbowali porozumiewać się z Niemcami za pomocą dialektów nadwołżańskich, nierzadko doprowadzali do nieporozumień lub komicznych sytuacji, w ich kodach bowiem zachowało się sporo archaicznych form sięgających XVIII w. (Минор 2014a: 164).

się jeszcze zgodnie z tradycjami przedpiśmiennymi. W otoczeniu obcojęzycznym bowiem dialekty miały dogodne warunki do konserwowania tradycji rodzinnych⁴³, do utrzymania zasad funkcjonowania zjawisk i jednostek językowych⁴⁴, utrwalenia prawidłowości ich rozwoju⁴⁵. Zakonserwowanie nie jest bynajmniej jednoznaczne z konserwatywnością języka, jego form. Język bowiem kontynuował swój rozwój; kod językowy Niemców rosyjskich nie pozostał taki sam, jaki był w ustach pierwszych osadników z Niemiec⁴⁶. Badacze zwracają jednak uwagę na bardzo istotny fakt: otóż okazuje się, że język niemiecki ewoluował w Rosji w taki sam sposób, w jaki w przeszłości ewoluowały liczne niemieckie „pokolenia dialektów”, zgodnie z tymi samymi wewnętrznymi zasadami odziedziczonymi po wielowiekowej przeszłości⁴⁷. Co szczególnie istotne, dialekty Niemców rosyjskich napływających do Rosji przed XIX w. nie doświadczyły oddziaływania niemieckiego języka literackiego⁴⁸, jego pisanych wzor-

⁴³ W sytuacji większej lub mniejszej izolacji narodowej w dialektach Niemców rosyjskich przechowały się zjawiska z głębokiej przeszłości (Жирмунский 1933: 85).

⁴⁴ Na przykład w nadwołżańskiej kolonii Zürich używano wielu archaizmów, które we współczesnej niemieczyźnie się nie zachowały, w tym pożyczek z francuskiego, modnego w Niemczech w XVIII w., czyli właśnie wtedy, kiedy przesiedleńcy opuszczali swoją ojczyznę (Райт 2015a: 202).

⁴⁵ Jak na przykład uważał A. Dulson, na podstawie faktu, że dialekty wielu niemieckich wsi Powołża nie mają w swoich systemach dźwiękowych spirantu *r*, chociaż ich mieszkańcy w swojej masie pochodzą z rejonu, gdzie dziś ta głoska występuje zamiast *d*, można przypuszczać, że na obszarach Pałatynatu Reńskiego 170 lat temu nie znano jeszcze *r* na miejscu głosek wybuchowych zębowych (Дульзон 1941: 96).

⁴⁶ Koloniści niemieccy musieli jakoś nazywać przedmioty i zjawiska, z którymi nie zetknęli się przed opuszczeniem ojczyzny. Robili to nie tylko poprzez zapożyczanie potrzebnej leksyki z języków otoczenia, ale też powoływanie do życia neologizmów tworzonych na gruncie rodzimym, por. *Feuerwagen* ‘parowóz’ czy *Abnehmding* ‘aparat fotograficzny’ (Kopp 1957: 373).

⁴⁷ Bardzo ciekawy fakt przypomina w tym kontekście A. Weilert. Otóż po 160 latach życia nad Wołgą rzesz obcokrajowców G. Dinges dostrzegł wśród nich już tylko Niemców, mówiących dość jednolitym dialektem, który przypominał pod względem budowy i słownictwa zarówno dialekty wschodnio-środkowo-niemieckie, jak i zachodnio-środkowo-niemieckie. Mimo że wśród kolonistów było w swoim czasie więcej przedstawicieli dialektów zachodnio-środkowo-niemieckich, to jednak ogólny rozwój języka kolonistów obrał kierunek dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich, czyli w stronę normy, która awansowała w Niemczech do roli standardu ogólnego (Вейлерт 1975: 102–103). Tak więc, zdaniem innego badacza: „На колониальной почве повторяется тот же процесс смешения, который в Германии привел к образованию восточносреднемецких наречий; процесс этот приводит в колониях к образованию нового говора, по ряду признаков совпадающего с восточносреднемецким” („Na gruncie osadniczym powtarza się ten sam proces zmieszania, który w Niemczech doprowadził do wytworzenia się dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich; proces ten prowadzi w koloniach do powstania nowego dialektu, pod względem wielu cech zbieżnego ze wschodnio-środkowo-niemieckim”) (Жирмунский 1929: 210).

⁴⁸ Kontynuowały rozwój w tym systemie środków językowych, które ukształtowały się na ziemiach niemieckich do połowy XVIII w. Wiadomo np., że jeszcze: „В списке первых колонистов

ców, skodyfikowanej normy. Nie stały się jeszcze wówczas – mówiąc słowami A. Weilerta – „skonstruowanym” językiem, którym posługują się użytkownicy niemieczyny literackiej, były naturalne, ponadto praktycznie funkcjonowały w Rosji jako niemal jedyna forma języka niemieckiego (Вейлерт 1980: 5; Чеботарева 2006: 879).

Niemcy rosyjscy mówiący tymi dialektami tylko w ograniczonym stopniu mogli podtrzymywać więzi z rodzimymi użytkownikami języka literackiego. Kontakty takie były uciążliwe, utrudnione ze względu na znaczne oddalenie geograficzne⁴⁹, duże problemy z pokonywaniem odległości, a także z powodu braku – na ogół – dostępu do literatury i prasy niemieckiej wydawanej na terytoriach etnicznych oraz ze względu na panujące stosunki społeczno-polityczne.

Dialekt przyswajało się w środowisku rodzinnym, funkcjonował jako język pierwszy, ojczysty, był najważniejszym środkiem komunikacji. Jak zapewne trafnie przypuszcza N. Berend, można przyjąć, że fakt ten nie wiązał się z przynależnością do określonej warstwy społecznej, z poziomem wykształcenia czy też z wiekiem, że dotyczył niemal wszystkich członków społeczności niemieckiej w Rosji (1998: 14).

Niemieckie wyspy językowe w Rosji nie pozostawały niezmiennie, przestaczały się, ewoluowały. W pierwszym wieku osadnictwa szybko zwiększała się w nich liczba ludności. Czynnikiem hamującym dalszy rozwój gospodarczy niemieckich kolonii stał się niedostatek ziemi uprawnej. Problem zaostrzyła jeszcze – wobec dużej dzieciętności niemieckich rodzin – zasada niedzielenia gospodarstw⁵⁰. Okoliczności te zmuszały potomków pierwszych osadników do emigracji za ocean⁵¹ lub też do zakładania nowych kolonii na oddalonych terytoriach wschodniej Rosji⁵² – na Uralu, Syberii Zachodniej⁵³, w Kazachstanie,

некоторые идентифицировали себя как граждане Священной Римской Империи” („W spisie pierwszych kolonistów niektórzy utożsamiali się z obywatelami Świętego Imperium Rzymskiego”) (Дульзон, Вольф 2013: 38).

⁴⁹ Ros.: „Созданные на Волге и юге Украины немецкие поселения были отделены от исторической родины тысячами верст” („Osady niemieckie utworzone nad Wołgą i na południu Ukrainy były oddzielone od ojczyzny historycznej tysiącami wiorst”) (Чеботарева 2006: 879).

⁵⁰ Własność gospodarza, bez prawa podzielenia jej, dziedziczył młodszy lub starszy syn. Rząd zabiegał w ten sposób o stworzenie silnej własności ziemskiej na obrzeżach; chodziło też o to, by gospodarz przyuczył swych pozostałych synów do jakiegoś przydatnego na wsi rzemiosła (Жирмунский 1933: 90).

⁵¹ Innym powodem emigracji była polityka rusyfikacyjna prowadzona wobec kolonistów niemieckich po roku 1870, w której efekcie doszło do ograniczenia autonomii i zniesienia przywilejów zagwarantowanych w carskich manifestach (Berend 2011: 20).

⁵² Stało się to możliwe także dzięki reformom rolnym ministra P. Stołypina.

⁵³ W latach 90. XIX w. rząd przekierowywał fale wyjazdów na Syberię i do Turkmenistanu, czyli na niezamieszkane, niezagospodarowane imperialne ziemie (Schirmunski 1928b: 19).

w Azji Środkowej, w obwodzie amurskim. Tak więc z czasem wyspy językowe utworzone przez ludność niemiecką zaczęto dzielić na dwa rodzaje⁵⁴: kolonie matki⁵⁵ (niem. *Mutterkolonien*, ros. *материнские колонии*), czyli kolonie macierzyste zakładane bezpośrednio przez przybyszów z Niemiec, i kolonie córki (niem. *Tochterkolonien*, ros. *дочерние колонии*) zakładane przez przesiedleńców z kolonii macierzystych⁵⁶. Pod względem językowym i społecznym oba rodzaje kolonii były do siebie bardzo podobne. Różnica między nimi sprowadzała się praktycznie do tego, że kolonie córki charakteryzowały się barwniejszą mozaiką dialektalną⁵⁷. Osady niemieckie tworzyły rozległe areale językowe, takie jak nadwołżański (największy), syberyjski, wołyński (Berend 1998: 8). Zgodnie z danymi opublikowanymi w roku 1918 w *Niemieckim kalendarzu rolniczym* przed wybuchem I wojny światowej istniało w Rosji ponad 2 tys.⁵⁸ niemieckich wiosek. Zamieszkiwało je około 1,5 mln osób narodowości niemieckiej (Jedig 1994: 11–12).

Pochodzenie kolonistów z różnych ziem niemieckich⁵⁹ pozwala badaczom przypuszczać, że we wczesnym okresie osiedlania się ich w Imperium Rosyjskim w wielu koloniach tworzyła się mozaika dialektów (Rosenberg 1997: 585). Na przykład największa osada na Powołżu: Baronsk (Jekatieriniensztadt) została założona przez wychodźców z 44 niemieckich miejscowości (Минов 2014b: 96). Ponadto – w zależności od okresu przesiedleń – kształtowały się na terytoriach rosyjskich zwarte obszary językowe, głównie górnioniemieckie, średnioniemieck-

⁵⁴ Zasadę dzielenia osad niemieckich nad Wołgą na kolonie macierzyste i kolonie córki wprowadził G. Dinges (Дингес 1925: 12–20).

⁵⁵ W pracach badaczy rosyjskich można także spotkać nazwę *колонии-метрополии* (*kolonie-metropolie*) (Смирницкая, Баротов, 2002: 155–156). Nowym koloniom nadano ros. nazwę *выселки* (Дингес 1925: 12; Жирмунский 1933: 87), w polskich tekstach można czasem spotkać ekwiwalent *wysiółki*.

⁵⁶ Związki między jednymi a drugimi można w wielu wypadkach uchwycić dzięki nazwom tworzonej np. za pomocą członu determinującego *neu* ('nowy'), np. *Neu Balzer, Neu Bauer, Neu Beideck* (WDSA 1997: 6). Zob. też: Сычалина 2014a: 138; Mędelśka, Sobczak 2018.

⁵⁷ Już po 84 latach od zasiedlenia ziem Imperium Rosyjskiego przez Niemców władze zostały zmuszone do przyznawania im kolejnych przydziałów gruntów pod zagospodarowanie. Oznacza to, że w większości tych nowych kolonii znowu pojawiały się obok siebie różne gwary, nierzadko już wyrównane w koloniach macierzystych. Proces wyrównywania zaczynał się od początku, tym razem w innym zestawie wyjściowym (Вейлерт 1975: 101). Zdaniem A. Minora wraz z powstaniem kolonii córek zaczął się drugi etap mieszania dialektów (Минов 2014b: 96).

⁵⁸ W literaturze znajdujemy m.in. takie zestawienie: obszar nadwołżański – ok. 200 wiosek, obszar nadnewski – 34 wioski, obszar czarnomorski – ok. 1 tys. wiosek, Zakaukazie – 20 wiosek, Wołyń – 550 wiosek, Ural, Azja Zachodnia i Środkowa – 300 wiosek (Jedig 1994: 11–12). Dane te mogą być nieprecyzyjne.

⁵⁹ O rodzaju informacji zawartych w spisach kolonistów zestawianych w 2. połowie XVIII w. przez carskich urzędników pisze I. Plewe (Плеве 2010).

kie oraz dolnoniemieckie⁶⁰ (Berend 1998: 10), do Rosji bowiem przesiedlili się przedstawiciele niemal wszystkich niemieckich dzielnic oraz graniczących z nimi państw (Вейлерт 1975: 99). W związku z tą specyficzną sytuacją W. Żyrmunski uważał, że najważniejszym zadaniem dialektologów badających niemieckie dialekty przeniesione jest gramatyczny opis gwar używanych w poszczególnych osadach i ustalenie na tej podstawie dawnej ojczyzny tych gwar (*Heimatbestimmung*) (Жирмунский 1976a: 493).

Czynniki gospodarcze sprawiły, że największa liczba niemieckich emigrantów pochodziła z terenów środkowych i południowo-zachodnich Niemiec, w szczególności z Hesji-Darmstadt, Hesji-Nassau, księstwa Fuldy i części Nadrenii. W wymienionych księstwach coraz dotkliwiej zaczęto odczuwać brak urodzajnych gruntów i nadmiar rąk do pracy. Poza tym na terenach tych borykano się z lokalnymi kataklizmami – nieurodzajem, pożarami i zniszczeniami powodowanymi przez zwierzynę leśną. Podobna sytuacja ukształtowała się w północnej Bawarii, w której – obok czynników naturalnych – przekształcenie gospodarki rolnej w czynszową doprowadziło do obniżenia poziomu życia ludności. W grupie pierwszych przesiedleńców (pierwsza fala osadnictwa) znalazła się także ludność Palatynatu i Wirtembergii, mówiąca dialektami wysokoniemieckimi. Po 1790 r. do Rosji carskiej napłynęli nowi osadnicy, tym razem z obszarów, na których używano dialektów dolnoniemieckich, m.in. z Pomorza Gdańskiego, Meklemburgii i Prus Zachodnich. Grupy te stanowiły jednak mniejszość w porównaniu z falą niemieckich kolonistów z Węgier⁶¹, Polski i Alzacji. Napływ przybrał na sile w latach 1804–1862 (druga fala osadnictwa niemieckiego w Rosji) i przewyższył liczbę ówczesnych emigrantów z obszaru południowych Niemiec⁶².

⁶⁰ Zatem do Imperium Rosyjskiego zostały przeniesione najważniejsze dialekty niemieckie: *Nieder-, Mittel- i Oberdeutsch* (Berend 2011: 41–42).

⁶¹ Mowa o chłopach niemieckich przesiedlonych na Ukrainę z południowych Węgier, gdzie od lat 80. XVIII w. mieszkali jako koloniści (Жирмунский 1933: 94).

⁶² Stąd głębokie przekonanie G. Dinges, że pełne zrozumienie fenomenu miejscowych gwar kolonistów nie jest możliwe bez uwzględnienia historii zasiedlania poszczególnych miejscowości, że niezbędna jest ścisła współpraca między naukowcami zajmującymi się językoznawstwem a naukowcami zajmującymi się historią (polityczną, ekonomiczną) (Дингес 1925: 14). Także W. Żyrmunski uważał, że praca dialektologa badającego niemieckie kolonie musi się opierać na szczegółowej znajomości historii osadnictwa niemieckiego (zwłaszcza na jej początkowym etapie), na wiedzy o etnograficznym i społecznym składzie pierwszych kolonistów, którzy przyjechali z różnych stron Niemiec, o dalszym rozprzestrzenianiu się osadników na terytorium starej Rosji, czyli o zakładaniu kolonii córek, o społeczno-ekonomicznym rozwoju osad w nowej ojczyźnie, o ich życiu kulturalnym itp. Zdaniem tego badacza to właśnie specyfika rozwoju gospodarczego zdecydowała o różnicach w życiu kulturalnym kolonistów, z tymi zaś różnicami dialektolog (a także etnograf czy folklorysta) musi się liczyć (Жирмунский 1933: 87, 91).

Jak podaje N. Berend, dialekty południowoniemieckie dominowały na Ukrainie i na Kaukazie. Trudno jednak – zdaniem badaczki – jednoznacznie ustalić, jaki był wówczas rozkład dialektologiczno-geograficzny, brakuje bowiem mapy, która by to ilustrowała⁶³. Co się tyczy charakterystyki języka mówionego tamtego czasu, mieszania się dialektów, ich wyrównywania, to o tych kwestiach można sądzić tylko na podstawie nielicznych badań poświęconych dialektom funkcjonującym na konkretnych obszarach. Za szczególnie istotne uważa się uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy niemieckie dialekty wyspowe w Rosji zachowały swoją pierwotną formę czy też mieszały się z innymi dialektami⁶⁴. Wiadomo np., że w koloniach frankońsko-szwabskich na południowej Ukrainie zachodziły silne procesy mieszania się dialektów. Również dialekty górnoheskie na północy Ukrainy zatraciły swoje cechy pierwotne⁶⁵. Na pytanie o intensywność procesów mieszania się dialektów⁶⁶, a także o ich uwarunkowania, nie mamy jak dotąd wyczerpującej odpowiedzi, zwłaszcza w odniesieniu do języka mówionego (Berend 1998: 10). Według A. Minora:

[...] в рамках небольших поселений в ходе коммуникации между представителями разных диалектов начался первый этап⁶⁷ смешения диалектов и выравнивания различий фонетического и лексического плана по законам немецкого языка. Данные процессы протекали очень медленно и охватывали поначалу только жителей одной отдельно взятой колонии, так как связи между колониями в силу различных причин, прежде всего

⁶³ Wyjątek stanowi atlas dialektów nadwołżańskich.

⁶⁴ Jak twierdził A. Reit: „Редкий диалект поволжских колоний мы найдем среди немецких диалектов в чистом виде. Чаще всего это смесь, имеющая большое сходство с тем или иным диалектом” („Rzadko który z dialektów Niemców nadwołżańskich odnajdziemy w czystej postaci wśród dialektów niemieckich. Najczęściej jest to mieszanina o znacznym stopniu podobieństwa do tego lub innego dialektu”) (Пайт 2015a: 197).

⁶⁵ Mowa o kolonii córce, która pozostawała pod wpływem silniejszej zarówno gospodarczo, jak i kulturowo kolonii sąsiedzkiej.

⁶⁶ Wiadomo, że w warunkach izolacji procesy mieszania dialektów są intensywniejsze niż w sytuacji naturalnej. W środowisku kolonistów niemieckich mieszanin kodów sprzyjał sposób życia (zarówno w sensie gospodarczym, jak i etnokulturowym) oraz świadomość wywodzenia się z ziem niemieckich (Бурай, Чеботарева 2013). Zdanie to podziela A. Minor i wskazuje, że w specyficznej sytuacji wytworzonej w Rosji wyrównywanie i unifikacja dialektów zachodziły dynamiczniej i intensywniej niż w Niemczech (Минор 2015a: 10).

⁶⁷ Jak jednak – zapewne słusznie – zauważa A. Niebajkina, „В течение длительного, растянутого иногда на многие месяцы переезда, колонисты [...], говорившие на разных диалектах, были вынуждены как-то общаться друг с другом. Поэтому процесс ассимиляции различных диалектов начинался еще до прибытия на место поселения” („Podczas długiego przejazdu, rozciągniętego niekiedy na wiele miesięcy, koloniści [...], mówiący różnymi dialektami, byli zmuszeni do nawiązywania jakichś wzajemnych kontaktów. Z tego powodu proces asymilacji rozmaitych dialektów zaczynał się jeszcze przed przybyciem do miejsc osiedlenia”) (Небайкина 2014: 112).

географических, были слабыми, и даже в одной и той же колонии могла существовать относительная изоляция различных групп населения⁶⁸ (Минор 2014b: 96).

Zdaniem W. Żyrmunskiego:

За 100–150 лет развития на новой родине в условиях изоляции среди иноязычного населения из этих составных элементов возникает новый диалект, являющийся предметом нашего изучения. Сравнивая этот продукт смешения с исходными данными, мы можем обнаружить механизм языкового смешения, причем методологические выводы из непосредственных наблюдений над современными говорами послужат основанием для заключений по поводу аналогичных процессов в более отдаленные от нас эпохи исторического развития языков⁶⁹ (Жирмунский 1929: 180).

W. Żyrmunski uważał, że w zasadzie wszystkie gwary używane w Rosji przez kolonistów niemieckich można uznać za mieszane, w każdej bowiem kolonii mieszkali osadnicy przybyli z różnych miejsc. Jednak – jak zaobserwował ten wybitny dialektolog – w niektórych koloniach doszło do całkowitego wchłonięcia⁷⁰ jednej gwary przez drugą (ostały się ewentualnie pewne nieistotne relikty), w innych zaś było inaczej: produkt zmieszania nie pokrywał się z żadnym z dialektów znanych ze starej ojczyzny i rozkładał się na elementy, które należałoby umieścić w różnych miejscach na mapie językowej Niemiec (Жирмунский 1933: 95). Z kolei według N. Berend koncepcji mieszania się i wyrównywania dialektów (*Mischungs- und Ausgleichskonzept*) opracowanej przez W. Żyrmunskiego nie można stosować w odniesieniu do wszystkich niemieckich dialektów wyspowych w Rosji. Niektóre bowiem z tych dialektów nie wykazują żadnych zmian, zachowały do końca XX w. swoje pierwotne właściwości⁷¹ (1998: 10).

⁶⁸ „[...] w ramach niewielkich osad w trakcie komunikacji między użytkownikami różnych dialektów rozpoczął się pierwszy etap mieszania dialektów i wyrównywania różnic o charakterze fonetycznym i leksykalnym zgodnie z prawami języka niemieckiego. Dane procesy zachodziły bardzo wolno i początkowo obejmowały tylko mieszkańców jednej osobnej kolonii, ponieważ więzi między koloniami z rozmaitych powodów, przede wszystkim geograficznych, były słabe i nawet w tej samej kolonii mogło dochodzić do względnej izolacji różnych grup ludności”.

⁶⁹ „W ciągu 100–150 lat rozwoju w nowej ojczyźnie w warunkach izolacji w środowisku ludności obcojęzycznej z tych elementów składowych powstaje nowy dialekt będący przedmiotem naszych badań. Porównując ten produkt zmieszania z danymi wyjściowymi, możemy wyjaśnić mechanizm mieszania języków, przy czym wnioski metodologiczne z obserwacji gwar współczesnych posłużą jako baza do wniosków o analogicznych procesach zachodzących w bardziej od nas oddalonych epokach rozwoju historycznego języków”.

⁷⁰ W. Żyrmunski posłużył się ros. rzeczownikiem *поглощение*.

⁷¹ N. Berend stwierdziła na przykład, że w gwarze północnobawarskiej na Altaju system słotwórczy czasownika w zasadzie odpowiada prototypowi środkowobawarskiemu. Choć gwara ta

Skomplikowane dzieje wyspowych dialektów niemieckich w Imperium Rosyjskim sprawiły, że w ich słownictwie obserwowano charakterystyczne rozwarstwienie. W leksyce zachodziły zmiany spowodowane wyrównaniami międzydialektalnymi (*Mischungs- und Ausgleichstendenzen*), ale też w miarę zacieśniania się pozajęzykowych kontaktów kolonistów z obcojęzycznym otoczeniem niezbędne okazywało się uzupełnianie dotychczasowego zapasu słownego o nowe jednostki. Z czasem w leksyce poszczególnych kolonii można było wyróżnić 3 przeciwstawne warstwy: 1) słownictwo tradycyjne, przeniesione z praojczyzny i wzbogacane przez wzajemne oddziaływanie na siebie poszczególnych dialektów, 2) dialektalne neologiczne jednostki słownikowe powstałe w czasie współistnienia dialektów na wyspach językowych jako wynik tworzenia przez użytkowników tych dialektów nowej, niezbędnej im leksyki⁷², 3) słownictwo zapożyczone od obcojęzycznego otoczenia w okresie rozwoju wyspy językowej. Zaobserwowano, że neologizmy wyspowe (np. *luftschif* ‘samolot’) stanowiły najmniej trwałą część słownictwa, ponieważ łatwo wypierała je z obiegu leksyka zapożyczona (Москалюк 2003: 167).

N. Berend wskazuje na interesujący, ale wówczas, kiedy powstawał jej tekst, niezbadany aspekt⁷³, a mianowicie na problem komunikowania się Niemców w obrębie różnych dialektów, wymuszanego m.in. przez czynniki polityczne, kulturowe i gospodarcze⁷⁴. Tego rodzaju komunikacja wymagała co najmniej pasywnej znajomości dialektu innego niż ojczysty (1998: 16). Wiadomo m.in., że w początkach XX w. w guberni omskiej mieszkali Niemcy pochodzący z obwodu saratowskiego⁷⁵ oraz Niemcy wołyńscy⁷⁶, jednak te grupy ludności niemieckiej żyły osobno, przybysze z Wołynia zakładali swoje chutory w oddaleniu od wiosek rodaków z okolic Saratowa. Jak się przypuszcza, jedną z przyczyn niepodejmowania bliskich kontaktów między członkami obu społeczności niemieck-

istniała oddzielnie przez ponad 200 lat, nie ma w niej zauważalnych śladów zmieszania z sąsiadującymi gwarami wysokoniemieckimi (Беренд 1979: 13). Inny przykład stanowi gwara austriacko-bawarska, której użytkownicy do wybuchu rewolucji październikowej mieszkali w wąskiej dolinie górskiej i byli odcięci od świata zewnętrznego, dzięki czemu zachowały się cechy prymarne tej gwary, np. wymowa głosek z przydechem (*Fortis*), osłabione bezdźwięczne *b*, *d*, *g* (*Lenis*) (Jedig 1994: 15).

⁷² Jako przykład tego rodzaju językowej kreatywności kolonistów mogą posłużyć nieznane w Niemczech twory oznaczające ‘rower’ (*Fahrrad*) w rodzaju: *Treetwage/Tretwagen* (używane w kolonii Blumenfeld), *Raitwage* (w kolonii Neu-Weimar) (Dinges 1923: 67).

⁷³ O specyficznym sposobie komunikowania się Niemców nadwołżańskich posługujących się różnymi dialektami zob. niżej (2.2.1. *Powołże*. 2.2.1.1. *Odmiany dialektalne języka niemieckiego*).

⁷⁴ Nierzadko nawet w sąsiadujących ze sobą wioskach niemieckich dialekty były różne (Жирмунский 1976a: 491).

⁷⁵ Przybyli tu na przełomie XIX i XX w.

⁷⁶ Osiedlili się w latach 1912–1914.

kich były właśnie różnice językowe (Лютובה 1978: 101). Warto zbadać, zdaniem N. Berend, w obrębie których dialektów porozumienie było możliwe, jak się rozwijały dialekty (czy w kierunku odmiany standardowej czy też dalekiej od wersji literackiej), przedstawiciele których dialektów przeszli z czasem na niemiecki, których zaś – na rosyjski (1998: 16). Na istotne różnice w sferze słownictwa między dialektami niemieckimi używanymi w Rosji wskazuje W. Żyrmunski, podając m.in. takie przykłady, jak nazwy *ziemniaka* (np. na Wołyniu – *täpfke*, wśród menonitów, przybyszów z Prus – *eadschocke, schocke*), *mrówki* (*omoise, umaise, imese, emets(e), umetse, imats, imintse* – u menonitów, *hemscher, sechemse, psuje* – u mieszkańców Wołynia) (Schirmunski 1928b: 65).

Jako drugą odmianę niemczyzny, funkcjonującą na wyspach językowych zasiedlonych przez Niemców rosyjskich we wspomnianej wyżej fazie stabilnej przypadającej na czasy Imperium Rosyjskiego, N. Berend podaje niemiecki język literacki⁷⁷, a dokładniej – specyficzny wariant niemczyzny literackiej (*Hochdeutsch*) używany w Rosji. Odmiana ta była silnie zabarwiona dialektalnie⁷⁸ (Berend 1998: 14; Чеботарева 2006: 879). Służyła jako język wykładowy w szkołach wyznaniowych kształcących dzieci kolonistów. W placówkach tych, jak podaje T. Baszkatowa:

Основным средством обучения являлось чтение религиозной литературы. Являясь частью религиозного воспитания, школа способствовала проникновению в диалекты колонистов лексики и морфологических форм литературного языка⁷⁹ (Башкатова 2014: 161).

Po opanowaniu w szkole niemczyzny literackiej⁸⁰ nadal stale się nią posługiwano (kościół, lektury, korespondencja⁸¹, oficjalna komunikacja wewnątrz kolonii⁸²).

⁷⁷ Termin *język literacki* badaczka umieszcza w cudzysłowie.

⁷⁸ Wcześniej o władaniu przez kolonistów „w zasadzie” niemieckim językiem literackim (z pewnymi naleciałościami), który docierał przez szkołę, kościół i książkę, pisał W. Żyrmunski (Жирмунский 1933: 92; 1976a: 491–492).

⁷⁹ „Podstawowym środkiem nauczania było czytanie literatury religijnej. Będąc częścią wychowania religijnego, szkoła sprzyjała przenikaniu do dialektów, którymi posługiwali się koloniści, lekсыki literackiej i literackich form fleksyjnych”.

⁸⁰ Jak jednak wspominał urodzony w XIX w. na Ukrainie (kolonia Mołoczna) G. Wiens, którego językiem ojczystym był dialekt dolnoniemiecki obszaru elbląskiego, języka literackiego (*Hochdeutsch*) dzieci miejscowych Niemców uczyły się dopiero w szkole i używały go tak rzadko (tylko w szkole, podczas nabożeństw i w korespondencji), że nie miał on żadnego wpływu na ich dialekt dolnoniemiecki (*Plattdeutsch*). W odczuciu dzieci był tylko „językiem niedzielnym” (Wiens 1957: 93–94).

⁸¹ Dowodzą tego listy zachowane do dziś.

⁸² Небайкина 2014: 113.

Zwłaszcza w życiu religijnym język literacki⁸³ odgrywał ważną rolę. Wygłaszano w nim kazania, modlono się, śpiewano⁸⁴. Duchowni, nawet jeśli sami pochodzili z okolicznych wiosek, w charakterze języka nabożeństw wykorzystywali niemiecką literacką, a nie dialekt lokalny. Obok niedzielnych nabożeństw obsługiwała ona też święta kościelne i obrzędy (Москалюк 2005: 188). Poza tym:

[...] уже в первые десятилетия нахождения в России немецкие колонисты читали Библию и др. религиозные тексты на версии немецкого языка, разработанной при М. Лютере, а позже, в 19 в., многие колонисты выписывали из Германии газеты, журналы, календари, которые издавались на немецком литературном языке⁸⁵ (Чеботарева 2006: 879).

Литературный немецкий язык был распространен [...] как средство для чтения. Библии, молитвенники, журналы, газеты, календари, настенные картинки и тексты можно было найти в домах немецких крестьян⁸⁶ (Москалюк 2005: 189).

Jeszcze w latach 70. XX w. urodzeni przed rokiem 1926 niemieccy mieszkańcy byłej kolonii córki Jamburg założonej na Ałtaju dobrze znali gwara jamburską. Była dla nich podstawowym środkiem komunikacji. Zнали też język literacki wyuczony w niemieckiej szkole, jednak w komunikacji praktycznie go nie wykorzystywali, ograniczali się do czytania w nim (Беренд 1978: 12).

⁸³ Należy tu przypomnieć (zob. przypis 619. w: Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017), że w 1832 r. zatwierdzono do użytku w całej Rosji wydaną po niemiecku *Księgę Liturgiczną dla wspólnot ewangelicko-luterańskich w Imperium Rosyjskim*, zawierającą m.in. teksty, modlitwy do wykorzystania podczas nabożeństw. Tak więc nie tylko nabożeństwa ewangelicko-luterańskie odprawiano jednolicie, jednolity, czyli spajający środowisko, był też język tych nabożeństw (Генералова, Миноп 2014: 146).

⁸⁴ Nie dotyczy to Niemców wyznania katolickiego, w ich bowiem środowisku życie religijne obsługiwała łacina, por. uwagę o niemieckich katolikach Powołża: „Богослужение у католиков проводилось на латинском языке, что, безусловно, не оказывало положительного влияния на становление немецкого языка как единого языка общения поволжских немцев” („Nabożeństwo u katolików odbywało się po łacinie, co niewątpliwie nie miało pozytywnego wpływu na kształtowanie się języka niemieckiego jako jednolitego środka kontaktowania się Niemców nadwółżańskich”) (Генералова, Миноп 2014: 146).

⁸⁵ „[...] już w pierwszych dziesięcioleciach spędzanych w Rosji niemieccy koloniści czytali *Biblię* i in. teksty religijne w literackiej wersji języka niemieckiego opracowanej w czasach M. Lutra, a później, w XIX w., wielu kolonistów prenumerowało w Niemczech gazety, czasopisma, kalendarze, które wydawano w niemieckiej literackiej”.

⁸⁶ „Niemiecki język literacki był rozpowszechniony [...] jako narzędzie do czytania. Biblie, modlitewniki, czasopisma, gazety, kalendarze, obrazki na ścianę i teksty można było spotkać w domach niemieckich chłopów”.

Wprawdzie ten specyficzny niemiecki język literacki dzieci przyswajały w szkołach działających w każdej niemal kolonii, jednak jego jakość zależała od regionu, nierzadko wręcz od wioski, w której znajdowała się szkoła. Prawdopodobnie zdecydowana większość dzieci była w stanie opanować w szkole umiejętność czytania i pisania w języku niemieckim, lecz znaczna poprawa standardów nauczania go nastąpiła dopiero po rewolucji październikowej⁸⁷. Realizowano wówczas koncepcję nauczania języka niemieckiego w środowisku dialektalnym⁸⁸ (*Deutschunterricht in mundartlicher Umgebung*) (Berend 1998: 13).

Znajomość literackiej odmiany języka niemieckiego była też zróżnicowana w zależności od ogólnego poziomu kulturalnego konkretnego użytkownika gwary (Жирмунский 1976a: 492). Wiadomo ponadto, że niemczyzna literacka bardziej upowszechniła się w koloniach leżących na Ukrainie, zwłaszcza wśród osiadłego tam bogatego niemieckiego chłopstwa, niż nad Wołgą (Жирмунский 1933: 93).

Co się tyczy „kontaktujących języków okolicy”, to najważniejszy z nich – rosyjski – na początku odgrywał niewielką rolę w środowisku niemieckich kolonistów (zob. podrozdział 2.2.1.). Przez większość pierwszego okresu (czyli fazy stabilizacji) niewiele uwagi poświęcano nauczaniu go, niektóre szkoły w ogóle rezygnowały z wykładania tego języka. Rosyjski służył Niemcom przede wszystkim do kontaktów z osobami nieznającymi niemieckiego (Berend 1998: 14–15). Przenikał niekiedy przez szkołę, a także przez bezpośredni kontakt z sąsiadami⁸⁹ (Жирмунский 1933: 92). Stopień jego znajomości zależał też od ogólnego poziomu kulturalnego konkretnego użytkownika dialektu niemieckiego (Жирмунский 1976a: 492).

Aspekty socjolingwistyczne kontaktów między dialektami wyspowymi, niemczyzną standardową a językiem otoczenia nie zostały jeszcze zbadane. W szczególności dotyczy to interesującego nas tu okresu przed rewolucją,

⁸⁷ Potwierdza to L. Zinder, pisząc, że przed wybuchem rewolucji październikowej szkoły niemieckie na Ukrainie podlegały rusyfikacji, przez co wpływ niemczyzny literackiej na dialekty był niewielki (Зиндер 2006: 419).

⁸⁸ Konieczność uwzględnienia w metodyce nauczania języka niemieckiego faktu, że językiem ojczystym uczniów jest dialekt, postulował W. Żyrmunski. Uważał też, że zbadanie gwar niemieckich używanych w Rosji ma ważne znaczenie dla miejscowego szkolnictwa niemieckiego (Жирмунский 1933: 101).

⁸⁹ Wiadomo, że na Powołżu trudne warunki życia (susze, nieurodzaj, głód) sprawiły, że kontakt z sąsiadami był niezbędny. Rosyjski cieszył się tam prestiżem (Бейлепт 1979: 82). Większość kolonistów poznawała wyrazy rosyjskie w bezpośrednim kontakcie z rosyjskimi sąsiadami, np. w czasie wyjazdów na rynek albo do sąsiednich miast (Небайкина 2005: 70). Bardzo silne były wpływy rosyjskie w koloniach położonych w okolicach Sankt Petersburga. Ich mieszkańcy szybko się rusyfikowali z powodu bliskiego sąsiedztwa wielkiej aglomeracji rosyjskojęzycznej (Жирмунский 1933: 99).

w odniesieniu do którego w zasadzie brakuje danych o niemiecko-gruzińskich, niemiecko-ukraińskich, niemiecko-tatarskich, niemiecko-kaukaskich czy niemiecko-tadżyckich⁹⁰ kontaktach językowych, choć z historii wiadomo, że dochodziło do kontaktów społecznych⁹¹ między Niemcami a obcojęzycznym otoczeniem⁹² (Berend 1998: 11). O tym, że np. Niemcy Azerbejdżanu (oczywiście tylko niektórzy) znali azerbejdżański, porozumiewali się w nim z okolicznymi mieszkańcami, pisze S. Ziejnałowa (Зейналова 2002: 139)⁹³, W. Mierkurjewa zaś informuje, że już drugie pokolenie Niemców osiadłych w 1. połowie XIX w. na Krymie bardzo dobrze mówiło po tatarsku (zarówno mężczyźni, jak i kobiety), Niemcy chętnie zatrudniali Tatarów w swoich gospodarstwach (Меркурьева 2016: 193). Jak twierdzi m.in. W. Baumgartner, to właśnie dekryty Katarzyny II i Pawła I szczegółowo regulujące życie obcokrajowców-przesiedleńców w Imperium Rosyjskim skazały kolonie niemieckie (i menonickie) na izolację. Zazwyczaj kontakty kolonistów z otaczającymi ich osadami rosyjskimi, ukraińskimi, tatarskimi i in. były przypadkowe, sprowadzały się do powierzchownych relacji związanych z działalnością gospodarczą. Był to stan „neutralnego kontaktu etnicznego”. Niemcy nie interesowali się językiem, kulturą, tradycjami, życiem codziennym mieszkańców okolicznych wiosek rosyjskich, ukraińskich, tatarskich, baszkirskich. Małżeństwa między osobami różnych narodowości były kategorycznie zabronione (Баумгартнер 2009: 6). Niemniej to właśnie dzięki kontaktom, choćby sporadycznym, z Rosjanami, Ukraińcami, Tatarami⁹⁴ i innymi narodowościami Niemcy zapożyczali leksykę na oznaczenie przedmiotów i pojęć, których przed przybyciem do Rosji nie znali (Минор 2014a: 163). Według W. Żyrmunskiego w koloniach południowych język ukraiński od dawna konkurował z rosyjskim⁹⁵, w różnym stopniu rozpowszechniły się także inne ję-

⁹⁰ Znajomość języków orientalnych wśród mniejszości niemieckiej w okresie przed I wojną światową musiała być znikoma lub wręcz żadna, skoro nawet w roku 1989 zaledwie kilkanaście setnych procentu Niemców Tadżykistanu władało tadżyckim (Смирницка, Баротов 2002: 182).

⁹¹ Kontakty te pozostawiały ślady w języku. Wiadomo np., że w dialekcie dolnoniemieckim, którym mówiła znaczna część Niemców rosyjskich, były liczne zapożyczenia słowiańskie, m.in. polskie i ukraińskie (Панкрац 1965: 28). Wiadomo też, że język niemiecki używany w Azerbejdżanie wzbogacił się o pewne pożyczki z azerbejdżańskiego (Зейналова 2002: 139).

⁹² F. Schiller wspomina o wpływach ukraińskich, mołdawskich, tatarskich, gruzińskich i kirgiskich na język kolonistów niemieckich (Шиллер 1929: 68).

⁹³ W innym miejscu S. Ziejnałowa potwierdza, że język kolonistów w Azerbejdżanie wzbogacił się o liczne pożyczki z języków narodów Kaukazu, informuje też, że w tamtejszych szkołach niemieckich nauczano języka azerbejdżańskiego (Зейналова 2014: 264).

⁹⁴ Pewien pastor mieszkający w Jekatieriniensztadcie napisał w roku 1861, że w dialekcie Niemców nadwołżańskich występują liczne pożyczki z tatarskiego (Дингес 1929: 214).

⁹⁵ Początkowo w wersji gwarowej, po rewolucji też w odmianie literackiej. Ciekawostkę stanowi fakt, że mieszkańcy dwóch kolonii katolickich należących do tzw. grupy białowieskiej:

zyki, np. tatarski (na Krymie i Zakaukaziu) czy gruziński. Poziom władania tymi językami przez kolonistów niemieckich był zróżnicowany, zależał od regionu, od przynależności do określonej warstwy społecznej, był niejednakowy w poszczególnych przedziałach wiekowych⁹⁶ (Жирмунский 1933: 92–93).

Warto też w tym miejscu wspomnieć – za badaczkami rosyjskimi – o zjawisku raczej niespotykanym na innych obszarach, a mianowicie o zdarzających się wcale nierzadko zmianach języków kontaktujących z niemieckim:

[...] высокая степень мобильности и разбросанности, характерная для этнических немцев, проживающих в России, создаёт базу для межъязыковых контактов с возможной сменой контактных языков как результат миграции немецкоязычного населения⁹⁷ (Байкова, Оношко 2013: 21).

Co więcej, zdarzały się nawet kilkakrotne zmiany otoczenia językowego. Dotyczyły m.in. menonitów, którzy przed osiedleniem się w Rosji przez pewien czas mieszkali na terytorium Polski. W ich dolnoniemieckim dialekcie używanym w Chortycy (okręg zaporoski) jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach XX w. utrzymywały się polonizmy, np. *blot* ‘błoto’, *koda* ‘kołdra’, *prost* ‘proso’, *tsuk* ‘suka’ (Quiring 1928: 107–108)⁹⁸. Por. też uwagę o sytuacji Niemców Wołynia, którzy z Polski przenieśli się na Ukrainę, a potem do Kazachstanu: „Происходила неоднократная переориентация языковых контактов”⁹⁹ (Киришнер 1984: 11).

Co do statusu poszczególnych wariantów języka niemieckiego używanych w Imperium Rosyjskim jako środków komunikacji w społeczności miejscowych Niemców, to – według N. Berend – lokalne dialekty niemieckie nie cieszyły się prestiżem¹⁰⁰. Postrzegano je jako języki chłopskie (*Sprache der Bauern*),

Groß-Werder i *Klein-Werder* w początkach lat 30. XX w. posługiwali się wyłącznie miejscowym dialektem ukraińskim (Жирмунский 1933: 93). W latach 20. XX w. L. Zinder zaobserwował znajomość lokalnej gwary ukraińskiej w luterańskiej kolonii Biała Wieża. Wykrył też skutki oddziaływania ukraińskiego na system fonetyczny dialektu niemieckiego. Zauważył m.in., że *p*, *t*, *k* w innych dialektach wysoko- i środkowoniemieckich są słabe (*tenues lenes*), w białowieskim zaś – silne, całkowicie zbieżne z ukr. *n*, *m*, *κ* (Зиндер 2006: 426). Spostrzeżenia badaczy na temat znajomości języka ukraińskiego potwierdza G. Wiens pochodzący z leżącej na Ukrainie kolonii Mołoczna. Wspomina on, że większy wpływ ukraińskiego można było zaobserwować w tych koloniach, w których pobliżu mieszkali Ukraińcy (Wiens 1957: 100).

⁹⁶ Różne pokolenia Niemców kończyły różne szkoły.

⁹⁷ „[...] wysoki stopień mobilności oraz rozproszenia, charakterystyczny dla Niemców etnicznych mieszkających w Rosji, tworzy podstawę do kontaktów międzyjęzykowych z możliwą zmianą języków kontaktujących jako wynik migracji ludności niemieckojęzycznej”.

⁹⁸ Dolnoniemieckimi dialektami zajmował się również H. Jedig (2014: 9–18).

⁹⁹ „Dochodziło do niejednokrotnego przeorientowania kontaktów językowych”.

¹⁰⁰ Badaczka powołuje się na opinię J.-F. Bouretta, który dostrzegał analogię między Niemcami nadwołżańskimi a Bretończykami. Bretończycy bowiem też nie byli dumni ze swego dialektu,

określano mianem języków prostackich (*Plattsprache*), wypaczonych (*gefälschtes Deutsch*), zepsutych (*verdorbenes Deutsch*)¹⁰¹, twierdzono, że w Niemczech nikt tak nie mówi i nigdy nie mówił¹⁰². Podobne opinie były rozpowszechnione we wszystkich regionach¹⁰³, głosili je nie tylko przedstawiciele niższych warstw społecznych, lecz także reprezentanci miejscowej inteligencji¹⁰⁴ (1998: 11–12).

Poglądy deprecjonujące gwary niemieckie używane w Rosji zwalczał m.in. wybitny dialektolog G. Dinges¹⁰⁵. Badacz ten przekonywał miejscowych Niemców, że nie mają powodu, by wstydzić się swej gwary, że są przecież w stanie wyrazić w niej każdą myśl, przywoływał też powszechnie znane i akceptowane opowiadania pióra A. Lonsingera, których bohaterowie używają dialektu lokalnego. Do grona miłośników miejscowych dialektów niemieckich G. Dinges zaliczył m.in. J. Erbesa i P. Sinnera, którzy w 1914 r. opublikowali zbiór dziecięcych piosenek ludowych zapisanych w koloniach nadwołżańskich¹⁰⁶, a także G. Beratza, autora cennego opracowania na temat historii osadnictwa niemieckiego nad dolną Wołgą¹⁰⁷ (1923: 60–62). Niektórzy naukowcy wywodzący się z Niemców nadwołżańskich, m.in. wykładowca P. Sinner i docent A. Lonsinger pracujący na Uniwersytecie w Saratowie, nigdy nie wstydzieli się mówienia w lokalnym dialekcie (Dinges 1923: 64). R. Nazarowa wspomina, że wielu nadwołżańsko-niemieckich działaczy kultury doskonale rozumiało rolę dialektów lokalnych w zachowaniu tożsamości narodowej, języka i kultury ojczystej. Traktowali dialekt jako swoistą małą ojczyznę (Hazarova 2016: 74).

postrzegali go jako język drugiej kategorii, a nawet się go wstydzieli. Opanowanie francuskiego było dla nich równoznaczne z postępem, rozwojem, awansem społecznym. W wypadku Niemców rosyjskich – zdaniem J.-F. Bouretta – było podobnie. Awans społeczny i zawodowy zapewniało im władanie językiem rosyjskim, dlatego też na wyraźne życzenie Niemców uruchamiano w koloniach szkoły z wykładowym rosyjskim (Berend 1998: 11).

¹⁰¹ Por. także Dinges 1923: 61 i 63.

¹⁰² Wiarygodność tych twierdzeń podważa – według W. Żyrmunskiego – obserwacja języka żołnierzy niemieckich, którzy przyszli na Ukrainę z armią okupacyjną. Niemczyzna używana przez to wojsko wykazywała znaczne podobieństwa do dialektów miejscowych kolonistów (Schirmunski 1928c: 41).

¹⁰³ O panujących na Ukrainie opiniach na temat gwar kolonistów jako kodzie zepsutym, niepoprawnym, zaniedbanym w wyniku odizolowania od języka ojczystego wspomina W. Żyrmunski (Schirmunski 1928c: 41).

¹⁰⁴ G. Dinges przytacza np. zdanie pastora z Inflant, który głosił, że język kolonistów z Powołża nie jest właściwym językiem niemieckim, lecz zepsutym dialektem (1923: 60).

¹⁰⁵ Do podjęcia badań nad dialektami niemieckimi używanymi na Powołżu skłoniły G. Dinges uprzedzenia samych miejscowych Niemców co do jakości ich kodu językowego (Baur, Chłosta 1999: 92).

¹⁰⁶ Zob. Erbes, Sinner 1914.

¹⁰⁷ Beratz 1923.

Z kolei status niemczyzny literackiej zależał od regionu. Tak więc w Sankt Petersburgu oraz w prowincjach bałtyckich¹⁰⁸ cieszyła się ona dużym prestiżem, inaczej zaś było w koloniach, w tamtejszych bowiem szkołach standard nauczania języka niemieckiego był zdecydowanie niższy. Z tego powodu za język umożliwiający awans społeczny uważano rosyjski (Berend 1998: 10–11).

2.2.1. Powołże

2.2.1.1. Odmiany dialektalne języka niemieckiego

J. Syczalina stoi na stanowisku, że grupę allochtoniczną zamieszkałą w obcojęzycznym otoczeniu uważa się za wyspę językową, jeśli stanowi ona jednolitą wspólnotę komunikacyjną. Co się tyczy niemieckich kolonii Powołża, to – według tej badaczki – samo istnienie wspólnej praojczyzny nie wystarcza, by uznać je za jedną wyspę językową. Do mieszania poszczególnych gwar dochodziło tu głównie lokalnie, do końca roku 1941 nie uformowało się wspólne regionalne *koiné*. Zatem można mówić co najwyżej o istnieniu na Powołżu konglomeratu niemieckich wysp językowych. J. Syczalina proponuje, by nazywać je nie wyspą językową, lecz *archipelagiem językowym* (Сычалина 2008: 13).

Wszyscy niemieccy osadnicy, przybyli nad Wołgę w latach 60. XVIII w., posługiwali się dialektami ojczystymi: od szwabskiego, badeńskiego, alzackiego przez bawarski, zachodnioheski i palatynacki, saksoński, turyndzki i śląski aż po dolnoniemiecki (*plattdeutsch*) (Rosenberg 1997: 586). Pierwsi przesiedleńcy pochodzili głównie z południa Niemiec. Ze statystyk opublikowanych w XIX w. wynika, że 28% kolonistów przyjechało z Nadrenii, 17% – z Hesji, 18% – z Prus i północnych Niemiec, 7% – z Alzacji i Bawarii, 10% – z Badenii-Wirtembergii, 13% – z Saksonii, 7% – z innych niemieckich dzielnic (Hempel 1865: 438¹⁰⁹). Jak zauważył L. Tietiujew, „Новая родина становилась для них родным домом, в иноязычном окружении своеобразным островком прежней привычной жизни”¹¹⁰ (Тетюев 2014: 69). W kraju osiedlenia przybysze posługujący się dialektami przywiezionymi z ziem niemieckich przechowywali – w legendach, pieśniach, anegdotach – swój bogaty i różnorodny folklor oraz odzwierciedlony w nim dawny dialekt ojczysty (Dubinin 2011: 83). Przechowywali bardzo długo,

¹⁰⁸ Tzw. bałtycki język niemiecki (*das Baltisch-Deutsche*) cieszył się w Imperium Rosyjskim wyjątkowo wysokim prestiżem. Jednak zdaniem badaczy podkreślanie wyższości tego wariantu niemczyzny było nieuzasadnione, brało się stąd, że wiejska inteligencja niemiecka została wykształcona przez duchownych wywodzących się właśnie z kolonii nadbałtyckich (Berend 1998: 10–11).

¹⁰⁹ Za: Тетюев 2014: 70.

¹¹⁰ „Nowa ojczyzna stawała się dla nich ojczystym domem, w otoczeniu obcojęzycznym specyficzną wysepką poprzedniego zrutyinizowanego życia”.

czego dowodzi prowadzona w latach 50. XX w. obserwacja mowy Niemców nadwołżańskich osiadłych w początkach XX stulecia w Argentynie¹¹¹. Zachowali oni m.in. prastare nazwy miesięcy: *Großer Monat* ‘styczeń’, *Kleiner Monat* ‘luty’, *Frühlingsmonat* ‘marzec’ itd. Używali też wyrazów niemieckich w celu nazwania tych przedmiotów, które w Niemczech lat 50. XX w. oznaczano za pomocą zapożyczeń, mówili np. *Kopfwehsteinerche* ‘tabletki od bólu głowy’ zamiast *Aspirintabletten* czy *Riechwasser* ‘perfumy’ zamiast *Parfum* (Kopp 1957: 369–379¹¹²).

Nasza dzisiejsza wiedza o dialektach Niemców nadwołżańskich w pierwszym okresie po ich osiedleniu się w Rosji ma swoje źródło głównie w badaniach retrospekcyjnych zapoczątkowanych¹¹³ w latach 20. XX w. przez dialektologów wywodzących się z grona samych Niemców Powołża¹¹⁴. Owe tzw. dialekty nadwołżańsko-niemieckie stały się przedmiotem studiów i analiz, jednak nigdy nie zostały zbadane kompleksowo i w stopniu wyczerpującym (Dubinin 2011: 83). Jak wynika z tych badań, mimo upływu około 150 lat od zasiedlenia terenów nad Wołgą przez kolonistów niemieckich ich kody, po zmieszaniu się i wyrównaniu, dobrze się zachowały w warunkach izolacji i stanowiły stosunkowo wiarygodne źródło do wyciągania wniosków zarówno o stanie pierwotnym dialektów, jak i o procesach, które się w nich dokonały. Zróżnicowanie dialektalne

¹¹¹ Co ciekawe, wiele z tych dawnych cech dialektów nadwołżańskich Niemcy, którzy niemal 150 lat temu wyemigrowali do Argentyny, zachowują do dziś (Ladilova 2018: 38).

¹¹² Podajemy za: Домашнев 1983: 16.

¹¹³ O wcześniejszych, na ogół wrywkowych opisach dialektów niemieckich używanych na Powołżu, a także o historii badań nad językiem Niemców rosyjskich, w tym nadwołżańskich, piszemy szerzej w rozdziale 6. *Z historii badań nad językiem Niemców rosyjskich*.

¹¹⁴ Rozwinęły się intensywne badania dialektologiczne, polegające na gromadzeniu i opisywaniu faktów językowych. Ich efektem miał być atlas językowy Niemców nadwołżańskich. Zakładano, że podjęte badania będą przydatne zarówno dla studiów nad językiem niemieckim, jak i dla językoznawstwa ogólnego. Miały pomóc w odkryciu praw mieszania się języków i w ustaleniu czynników wpływających na takie, a nie inne skutki mieszania się gwar. Zamierzano porównać gwary używane w miejscach, z których koloniści emigrowali, z gwarami używanymi w tych miejscach współcześnie. Umożliwiłoby to ustalenie chronologii zmian językowych w fonetyce, morfologii, składni i słownictwie dialektów języka niemieckiego. Planowano ustalenie oddziaływania dialektów niemieckich na siebie nawzajem już na obszarze Rosji, zbadanie, jak się one kształtowały, modyfikowały. Zamierzano też sprawdzić, czy tu, na miejscu, w Rosji, nie ustaliły się czasem nowe granice językowe i co ewentualnie na nie wpłynęło (np. mieszkańcy niemieckich wiosek leżących na północ od Pokrowska zamiast *russisch* mówili *rusch*, mieszkańcy wiosek położonych bardziej na południe mówili *ruschig*). Badaczy interesowały również skutki wpływu języka rosyjskiego na niemieckie dialekty nadwołżańskie i odwrotnie: czy dialekty te oddziaływały na sąsiadujące z nimi gwary rosyjskie i ukraińskie. Aby uzyskać odpowiedź na wszystkie pytania, należało opracować monografie poszczególnych dialektów (Дингес 1925: 18).

całego obszaru językowego Niemców nadwołżańskich wiązało się bezpośrednio ze strukturą osadnictwa pierwszych przybyszów z ziem niemieckich¹¹⁵ (Berend, Post 1997: 5–6).

Jak uważa N. Berend, gdy dziś mówi się o dialektach Niemców nadwołżańskich, ma się na myśli głównie dialekty heskie (góрно- lub dolnoheskie) oraz dialekty pochodzące z pogranicza Hesji i Palatynatu¹¹⁶. Przesiedlanie z Hesji rozpoczęło się wcześniej i odznaczało się znaczną intensywnością, w Büdingen bowiem mieściła się siedziba rosyjskiego komisarza zarządzającego (*Regierungskommissar*). Obszar, z którego wówczas Niemcy emigrowali, obejmuje dzisiejsze terytorium od Darmstadt na południu, Limburga i Wetzlaru na zachodzie, Bad Hersfeld na wschodzie i Kassel na północy (przesiedleńców z północy było najmniej). Potomkowie owych pierwszych wychodźców z Hesji to właśnie późniejsi „Niemcy nadwołżańscy”, gwara heska zaś stała się najbardziej rozpowszechnionym typem dialektu niemieckiego na Powołżu. Zgodne z danymi G. Dinges gwarą górnoheska była używana m.in. w następujących miejscowościach: Norka, Huk, Kukkus, Kutter, Balzer, Schwab, Jagodne, Poboczne, Warenburg (Berend 2011: 63–65).

Gwary kolonistów były silnie przemieszane, na Powołżu sąsiedowali ze sobą potomkowie byłych mieszkańców wschodu, południa, północy Niemiec, niemieccy osadnicy mówili nad Wołgą różnymi dialektami. Badania przeprowadzone w 2. dziesięcioleciu XX w. wykazały, że niektórzy Niemcy nadwołżańscy potrafili bez zarzutu posługiwać się dialektami niemieckimi używanymi na terenach etnicznych. W roku 1914 zaczęto profesjonalnie badać dialekt nadwołżańsko-niemiecki wioski Wierchniaja Griaznucha¹¹⁷ (niem. *Kraft*). Stwierdzono, iż po 150 latach funkcjonowania w Rosji w dialekcie tym ciągle nie było pełnej jednolitości: w zależności od miejsca w Niemczech, z którego wywodziła się określona rodzina, w jej mowie utrzymywały się pewne cechy charakterystyczne dla dialektów niemieckich używanych w tych właśnie

¹¹⁵ Рог.: „Говоры сел с первого взгляда разнятся друг от друга. Особенности зависят от различия мест происхождения поселенцев” („Gwary poszczególnych wsi już na pierwszy rzut oka różnią się od siebie. Osobliwości i różnice zależą od miejsca pochodzenia osadników”) (Дин-гес 1925: 12).

¹¹⁶ Jak w pierwszej ćwierci XX w. ustalili W. Unwerth i G. Dinges, nad Wołgą były reprezentowane następujące dialekty niemieckie: górnoheski (okolice Schotten i Büdingen), południowo-heski (Frankfurt nad Menem – Mainz – Darmstadt), hesko-palatynacki (Worms – Odenwald), zachodniopalatynacki (okolice Zweibrücken), wschodnio-środkowo-niemiecki (dialekty wschodniej Turynгии i Saksonii), dolnoniemiecki (gwary zachodniopruskie z ujścia Wisły w okolicach Gdańska – u menonitów) (Жирмунский 1933: 93).

¹¹⁷ Okolice miasta Kamyszyn.

stronach¹¹⁸. Ogólnie jednak był tam reprezentowany dialekt heski (południowo-heski). Zbliżał się do typu dialektów leżących częściowo na południe od Menu między Renem na zachodzie, miastem Darmstadt na południu i Aschaffenburg na wschodzie, częściowo w byłym hrabstwie Nassau na zachód od Frankfurtu nad Menem. W drugiej kolejności opisano gwarę wioski Blumenfeld. Była to kolonia córka składająca się z wychodźców z różnych macierzystych wiosek, założona w roku 1861. W niej także nie powstała jeszcze gwara homogeniczna. Badacze mogli obserwować na żywo proces formowania się jednolitej gwary z rozmaitych składowych. Zyskali możliwość sprawdzenia różnych teorii dotyczących mieszania się gwar, a także języków literackich, obserwowania, jakie elementy językowe ostatecznie zwyciężają i dlaczego tak się dzieje (Дингес 1925: 13). Zauważono np., że przy ścieraniu się form: *bischt* : *bist*; *gowl* : *gawl* ‘Gabel’; *grus* : *Gross* zwyciężały te z nich, które były bliższe postaciom literackim, mimo że np. forma *gowl* ‘Gabel’ należała do rodzimego dialektu większości mieszkańców kolonii. Z kolei forma *goil* ‘Gäule’, rodzima dla większości mieszkańców kolonii Blumenfeld, ścierała się z formą *gail*. Jednak mimo że należała do idiolektów większości i – dodatkowo jeszcze – ze względu na brzmienie była bliższa postaci literackiej, przegrała, została wyparta. Przypuszczano, że stało się tak, ponieważ zwycięska forma występowała w mowie najbogatszych, najlepiej wykształconych, najbardziej kulturalnych, a przy tym najbardziej wpływowych użytkowników dialektu (Дингес 1925: 14). W kolonii Krasnopolje (niem. *Preuss*, obwód saratowski) założonej w 1767 r. przez przybyszów ze 129 miejscowości, reprezentujących 4 grupy dialektalne: 1) dolnoniemiecką, 2) środkowo-frankońską, 3) reńsko-frankońską i 4) wysokoniemiecką (głównie dialekt szwabski), przed połową XIX w. wykształcił się w ogólnych zarysach nowy typ gwary. Gwara ta zbliżała się pod względem wielu cech do dialektu południowo-frankońskiego, nie była jednak tożsama z żadnym z dialektów używanych w Niemczech. Zauważono, że cechy poszczególnych grup dialektalnych, początkowo licznie reprezentowane w gwarze osady *Preuss*, zniknęły bez śladu (Дульзон 1938; zob. też Дульзон 1941: 82–83). A. Minor, który obecnie, na podstawie dostępnych materiałów zebranych przez badaczy w latach 20. i 30. XX w., ponownie przeanalizował system fonetyczny tej gwary, doszedł do wniosku, że można ją odnieść do dialektów południowo-heskich, wchodzących w skład dialektów zachodnio-środkowo-niemieckich. Zauważył też, że w roku 1767, kiedy kolonię *Preuss* zakładano, użytkownicy tych właśnie dialektów stanowili zaledwie około ¼ mieszkańców. Była to jednak grupa homogeniczna, posługująca się

¹¹⁸ Zdaniem S. Mironowa cechy wspólne dialektów przejawiają się zazwyczaj w sferze gramatyki będącej podstawą struktury języka. Z drugiej strony – maksymalne różnice notuje się najczęściej w fonetyce i częściowo w leksyce (Миронов 1957: 20).

zachodnią odmianą środkowoniemieckiego, pod względem fonetycznym zbliżoną do dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich, co stanowiło o sile jej wpływu na mowę pozostałych kolonistów (Минор 2018: 144).

Ostatnio przedstawiono retrospekcyjny, miejscami nawiązujący do stanu współczesnego, opis gwary wsi Zürich¹¹⁹ (dziś Zorkino) położonej w okolicach Jekatieriniensztadtu (dziś Marks). Wieś ta była niegdyś kolonią macierzystą, założono ją w 1767 r. Jej gwara – mimo widocznych pewnych właściwości szczególnych – należy do dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich (*Ostmitteldeutsch*). Ze znamiennych¹²⁰ cech fonetycznych tej gwary wskazano wymowę dolnoniemieckiego **p**, np. *Pund*, *Peper*, jako **p** (por. we wsi Zürich: *Pevr*, *Punt*), utrzymanie **n** w sylabie niakcentowanej tylko po **r**, np. *fohrn* – *fahren*, *Ohrn* – *Ohren*, ale: *holen* – *hole* (por. we wsi Zürich: *Koche* – *Kochen*, *Laade* – *Laden*, ale: *Gorn* – *Garn*), oraz wymawianie *wachsen* jako *wokse*. Do najbardziej charakterystycznych cech z zakresu wokalizmu należy szeroki zasięg okania¹²¹, np. *Orm* (*Arm*), *Bloot* (*Blatt*), *Gloos* (*Glas*), *Tsoo* (*Zahn*). Owo silne **o** spotykało się w wielu koloniach na Powołżu, jednak we wsi Zürich było ono najwyrazistsze i miało najszerzy zasięg. Jak twierdzi A. Rait:

[...] произнося *worm* вместо *warm*, цюрихцы являлись почти абсолютным исключением во всем Поволжье¹²² (Райт 2015a: 198).

Stwierdzono, że we wsi Zürich posługiwano się gwarą mieszaną, najbardziej zbliżoną do dialektu południowoheńskiego¹²³ używanego na terenie dzisiejszych Niemiec (Райт 2015a: 197–202).

Z osobliwości słownikowych A. Rait wskazał obecność w gwarze wsi Zürich (oraz wielu innych nadwołżańskich wiosek niemieckich) licznych zapożyczeń z modnego w wieku XVIII języka francuskiego¹²⁴, w Niemczech już nieużywanych. Do dziś nad Wołgą Niemcy posługują się takimi galicyzmami, jak *Plessier*

¹¹⁹ Głównie na podstawie zapisów G. Dingesa, ale z pewnymi nawiązaniem do stanu dzisiejszego (Райт 2015a: 193–209).

¹²⁰ Czyli niewystępujących w dialektach środkowo-wysoko-niemieckich.

¹²¹ Czyli podstawianie samogłoski *o* na miejsce *a*.

¹²² „[...] wymawiając *worm* zamiast *warm*, mieszkańcy wsi Zürich stanowili niemal absolutny wyjątek na całym Powołżu”.

¹²³ Były mieszkaniec wsi Zürich, obecnie obywatel Niemiec, stwierdził, że kiedykolwiek zdarzyło mu się prowadzić rozmowy z rodakami z Niemiec, ci zawsze wyrażali przekonanie, że ich współrozmówca pochodzi z Hesji (Райт 2015a: 205).

¹²⁴ Zjawisko to zauważył także M. Praetorius, badający w latach 1909–1910 mowę (kod mieszany z dominacją dialektu Hesji) mieszkańców kolonii Galka położonej 150 wiorst na południe od Saratowa, por.: „Hin und wieder kommen auch einige französische Brocken vor; besonders oft hört man so die Worte: *charmant* und *PlaisierVergnügen*” („Od czasu do czasu pojawiają się też wyrażenia francuskie. Szczególnie często słyszy się *charmant* i *PlaisierVergnügen*”) (Praetorius 1912: 35).

‘przyjemność’, *palwiere* ‘golić się’ czy *ade* ‘do widzenia’. Badacz przedstawił także swoistą leksykę z zakresu pokrewieństwa. Na przykład zamiast literackiego niemieckiego *Vater und Mutter* ‘ojciec i matka’ Niemcy nadwołżańscy, w tym mieszkańcy wsi Zürich, używali *Baaba oder Daade und Mama*, natomiast formy *Vodt, Votter, Moder* znaczyły u nich ‘dziadek’, ‘babcia’. Z kolei postaci *Vetter, Wääs*, w niemczyźnie literackiej oznaczające ‘kuzyn’, ‘kuzynka’, nad Wołgą były używane – tak jak w bardzo odległej przeszłości – w znaczeniu ‘wujek’, ‘ciocia’ (‘kuzyn’ to u Niemców nadwołżańskich *Halbbruder*, ‘kuzynka’ – *Halbschwester*). Zamiast literackich *Taufpate* ‘chrzestny’, *Taufpatin* ‘chrzestna’ na Powołżu funkcjonowały *Petter, Geet (Gote)*. Z leksyki używanej niemal wyłącznie we wsi Zürich A. Rait podaje m.in. dosadną nazwę głogu: *Arschkrats* (dosłownie: *drapaczka do tyłka*) (Païr 2015a: 202–203).

Zasługuje też na uwagę dialekt największej niemieckiej kolonii na Powołżu: Katharinenstadt, z upływem lat wielokrotnie przemianowywanej (Jekatieriniensztadt, Baronsk, Jekatierinograd, Markssztadt, Marks), która w 1918 r. uzyskała prawa miejskie (zob. Дизендорф 1995a). Założono ją w 1776 r. dla przybyszów z 44 miejscowości leżących na ziemiach niemieckich, którzy reprezentowali wszystkie 3 podstawowe dialekty: wysokoniemiecki, środkowoniemiecki i dolnoniemiecki (Миноп 2014b: 97).

Prezentacji (częściowo retrospekcyjnej) dialektu tej największej niemieckiej osady nad Wołgą dokonał ostatnio A. Minor. Jak podaje ten badacz, w kolonii Katharinenstadt przesiedleńcy pochodzący z dzielnic, w których posługiwano się dialektami wschodnio-środkowo-niemieckimi (Saksonia, Anhalt, Turynia, Śląsk), stanowili zbiorowość najbardziej skonsolidowaną i jednorodną. Grupa ta liczyła 88 osób, czyli 22% pierwszych mieszkańców. Dialektów zachodnio-środkowo-niemieckich (głównie heskich) używało 61 osób przybyłych z Hessen, Hanau, Kassel, Darmstadt, Moguncji, Frankfurtu nad Menem. Stanowiły one 15% pierwszych kolonistów. Z kolei dialektami dolnoniemieckimi mówili przybysze z Brandenburgii, Meklemburgii, Hamburga, Lubeki, Bremy, Hannoveru, Westfalii, Lippe, Holsztyna, Münsteru, a także z Pomorza, Prus, Brunszwiku. Dialekty dolnosaksońskie reprezentowali przesiedleńcy z okolic Berlina i Magdeburga¹²⁵. Pozostali osadnicy posługiwali się dialektami wysokoniemieckimi. Pochodzili z Bawarii, Frankonii, Szwajcarii, Czech, Palatynatu, Nassau, Alzacji, Luksemburga, Badenii, Austrii, Szwabii, Trewiru, Wirtembergii, Würzburga, Lotaryngii. W największej kolonii nadwołżańskiej miały też swoich użytkowników takie dialekty, jak alemański (Zürich, Bazylea), rypuarski (niem. *Rheinfranken*), reńsko-frankoński (Kolonia), południowo-reńsko-frankoński (Heidelberg), bawarski (Pressburg) i in. Ponadto w kolonii Katharinenstadt zamieszkaliby także

¹²⁵ Do tej grupy A. Minor włączył też dialekty niderlandzkie oraz dialekty przesiedleńców z Kurlandii.

przesiedleńcy z niemieckich wysp językowych położonych na terenach Francji, Śląska, Węgier, Moraw, Polski, a nawet Anglii. Dane, którymi dysponuje A. Minor, wskazują, że w zbiorowości przesiedleńców z południowych regionów Niemiec dość liczną grupę stanowili Bawarczycy (16 osób), Szwajcarzy (14), Austriacy (13). Osoby pochodzące z innych dzielnic leżących na południu Niemiec miały w Katharinenstadt od 1 do 10 przedstawicieli. Wprawdzie pod względem liczebności użytkowników dialektu wysokoniemieckie były dobrze reprezentowane (92 osoby, czyli 23% pierwszych mieszkańców), jednak ze względu na znaczne rozproszenie geograficzne punktów, z których ci użytkownicy przybyli, nie miały większego wpływu na kształtowanie się swoistego dialektu kolonii Katharinenstadt. Z obliczeń A. Minora wynika, że 37% pierwszych mieszkańców stanowili użytkownicy dialektu wschodnio- i zachodnio-środkowo-niemieckiego. O ich decydującym wpływie na kształt przyszłego dialektu tej dużej osady, obok przewagi liczebnej, zdecydowało podobieństwo obu tych niemieckich dialektów¹²⁶. Dziś dialekt byłej kolonii Katharinenstadt ma bezspornie wschodnio-środkowo-niemiecki charakter (Минор 2014b: 97–98).

W sferze fonetyki do znamiennych cech opisywanego dialektu zalicza się zachowanie środkowo-wysoko-niemieckiego długiego *ā*, np. *ślāf* ‘Schlaf’, *wār* ‘war’, *nādl* ‘Nadel’¹²⁷ oraz obecność długiego *ō* na miejscu długiego *ā* w formach *ōna* ‘ohne’, *dōla* ‘tolle’. Ze zjawisk fleksyjnych zwraca uwagę synkretyzm przypadków, wyrównanie celownika i biernika, np. *hait helps dā miç (mich) šlaxdā, morje helf iç diç šlaxdā* ‘Heute hilfst du mir schlachten, morgen helfe ich dir schlachten’. Poza tym użytkownicy dialektu kolonii Katharinenstadt nie posługują się zaimkiem osobowym w celowniku, niekiedy jednak, jak przypuszcza A. Minor: pod wpływem niemieczyny literackiej obserwuje się wykorzystanie formy celownika zamiast biernika, np. *er hat mir ksēn* ‘Er hat mich geschen’ (Минор 2014b: 99–100). Szczegółowy opis systemu wokalicznego i konsonantycznego, a także fleksyjnego omawianego dialektu przedstawia A. Minor (Минор 2014b: 100–107).

Krótki przegląd wszystkich gwar niemieckich używanych nad Wołgą w koloniach macierzystych dokonany przez badaczy w latach 20. XX w., jednak odzwierciedlający w ogólnych zarysach stan istniejący na przełomie stuleci, wykazał, że wśród tzw. gwar nadwołżańsko-niemieckich funkcjonujących w koloniach macierzystych były reprezentowane dialekty środkowoniemieckie¹²⁸

¹²⁶ Na przykład *appel* ‘apfel’ czy *Parre(r)* ‘Pfarrer’ (Минор 2014b: 98).

¹²⁷ W sąsiednich koloniach w tym miejscu wymawia się długie *ō*.

¹²⁸ Ten typ nad Wołgą przeważał (Домашнев 1996: 24; Berend 1998: 10). Już w klasyfikacji G. Dingesa z roku 1925 (pierwszej opartej na podstawach naukowych) znajdujemy stwierdzenie, że dialekty Niemców nadwołżańskich w przeważającej części należą do typu środkowoniemieckiego (Berend, Post 1997: 6).

(*mitteldeutsch*) (*Appel* ‘Apfel’), wschodnio-środkowo-niemieckie (*funt* ‘Pfund’) i zachodnio-środkowo-niemieckie¹²⁹ (*pund* ‘Pfund’)¹³⁰. Wszystkie gwary środkowoniemieckie używane nad Wołgą są dyftongoidalne, tj. staroniemieckie *i* długie > *ai*; *u* długie > *au*; *iu* > *ai*, *oi* (*au*), np.: *blaib*; *Haus*; *hait*, *hoit* ‘heute’; *aich*, *oich*, *auch* ‘euch’. W odniesieniu do typu zachodnio-środkowo-niemieckiego ustalono, że należy on do dialektów nadreńsko-frankońskich (ze względu na brak form *wat*, *dat*: *was*, *das*). Przytoczone przykłady z dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich sytuują je wśród górnosaksońskich albo, w szczególności, wśród gwar nazywanych *osterländisch* (*holen*, *Gind* ‘Kind’), albo też wśród wschodnioturyńskich (*hole*). Tak więc nad Wołgą funkcjonowały tylko niemieckie gwary reńsko-frankońskie, wschodnioturyńskie i górnosaksońskie typu *osterländisch*. Był też na Powołżu jeszcze jeden typ, tzw. gwary dolnopruskie (*niederpreussisch*), którymi posługiwali się menonici, będący uchodźcami z okolic Gdańska (Дингес 1925: 17–18). Dolnoniemiecki (*Platt*) menonitów pozostał niewymieszany i odizolowany, podobnie jak cała etnowyznaniowa grupa jego użytkowników. Był zadziwiająco odporny zarówno na wpływy zewnętrzne, jak i na wyrównywanie poszczególnych dialektów. Wiadomo też, że menonici na ogół znali odmianę literacką niemieczyny i posługiwali się nią o wiele lepiej i sprawniej niż inni użytkownicy dialektów niemieckich. Jednak stan ten nie prowadził do modyfikowania dialektu dolnoniemieckiego (*Platt*) pod wpływem odmiany literackiej (Dubinin 2011: 84).

Pozostaje do omówienia kwestia porozumiewania się między sobą osadników niemieckich zamieszkających w różnych koloniach Powołża i posługujących się różnymi dialektami. Jak twierdzi badacz rosyjski A. Minor, w takich sytuacjach (oraz w kontaktach z ludźmi wykształconymi) koloniści nadwołżańscy bynajmniej nie przechodzili na niemieczynę literacką czy też na dialekt współrozmówcy, po prostu wszyscy doskonale się rozumieli. Autor przytacza jako dowód rozmowy swoich rodziców, innych krewnych, a także osób ankietowanych, które po roku 1941 zostały deportowane z Powołża. Otóż już po pierwszych słowach współrozmówcy bezbłędnie ustalano, skąd konkretnie on pochodzi, i zadawano pytanie w rodzaju: *Seit ihr vun Helzel?*, a otrzymawszy potwierdzenie, pytano:

¹²⁹ Stwierdzono, że wszystkie dialekty zachodnio-środkowo-niemieckie używane przez Niemców nadwołżańskich charakteryzowały się wspólnym zjawiskiem fonetycznym. Otóż wybuchowe i trące spółgłoski bezdźwięczne występujące bezpośrednio po sylabie akcentowanej udźwięczniały się, jeżeli przed nimi pojawiała się samogłoska lub spółgłoska sonorna (*l*, *r*, *m*, *n*), po której następowała samogłoska. Por.: *Kabbe*, *lauder*, *schlouwe*, *fleisig* lub *derwe* (dla <Kappen>, <lauter>, <schlafen>, <fleißig>, <dren>). Ciekawe, że cechy te (a także inne znamienne właściwości dialektów niemiecko-nadwołżańskich) jeszcze w roku 1990 zaobserwowano w mowie jednego z Niemców nadwołżańskich (Rosenberg 1997: 588).

¹³⁰ Jeśli nie uwzględnić dialektu dolnoniemieckiego używanego przez ok. 15 tys. menonitów, których wioski zakładano od roku 1854 do 1866 (Дингес 1925: 14).

Und ihr seit wol von Preis? Po uściśleniu tym sposobem miejsca zamieszkania interlokutora przed deportacją kontynuowano rozmowę. Dochodziło do identyfikacji międzodialektalnej. Współrozmówca w pewnym sensie uciekał się do przekładania tego, co usłyszał, na swój dialekt i bezbłędnie zastępował inaczej brzmiące głoski głóskami ze swego ojczystego dialektu. Jeśli np. w jednym dialekcie wymawia się długie *ā*: *nādl* (*Nadel*), *wār* (*wahr*), a w sąsiednim w tej pozycji występuje długie *ō*: *nōdl*, *wōr*, to takie różnice nie powodują zakłóceń w komunikacji¹³¹ (Минор 2014a: 164).

Wynika z tego, że Niemcy nadwołżańscy zdawali sobie sprawę z unikatowości dialektu, którego byli użytkownikami. Zaliczając siebie do *Wolgadeutsche*, uściślali gwarę współrozmówcy, kierując się nazwą kolonii (Сычалина 2008: 13).

2.2.1.2. Odmiana literacka języka niemieckiego

Niemiecki język literacki, w tym jego wariant pisany, wzorcowy, był kodem niewielkiej warstwy wykształconych kolonistów nadwołżańskich. Funkcjonował w formie społecznie ograniczonej dyglosji z dominującą odmianą dialektalną. Tak jak i na innych obszarach zamieszkałych przez Niemców, na Powołżu niemiecki język literacki upowszechniał się przede wszystkim dzięki lekcjom prowadzonym w szkołach parafialnych¹³² (z czasem, wraz z umacnianiem się szkolnictwa niemieckiego w Rosji, także w innych placówkach¹³³), dzięki nabożeństwom odprowadzającym w kościołach protestanckich (Dubinin 2011: 83)

¹³¹ Podobne zjawisko zaobserwowane w koloniach niemieckich położonych pod Leningradem opisuje L. Najdycz: „Слово «тѣтя» звучало по-разному в зависимости от диалекта и могло даже служить шибболетом – признаком принадлежности говорящего к одному из диалектов” („Слово «ciocia» brzmiało różnie w zależności od dialektu i mogło nawet służyć jako szybolet – cecha (znak) umożliwiająca rozpoznanie, który dialekt reprezentuje osoba mówiąca”) (Найдич 2007: 171–172).

¹³² Por. opinię badaczki rosyjskiej: „немецкая школа в колонии являлась важным звеном в осмыслении, закреплении и сохранении истории, культуры и языка немцев. Церковно-приходская школа была перенесена в Россию, была конфессиональна и способствовала подготовке детей к конфирмации. Основным средством обучения являлось чтение религиозной литературы. Являясь частью религиозного воспитания, школа способствовала формированию единого языка общения на основе литературного немецкого языка и сохранению немецкого этноса в Поволжье” („szkoła niemiecka w kolonii była ważnym ogniwem w zrozumieniu, umocnieniu i zachowaniu historii, kultury i języka Niemców. Szkoła kościelno-parafialna została przeniesiona do Rosji, była wyznaniowa i sprzyjała przygotowaniu dzieci do konfirmacji. Podstawową metodą nauczania była lektura literatury religijnej. Będąc częścią wychowania religijnego, szkoła sprzyjała kształtowaniu się jednolitego języka kontaktu i zachowaniu etnosu niemieckiego na Powołżu”) (Маскапова 2015: 145).

¹³³ Dopiero w 2. połowie XIX w. pojawiły się – finansowane przez kolonistów – niepełne szkoły średnie o profilu zawodowym, w których niemiecki język literacki wykładano na wyższym poziomie.

oraz dzięki lekturze niemieckich wydawnictw religijnych: *Biblii*, *Katechizmu*, *Kalendarzy na sto lat* (*Der hundertjährige Kalender*) (Минор 2014a: 163). Język kościoła wykraczał szerzej poza mury świątyń, dzięki czemu niemczyzna literacka pobrzmiwała też w czasie obchodów świąt kościelnych, towarzyszyła tradycyjnym uroczystościom, takim jak narodziny, śluby, pogrzeby (Пузейкина 2013: 95). Jednakże zazwyczaj kolonistów nadwołżańskich charakteryzowała zaledwie pasywna znajomość niemczyzny literackiej. Tak było np. w Katharinenstadcie, największej osadzie niemieckiej na Powołżu (Минор 2014b: 109). Badacze twierdzą też, że posługiwanie się przez lepiej wykształconych Niemców rosyjskich (np. kupców, urzędników, duchownych) standardową, ponadregionalną odmianą niemczyzny nie wywierało większego wpływu na ogół Niemców Powołża, nadal mówiących rozmaitymi dialektami¹³⁴ (Dubinin 2011: 85).

W 2. połowie XIX w. powstały nad Wołgą warunki do szerszego rozprzestrzeniania się literackiej odmiany języka niemieckiego, zaczęto bowiem wydawać periodyki w standardowym niemieckim¹³⁵ (m.in. od 1864 r. „Saratowsche Deutsche Zeitung”), rozkwit przeżywały miejscowe wydawnictwa niemieckie (saratowskie „Sojuz”, „Energie”), pojawiła się także lokalna literatura w języku niemieckim (Dubinin 2011: 86). „Единый национальный язык выступал средством консолидации и интеграции немецкого этноса, сохранения и развития его культурной самобытности”¹³⁶ (Небайкина 2014: 113).

Wraz z wybuchem rewolucji w 1905 r. Niemcy nadwołżańscy rozwinięli też własny ruch narodowo-kulturalny. Dążyli do ustanowienia autonomii językowej i narodowej. Wybuch I wojny światowej miał dla nich fatalne następstwa. Rząd carski rozpoczął zwalczanie wpływu niemieckiego, co doprowadziło do znacznej dyskryminacji mniejszości niemieckiej. W roku 1915 m.in. gubernator miasta Samara zakazał używania w miejscach publicznych języka niemieckiego pod groźbą kary (Dubinin 2011: 86).

2.2.1.3. Niemczyzna regionalna (nadwołżańska)

Kwestia istnienia regionalnego (nadwołżańskiego) wariantu niemczyzny standardowej nie doczekała się jeszcze w pełni satysfakcjonującego wyjaśnienia. Nieliczni językoznawcy podejmują w swoich pracach ten wątek. Ustaleniem czynników, które mogły sprzyjać kształtowaniu się przed rewolucją 1917 r. jed-

¹³⁴ Ciekawe, że potomkowie Niemców nadwołżańskich, którzy pod koniec XIX w. wyemigrowali do Argentyny, do dziś posługują się na co dzień dialektami nadwołżańskimi. Literacki niemiecki jest przez nich postrzegany nie jako blisko spokrewniony z ojczystą gwarą, lecz jako język obcy, który trudno opanować (Ladilova 2018: 39).

¹³⁵ Zob. Небайкина 2014.

¹³⁶ „Jednolity język narodowy występował w roli środka konsolidacji i integracji etnosu niemieckiego, zachowania i rozwijania jego specyfiki kulturowej”.

nolitego środka komunikacji Niemców Powołża, zajmowali się ostatnio pracownicy uniwersytetu w Saratowie. Uważają oni, że w tym właśnie okresie, homogenicznym zarówno w sensie społeczno-kulturowym, jak i społeczno-politycznym, istniały przesłanki do ukształtowania się wspólnego kodu. W ciągu 150-letniego pobytu na ziemi rosyjskiej język i kultura Niemców nadwołżańskich rozwijały się w sposób ewolucyjny, kolonistów w zasadzie nie przesiedlano, nie represjonowano za używanie języka ojczystego, nie pozbawiano systemu własnego szkolnictwa, inteligencja z nich się wywodząca nie podlegała zagładzie w obozach pracy, koloniści nie doświadczali dyskryminacji na tle narodowościowym (Миноп 2014a: 165). Niektórzy badacze uważają, że tuż przed początkiem XX w. w miastach guberni saratowskiej¹³⁷ zaczęła się tworzyć cieniutka warstwa lokalnej inteligencji niemieckiej¹³⁸ (nauczyciele, lekarze, aptekarze, duchowni), a to właśnie brak inteligencji nie pozwalał dialektom podążać dostatecznie szybko za niemieczną literacką. Miejscowe dialekty były językiem wsi pozbawionym wielu pojęć z innych poza uprawą roli i rodziną sfer życia (Манькин 1992: 8).

Zdaniem badaczy rosyjskich czynnikiem, który w największym stopniu wpłynął na zachowanie niemieckiej tożsamości kolonistów Powołża, zlanie się z czasem różnorodnych grup emigrantów w jeden etnos Niemców nadwołżańskich i zapoczątkowanie procesu kształtowania się wewnątrz tej dużej grupy wspólnego, w miarę jednolitego kodu językowego, było intensywne życie religijne prowadzone nad Wołgą przez mniejszość niemiecką. Chodzi nie tylko o masowe uczestnictwo Niemców w zunifikowanych nabożeństwach czy uczęszczanie do szkół parafialnych, w których w charakterze podręczników wykorzystywano wydawnictwa religijne powstałe w niemieczyźnie literackiej, ale też o nałożony na młodzież obowiązek uczestniczenia w przygotowaniach do konfirmacji, w których trakcie trzeba było zdać egzamin ze znajomości *Biblii* i modlitw¹³⁹. Niemców Powołża chcących wstąpić w związki małżeńskie obowiązywał też specjalny egzamin (*Brautexamen*), podczas którego sprawdzano m.in. umiejętność czytania po niemiecku. Od końca XIX w. koloniści nadwołżańscy mieli także do dyspozycji wydawnictwa religijne drukowane na miejscu w języku literackim, m.in. „Friedensbote auf Berg- und Wiesenseite der Wolga” (od 1884 r.) czy „Nimm und lies” (od 1890 r.). W szacie językowej tych periodyków przyszli

¹³⁷ Saratów, Kosakenstadt (Pokrowsk), Katharinenstadt, Gołtyj Karamysz.

¹³⁸ W samych koloniach nadwołżańskich w 2. połowie XIX w. warstwa miejscowej inteligencji była bardzo cienka (księża, nauczyciele, pisarze wiejscy), na domiar złego: „почти все поволжские немцы, получавшие высшее образование, уходили из немецких колоний, благодаря чему колонии [...], почти систематически лишались образованнейших своих людей” („niemal wszyscy Niemcy nadwołżańscy zdobywający wyższe wykształcenie opuszczali kolonie niemieckie, przez co kolonie [...] prawie systematycznie były pozbawiane swoich najlepiej wykształconych mieszkańców”) (Галлер 1927: 2).

¹³⁹ Istniały specjalne wykazy modlitw przeznaczonych do opanowania na pamięć.

badacze prawdopodobnie napotkają pewne ślady naleciałości regionalnych. Lokalna niemieczyna literacka zapewne odzwierciedliła się też w takich tekstach religijnych, jak zbiory poezji duszpasterskiej (np. anonimowe *pieśni radości* powstałe dla uczczenia otwarcia po remoncie kościoła ewangelicko-luterańskiego w Zaumorju, napisane w imieniu samego kościoła), dzienniki miejscowych duchownych (m.in. zapiski pastora A. Kluka), ich biografie pośmiertne (np. pochodząca z 1803 r. biografia pośmiertna Hartmanna von Mossa, pastora luterańskiego z Katharinenstadtu), listy gratulacyjne (np. list w formie modlitwy-prośby do carycy z okazji poświęcenia kościoła św. Marii w Saratowie w 1793 r., przygotowany przez Johanna Nicolausa Emicha), a także napisy nagrobne (Генералова, Минор 2014: 145–151).

Rosyjscy badacze uważają, że ze względu na to, iż w życiu kolonistów Powołża najważniejsza była wiara, niemiecka leksyka religijna z łatwością przedostawała się z tekstów religijnych do mowy codziennej, znacząco wzbogacając zasób słowny przesiedleńców¹⁴⁰. Twierdzą też, że tego rodzaju słownictwo w zasadzie nie adaptowało się do wymowy dialektalnej, lecz tworzyło w dialekcie warstwę leksyki ukształtowanej zgodnie z normą literacką. Było to swoiste słownictwo uniwersalne, spotykane w wielu niemieckich dialektach Powołża. W takich okolicznościach:

Базовый диалект начинает утрачивать свою исходную „чистоту”. В ряде соседствующих диалектов утверждается общепонятный для носителей данных диалектов словарный состав. Возникают сходства в лексике моноконфессиональных диалектов, что в свою очередь приводит к постепенному выравниванию различий между языковыми вариантами и к возникновению единого регионального средства коммуникации. Следующим логичным шагом становится формирование единого регионально окрашенного языкового варианта для всего языкового коллектива данного языкового острова, т. е. эволюционным путём формируется единый язык общения поволжских немцев (Генералова, Минор 2014: 152)¹⁴¹.

¹⁴⁰ Mowa o wyznawcach protestantyzmu, katolicy nadwołżańscy pozostawali poza tego rodzaju korzystnym oddziaływaniem niemieckiego słownictwa religijnego. O tym, że wpływ ten rzeczywiście był znaczący, świadczy utarta opinia, że nadwołżańscy luteranie posługiwali się „czystsza” niemieczyną niż miejscowi katolicy (Замогильный, Дизендорф, Минор 2014: 61–62).

¹⁴¹ „Dialekt bazowy zaczyna zatracać swoją wyjściową «czystość». W wielu sąsiadujących ze sobą dialektach ustala się zapas słownictwa, rozumiały dla wszystkich użytkowników danych dialektów. Tworzą się zbieżności w leksyce dialektów jednorodnych pod względem wyznania ich użytkowników, co z kolei prowadzi do stopniowego wyrównywania różnic między wariantami językowymi i do powstania jednolitego regionalnego środka komunikacji. Kolejnym logicznym krokiem staje się kształtowanie nacechowanego regionalnie jednolitego dla całej społeczności danej wyspy wariantu językowego, tj. na drodze ewolucji formuje się jednolity język komunikacji Niemców nadwołżańskich”.

Badacze rosyjscy wskazują też na ważną rolę folkloru niemieckiego w zapoczątkowanym nad Wołgą procesie kształtowania się jednolitego kodu językowego miejscowych Niemców (Генералова, Минор 2014: 147). Warto dodać, że np. repertuar pieśni ludowych był w koloniach nadwołżańskich znacznie bardziej archaiczny niż w osadach niemieckich na Ukrainie (Жирмунский 1933: 107).

Jednakże na ogół uważa się, że o istnieniu regionalnej odmiany potocznej niemczyzny, a tym bardziej o jednolitym języku Niemców nadwołżańskich (*Wolgadeutsch*), w zasadzie nie może być mowy. Badacze przypuszczają, że na kształtowanie się jednej wspólnej odmiany potocznej języka Niemców nadwołżańskich hamująco wpływała wielka różnorodność terytorialnie podzielonych dialektów wyspowych, brak kontinuum dialektowego oraz brak silnego miejskiego ośrodka kultury, który byłby w stanie promieniować na okoliczne osady, modyfikując jednocześnie język ich mieszkańców (Dubinin 2011: 83).

Wiadomo, że niektóre gwary miejskie, np. gwara Katharinenstadtu i okolic, były silnie nacechowane właściwościami wschodnio-środkowo-niemieckimi (Dubinin 2011: 83). To właśnie dialekt wschodnio-środkowo-niemiecki Katharinenstadtu, największej i najbardziej liczącej się pod względem gospodarczym i kulturalnym niemieckiej kolonii na Powołżu¹⁴², która w początkach XX w. uzyskała prawa miejskie, miał szansę stać się czymś więcej niż tylko kodem jednej niemieckiej miejscowości, por. opinię badacza rosyjskiego: „В обозримом будущем на Волге мог бы сформироваться новый вариант единого немецкого языка общения”¹⁴³ (Минор 2014b: 108) oraz: „С учетом значимости Екатериненштадта как самой крупной немецкой колонии в Поволжье данный поудialect имел все возможности стать одним из региональных языков”¹⁴⁴ (Минор 2014b: 108; zob. też Замогильный, Дизендорф, Минор 2014: 64). Dialekt Katharinenstadtu ukształtowany na bazie wielu niemieckich dialektów, nazywany też półdialektem albo *koiné* kolonistów, był bowiem wykorzystywany nie tylko w kręgu rodziny, jak to zazwyczaj bywa z dialektami, których użytkownicy w kontaktach z otoczeniem zewnętrznym posługują się odmianą literacką, lecz także służył jako podstawowy środek komunikacji wszystkich mieszkańców kolonii. Na przeszkodzie w stawianiu się lokalnym wariantem niemczyzny literackiej stanął jednak – zdaniem A. Minora – m.in. brak odmiany pisanej oraz głębokie przeobrażenia społeczno-polityczne,

¹⁴² Kompleksowe przedstawienie dziejów tej dużej niemieckiej osady nadwołżańskiej zob. w Дизендорф 2014.

¹⁴³ „W dającej się przewidzieć przyszłości nad Wołgą mógłby się wykształcić nowy wariant jednolitego niemieckiego środka porozumiewania się”.

¹⁴⁴ „Ze względu na znaczenie Katharinenstadtu jako największej kolonii niemieckiej na Powołżu wskazany półdialekt miał wszelkie możliwości, by stać się jednym z języków regionalnych”.

do których doszło w Rosji w pierwszych dziesięcioleciach XX w.¹⁴⁵ (Минор 2014b: 108–109).

2.2.2. Region Morza Czarnego

W tym podrozdziale zajmiemy się właściwościami języka Niemców zamieszkujących południowe obszary Ukrainy (inaczej: Noworosji) oraz Półwysep Krymski. (O Zakaukaziu, częściowo także należącym do regionu Morza Czarnego, będzie mowa w kolejnym podrozdziale¹⁴⁶).

Na Ukrainie bardzo wyraziście występowała „niemieckość wyspowa”, kolonie były zamknięte, pielęgnowano w nich przywiezioną kulturę i język, rozwijano je wyłącznie w obrębie własnej grupy. Niemcy na ogół nie utrzymywali kontaktów poza granicami własnych kolonii. Nie kontaktowali się też z mieszkańcami kolonii położonych na innych, odleglejszych obszarach Imperium Rosyjskiego (Buchweiler 1984: 21). Ów bardzo luźny kontakt między koloniami wynikający z ogromnych odległości w rozległym kraju oraz złych połączeń komunikacyjnych obserwowano do połowy XIX w. Jedynie kolonie macierzyste podtrzymywały więzi ze swoimi koloniami córkami mimo dzielących je nawet tysiące kilometrów (Schleunig 1955: 41).

Niemieccy koloniści zamieszkujący wskazane terytorium wywodzili się przede wszystkim z południowo-zachodnich Niemiec (Badenia, Wittenberga, Palatynat, północna Alzacja), tj. z regionów szczególnie mocno dotkniętych skutkami wojny z Francją oraz z regionów borykających się z problemem przeludnienia (Schirmunski 1928b: 65; Чеботарева 2006: 866–867).

W regionie Morza Czarnego występowały następujące dialekty niemieckie:

- 1) **dolnoniemiecki** reprezentowany przez gwary *zachodniopruskie* przeniesione z terenów położonych w dolnym biegu Wisły (okolice Gdańska)¹⁴⁷ do kolonii Alt-Danzig (okolice Jelisawietgradu) i Josefstal (okolice Dniepropietrowska), do okręgu mariupolskiego zamieszkanego przez przybyszów z Prus oraz w okolice Chortycy (okręg zaporoski) i nad rzekę Mołoczna¹⁴⁸ (okręg melitopolski), gdzie osiedlili się menonici;

¹⁴⁵ Zaczątki kształtowania się kodów ponaddialektalnych A. Minor widziałby także w koloniach córkach, licznych w XIX w. na Powołżu. Związki między ich mieszkańcami zintensyfikowały się, ponieważ wybudowano już lepsze drogi, pojawiły się lepsze połączenia komunikacyjne, poprawił się poziom życia w koloniach. Kontakty między mieszkańcami Saratowa, Pokrowska, Jekatieriniensztadu czy Kamyszyna a byłymi kolonistami prowadziły do tworzenia się lokalnych półdialektów (Минор 2015b: 63).

¹⁴⁶ W. Żyrmunski włączył Zakaukazie do regionu Morza Czarnego (Жирмунский 1933: 85).

¹⁴⁷ Menonici, przypomnijmy, w XVI w. przybyli do Prus Zachodnich z Holandii, ich dialekt ma korzenie dolnofrankońsko-fryzyjskie, jest bliski językowi holenderskiemu (Schirmunski 1928c: 50).

¹⁴⁸ Koloniści przybyli w latach 1803–1806 osiedlali się na lewym brzegu rzeki Mołoczna (Berend 2011: 161).

2) środkowoniemiecki przedstawiony przez gwary:

- *górnoheskie* używane w kolonii Neu-Jamburg (okręg mariupolski)¹⁴⁹,
- *zachodnio-nadreńsko-palatynackie* (przeniesione z okolic miasta Zweibrücken) używane w „koloniach węgierskich” Peterstal i Freudenthal (okręg odeski),
- *południowo-nadreńsko-palatynackie* (przeniesione z okolic miasta Landau) używane w bierieżańskich koloniach katolickich (okręg nikolajewski);

3) południowoniemiecki reprezentowany przez gwary:

- *północnoalzackie* (gwary południowofrankońskie występujące w pasie przygranicznym na północy Alzacji między miastami Zeltz, Weißenburg, Lautenburg) używane w koloniach katolickich w okręgu odeskim,
- *północnobadeńskie* (gwary południowofrankońskie obwodu Baden Durlach¹⁵⁰) dominujące w koloniach mołoczańskich (okręg melitopolski),
- *szwabskie* (pochodzące z obszaru między miastami Marbach i Reutlingen, doliny rzeki Neckar i jej dopływów)¹⁵¹ występujące w okolicach Bierdiańska¹⁵², w okręgu odeskim, także w pobliżu samej Odessy¹⁵³,
- *północnobawarskie* (z regionu rozciągającego się na północ od Ratyzbony) używane w kolonii Jamburg (koło Dniepropietrowska),
- *gwary mieszane różnych typów*, głównie *szwabsko-frankońskie* (były reprezentowane w starych koloniach położonych na Krymie) (Жирмунский 1933: 94; Брандес 2006: 153–154, 163).

¹⁴⁹ W latach 20. XX w. dialekty górnoheskie (*oberhessisch*) występowały też na północy Ukrainy w osadach białowieskich, w okolicach Czernihowa, a także na Krymie (Jedig 1994: 14; Berend 2011: 65).

¹⁵⁰ Gwary południowofrankońskie zaczęły się rozprzestrzeniać za czasów Aleksandra I. Od początków XIX w. południowi Frankończycy zakładali kolonie tylko na terenach południowej Ukrainy (nie było ich nad Wołgą). Osiedlanie się trwało w latach 1804–1820 i objęło Prischib, Waldorf, Durlach, Karlsruh, Leitershausen, Friedrichsfeld, Weinau, Alt-Montal, Heidelberg, Hochstädt. Największe skupisko użytkowników gwar południowofrankońskich znajdowało się nad rzeką Mołocznyje Wody (niem. *Milchwasserstrom*) koło Melitopola (Berend 2011: 85–87).

¹⁵¹ O regionach szwabskich w Rosji wiadomo stosunkowo dużo, ponieważ dialekt szwabski był bardzo specyficzny. Szwabowie od początku żyli w izolacji od innych wychodźców z ziem niemieckich (Berend 2011: 103). W latach 20. XX w. dialekty szwabskie występowały przede wszystkim na Ukrainie (Jedig 1994: 15).

¹⁵² Kolonie te (Neu-Hoffnungstal, Rosenfeld, Neustuttgart) leżały nad Morzem Azowskim (Berend 2011: 103–105).

¹⁵³ Gwarą szwabską posługiwali się m.in. mieszkańcy kolonii Lustdorf założonej pod Odessą w początkach XIX w. Sąsiednie kolonie często – ze względu na różnice wyznaniowe – używały innych gwar. Na przykład w kolonii Kleinliebental, położonej w odległości 5 km od luteriańskiego Lustdorfu, mieszkali katolicy pochodzący z Alzacji i posługujący się innym dialektem (Bond 1978: 58–59).

Do najważniejszych cech dialektu **dolnoniemieckiego** zalicza się brak II przesuwki spółgłoskowej (*II. Lautverschiebung*). Dolnoniemieckiemu *t* odpowiada wysokoniemieckie *z* lub *sz* (*ss*), *p* odpowiada *pf* lub *ff* (*f*), *k* odpowiada *ch*. W. Żyrmunski ilustruje to zjawisko następującymi przykładami z dialektu menonitów:

- 1) *zeit* – *tiid*, *zwei* – *twee*, *salz* – *solt*, *herz* – *heat*, *sitzen* – *sätte(n)* oraz: *was-ser* – *wota*, *besser* – *beta*, *was* – *waot*, *Gross* – *groot*;
- 2) *pfeffer* – *pepa*, *pferd* – *pead*, *pfund* – *pund*, *apfel* – *appel*, *kopf* – *kop* oraz: *schalfen* – *schlope(n)*, *löffel* – *lepel*, *seife* – *seep*, *auf* – *op*;
- 3) *bruuken* – *brauchen*, *schwaak* – *schwach* (Schirmunski 1928b: 50–51).

Wyróżnikiem dialektu dolnoniemieckiego jest też bezdźwięczne *tj* na miejscu wysokoniemieckiego *k*, np. *kleid* – *tjleed*, *kirche* – *tjoartj*, *kühe* – *tjeaj*, a także na miejscu *ch*, np. *milch* – *maljtj*, *ich* – *ätj*. Owo *tj* to cecha charakterystyczna wszystkich dialektów fryzyjskich w Holandii i Niemczech (Schirmunski 1928b: 51–52).

Wśród właściwości dolnoniemieckich w konsonantyzmie dialektu menonitów W. Żyrmunski wymienia też specyficzną wymowę *g* i *b*. Zaobserwowano, że wysokoniemieckie *g* pojawia się między samogłoskami oraz po *r*, *l* z jednej strony jako *j*, z drugiej – jako *gh*, czyli zamiast spółgłoski zwartej (niem. *Verschlusslaut*) artykułuje się szczelinową (niem. *Reibelaut*). Podobna wymowa występuje w nagłosie przed samogłoskami i przed *r*, np. *ghaons* (*Gans*), *ghaost* (*Gast*), *ghräu* (*grau*), *jriipe* (*greifen*), *jischwomme* (*geschwommen*), *jischmolte* (*geschmolzen*). Wysokoniemieckie *b* także pojawia się między samogłoskami oraz po *r*, *l* jako spółgłoska szczelinowa (w lub *f*), np. *newel* (*Nebel*), *lewe* (*Leben*), *jistorwe* (*gestorben*). Niekiedy zjawisko to obserwuje się także w wygłosie, np. *korf* (*Korb*), *bliiw* (*bleibe*) (Schirmunski 1928b: 52).

Spośród właściwości dolnoniemieckich występujących w systemach wokalicznych dialektów menonickich W. Żyrmunski wskazał:

- zachowanie starych długich samogłosek *ii* oraz *uu*, np. *iis* (*Eis*), *wiin* (*Wein*), *luud* (*laut*), *huus* (*Haus*);
- pojawianie się w niektórych gwarach menonitów długiego *üü* na miejscu *uu*, np. *lüüd*, *hüüs*;
- zlanie się (*Zusammenfall*) starych długich samogłosek *ee*, *ei* oraz *i–e*, jak również *oo*, *ou*, *uo*, np. w dialekcie wysokoniemieckim rozróżnia się te głoski, por.: *schnee*, *weh*, *fleisch*, *heiss*, *tief*, *geblieben*, podczas gdy w mowie menonitów we wszystkich wskazanych pozycjach występuje długie *ee*, dodatkowo ze szczególnie charakterystyczną wymową, odpowiednio: *schnee*, *wee*, *fleesch*, *heet*, *deep*, *jebleewe*; użytkownicy wysokoniemieckiego rozróżniają *gross*, *tot*, *taub*, *laub*, *gut*, *fuss*, menonici zaś wszędzie wymawiają długie *oo*: *ghroot*, *doot*, *doof*, *loof*, *hood*, *foot*;

- ewolucję krótkiego *i* do *ä*, *e* do *a*, *u* do *o*, np. *schrät* (*Schritt*), *fäsch* (*Fisch*), *fräsch* (*frisch*), *faast* (*Fest*), *haalpe* (*helfen*), *baad* (*Bett*), *tjnacht* (*Knecht*), *loft* (*Luft*), *brost* (*Brust*), *foss* (*Fuchs*).

Znane są również inne specyficzne cechy fonetyki dialektów menonickich, np. delabializacja samogłosek, dyftongizacja *r* czy zanik *r* na końcu sylaby (Schirmunski 1928b: 53).

Trzeba też podkreślić, że poszczególne grupy kolonistów wykształciły różne osobliwości w ramach dialektu dolnoniemieckiego, że inaczej mówili menonici z Chortycy¹⁵⁴, inaczej ci z okolic Mariupola, jeszcze inaczej – z Mołocznej, np. koloniści w Chortycy zachowali końcówkę *-en*, por. *eten* (*essen*), *halpen* (*helfen*), która w innych regionach zanikła, mieszkańcy Chortycy oraz przybysze z Prus wymawiali *mökke* (*machen*), *kööke* (*kochen*), podczas gdy w kolonii Kronswaider mówiono odpowiednio *moke*, *koke*, w okolicach Mołocznej słyszało się *blao*, *grao* (*blau*, *grau*), w innych zaś gwarach – *bläw*, *gräw*, *kläw* (Schirmunski 1928b: 53). Wiadomo, że u rodzin menonickich, które przesiedliły się z Ukrainy do Tomsku, obserwowano wyraźnie zaznaczone cechy wschodniego dialektu dolnoniemieckiego (Валл, Едиг 1983: 27).

Dwa kolejne duże zespoły dialektalne przeniesione z ziem niemieckich do regionu Morza Czarnego, środkowoniemiecki i górnoniemiecki, to dialekty wysokoniemieckie (*Hochdeutsch*), ściślej – wysokoniemieckie gwary wiejskie (*hochdeutsche Dorfmundart*). Dialektów środkowoniemieckich (*Mitteldeutsch*) używano w koloniach katolickich w okolicach Bieriezania i w niektórych osadach położonych w okolicach Odessy¹⁵⁵, górnoniemieckie zaś (*Oberdeutsch*) występowały w większości kolonii leżących na Ukrainie i na Krymie (Schirmunski 1928b: 53–54).

Wśród najistotniejszych cech kolonijnych dialektów środkowoniemieckich i górnoniemieckich W. Żyrmunski wymienia:

- delabializację samogłosek *ü*, *ö* (przechodziły w *i*, *e*, *ei*, np. *bees* <*bose*>, *leit* <*Leute*>);
- bezdźwięczną wymowę spółgłosek *b*, *d*, *g* (pokrywały się z *p*, *t*, *k*);
- niewyrazistą końcówkę *-en* (była realizowana jako słabe *-e*, czasem także *-ä*, *-a*, np. *koche* <*kochen*>, *zeite* <*Zeiten*>);
- zanik *-n* w wygłosie wyrazów jednosylabowych (okazjonalnie samogłoska poprzedzająca otrzymywała wymowę nosową) (Schirmunski 1928b: 54–55).

¹⁵⁴ Bardzo szczegółowe dane o kolonizacji Chortycy (prawy brzeg Dniepru) przez przybyszów z ziem niemieckich zob. Quiring 1928.

¹⁵⁵ Rejon liebentalski.

Do wyróżników dialektów **środkowoniemieckich** należały:

- szczelinowy charakter spółgłoski *b* (= *w*) w pozycji między samogłoskami, po *r*, *l* (w śródgłosie), np. *awer* (*aber*), *treiwe* (*treiben*);
- w niektórych gwarach wymowa spółgłoski *g* jako *j* lub *gh*, w innych jako *ch*, w jeszcze innych – jej zanik; zawsze jednak zauważalna była różnica między artykulacją w nagłosie (*gut*, *geld* – tu jako spółgłoska wybuchowa <*Verschlusslaut*>) i w śródgłosie (*bieje* <*biegen*>, *sorje* <*sorgen*>, *traghe* <*tragen*> – tu jako szczelinowa);
- przechodzenie grup *nd*, *nt* w *nn*, por.: *unne* (*anten*), *kfunne* (*gefunden*), często też *rd* w *rr*, np. *gworre* (*geworden*);
- artykulacja otwarta, tj. zbliżenie do *a*, w pozycji przed *r* samogłoski *i* (*ü*), *e* (*ö*) z jednej strony, z drugiej zaś – *u* oraz *o*; tak więc *i* (*ü*) przechodziło w *e* lub *ä* (albo – niekiedy – nawet w *a*), *u* przechodziło w *o* lub *a*, *o* cechowała wymowa otwarta (oddawana jako *oa*), np.: *kärich* (*Kirche*), *bärscht* (*Bürste*), *bärig* (*Berg*), *korz* (*kurz*).

Natężenie wskazanych zmian było zróżnicowane w dialektach poszczególnych kolonii, najsilniejsze obserwowano na południu (Schirmunski 1928b: 55–56).

Dialekty **górnioniemieckie** różnią się od środkowoniemieckich obecnością *pf* oraz tworzeniem deminutywów za pomocą *-lein* (*-le*, *-la*). W koloniach regionu Morza Czarnego były reprezentowane tylko zachodnie gwary górnioniemieckie. Gwary alzackie używane w koloniach katolickich w okolicach Odessy nie różniły się zbyt od gwar niemieckich występujących w rejonie Nadrenii-Palatynatu. Charakterystyczna była dla nich jednakowa postać końcówki *-en* we wszystkich osobach liczby mnogiej, a także forma skrócona w drugiej osobie liczby pojedynczej (np. *du fahrsch*). W koloniach kuczurgańskich (Strassburg, Baden, Kandel, Selz) wymawiano stare *ei* oraz *ou* jako długie *aa*, podobnie było w koloniach Klein-Liebental, Mariental, Josefstal. Na południu szeroko rozprzeczniły się gwary południowo-frankońskie z północy Badenii, posługiwano się nimi w okolicach Mołocznej (koło Melitopola). Dialekt południowo-frankoński jest dialektem przejściowym między środkowoniemieckim a górnioniemieckim, konkretnie – między szwabskim a palatynackim, zatem występują w nim cechy należące do obu z nich, np. w okolicy Mołocznej notowano zarówno środkowoniemieckie *klaad*, *flaasch*, jak i północne *kaafe*, *glaawe*. Zasady realizacji spółgłoski *b* były takie same jak w dialektach środkowoniemieckich, podobnie – reguły wymawiania *g*, w niektórych okolicach pojawiała się też wspomniana wyżej zmiana *nd* w *nn*. Jednocześnie jednak na dalekim południu końcówkę *-en* realizowano jako słabą samogłoskę *a*, np. *liega* (*liegen*), w okolicach Mołocznej można było spotkać nosową wymowę *r* na końcu sylab i wyrazów (Schirmunski 1928b: 59–60).

Osobliwy charakter miały dialekty szwabskie, silnie bowiem odbiegały od ogólnych reguł. Na Ukrainie używano ich w koloniach bierdianskich, w Neu-Hoffnung, Neu-Hoffnungstal, Rosenfeld, Neu-Stuttgart. Wśród znamienych cech szwabskich występujących w niemieckich dialektach regionu Morza Czarnego W. Żyrmunski wymienił:

- utrzymanie starych samogłosek podwójnych *ie* (*üe*), *uo*, np. *liab*, *flaga*, *guat*, *buach*;
- jednakową postać liczby mnogiej (*-et*) we wszystkich osobach¹⁵⁶: *mir lia-bet*, *ir liabet*, *dia liabet*;
- przechodzenie w *e* i *o* krótkiego *i* oraz *u* w pozycji przed *n*, *m*, np. *senga* (*singen*), *fenda* (*finden*), *schwemma* (*schwimmen*);
- ewolucję starego długiego *oo* do *au* i starego długiego *ee* (*öö*) do *ai*, np. *graus* (*gross*), *hauch* (*hoch*), *wai* (*weh*), *bais* (*böse*);
- ewolucję starego *ei* do *oi*, np. *kloid* (*kleid*), *soife* (*seife*);
- występowanie *ui* na miejscu środkowo-wysoko-niemieckiego *iu*;
- zanik (*Ausfall*) *n* z jednoczesną nazalizacją i rozciągnięciem *gaañs* (*Gans*), *feeñschter* (*Fenster*);
- koniugację form *gaoñ* (*gehen*), *staon* (*stehen*): *i gang*, *du gaoscht*, *dear goat*);
- realizację *b* oraz *w* między samogłoskami jako spółgłoskę wybuchowych (ale np. w Neu-Hoffnung i Rosenfeld artykułowano spółgłoskę szczelinową *w*, por. *sterwe*) (Schirmunski 1928b: 56–57).

W okolicach Jamburga oraz nad Dnieprem (przy Dniepropietrowsku) używano dialektu północnobawarskiego¹⁵⁷. Inne były tam nazwy dni tygodnia, np. *mootä*, *iirtä* *Dienstag*, inne zaimki osobowe, np. *enk euch*, dzierżawcze, np. *enka euer*, zamiast *r*, *l* występowała spółgłoska szczelinowa *w*, końcówka *-en* podlegała asymilacji (*angeglichen*) z poprzedzającymi ją *b*, *d*, *g*, np. *loom* (*loben*), *ling* (*liegen*), *trong* (*tragen*). W. Żyrmunski wymienia też takie właściwości dialektu północnobawarskiego, jak:

- rozwój nowych dwugłosek (długie *aa* wymawiało się jak *ou* <*öu*>, *schlo-ufe* <*schlafen*>, *blousen* <*blasen*>, długie *oo* oraz *uo* wymawiało się jak *ou* <*öu*>, np. *töut* <*tot*>, *höuch* <*hoch*>)¹⁵⁸;

¹⁵⁶ Zjawisko to nie występowało jedynie w kolonii Neu-Hoffnung, co wskazuje na północną granicę obszaru Szwabii jako miejsca pochodzenia kolonistów.

¹⁵⁷ Dialekt bawarski był – w porównaniu z innymi – najmniej w Rosji rozpowszechniony. Na Ukrainie kolonie córki powstawały z czasem także w pobliżu Charkowa oraz nad Donem: Marienfeld (Deutsch-Woronj), Chutor Kłaß (Weiler Kłaß), Katharinenhof (Rot Jamburg), Serafimowka, Andreasfeld, Nesabudino, Kudschewka (Berend 2011: 119–121).

¹⁵⁸ Jak zauważył W. Żyrmunski, różnorodność zmian trudno nawet uchwycić i przekazać w zapisie transkrypcyjnym.

- artykułowanie w wyrazach jednosylabowych starego *ei* jako *uä*, np. *wuäs* (*weiss*), w dwusylabowych – jako *oi*, np. *tsoiche* (*Zeichen*);
- przejście starego *ou* w długie *aa*, np. *kaafe* (*kaufen*);
- często obserwowane przechodzenie krótkiego *a* w *o*, np. *old* (*alt*), *kold* (*kalt*);
- realizacja *g* w pozycji między spółgłoskami jako konsonantu szczelinowego (podobnie po samogłoskach na końcu wyrazu);
- wymowa końcówki *-ig* jako *i*, np. *schuldi*;
- niezmienna grupa *st* wewnątrz wyrazu (jedynie *sp* wymawiało się jak *schp*, np. *Haschpel* <*Haspel*>);
- zanik spółgłoski *r* na końcu wyrazu, np. *wintä* (*Winter*), w pozycji zaś wewnątrz wyrazu doprowadzanie do powstania samogłoski podwójnej, np. *hiärz* (*Herz*), *biärscht* (*Bürste*) (Schirmunski 1928b: 60–63).

Ponadto wiele gwar używanych w koloniach stanowiło swoisty konglomerat różnych dialektów ojczystych. Zasady ogólne mieszania gwar w niemieckich koloniach Ukrainy ustalił W. Żyrmunski. Badacz ten zaproponował definicję pojęcia *gwary mieszane*, używaną w językoznawstwie rosyjskim do dziś. Za gwary mieszane uznawał takie, które charakteryzowały się wieloma cechami wykluczającymi się wzajemnie pod względem geograficznym: jedne powinny być zlokalizowane w jednej części mapy dialektologicznej ojczyzny historycznej kolonistów, drugie – w innej, mniej lub bardziej odległej. Do tego typu gwar niemieckich występujących w regionie Morza Czarnego W. Żyrmunski zaliczył zbadane przez siebie dialekty kolonii Alexanderhilf i Neuburg (okręg odeski), Glückstal i Berdorf (Mołdawia), Johannestal i Waterloo (okręg nikołajewski), Güldendorf (pod Odessą), a także gwary używane w koloniach Półwyspu Krymskiego (tzw. *Krimer Schwäbisch*¹⁵⁹) i w wielu koloniach położonych na południu Ukrainy, w których dominował dialekt szwabski (Schirmunski 1928b: 64–65; Чеботарева 2006: 866).

Garść pożyczek leksykalnych z języka ukraińskiego, występujących w dialektach niemieckich regionu Morza Czarnego, zawiera kartoteka L. Zindera, por. *Buhai* ‘Zuchtstier’, *Kumar* ‘Mücke’, *Sucke* ‘weiblicher Hund’ (Найдич, Светозарова 2015: 309).

2.2.3. Zakaukazie

Niemieccy koloniści osiedleni na Zakaukaziu posługiwali się dialektami szwabskimi (Зейналова 2002: 138; Berend 2011: 42–43), których charakterystyczne

¹⁵⁹ Na Krymie było stosunkowo dużo kolonii szwabskich, lecz zachodziły tam silne procesy mieszania się dialektu szwabskiego z frankońskim, wskutek czego tamtejszy dialekt nazywano *Krimer Schwäbisch*. Na ogół jednak dialekt szwabski był wyraźnie odizolowany od innych (Berend 2011: 105).

cechy przedstawiliśmy wyżej. Owe wyraziste dialekty niemieckie zwracały uwagę swoją odrębnością, ponadto tę odrębność długo zachowywały, ponieważ ich użytkownicy na ogół unikali kontaktów ze środowiskiem zewnętrznym. Dialekty szwabskie były rozpowszechnione w koloniach separatystów wittenberskich¹⁶⁰ (Schirmunski 1928b: 60). Najwięcej takich osad założono właśnie na Zakaukaziu: w Gruzji (Marienfeld, Annenfeld, Elisabeththal, Katharinenfeld, Alexandersdorf, Nowy Tiflis, Petersdorf – wszystkie nieopodal stolicy Gruzji) oraz w Azerbejdżanie (Helenendorf, Annenfeld). Szwabskie kolonie matki przetrwały tam do początku II wojny światowej (Berend 2011: 105). Uważa się, że dialekt szwabski był reprezentowany w koloniach zakaukaskich „в наиболее чистом виде”¹⁶¹ (Найдич, Светозарова 2015: 307).

Pewne materiały językowe dotyczące dialektów Zakaukazia zgromadził w latach 20. XX w. L. Zinder. Do jego kartoteki trafił m.in. rzeczownik *Speckmaus* ‘nietoperz’ używany przez miejscowych Niemców zamiast literackiego *Fledermaus*, a także *Heale* (*Hühnlein* ‘kurczak’) z charakterystycznym szwabskim dyftongiem, *Hammel* (*Kalb* ‘cielę’), *Relling* (*Kater* ‘kot’), *Kriks* (*Heuschrecke* ‘konik polny’) czy *Zudel* (*weiblicher Hund* ‘suczka’) (Найдич, Светозарова 2015: 305, 309).

2.2.4. Wołyń

Niemcy osiedleni na Wołyniu posługiwali się tzw. niemieckimi gwarami wołyńskimi, oczywiście nieobecnyymi na mapie dialektów Niemiec, nazwa bowiem pochodzi od regionu w Imperium Rosyjskim, w którym gwary te się ukształtowały (Berend 2011: 136).

Dialektów niemieckich tzw. wołyńskich używano w guberni wołyńskiej utworzonej w Rosji w 1797 r. i obejmującej do roku 1917 tereny dzisiejszego ukraińskiego obwodu wołyńskiego, rówieńskiego, żytomierskiego oraz część tarnopolskiego, chmielnickiego i lwowskiego. O wołyńskim wariacie języka Niemców rosyjskich można mówić w zasadzie dopiero od II i III rozbioru Polski (1793 i 1795), kiedy to rozpoczęło się stopniowe wchodzenie ziem Wołynia w skład Imperium Rosyjskiego¹⁶² (Арациев 1999: 3). Najważniejsze tereny, na których używano dialektów wołyńskich, to regiony wokół takich miast, jak Łuck,

¹⁶⁰ Główny nurt emigracji z Wirtembergii, od początku XIX w., tworzyli szwabscy separatyści religijni. Wyjeżdżali w latach 1803–1832 z terenów położonych między Heilbronn a Reutlingen (Berend 2011: 103).

¹⁶¹ „w najczystszej postaci”.

¹⁶² Oczywiście już wcześniej, bo w XIII w., osiadali na Wołyniu niemieccy kupcy, rzemieślnicy. Na planie miasta Równe w roku 1765 zaznaczono nawet ulicę Niemiecką, na której mieszkali tkacze (Костюк, Нойтатц 1999: 395).

Nowogród-Wołyński i Żytomierz. Areal ów stanowił jeden z największych obszarów zajmowanych w Rosji przez wyspy językowe¹⁶³ (Berend 2011: 138).

Tematowi migracji kolonistów niemieckich na Wołyń nie poświęcono wiele uwagi w badaniach historycznych. Wiadomo, że od końca XVIII w. przybywali tam menonici z okolic delty Wisły (*Niedermennoniten*), nie osiadali jednak na długo, zmierzali na południe Rosji (Berend 2011: 137). Inna grupa menonitów, tzw. *Hochmennoniten*, pochodząca z Palatynatu, przeniosła się na Wołyń z Galicji, zamieszkała w okolicach Żytomierza, jednak w latach 70. XIX w. wyemigrowała do Ameryki. W początkach XIX w. między rzekami Styr i Horyń osiedlili się wędrowni drwale ze Śląska, w powiecie nowogródzko-wołyńskim powstały osady Niemców wywodzących się z Pomorza, w okolicach Włodzimierza Wołyńskiego i Rożyszcza założyli swoje wioski Niemcy mieszkający dotąd nad Bugiem (poniżej Brześcia). Po roku 1830 na Wołyń przenosili się niemieccy tkacze i chłopcy z Polski (Костюк, Нойтатц 1999: 395–396).

Pierwsi przesiedleńcy z Niemiec, którzy przybyli na Wołyń w 1. połowie XIX w., posługiwali się na co dzień dialektami używanymi w tych miejscowościach, z których się wywodzili. Tak więc wówczas 10% kolonistów mówiło dialektami wysokoniemieckimi (np. pochodzący z Wirtembergii czy Hesji), 15% – średnioniemieckimi (np. ze Śląska), 75% – dolnioniemieckimi (z północnych Niemiec) (Ціцап 2016: 411). O podobnym stanie w latach 20. XX w. wspominał W. Żyrmunski, por.: „На Волини, как показали анкеты, господствуют говоры нижненемецкие”¹⁶⁴ (Жирмунский 1933: 94).

Po powstaniu styczniowym ruszyły na Wołyń wielkie fale Niemców uchodzących z Polski (z pochodzenia Ślązaków, Pomorzan, mieszkańców Prus, Brandenburczyków, Szwabów) (Костюк, Нойтатц 1999: 395–396). Region nie był stabilny, już pod koniec XIX w. emigrowano stamtąd za ocean, np. w Kanadzie do dziś żyją Niemcy wołyńscy. Na początku XX w., kiedy to rozpoczęły się migracje w ramach reformy Stołypina, Niemcy wołyńscy ruszyli na Syberię, tworząc tam osady, osiadali też na Dalekim Wschodzie (np. we wsi Aleksandrowka w obwodzie krasnoturańskim). Podczas I wojny światowej z Wołynia, obszaru uznanego za przygraniczny, wielotysięczne grupy Niemców deportowano w głąb Rosji. W latach 30. XX w. liczni Niemcy z Wołynia osiedlili się na Syberii i w Kazachstanie¹⁶⁵ (Berend 2011: 136–139).

¹⁶³ Po rewolucji październikowej utworzono tam rozległy Niemiecki Rejon Narodowy (*Deutscher Nationaler Rayon*).

¹⁶⁴ „Na Wołyniu, jak pokazały ankiety, panują dialekty dolnioniemieckie”.

¹⁶⁵ Dialektu wołyńsko-niemieckiego jeszcze w latach 70. XX w. używano na Syberii Zachodniej, na Uralu, w Kazachstanie, Kirgizji, Tadżykistanie. Wymienia się go wśród dialektów niemieckich, które jeszcze po II wojnie światowej dobrze zachowały najwyrazistsze cechy dialektu rodzimego (przywiezionego z ojczyzny historycznej) (Jedig 1986: 77).

Gwary wołyńskie nieszczególnie przyciągały uwagę lingwistów¹⁶⁶. Nawet W. Żyrmunski, dzieląc dialekty niemieckie Ukrainy i Powołża na 4 duże grupy (dolnoniemieckie, środkowoniemieckie, wysokoniemieckie i mieszane), nie uwzględnił gwar wołyńskich (Schirmunski 1928c: 52–53)¹⁶⁷, co wypomniała mu rosyjska badaczka O. Bajkowa, por.: „При этом снова была упущена из виду большая область волинских диалектов”¹⁶⁸ (Байкова 2005: 151; zob. też: Babenko 2011: 15; Жукова 2018: 324). Ponadto W. Żyrmunski, wspomniawszy, że w dialektach używanych w koloniach wołyńskich zaszły z czasem znaczące zmiany, nie zilustrował swych słów żadnymi przykładami (Schirmunski 1928b: 53). Tymczasem:

Мова німецьких переселенців-колоністів на Волині є надзвичайно цікавим об'єктом досліджень, адже в шзоляції від німецьких земель і під впливом слов'янських мов – української, російської та польської – вона протягом відносно короткого часу зазнавала суттєвих змін¹⁶⁹ (Цісар 2016: 411).

Jak uważa H. Jedig, dialekty wołyńskie trudno jednoznacznie zakwalifikować i umieścić bezbłędnie na kartach atlasu gwarowego¹⁷⁰. W zasadzie uznaje się je za nieznacznie odbiegające od niemieckiego języka literackiego. Wśród najistotniejszych cech dialektów wołyńskich wymienia się:

- spółgłoskę *p* na miejscu *pf* w pozycji między samogłoskami oraz w wygłosie;

¹⁶⁶ Uważa się, że sami Niemcy odczuwali swoją odrębność i swoistość swego języka, nazywali się bowiem *Wolhynier*, swoje dialekty zaś *Wolhynische* (Киршнер 1984: 10).

¹⁶⁷ Jak jednak wynika ze sprawozdania W. Żyrmunskiego z 1929 r., planował on ekspedycję dialektologiczną do kolonii niemieckich leżących na Wołyniu, por.: „Ближайшей задачей обследования немецких колоний на Украине является: I. Экспедиция в Волинские колонии, которые до сих пор не нанесены на карту и не изучены ни с этнографической, ни с диалектической точки зрения” („Do najpilniejszych zadań w badaniach kolonii na Ukrainie należy: I. Ekspedycja do kolonii wołyńskich, które dotąd nie zostały naniesione na mapę i pozostają niezbadane ani z etnograficznego, ani z dialektologicznego punktu widzenia”). Ze względu na niespodziewane zmniejszenie finansowania wypraw dialektologicznych z planowanych 400 rubli do 150 „работы удалось провести в весьма урезанном виде” („prace udało się wykonać w bardzo okrojonej postaci”) (Светозарова 2013a: 121). Ponadto ze wzmianki w artykule podsumowującym prace dialektologiczne W. Żyrmunskiego i jego współpracowników wynika, że badacz ten dysponował ankietami G. Wenkera wypełnionymi przez Niemców wołyńskich (Жирмунский 1933: 94). Jest też wzmianka o tym, że w roku 1931 w centrum odeskim kierowanym przez A. Ströhma podjęto badania gwar niemieckich Wołynia (Жирмунский 1933: 86).

¹⁶⁸ „Przy czym znowu przeoczono duży areal dialektów wołyńskich”.

¹⁶⁹ „Język osadników-kolonistów niemieckich na Wołyniu jest niezwykle ciekawym obiektem badań, gdyż w izolacji od ziem niemieckich i pod wpływem języków słowiańskich – ukraińskiego, rosyjskiego i polskiego – w stosunkowo krótkim czasie uległ istotnym zmianom”.

¹⁷⁰ Na Wołyniu występowały m.in. dialekty dolnoniemieckie (Berend 2011: 42–43).

- spółgłoskę *f* na miejscu *pf* w nagłosie i w pozycji po *m*;
- używanie celownika zaimka zwrotnego dla 1. i 2. osoby liczby pojedynczej (*hast du dir rasiert* zamiast *dich*);
- biernik zaimka zwrotnego dla 1. i 2. osoby liczby mnogiej (*wir haben sich gewaschen* zamiast *uns*);
- niekiedy zanik biernika (*kennst du dem* zamiast *den*) (Jedig 1994: 15).

Badacze podkreślają, że cechą charakterystyczną kolonii wołyńskich było ich odgradzanie się od otoczenia. Na Wołyniu – inaczej niż w koloniach regionu Morza Czarnego – Niemcy praktycznie nie zatrudniali robotników najemnych z zewnątrz. Bardzo długo zamykali się we własnym kręgu, wiedli życie w izolacji, zachowując narodowe tradycje życia rodzinnego, wspólnotowego i religijnego.

To zamykanie się we własnym kręgu doprowadziło do szybkiej asymilacji językowej Niemców wołyńskich, polegającej na porzucaniu ojczystych dialektów na rzecz niemczyzny bardzo zbliżonej do literackiej jako wspólnego kodu (Ціцап 2016: 411–412). O stanie w początkach lat 20. XX w. W. Żyrmunski napisał: „в целом ряде колоний они [говоры] в настоящее время вытеснены немецким национальным языком, окрашенным некоторыми элементами вымершего диалекта”¹⁷¹ (Жирмунский 1933: 94).

Wiadomo, że na przełomie XIX i XX w. wśród Niemców wołyńskich rozpowszechniano książki, broszury i gazety wydawane w Niemczech, a także drukowany w Rydze „Kalender für die evangelischen Christen in den Gouvernements Wolhynien und Kiew” (Костюк, Нойтатц 1999: 396–399). Zapewne kontakt z niemczyzną standardową oddziaływał na kształt niemieckich dialektów wołyńskich. Jak w początkach XX w. zauważył A. Liprandi:

[...] немцы, родившиеся на Волыни, остаются такими же немцами, как их отцы и деды, вышедшие из Германии¹⁷² (Липранди 1911: 64).

2.2.5. Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa

Terytoria wskazane w tytule tego podrozdziału to na ogół obszary późnego osadnictwa niemieckiego¹⁷³, zasiedlone przez kolonistów przybyłych nie bezpośrednio z Niemiec, lecz z terenów należących do Imperium Rosyjskiego, i zakładających tzw. kolonie córki. Niemcy rosyjscy przenosili się na te nowe ziemie ze starych kolonii nadwołżańskich, czarnomorskich, wołyńskich (Жирмунский 1933: 89).

¹⁷¹ „w wielu koloniach zostały one [gwary] obecnie wyparte przez niemiecki język ogólnonarodowy okraszony pewnymi elementami wymarłego dialektu”.

¹⁷² „[...] Niemcy urodzeni na Wołyniu pozostają takimi samymi Niemcami, jak ich ojcowie i dziadkowie, którzy wyemigrowali z Niemiec”.

¹⁷³ Mowa o osadnictwie masowym.

2.2.5.1. Kaukaz

Na Kaukazie Północnym do końca lat 40. XIX w. osadnicy niemieccy założyli tylko 5 kolonii (Плохотнюк 2001a: 84), jednak po roku 1860 Niemcy zamieszkujący Imperium Rosyjskie zaczęli się przesiedlać przede wszystkim właśnie na Kaukaz Północny (Шлейхер 1992: 46; Lebioda 2004: 92), tam m.in. przenosiły się kolonie córki, które wraz z upływem czasu wyodrębniły się ze starych kolonii regionu Morza Czarnego (Жирмунский 1933: 88). Badacze mniejszości niemieckiej Armawiru¹⁷⁴ wskazują na niemożność sprecyzowania, jakim konkretnie dialektem czy jakimi dialektami posługiwała się ta zbiorowość. Przypuszczają, że kodów było kilka, ponieważ chociaż w grupie przeważali Niemcy z Powołża, to w swej masie składała się ona z przesiedleńców zamieszkujących wcześniej różne regiony Rosji (Шнайдер, Ктиторov 2012: 194–195). Wiadomo, że Kaukaz to jeden z największych obszarów, na które rozprzestrzeniły się dialekty szwabskie (Jedig 1994: 15).

2.2.5.2. Kazachstan

Pierwsze osady niemieckich przesiedleńców (ze starych kolonii Powołża i Ukrainy) powstawały w Kazachstanie¹⁷⁵ pod koniec XIX¹⁷⁶ i na początku XX w. Do dziś istnieją założone wówczas wioski: Konstantinowskoje (1892), Roźdiestwienskoje (1895), Romanowskoje (1896), Kiellerowka (1898), Pieriemienowskoje (1898) i in. Do masowych przesiedleń Niemców na kazachstańskie ziemie dochodziło podczas reform Stołypinowskich (Лайrep 1990: 14–16). Materiał językowy pochodzący z miejscowości założonej w początkach XX w. przez niemieckich wychodźców z Powołża dowodzi, że przesiedleńcy posługiwali się dialektem ojczystym jeszcze nietkniętym przez wpływ normy literackiej. Ich kod rozwijał się w nowej ojczyźnie na bazie tego zestawu cech językowych, który swego czasu przywieźli do Rosji pierwsi przybysze z Niemiec. Badacze dialektów niemieckich¹⁷⁷ wskazują na podobieństwo tzw. dialektu nadwołżańsko-niemieckiego do klasycznych form miśnieńskiego (górnosaksońskiego). Na przykład w dialekcie miśnieńskim też występuje charakterystyczne dla południa połączenie spółgłosek *ks* (*wachsen*), północnoniemieckie *n* w wygłosie niektórych wyrazów (typu *Wein*), nie akcentuje się prefiksów *be-*, *ge-*, *ver-* i in., zachowuje się końcowe *ch* w zaimkach *ich*, *dich* (zamiast dolnoniemieckiego *ik*, *dik*), pojawia się zaimek *er* (zamiast frankońskiego *He*), zachodzi ubezdźwięcznienie nagłosowych spółgłosek dźwięcznych. Jednakże ze względu na istnienie wielu innych cech dialekt

¹⁷⁴ Jedno z największych miast Kraju Krasnodarskiego leżącego na Kaukazie Północnym.

¹⁷⁵ Przede wszystkim w obwodzie akmolińskim i syrdaryjskim.

¹⁷⁶ Po roku 1860 Niemcy przesiedlali się do Kazachstanu, jednak wyjeżdżali tam rzadziej niż na Kaukaz Północny (Шлейхер 1992: 46; Lebioda 2004: 92).

¹⁷⁷ Zob. Жирмунский 1956: 560.

nadwożańsko-niemiecki, w tym jego odmiana używana w Kazachstanie¹⁷⁸, był znacznie bliższy normie pisanej niż język Marchii Miśnieńskiej w przeszłości (Бейлерт 1980: 28–29).

Mniejszość niemiecka w Kazachstanie posługiwała się też dialektem szwabskim i wołyńsko-niemieckim typu wschodnio-środkowo-niemieckiego (Jedig 1986: 92–97).

2.2.5.3. Syberia

Po 1860 r. Niemcy rosyjscy przenosili się także na Syberię, przemieszczali się tam jednak rzadziej niż na Kaukaz Północny (Шлейхер 1992: 46; Lebioda 2004: 92). W okolicach Omska na przełomie XIX i XX w. pojawiali się głównie przesiedleńcy z guberni saratowskiej, np. w latach 1893–1896 osadnicy, w większości przybysze z guberni saratowskiej i samarskiej, założyli 6 wiosek w obwodzie akmolińskim (Вибе 2011: 39). W latach 1912–1914 przenieśli się tu także wychodźcy z Ukrainy (gubernia wołyńska)¹⁷⁹ (Лютова 1978: 100–101). Na początku XX w. – w związku z reformą Stołypina – utworzono liczne kolonie w okolicach Omska, na Ałtaju. Zakładali je głównie Niemcy z Powołża i Ukrainy (Berend 2011: 44), czyli potomkowie tych przesiedleńców z Niemiec, którzy w 2. połowie XVIII lub na początku XIX w. utworzyli kolonie nad Wołgą i w regionie Morza Czarnego (Москалюк 2002: 10). Na przykład w okręgu sławgrodzkim do roku 1915 istniało 113 niemieckich osad, w których mieszkało około 36 tys. Niemców-kolonistów. Przesiedleń dokonywano w ściśle wyodrębnionych grupach. Po zamieszkaniu na ziemiach Syberii Zachodniej każda grupa Niemców nadal posługiwała się dialektem ojczystym (dolnoniemieckim lub wysokoniemieckim), wiodła życie zgodne z odwieczną tradycją (Фаст 2012: 15). Przypuszcza się też, że nowi osadnicy, którzy przybyli z Powołża i Ukrainy na Syberię, na Ałtaj, posługując się na co dzień którymś z dialektów niemieckich, władali jednocześnie wyuczoną w szkole oficjalną odmianą języka niemieckiego zabarwioną dialektalnie. Wiadomo, że wszyscy koloniści będący absolwentami szkół niemieckich mogli wykorzystywać literacki język niemiecki jako środek porozumiewania się w kontaktach między użytkownikami dialektów wysoko- i dolnoniemieckich (Москалюк 2005: 189). Nie obserwowano wówczas mieszania się dialektów, ponieważ zazwyczaj mieszkańcy nowo założonej kolonii pochodzili z tego samego regionu, porozumiewali się tym samym kodem (Berend 2011: 44). Wiadomo np., że Niemcy z okolic Omska używali dialektu górnoheńskiego (*oberhessisch*) (Jedig 1994: 15). Można było obserwować bogatą paletę sąsiadujących ze sobą niemieckich dialektów. Na Ałtaju, w założonej w roku 1909

¹⁷⁸ Jeszcze w roku 1926 dla 97,2% Niemców zamieszkujących Kazachstan językiem ojczystym był niemiecki (Бупрап 2002: 15).

¹⁷⁹ W roku 1914 na Syberii mieszkało 75 tys. Niemców (Вильгельм, Вильгельм 2003: 75).

osadzie Udalne, mieszkali tylko przybysze z okolic Mołocznej, którzy mówili dialektem południowofrankońskim. W położonej bardziej na południe sąsiedniej wsi Jamburg można było usłyszeć dialekt bawarski, w sąsiadujących od północy koloniach Kanny i Zabawne używano dwóch dialektów: południowo-hesko-palatynackiego przywiezionego z Ukrainy i zachodniopalatynackiego przeniesionego z Powołża¹⁸⁰. W jeszcze innej leżącej po sąsiedzku osadzie Sambor oprócz dialektów niemieckich rozpowszechniony był język rosyjski i ukraiński. W okolicy znajdowało się też wiele wiosek menonitów, którzy przybyli z Ukrainy. Posługiwano się w nich dialektem dolnoniemieckim¹⁸¹ (Berend 2011: 44–46). Ciekawe, że jeszcze u schyłku lat 80. XX w. w jednej z niemieckich osad na Altaju zachował się dialekt północnobawarski w postaci zbliżonej do przywiezionej niegdyś z ojczyzny historycznej, w Syberii Zachodniej zaś¹⁸² w wielu wioskach przetrwał dialekt wołyńsko-niemiecki typu wschodnio-środkowo-niemieckiego¹⁸³ (Jedig 1986: 92–97). Niekiedy w dialektach obserwuje się archaizację podstawowego znaczenia wyrazów niemieckich, np. rzeczownik *Scham* ‘wstyd’, mający niegdyś znaczenie synonimiczne *Schande* ‘hańba’ (*Schimpf* ‘niełaska, hańba’, *Schmach* ‘hańba’, *Herabsetzung der sittlichen Wertschätzungen* ‘upadek wartości moralnych’, *Verurteilung durch andere* ‘potępienie przez innych’), utrzymuje je dziś w części dialektów w Niemczech oraz w niemieckich dialektach wyspowych na Altaju (*Tes is e Scham, tas tu so tust.* – *Es ist eine Scham / Schande, was du tuest* ‘to hańba / wstyd, co ty czynisz’). Leksem *kaschtig* zachował w gwarze altajskiej dawne znaczenie ‘feindlich ungestüm, erregt, jähzornig’ (‘wrogo, nieprzyjacielsko gwałtowny, podenerwowany, porywczy’), we współczesnym języku niemieckim przekształcone w ‘unruhig, schnell, eilig’ (‘niespokojny, szybki, pośpieszny’) (Москвина 2013: 560).

W dzisiejszych gwarach można jeszcze spotkać jednostki leksykalne obecne tylko w zabytkach języka niemieckiego, nieużywane nie tylko w niemieckim literackim, ale też w dialektach na terenach etnicznych, np. rzeczownik *Schnerche* ‘Schwiegertochter’ (‘synowa’), na Altaju zachowujący swą dawną formę i znaczenie (Москалюк 2008: 51).

¹⁸⁰ W altajskiej wsi Żołtienkoje wskutek wymieszania gwar Powołża i Ukrainy ukształtowała się gwara, która ma cechy palatynackie, jako markery leksykalne L. Moskaluk wymienia m.in.: *paas* ‘Tante’, *feet* ‘Onkel’, *k’alche* ‘Junge’, *netz* ‘Garn’, *krollig* ‘kraus’ (Москалюк 2013: 602).

¹⁸¹ Na początku XX w. nie używano terminów *dolnoniemiecki*, *wysokoniemiecki* itp. Nazwy dialektów wiązano z wyznawaną religią albo z położeniem geograficznym (Berend 2011: 46).

¹⁸² Obwód omski, nowosybirski, Kraj Altajski.

¹⁸³ W początkach XXI w. L. Moskaluk przedstawiła np. gwarę wsi Samsonowka położonej na Altaju. Gwara ta w podstawowych zarysach ukształtowała się niegdyś na Wołyniu, zyskała główne cechy wschodnio-środkowo-niemieckie. Jej warstwa słownikowa niewiele się różni od niemieckiej leksyki literackiej, np. *tante* ‘Tante’, *jung* ‘Junge’, *flik* ‘Fliege’, *rike* ‘Rücken’ (Москалюк 2013: 602).

2.2.5.4. Azja Środkowa

W Azji Środkowej Niemcy kolonizowali Turkmenię, Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan. Byli przesiedleńcami z Powołża i Ukrainy, a także z Krymu. Powodem migracji, zwłaszcza wśród menonitów z guberni taurydzkiej i saratowskiej, bywały właśnie o podłożu religijnym, do przesiedleń skłaniało też wprowadzenie powszechnej służby wojskowej (Кронгардт 1997: 22). Niemiecscy osadnicy pojawili się w Azji Środkowej pod koniec XIX w. (Смирницкая, Баротов 2002: 159).

W Tadżykistanie słyszało się m.in. dialekt szwabski (wiadomo, że np. w Zachodnim przeważały gwary szwabskie typu południowego – Смирницкая, Баротов 2002: 185) i wołyńsko-niemiecki typu wschodnio-środkowo-niemieckiego, w Kirgizji – wołyńsko-niemiecki typu wschodnio-środkowo-niemieckiego (Jedig 1986: 92–97).

Podsumowanie

W tym rozdziale mowa o pierwszym stadium fazy stabilizacji i rozwoju języka Niemców rosyjskich, czyli o okresie obejmującym lata 1763–1917.

Przed XVIII w. Niemcy przenoszący się do Rosji osiadali w miastach, początkowo szybko się asymilując. Od około połowy XVI w. skupiali się głównie w slobodach (wydzielonych częściach miast), w których posługiwali się językiem niemieckim. Ślady tego języka zachowały się na płytach nagrobnych, w księgach kościelnych, w manuskryptach i dokumentach, w korespondencji prywatnej, a także w prasie niemieckiej wydawanej w Rosji od 1. połowy XVIII w., w archiwaliach szkół niemieckich i Petersburskiej Akademii Nauk, założonej w 1724 r. i posługującej się przez pewien czas językiem niemieckim.

Wskutek polityki Katarzyny II i jej następców, masowo sprowadzających do Rosji kolonistów z Niemiec, w państwie tym zaczęły się kształtować niemieckie wyspy językowe, czyli stosunkowo niewielkie językowe wspólnoty osadnicze otoczone morzem obcej, najczęściej rosyjskiej mowy. Stworzono kolonistom warunki sprzyjające ich dystansowaniu się od innojęzycznych sąsiadów.

Dialekty przeniesione z ziem niemieckich rozprzestrzeniły się w okolicach Sankt Petersburga, w Rosji Centralnej nad Wołgą, na południu i północy Ukrainy, na Krymie i na Kaukazie Północnym. Z biegiem lat, głównie na Kaukazie Północnym, na Krymie i na Uralu, pojawiły się kolonie córki przeniesione z osad pierwotnych.

W pierwszej fazie niemieccy mieszkańcy wysp byli monolingwalni, rosyjskiego na ogół nie znali. Za ich właściwy język ojczysty uznaje się lokalny dialekt niemiecki. Kolonie mówiły albo dialektem przywiezionym z Niemiec, albo kodem powstałym w Rosji w wyniku przemieszania dialektów. Izolacja od tery-

toriów etnicznych sprzyjała konserwowaniu pewnych zjawisk, niemniej język kontynuował swój rozwój zgodnie z wewnętrznymi zasadami odziedziczonymi po wielowiekowej przeszłości. Dialekty kolonistów osiadłych w Rosji przed XIX stuleciem nie doświadczyły oddziaływania języka literackiego, z wpływem czasu niemieczna literacka – za względu na izolację przestrzenną oraz utrudniony dostęp do niemieckiej literatury i prasy – także miała ograniczone możliwości wpływania na ich kształt. Dla niemal wszystkich kolonistów dialekt był językiem pierwszym, ojczystym, a także najważniejszym środkiem komunikacji.

Początkowo w wielu koloniach tworzyła się mozaika dialektów, do Rosji bowiem emigrowali mieszkańcy niemal wszystkich niemieckich dzielnic i graniczących z nimi państw. Z czasem w większości kolonii dochodziło do mieszania i wyrównywania dialektów. Z różnych elementów składowych formowały się nowe, przesiedleńcze dialekty niemieckie. Ich słownictwo się rozwarstwiało na leksykę tradycyjną (tę przywiezioną z ojczyzny oraz pochodzącą z innych dialektów niemieckich), neologiczną (tworzoną w dialektach na oznaczenie nowych zjawisk) oraz zapożyczoną od innojęzycznych sąsiadów.

Co do niemieczyny literackiej, to w Rosji charakteryzowało ją zazwyczaj silne zabarwienie dialektalne. Posługiwano się nią w szkołach wyznaniowych kształcących wszystkie dzieci kolonistów, w życiu religijnym, w dokumentach tworzonych w koloniach. Jakość tej niemieczyny była zróżnicowana w zależności od regionu oraz od poziomu kulturalnego użytkowników.

Język rosyjski nie był znany zdecydowanej większości kolonistów, nie był też im potrzebny, jako że żyli w swoich enklawach, w których wszystkie sfery obsługiwał lokalny dialekt niemiecki. Rosyjski bywał przydatny tylko do kontaktów zewnętrznych, te zaś nie stały się powszechne. W różnych regionach Imperium dochodziło do kontaktów Niemców z lokalną ludnością ukraińską, gruzińską, azerbejdżańską, tatarską czy tadżycką, jednak o ich ewentualnych językowych konsekwencjach niewiele dotąd wiadomo.

Na **Powolżu** zróżnicowanie dialektalne wiązało się ze strukturą osadnictwa pierwszych przybyszów z ziem niemieckich. Większość z nich pochodziła z Hesji, więc wśród Niemców nadwołżańskich najbardziej były rozpowszechnione dialekty heskie. Występował tam dialekt górnoheski (okolice Schotten i Büdingen), południowoheski (Frankfurt nad Menem – Mainz – Darmstadt), hesko-palatynacki (Worms – Odenwald), zachodniopalatynacki (okolice Zweibrücken), wschodnio-środkowo-niemiecki (dialekty wschodniej Turynгии i Saksonii) oraz – u menonitów – dolnoniemiecki (gwary zachodniopruskie z okolic Gdańska). Jednak gwary kolonistów silnie się nad Wołgą przemieszały. Na przykład w kolonii Preuss założonej przez przybyszów ze 129 miejscowości, reprezentujących 4 grupy dialektalne (dolnoniemiecką, środkowo-frankońską, reńsko-frankońską i wysokoniemiecką, głównie dialekt szwabski), wykształcił się w ogólnych

zarysach nowy typ gwary, zbliżonej do dialektu południowo-frankońskiego, jednak niezośsamej z żadnym z dialektów używanych w Niemczech.

Niemiecki język literacki był kodem niewielkiej warstwy wykształconych kolonistów. Funkcjonował w formie społecznie ograniczonej dyglosji z dominującą odmianą dialektalną. Używano go w szkołach parafialnych, podczas nabożeństw i uroczystości kościelnych. Ogół kolonistów jedynie pasywnie znał niemieczną literacką. Sytuacja nieco się poprawiła pod koniec XIX w., kiedy to zaczęto wydawać prasę i lokalną literaturę w języku niemieckim.

Na ogół uważa się, że w omawianym okresie nie wykształciła się na Powołżu regionalna odmiana niemieczyny. Jej formowanie się hamowała różnorodność terytorialnie podzielonych dialektów wyspowych, brak kontinuum dialektowego i brak silnego miejskiego ośrodka kultury promieniującego na okoliczne osady i modyfikującego język ich mieszkańców.

W **regionie Morza Czarnego** kolonie niemieckie do połowy XIX w. – ze względu na ogromne odległości – były odizolowane nie tylko od obcojęzycznego otoczenia, ale też od siebie nawzajem. Koloniści pochodzili głównie z południowo-zachodnich Niemiec (Badenia, Wittenberga, Palatynat, północna Alzacja). Używano dialektu dolnoniemieckiego (gwary zachodniopruskie z okolic Gdańska), środkowoniemieckiego (gwary górnoheskie, zachodnio-nadreńsko-palatynackie, południowo nadreńsko-palatynackie) oraz południowoniemieckiego (gwary północnoalzackie, północnobadeńskie, szwabskie, północnobawarskie, mieszané różnych typów, głównie szwabsko-frankońskie). Wiele gwar używanych w koloniach stanowiło swoisty konglomerat różnych dialektów niemieckich. Miały cechy wykluczające się wzajemnie pod względem geograficznym (jedne powinny być zlokalizowane w jednej części mapy dialektologicznej Niemiec, drugie – w innej). W dialektach regionu Morza Czarnego zdarzały się zapożyczenia z języka ukraińskiego.

W koloniach **Zakaukazia** (głównie Gruzja i Azerbejdżan) mówiono dialektami szwabskimi. Z powodu unikania przez kolonistów kontaktów zewnętrznych gwary te długo utrzymywały się w swej czystej postaci.

Na **Wołyniu**, jednym z największych arealów zajmowanych przez wyspy językowe, koloniści długo zamykali się we własnym kręgu. Region był niestabilny, charakteryzowały go częste migracje. Pierwsi przesiedleńcy (1. połowa XIX w.) posługiwali się głównie dialektami dolnoniemieckimi (75%), mówili też dialektami środkowoniemieckimi (15%) oraz górnoniemieckimi (10%). W późniejszym okresie Niemcy wołyńscy często porzucali ojczyste dialekty na rzecz wspólnego kodu, jakim była niemieczyna zbliżona do literackiej.

Na **Kaukazie**, w **Kazachstanie**, na **Syberii** i w **Azji Środkowej**, czyli na obszarach późnego osadnictwa, wioski budowali nie przybysze z Niemiec, lecz Niemcy rosyjscy z Powołża, regionu Morza Czarnego czy Wołynia, zakładający

tam kolonie córki. Początkowo mówili swymi dialektami ojczystymi zmodyfikowanymi w czasie pobytu w Imperium Rosyjskim. Nierzadko na tych obszarach można było obserwować bogatą paletę dialektów. Na przykład na Ałtaju (Syberia) w osadzie Udalne porozumiewano się w dialekcie południowofrankońskim, w sąsiedniej wsi Jamburg – bawarskim, w leżących nieopodal koloniach Kanny i Zabawne – południowo-hesko-palatynackim i zachodniopalatynackim, w wioskach menonickich – dolnoniemieckim. Z czasem część dialektów uległa kolejnym modyfikacjom.

3. Onomastyka Niemców rosyjskich

Zdaniem J. Syczaliny badacze nie poświęcali dotąd zbyt wiele miejsca onimii Niemców rosyjskich¹⁸⁴ (Сычалина 2008: 3). W literaturze dotyczącej dziejów mniejszości niemieckiej w Rosji można napotkać kilka rozproszonych uwag o nazwach własnych charakterystycznych dla tej zbiorowości. Pierwszym językoznawczym (ściślej: socjolingwistycznym) studium z zakresu onomastyki Niemców rosyjskich jest praca J. Syczaliny o toponimii niemieckiego Powołża (Сычалина 2008). Na uwagę zasługują również inne publikacje jej pióra, m.in. dość obszerna rozprawka (Сычалина 2014a). Głównie na podstawie tych właśnie publikacji opracowaliśmy rozdział dotyczący niemieckich nazw terenowych. Skromne informacje o antroponimii Niemców rosyjskich czerpaliliśmy z różnych źródeł.

3.1. Antroponimia

Jak podkreśla A. Nazarov, nazwy osobowe zawsze są uwarunkowane historycznie. W określonym okresie aktywnie wykorzystuje się jedynie pewną ich część, ponadto każda epoka pozostawia w zasobach antroponimicznych swój ślad: powołuje do życia nowe imiona, przekształca już używane (Назаров 1990: 6). Lata spędzone przez Niemców w nowej ojczyźnie odcisnęły piętno na ich antroponimii. Był to proces powolny, długotrwały. Żeby go w pełni zrozumieć, trzeba dysponować podstawowymi informacjami o rosyjskim i niemieckim systemie antroponimicznym.

Oficjalny rosyjski system nazewnictwa osobowego składa się z trzech członów: imienia – imienia ojcowskiego (patronimikum, *otczestwo*) – nazwiska. System ten rozwijał się przez stulecia nierównomiernie w poszczególnych grupach społecznych, różnice sprowadzały się głównie do liczby komponentów formuły nazwniczej. System pierwotny był jednoczłonowy, składał się tylko z imienia¹⁸⁵ lub przydomka (Rieger 1998: 111; Pluskota 2005: 192–194). Z czasem, wraz

¹⁸⁴ Por.: „Однако изучению ономастической системы данного уникального и некогда многочисленного народа до сих пор не было уделено достаточного внимания” („Jednakże badaniu systemu onomastycznego tej unikatowej i niegdyś licznej narodowości nie poświęcono dotąd dostatecznie wiele uwagi”). O ciągle niewystarczająco poznanej antroponimii Niemców rosyjskich pisał A. Nazarov (Назаров 1990: 6).

¹⁸⁵ Chłopów, traktowanych jak „społeczne dzieci”, nazywano imionami zdrobniałymi (Pluskota 2005: 195).

z rozwojem stosunków społecznych, pojawiła się potrzeba dokładniejszego identyfikowania osób. Zaczęto używać struktury dwuczłonowej: imienia i patronimikum, czyli antroponimu utworzonego od imienia ojca, np. *Иван Васильевич*, wcześniej notowanego także w postaci analitycznej, np. *Иван Петров (сын)*¹⁸⁶ (Подольская 1988: 102). Do wieku X formuła ta obejmowała niecałe 15% nazw osobowych, w wieku XIV sięgnęła 70% antroponimów. W chłopskim nazewnictwie osobowym dwuczłonowa formuła nazewnicza przeważała dopiero pod koniec XVI stulecia¹⁸⁷ (Rieger 1998: 111–113). Taki sposób identyfikacji ludności był wystarczający na niewielkich obszarach, ale w granicach państwa przestał spełniać swoją funkcję (Чичагов 1959: 64–65). Potrzeba rozszerzenia struktury nazewniczej była odczuwalna zwłaszcza w rozrastających się miastach, a także w wojsku. Jeszcze w XVII w. w Rosji nie obowiązywał jednolity system nazewnictwa osobowego. Mężczyźni mogli być nazywani za pomocą 5 komponentów (wskazania na pochodzenie geograficzne; wskazania na rodzaj zajęcia; imienia; imienia, przydomka lub rodzaju zajęcia ojca; indywidualnego imienia lub przydomka). Dopiero w wieku XVIII najczęstsze komponenty nazewnicze stały się obowiązkowe, ustaliła się kolejność składników. Trzeci komponent formuły nazewniczej, nazwisko, pojawił się późno¹⁸⁸ i początkowo dotyczył jedynie warstw uprzywilejowanych (Суперанская, Суслова 2008: 12–15). Wśród rodów książęcych system trójczłonowy ustalił się w XVI–XVII w., u szlachty jeszcze wówczas się nie ustabilizował. Pozostałe grupy społeczne zostały włączone w jego obręb znacznie później: mieszczaństwo i duchowieństwo w XVIII i XIX w., chłopci – w zasadzie dopiero po likwidacji pańszczyzny w 1861 r.¹⁸⁹ (Rieger 1998: 122; Pluskota 2005: 195). W Rosji zdarzały się i zdarzają nazwiska podwójne, wśród nich stare szlacheckie, np. *Римский-Корсаков*, *Воронцов-Дашков*, *Мусин-Пушкин*, zasadniczo jednak antroponimy tego rodzaju mają rodowód XX-wieczny (Подольская 1988: 141).

Niemiecka pełna formuła nazewnicza składa się z dwóch komponentów: imienia i nazwiska. Pierwotnie używano tylko imion. Ich zasób poszerzył się znacznie po przyjęciu chrześcijaństwa (imiona biblijne – VIII w., imiona

¹⁸⁶ Początkowo słowo *сын* (albo *дочь*) występowało w prepozycji (*Пятулька сын Киселев*), po wieku XV przesunęło się na koniec struktury nazewniczej (*Варлам Михалев сын*), by z czasem w ogóle zaniknąć (Суслова, Суперанская 1991: 153).

¹⁸⁷ Katarzyna II wymagała używania imion ojcowskich wobec przedstawicieli warstw wyższych, do oficjalnych dokumentów wprowadzono je dopiero w połowie XIX w. (Rieger 1998: 114–119).

¹⁸⁸ Nazwiska występowały wcześniej wśród książąt.

¹⁸⁹ Niestandardową, dwuczłonową formułę nazewniczą wybierają niekiedy aktorzy, pisarze, por.: *Игорь Ильинский*, *Белла Ахмадулина*, *Глеб Успенский* (Подольская 1988: 53).

świętych – XII w.)¹⁹⁰. Wśród Fryzów istniał zwyczaj nazywania dzieci według schematu: *X syn...Y*, np. *Hadubrant Hiltibrantes sunu*¹⁹¹ (Bach 1953: 66). Rozwój miast, nowych jednostek społeczno-ekonomicznych, zrodził potrzebę bardziej precyzyjnej identyfikacji ich coraz liczniejszych mieszkańców. Zaspokajano ową potrzebę, stosując przydomki. W tej funkcji często występowały nazwy rodzaju zajęcia, przynależności grupowej, nierzadko wskazywano też cechy charakterystyczne nosiciela, np. *Kurze* czy *Kluge*. Z czasem, w związku z coraz częstszym przemieszczaniem się ludności, pojawiły się przydomki ujawniające pochodzenie, np. *Schwabe* czy *Franke* (Fleischer 1983: 323–324). Nazwiska właściwe wchodziły do obiegu od XII stulecia. W XIV w. otrzymali je służący, parobkowie, a także prostytutki. Do roku 1600 upowszechniły się na większości terytorium germańskiego. Wyrażały stosunek poddańczy wobec pana, np. *Hensil Sydlonis famulus*, *Henricus servus Thiderici Rickami* (Bach 1970: 76–80). Nazwiska często używane dookreślano za pomocą dodania miejsca urodzenia lub zamieszkania, np. *Hoffmann von Fallersleben*, *Schulze-Naumburg* (Bach 1953: 114). Oba składniki niemieckiej struktury antroponimicznej mogą być podwójne. Nazwiska dwuczłonowe weszły do obiegu po roku 1830, początkowo upowszechniły się wśród kupców i przemysłowców. Składają się z nazwisk obojga małżonków, por. *Burckhardt-Bischoff* (Bach 1953: 113). Imiona podwójne pisze się łącznie (*Luiselotte*, *Karlheinz*, *Annerose*, *Marieluise*), rozdzielnie (*Erich Maria*, *Rainer Maria*) lub przez łącznik (*Hans-Dietrich*, *Kai-Uwe*). Mężczyzna może mieć drugie imię po matce czy babci. Istnieje wiele wariantów imion, por. *Brigitte* – *Birgit*, *Bergit*, *Git*, *Gitta*, *Gitte*, *Birga*, *Berga*, które niekiedy trafiają do oficjalnych dokumentów. Język niemiecki – w odróżnieniu od rosyjskiego – ma niewielki zasób afiksów zdrabniających imiona: *-el*, *-chen*, *-lein*, *-i*, dlatego Niemcy nierzadko uciekają się do specyficznych złożów w rodzaju *Roul* – *Rouli-Maus* (Стерлигов 2003: 133).

Wiadomo, że do tradycji kultywowanych w Rosji przez pierwszych niemieckich kolonistów należał obowiązek ochrzczenia dziecka 2–3 dni po narodzinach. Noworodek otrzymywał imię po jednym ze starannie wybranych rodziców chrzestnych (Ehrlich 1988: 191). Wraz z upływem czasu, powiększaniem się społeczności niemieckiej w Rosji oraz jej różnicowaniem się obserwowano też inne zwyczaje nazewnicze. W niektórych środowiskach – ze względu na wysoki

¹⁹⁰ W XVIII w. powrócono do nazewnictwa staroniemieckiego (*Walther*, *Werner*, *Hildegard* itp.) (Bach 1970: 335).

¹⁹¹ Umożliwiło to ukształtowanie się i przetrwanie do XIX w. systemu trójczłonowego, przypominającego rosyjski, np. *Dirk Roelfs Damm*. Ponadto obok imienia ojca (w dopełniaczu) fryzyjska struktura nazewnicza mogła też obejmować imię krewnego lub chrzestnego, np. *Jürgen Daniels Siebels*. System trójczłonowy notowano też z rzadka na obszarach góroniemieckich (Bach 1953: 110–111).

współczynnik umieralności noworodków – chrzest odbywał się w pierwszą niedzielę po narodzinach. Pierwszej córce nadawano imię po matce, pierwszemu synowi – po ojcu. Imiona bardzo często się powtarzały (Busch 1997b: 547), w wielu bowiem niemieckich rodzinach nie dopuszczano zbyt dużej różnorodności w zasobie imion, zgodnie z tradycją kolejne pokolenia przez wieki używały stałego ich zestawu. Dowodzą tego np. sposoby zwracania się do dzieci: *Dem Johann sei Johann sei Johann* czy *Jacob sei Jacob sei Jacob* (Бочкарев 2017). Zbadano m.in. drzewa genealogiczne Niemców rosyjskich o nazwiskach *Klement* i *Klein*, poczynając od połowy XIX stulecia po początki XXI w. Dostrzeżono skłonność do przekazywania imienia z pokolenia na pokolenie zarówno w linii męskiej, jak i żeńskiej (*ojciec* → *syn*, *dziadek* → *wnuk*, *matka* → *córka*, *babcia* → *wnuczka*). Wykryto nawet bardzo rzadkie zjawisko nadawania jednakowego imienia (imienia ojca) braciom. Obaj synowie *Piotra Piotrowicza Kleina* zostali ochrzczeni imieniem *Piotr*, obaj więc mieli – jak ojciec – pełną formułę nazewniczą jedno-brzmiającą: *Piotr Piotrowicz Klein*. Jeden z nich także nadał swojemu synowi imię *Piotr*, ten więc stał się kolejnym *Piotrem Piotrowiczem* w tym rodzie. Uważa się, że tradycja przekazywania imion z pokolenia na pokolenie obserwowana w niemieckiej kulturze ludowej wynika z wielkiego poszanowania dla przodków, jest jednocześnie przejawem pamięci historycznej w ramach rodów (Богословская, Малкова, Щеголихина 2015: 344–346).

Zasób imion używanych przez kolonistów przybyłych w XVIII w. z Niemiec na Powołże ograniczały dwa istotne czynniki: przynależność do określonego wyznania¹⁹² oraz wspomniane wyżej dążenie do zachowywania i przekazywania potomstwu tradycyjnych imion rodzinnych. Utrzymaniu tej tradycji sprzyjali zarówno duchowni katolicy, jak i protestanci. Ponadto niemieccy koloniści, osoby głęboko wierzące, dysponowali niemal wyłącznie literaturą religijną i to z niej czerpali imiona dla swych nowo narodzonych dzieci. Ze względu na niskie kontakty z otoczeniem zewnętrznym w środowisku kolonistów praktycznie nie dochodziło do zapożyczeń obcych antroponimów oficjalnych (Сычалина 2016: 100–104).

Skromny był też zestaw nazwisk kolonistów, one także, tak jak imiona, często się powtarzały. Wynikało to z faktu, że koloniści nie zmieniali miejsca zamieszkania, więc związki małżeńskie musieli zawierać między sobą¹⁹³.

¹⁹² Zasób imion używanych w środowisku niemieckich katolików był nieco odmienny od przyjętego wśród protestantów. Imiona katolickie miały bardziej archaiczny charakter i były ściślej związane z kalendarzem kościelnym (Сычалина 2016: 100).

¹⁹³ Dr Katharina Neufeld, dyrektor Muzeum Rosyjsko-Niemieckiej Historii Kultury działające w Detmold, Niemka rosyjska wywodząca się z okolic Orenburga, z domu Neufeld, wyszła za mąż za miejscowego Niemca, też noszącego nazwisko Neufeld. W okolicy było to bardzo popularne nazwisko.

O uderzającej monotonii nazewniczej będącej rezultatem tej sytuacji wspomina Niemka nadwożańska:

Вот приехали 15–20 семей, и уже в наши года там столько Майснеров было, и номер один, и номер два... И Горнов столько там было! Фамилия-то передавалась по наследству, а в другие деревни – нет¹⁹⁴ (Данилова, Евтеева, Нуриева 2016: 108).

Także np. w kolonii Balzer (Powołże) mieszkało ponad 40 rodzin o nazwisku *Kähm*. Dodanie imienia po ojcu nosicielowi popularnego antroponimu nie zawsze ułatwiało jego identyfikację, więc dołączano pochodzenie, np. *Huckakatja* (*Katharina aus Huck*), lub kolor włosów albo inne cechy wyglądu zewnętrznego (Busch 1997b: 547) czy też – jak wynika z powyższego cytatu – kolejny numer. W miarę potęgowania się wraz z upływem czasu trudności identyfikacyjnych coraz częściej używano przezwisk jako dodatkowych znaków rozpoznawczych. F. Schiller twierdził wręcz: „[...] искать кого-нибудь в колониях, не зная его прозвища, почти невозможно”¹⁹⁵ (Шиллер 1929: 69). Podstawą przydomka mogła być cecha fizyczna człowieka czy też epizod z jego życia¹⁹⁶. Prawdopodobnie przezwiska wymyślano tylko po to, by pomogły jednoznacznie zidentyfikować człowieka. Na przykład już powierzchowny ogląd przezwisk używanych we wsi Preuss wskazuje na brak w ich znaczeniach konotacji ironii, poniżania czy też wychwalania (Сычалина 2016: 106–107).

Znamienny dialog związany ze skromnym zasobem imion i nazwisk w kolonii Warenburg (Powołże) przytoczył pastor E. Seib:

- Schulmaaster, schreibt uns uff!
- Wie schreibst du dich?, wendet sich der Angeredete zu einem von zwei vor ihm stehenden Knaben und will damit seinen Familiennamen erfahren.
- Lipps.
- Und du?, fragt er den anderen.
- Lipps.
- Wie heißt du mit Vornamen?
- Heinrich Franz.
- Und du? zum zweiten gewandt.

¹⁹⁴ „Ot przyjechało 15–20 rodzin, a już w naszych czasach tam tylu Maisnerów było, i numer jeden, i numer dwa... I Hornów ilu tam było! Nazwisko przecież przejmowało się w spadku, ale do innych wiosek – nie”.

¹⁹⁵ „[...] szukanie kogoś w koloniach, kiedy się nie zna jego przezwiska, jest prawie niemożliwe”.

¹⁹⁶ W czasie I wojny światowej Niemcy służący w wojsku często otrzymywali przezwiska od przeznaczonych rosyjskich wyrazów, których nieumiejętnie używali, np. *Gadorre* (często wypytywał kolegów: *гадоппе голонзе* ‘z której kolonii’) czy *Kristiracr* (wyprasząc coś, powtarzał: *Христа паду* ‘zmiłuj się, na Boga’) (Шиллер 1929: 68).

– Heinrich Franz.

Sind nun in der Abteilung noch keine Lipps mit diesen Namen, so sagt der Schulmeister zum ersten: – Du wirst Heinrich Lipps aufgerufen, und zum zweiten: – Und du Franz Lipps.

Sind diese Namen aber schon vertreten, so geht das Examen weiter wie folgt:

– Wie heißt dein Vater?

– Heinrich Franz.

– Und deiner?

– Heinrich Franz.

– Wie heißt deine Mutter?

– Marie Katharina.

– Und deine?

– Maria Katharina.

– Was für eine geborene ist deine Mutter?

– 'ne Radisen.

– Und deine?

– 'ne Radisen.

– Wie heißt dein Großvater?

– Heinrich Franz.

– Und deiner?

– Heinrich Franz.

– Wie heißt deine Großmutter?

– Marie Katharina.

– Und deine?

– Marie Katharina.

– Wie schreibt sich deine Großmutter?

– Geis.

– Und deine?

– Zieg.

Na endlich! – Also du, wendet er sich zum ersten, – wirst Geisa-Lipps aufgerufen und du Ziega-Lipps¹⁹⁷ (Seib 1967/1968).

Podobną sytuację obserwowano w koloniach córkach, które, przypomnijmy, zakładali wychodźcy z kilku-kilkunastu niemieckich wsi. Na przykład w utworzonej w Zawolżu w 2. połowie XIX w. kolonii Neu-Weimar najpopularniejsze

¹⁹⁷ Dwaj chłopcy podeszli do nauczyciela na początku roku szkolnego i poprosili o wpisanie ich na listę uczniów. Nosili takie same imiona i nazwiska. Nauczyciel, usiłując znaleźć jakąś cechę różnicującą chłopców, odpytał ich z imion ojców, dziadków, babć, jednak bez rezultatu – wszystkie były takie same. Dopiero nazwiska panińskie babć okazały się różne. Jeden *Heinrich-Franz Lipps* miał babcię z domu *Ziege*, drugi *Heinrich-Franz Lipps* – babcię z domu *Geis*. Tego pierwszego nauczyciel postanowił nazywać *Geisa-Lipps*, tego drugiego – *Ziega-Lipps*.

nazwisko: *Graf* nosiło 18 gospodarzy, *Weimer* – 14, *Klauser* – 14, *Müller* – 10, *Maier* – 10, *Meller* – 10, *Vogel* – 8 (Супрун 2012: 219). Mieszkańcy kilku kolonii córek założonych w Zawołżu 151 noworodkom płci męskiej urodzonym w roku 1897 najchętniej nadawali imiona: *Gotfryd*, *Dawid*, *Jakub*, częsty był też antroponim *Aleksander*, rzadszy z kolei w pokoleniu ich ojców. Imię po ojcu otrzymało 45 chłopców, imiona kolejnych 24 częściowo pokrywają się z imionami ojców: albo jest to jedno z dwojga imion ojcowskich, albo też imię ojca stanowi jeden z komponentów imienia syna (Супрун 2012: 224).

Do roku 1871, czyli do ukazania się dekretów Aleksandra II odbierających Niemcom przywileje nadane przez Katarzynę II, sprawy biurowe prowadzono w koloniach po niemiecku, imiona i nazwiska Niemców zapisywano zgodnie z niemiecką tradycją. W 2. połowie XIX w., po reformach Aleksandra II, kiedy to zintensyfikowały się kontakty kolonistów z rosyjskim otoczeniem, stało się modne zwracanie się Niemców do siebie nawzajem na sposób rosyjski, np. *Ifan Ifanowicz* czy *Antriej Antriejeficz*¹⁹⁸. Do roku 1874, zapisując imiona i nazwiska osadników z Niemiec, nie stosowano imion odojcowskich, kiedy zaś Niemcy stracili status kolonistów, *otczestwa* pojawiły się we wszystkich drukach oficjalnych (Бочкарев 2017). Antroponimy byłych kolonistów zaczęto wprowadzać do ksiąg urzędowych w taki sam sposób, w jaki rejestrowano w nich nazwy osobowe chłopów rosyjskich. Antroponimy Niemców stały się trójczłonowe, ich komponent patronimiczny tworzone na wzór rosyjski, czyli za pomocą sufiksów *-вич* lub *-овна* /*-евна*, por.: *Аллерборн Александр Филиппович*, *Майер Анна Августовна*¹⁹⁹ (Сычалина 2016: 102). Doprowadziło to do pewnych drobnych

¹⁹⁸ Bardzo długo po przyjeździe do Rosji Niemcy hołdowali własnej tradycji, utrzymując dwuczłonowy system antroponimiczny, jednak stopniowo, mniej więcej do połowy XIX w., pod wpływem kultury rosyjskiej, w każdej rodzinie w indywidualnym trybie wykształcił się system trójczłonowy: nazwisko, imię, imię odojcowskie (Богословская, Малкова, Щеголихина 2015: 337; Богословская, Кулаковская, Щеголихина 2018: 60). Dotyczyło to zwłaszcza osób cieszących się we wsi dużym poważaniem (Минов 2015c: 79). Warto wspomnieć, że sami Niemcy nadwłzańscy w korespondencji, w pismach urzędowych stosowali przejęty z rosyjskiego sposób podawania po imieniu imienia ojca, np. *Ella Genrichovna Altergott* (*Ella des Heinrich Altergott*) (Brandes 1997b: 194). O dopasowywaniu formuły nazewniczej do systemu rosyjskiego oraz o używaniu specyficznych form adresatywnych jako dowodach wcześniej wprowadzonej rusyfikacji pisał S. Dubinin (2011: 85), o roli prestiżu, jakim cieszył się wśród Niemców w XIX w. język rosyjski, w pojawieniu się mody na wymawianie antroponimów z rosyjska, zob. Минов 2015c: 79. Tam też uwaga o upowszechniającym się zwyczaju nazywania co bardziej poważanych mieszkańców kolonii za pomocą rosyjskiego patronimikum, np. *Vetter Heinrich* – *Андрей Иванович*, *Bäs Amalia* – *Амалия Андреевна*.

¹⁹⁹ W początkach lat 20. XX w., kiedy to w związku z tzw. autochtonizacją władze nakazały prowadzenie biurowości w języku niemieckim, w charakterze *otczestwa* zaczęto stosować imię ojca w formie dopełniacza z przedimkiem *des* bez końcówki *-s*. J. Syczalina podaje przykłady takich zapisów ze wsi Preuss (Powołże): *Haag Johannes des Johann-Peter*, *Hofsetz Joseph des Peter*,

zmian w zasobie niemieckich imion. Wiadomo np., że wśród Niemców nierysyjskich istnieje tradycja nadawania dzieciom nie jednego, lecz dwóch imion, np. *Wilhelm Friedrich* czy *Johannes Georg*. Używa się też imion złożonych w rodzaju *Karl-Heinz* czy *Anne-Rose*²⁰⁰. Niemcy rosyjscy także niekiedy aprobowali podwójne imiona, np. *Ivan-Peter* (Богословская, Малкова, Щеголихина 2015: 346). Wśród 28 imion nadanych chłopcom urodzonym w roku 1897 w kolonii córce założonej w gminie torguńskiej (Zawołże) zanotowano 9 nazw podwójnych. Wiadomo, że w pokoleniu ojców tych dzieci podwójne antroponimy występowały częściej. Jako człon pierwszy lub drugi notowano zazwyczaj *Heinrich*, *Georg* lub *Johann*, np. *Johann-Georg*, *Georg-Heinrich*, *Johann-Heinrich*. Predylekcję do nadawania dzieciom imion podwójnych uważa się za najważniejszą różnicę w modzie antroponimicznej kolonistów niemieckich lat 70. i 90. XIX w. Sam zestaw imion ojców i synów był w zasadzie podobny (Супрун 2012: 224–226). Jednak np. u Niemców Kazachstanu notowano niewielką liczbę imion podwójnych: na 3 tys. dzieci urodzonych w latach 1909–1939 w obwodzie celinogradzkim nazwano tak zaledwie 46 noworodków, z czasem ten zwyczaj nazewniczy w ogóle zaczął zanikać²⁰¹. Przypuszcza się, że przyczynił się do tego wpływ obcojęzycznego otoczenia (ani u Rosjan, ani u Kazachów, ani u innych narodów Kazachstanu nie było takiej tradycji), ale także fakt, że od imion złożonych trudno było utworzyć *otczestwo* (Назаров 1990: 19–20).

Wprowadzenie imion odojcowskich w środowisku kolonistów niemieckich spowodowało też pewne zmiany w rosyjskim systemie nazewniczym. Na przykład, jak zauważyła A. Superanska, jeszcze w początkach lat 70. XX w. imiona niemieckie w rodzaju *Rudolf* czy *Albert* – mimo że zaszły w nich liczne zmiany adaptacyjne – nie stały się częścią systemu imienniczego języka rosyjskiego, jednak sam fakt, że tworzone od nich *otczestwa*, kategorię systemom zachodnioeuropejskim zasadniczo obcą, stanowił kolejny krok ku ich adaptacji (Суперанская 1973: 219).

Od lat 1880–1890 w oficjalnych dokumentach zastępowano imiona niemieckie rosyjskimi, np. *Wilhelm* zostawał *Wasilijem*, *Friedrich* – *Fjodore*m, *Georg* – *Jegore*m, *Gottlieb* – *Foma*q, *Konrad* – *Kondratem*, *Heinrich* – *Andriej*em²⁰² itd.

Safeuer Alexander des Johannes, Schmidt Johannes des Zacharias, Strewenski Pius des August, Schneider Johannes des Peter (Сычалина 2016: 103).

²⁰⁰ Przypomnijmy, że strukturę 2-komponentową, a nawet wielokomponentową mogą mieć nie tylko imiona, ale też nazwiska niemieckie (Богословская, Малкова, Щеголихина 2015: 336). W rosyjskim systemie nazewniczym to zjawisko – poza pewnymi wyjątkami – nie występowało.

²⁰¹ Wiadomo, że na Powołżu osoba dwojga imion, np. *Ramborg Anna-Magdalena Antonovna*, była zobowiązana do wybrania jednego z nich po osiągnięciu pełnoletności (Сычалина 2016: 102).

²⁰² Por. też częste odpowiedniki: *Johannes* – *Iwan*, *Oswald* – *Josif*, *Reinhold* – *Roman*, *Emilie* – *Ludmila*, *Wilhelmine*, *Mine* – *Nina* (Минов 2015c: 79).

Część takich ekwiwalencji ustaliła się wcześniej, np. obywatel Prus, architekt, członek Akademii Nauk *Вильгельм Генрих Фурман* (1810–1876), był w Rosji znany jako *Василий Андреевич Фурман*²⁰³. Jednocześnie jednak w kościelnych księgach metrykalnych nadal imiona niemieckie zapisywano w wersji oryginalnej. Do specyfiki antroponimii niemieckiej należał też fakt, że wielu kolonistów nosiło dwa imiona: pierwszego, oficjalnego używano w celach urzędowych (chrzest, ślub, rejestracja zgonu, ważne dokumenty), drugim posługiwano się na co dzień (Бочкарев 2017).

Ciekawy obraz systemu antroponimicznego kształtującego się w Rosji w środowisku kolonistów wyłania się z analizy ustnej twórczości ludowej, m.in. niemieckich piosenek satyrycznych, tzw. *schwanków*²⁰⁴. Antroponimy rdzennie niemieckie wyekscerpowane z tych tekstów są często nacechowane dialektalnie, np. poprzedzają je rodzajniki *dr* (od *der*), *die*, *das*. Imiona zawierają najczęściej rdzenie wysokoniemieckie, np. *Karlush*, *dr Karl*, *Adolf*, *Konrad*, *Heinrich*, *Karoline*, *Berte*, *Hulda*, *Ursula*, *Klara*, ale zdarzają się także rdzenie greckie, np. *Andreas*, czy hebrajskie, np. *Eva*, *Michel*. Imiona te mają taką samą genezę jak antroponimy używane na obszarach etnicznie niemieckich. W piosenkach znajdują odzwierciedlenie również imiona rosyjskie²⁰⁵, takie jak *Polikarp*, *Kolja*, *Petka*, *Jasche*, *Anton*, *Pjotr Petrowitsch*, *dr Polikarp*, *Nina*, *Olga*, *Katje*, *die Jule*, *Soja Gawriłowna*²⁰⁶. W tekstach piosenek ludowych często występują mieszane nazwy osobowe, np. kombinacje imię niemieckie i *otczestwo* rosyjskie typu *Jakob Iwanowitsch* czy *Karl Pietrowitsch* albo też w obu członach rdzenie niemieckie, ale forma rosyjska typu *Karl Karlowitsch*. Wyekscerpowano też postaci dialektalne ze słowami *Vetter*, *Wäa* / *Was* / *Wäa*, np. *Vetter Jaab*, *Was Anne*, *Wäa Kate*, wyrażającymi szacunek i głębokie poważanie. Zdrobniałe lub spieszczone formy imion, odzwierciedlone w tekstach piosenek ludowych, zawierają sufiksy *-jel/-ja*, *-chen/-chel/-cha*, por. *Katje*, *Fritzja*, *Paulincha*, *Lenchen*²⁰⁷, trafiają się też krótkie formy imion z sufiksem *-th*, por. *die Kath* czy *Lisbeth*, niekiedy występują nazwiska w formie dopełniacza, por. *die Martels Ema*, *das Görgels Heinchen* czy *dr Becken Hannes*. Czasem w badanych tekstach pojawiają się nazwy osobowe w postaci nazwiska i imienia, np. *Jost Johann*, *Peter Wiebe*, *Artur*

²⁰³ Zob. Назаров, *Словарь*.

²⁰⁴ O *schwankach* zob. Mędeliska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 175.

²⁰⁵ To określenie umowne, ponieważ imiona te mają genezę łacińską, grecką, hebrajską, występują jednak w postaciach charakterystycznych dla języka rosyjskiego.

²⁰⁶ Na Powołżu spotykało się imiona rosyjskie zdrabniane za pomocą sufiksów niemieckich, np. *Antrjushe*, *Truschje*, *Kondraschke*, *Karlusche* (Минор 2015c: 79).

²⁰⁷ Por. też przykłady zdrabniania niemieckich imion męskich przy pomocy rosyjskich postaci nieoficjalnych: *Alexander* – *Sascha*, *Saschje*, *Adolf*, *Adam* – *Adik*, *Jakob* – *Jaschje*, *Wilhelm* – *Wasje* (Минор 2015c: 79).

Traum, Buchten Pauline, Helmen Amalie, czyli nominacje dwuczłonowe charakterystyczne dla języka niemieckiego, ale obce rosyjskiemu. Zdarzają się użycia samych *otczestw*, np. *Jegoritsch*, ale tylko wówczas, gdy zostały one utworzone od imion rosyjskich (Чистюхина, Щеголихина, Кулаковская 2016: 167–168). Tak więc:

[...] в шванках зафиксирован тот этап в истории российских немцев, когда еще значительным является влияние родного немецкого языка и традиций, привезенных из этнической родины. Но в то же время заметно влияние чужеродного окружения, которое проявляется в заимствовании личных имен, способов их оформления и традиций употребления из русского языка²⁰⁸ (Чистюхина, Щеголихина, Кулаковская 2016: 169).

Jak uważa E. Plesskaja, badaczka XIX-wiecznej społeczności niemieckiej Odessy, pierwszym elementem kultury rosyjskiej, który zapożyczyli Niemcy odessy, były właśnie antroponimy. Koloniści stopniowo przejmowali rosyjskie imiona oraz imiona ojcowskie albo też jedne i drugie. W ich środowisku pojawiły się niezwykle połączenia imion i *otczestw*, takie jak np. *Foma Aristowicz*. Była to jednak tylko zewnętrzna oznaka asymilacji, z zapisów w metrykach wynika, że Niemcy odessy w drugim i trzecim pokoleniu nadawali swoim dzieciom imiona narodowe, niemieckie. Te zrusyfikowane występują w dokumentach i korespondencji z przedstawicielami władz (Плесская 1999: 148). L. Zinder, badacz dialektu luteranńskiej kolonii Biała Wieża leżącej na Ukrainie, zaobserwował, że Niemcy niekiedy dodawali ukraińskie sufiksy do popularnych imion, np. *Marija* → *Mari:ka* (Зиндер 2006: 440).

W mieszanych rodzinach, rosyjsko-niemieckich, coraz częstszych pod koniec XIX w., niekiedy nadawano dzieciom imiona rosyjskie. W rodzinie saratowskiego bogatego Niemca-przedsiębiorcy i Rosjanki dwie z czterech córek nazwano *Olga* i *Wiera* (Слижевская 2023: 18).

Z kolei członkowie zbiorowości niemieckiej mieszkający na Kaukazie Północnym już w latach 20. i 30. bardzo rzadko nadawali noworodkom imiona czysto niemieckie. Przedkładali nad nie imiona rosyjskie, zwłaszcza te najbardziej popularne w środowisku rosyjskojęzycznym (Шнайдер, Ктиторов 2012: 231). Na południu Rosji, w regionie Morza Czarnego, potomstwo menonitów niezmiennie rzadko otrzymywało imiona rosyjskie. Jednocześnie jednak niektóre rosyjskie formy pieszczotliwe, zdrobniałe należały do często

²⁰⁸ „[...] в *шванках* został utrwalony ten etap historii Niemców rosyjskich, kiedy jeszcze wpływ rodzimego języka niemieckiego i tradycji niemieckich, przywiezionych z ojczyzny etnicznej, był znaczny. Jednocześnie jednak jest już zauważalne oddziaływanie obcego otoczenia, przejawiające się w zapożyczaniu imion osobowych, przejmowaniu sposobów ich kształtowania i tradycji używania”.

używanych w środowisku tamtejszych menonitów, np. *Anjuta* (od *Anna*), *Petja* lub *Petruschka* (od *Peter*), *Kolja* (od *Nikolaus*), *Katja* (od *Katharina*), *Jasch* (od *Jakob*) (Wiens 1957: 97). Por. też zdrobnienia używane na przełomie XIX i XX w. przez menonitów w koloniach Chortyca i Mołoczna, m.in.: *Anjuta*, *Katja*, *Maša*, *Marusja*, *Nataša*, *Olja*, *Sonja*²⁰⁹; *Andrusz*, *Antos*, *Filja*, *Jaś*, *Mitja*, *Osip*, *Petruś*, *Saša*, *Wan*, *Wasj*, *Witja*, *Wolodja*²¹⁰ (Quiring 1928: 112).

W koloniach niemieckich skupionych wokół Sankt Petersburga²¹¹, które szybciej niż inne – ze względu na bliskość wielkiej metropolii – się asymilowały, koloniści zazwyczaj nosili tradycyjne imiona niemieckie: *Therese*, *Elisabeth*, *Sophie*, *Dorothea*, *Anna*, *Charlotte*, *Jakob*, *Johann*, *Sebastian*, *Georg*. Jak podaje L. Najdicz, w pierwszych dziesięcioleciach XX w.²¹² antroponimy te często ulegały rusyfikacji, zarówno w użyciu domowym, jak i w obiegu oficjalnym, np. *Sophie* – *Соня* – *Софья*, *Elisabeth* – *Лиза* – *Елизавета*, *Johann* – *Ваня* – *Иван* (Найдич 2007: 171–172).

Koloniści spod Sankt Petersburga najczęściej wymawiali swoje nazwiska z nacechowaniem dialektalnym. Obok nazwisk oficjalnych używali też nieoficjalnych (*Übernamen*). Miała je każda rodzina. Jak podaje L. Najdicz, tak naprawdę owo nieoficjalne nazwisko odnosiło się nie tyle do rodziny, co do domu, gospodarstwa. Za podstawę „wtórnych nazwisk” służyły prawdziwe nazwiska danych rodzin, np. (w zapisie fonetycznym) *sraičs* ‘rodzina *Reich*’, *skevsłsrs* ‘rodzina *Gehweiler*’, albo też fałszywe nazwiska, np. należące do poprzednich właścicieli domostwa, por. *spitjb* od nazwiska *Beach*, czyli rodziny, która wcześniej była właścicielką danego domu. Fałszywe nazwiska tworzono też od dowolnych imion, por. *saleksandsrs*, zawodów, por. *sjmits*, *sjorniks*, przezwisk, por. *skvadratnsns*. Podstawa takiego fałszywego nazwiska niekoniecznie nawiązywała do kogoś z danej rodziny żyjącego w danym czasie, nierzadko o jej pochodzeniu dawno zapomniano, nazwisk używano zgodnie z tradycją, tak jak i zwykłych nazwisk. Jak podkreśla L. Najdicz, najważniejszą rolę w tego rodzaju nominacjach odgrywał dom, w którym dana rodzina mieszkała, nierzadko „nazwiska” należały do niego i przechodziły na kolejnych właścicieli. Forma gramatyczna nazwisk to konstrukcje dopełniaczowe na: -s na początku wyrazu – zredukowana forma

²⁰⁹ Odpowiednio od: *Anna* (ros. *Анюта*), *Katharian* (ros. *Катя*), *Maria* (ros. *Мауа*), *Maria* (ros. *Маруся*), *Anganetha* (ros. *Наташа*), *Olga* (ros. *Оля*), *Susanna* (ros. *Соня*).

²¹⁰ Odpowiednio od: *Heinrich* (ros. *Андрюша*), *Anton* (ros. *Антоша*), *Philipp* (ros. *Филя*), *Jakob* (ros. *Яша*), *Dietrich* (ros. *Мутя*), *Joseph* (ros. *Осун*), *Peter* (ros. *Петруша*), *Alexander* (ros. *Сауа*), *Johann* (ros. *Ваня*), *Wasil* (ros. *Вася*), *Victor* (ros. *Вутя*), *Woldemar* (ros. *Володя*).

²¹¹ Przed II wojną światową utrzymało się ich około 30, mieszkańcy jeszcze wówczas posługiwali się na co dzień dialektami ojczystymi. Dialekty te były zróżnicowane, głównie palatynackie albo południowofrankońskie (Найдич 2007: 166).

²¹² Materiał pochodzi z badań terenowych przeprowadzonych wśród kolonistów niemieckich, którzy mieszkali do roku 1942 w obwodzie leningradzkim.

przedimka w dopełniaczu l.p., po niej rzeczownik z końcówką dopełniacza: na -s pierwotnie mocna deklinacja; na zredukowaną samogłoskę – pierwotnie słaba, z odpadnięciem końcowego -n. Rozkład mocnej i słabej deklinacji trudno przewidzieć i nie odpowiada on pierwotnemu. Omówione zastygłe formy nie odmieniają się w zdaniu, por.: „*Geht zu s’Ludwiche*” ‘Idźcie do Ludwików’, czyli ‘do tych, których nazywano Ludwikami’ (Найдич 2007: 173)²¹³.

W koloniach podpetersburskich używano także przezwisk będących konstrukcjami dopełniaczowymi z uciętym przedimkiem na początku: *S Monachs Van’ka*, *S Penders Michel*. Pierwszy z podanych przykładów jest hybrydą: składa się z ros. wyrazu *монах* ‘mnich’ i imienia *Ванька* (zdrobnienia od *Johann*) ze zmięczonym /n’/, niemiecka pozostaje tylko jego struktura morfologiczna. Rosyjski sufix -k występował powszechnie w imionach Niemców, nawet w tych imionach, które pochodziły z języka niemieckiego, np. *Adamka* (Найдич 2007: 171–172).

W społeczności Niemców rosyjskich nazwiska przekazywano w sposób naturalny, z pokolenia na pokolenie, jednak niekiedy – w celu uniknięcia spodziewanych represji – zastępowano je antroponimami rosyjskimi lub innymi (Богословская, Малкова, Щеголихина 2015: 346). Tak więc np. w czasie I wojny światowej – w związku z brakiem zaufania znacznej części społeczeństwa rosyjskiego do mieszkających w Rosji Niemców – niektórzy przedstawiciele mniejszości niemieckiej zmieniali imiona i nazwiska na rosyjskie. Obserwowano to głównie w środowisku dowódców wojskowych, oficerów i urzędników państwowych (Eisfeld 2010: 30). Na przykład *Irman* przemianował się na *Irmanowa*, *Rheinbott* – na *Riezwoj* (Нелипович 2006: 44), gubernator *Feldbaum* został *Sokołowo-Sokołińskim* (Герман, Иларионова, Плеве 2007: 223–225), „*Sabler* – *Dosiatowski*, *Draj* – *Chmarowem*, całe mnóstwo *Millerów*, *Kochów*, *Szulców*, *Szmidtów*, *Szusterów*, *Rosengauterów* itd. zmieniło się w *Iwanowów*, *Pietrowów*, *Michajłowów*, *Sokołowów* itd.” (Баранников 1919: 74).

3.2. Toponimia

Jak to trafnie ujął rosyjski onomasta A. Barandiejew:

Топонимы как особый разряд имён собственных уникальны по своей социальной природе. Они сопровождают человека от его рождения до последних дней жизни и даже после них. Топонимы заключают в себе ценную культурно-историческую информацию, указывая на время заселения территорий определёнными этносами, на свою языковую принадлежность, на мотивы номинации и на многое другое. Поэтому далеко не случайно в цивилизованном мире топонимы имеют статус ценных памятников

²¹³ Rodzina ta nosiła inne oficjalne nazwisko.

материальной и духовной культуры народа. Однако топонимы – наименее защищённая от произвола власти часть имён собственных, испытывающая во все времена мощное воздействие многих экстралингвистических факторов²¹⁴ (Барандеев 2018: 97).

J. Pospiełow, odnosząc się do sytuacji mniejszości etnicznych na obszarze Rosji, zauważył, że samo istnienie narodowych nazw miejscowych na cudzym terytorium stanowi dla nich jeden z istotniejszych przejawów świadomości narodowej, odzwierciedla dążenie, by dać się poznać obcojęzycznemu otoczeniu jako wspólnota etniczna, a ponadto wyraźnie zakreśla terytorium owej wspólnoty (Поспелов 1992: 3).

Nazwy obszarów zamieszkiwanych przez Niemców rosyjskich, jak wiele aspektów życia tej mniejszości narodowej, pozostawały w silnym związku z sytuacją polityczną, w szczególności zaś z aktualnym charakterem stosunków niemiecko-rosyjskich, jednak toponimia niemiecka na rosyjskich terytoriach to ciągle niedostatecznie zbadana gałąź onomastyki, por. słowa rosyjskiego onomasty W. Supruna:

Одной из слабо исследованных проблем отечественной топонимики является функционирование наименований немецких поселений на территории дореволюционной России и СССР, процессы формирования немецкой топонимии в стране и её постепенного исчезновения. Российско-немецкие отношения в новое время колебались в России от достаточно длительных периодов германофилии до относительно краткосрочных периодов германофобии, что нашло отражение и в топонимии²¹⁵ (Супрун 2019: 382).

3.2.1. Powołże

Koloniści niemieccy, którzy w 2. połowie XVIII w. wyemigrowali do Rosji, stworzyli w nowej ojczyźnie własny system ojkonimiczny (Dubinin 2011: 83).

²¹⁴ „Топонимы jako szczególna grupa nazw własnych są unikatowe ze względu na swoją społeczną naturę. Towarzyszą człowiekowi od narodzin po ostatnie chwile życia, a nawet po nich. Toponimy, wskazując na czas zasiedlenia terytorium przez określone grupy etniczne, na swoją przynależność językową, na motywację nazw i wiele innych kwestii, zawierają w sobie cenne informacje kulturowo-historyczne. Dlatego bynajmniej nie przypadkowo w cywilizowanym świecie toponimy mają status cennych pomników kultury materialnej i duchowej narodu. Jednakże toponimy to grupa nazw własnych, najsłabiej chroniona przed samowolą władzy, doświadczająca zawsze silnego oddziaływania rozmaitych czynników ekstralingwistycznych”.

²¹⁵ „Jednym ze słabo zbadanych problemów ojczystej toponimii jest funkcjonowanie nazw kolonii niemieckich na terytorium Rosji przedrewolucyjnej i ZSRR, proces kształtowania się niemieckiej toponimii w kraju i jej stopniowego zanikania. Stosunki rosyjsko-niemieckie w czasach najnowszych wahały się w Rosji od dość długotrwałych okresów germanofilii po stosunkowo krótkotrwałe okresy germanofobii, co znalazło odzwierciedlenie w toponimii”.

W szczególności Niemcy nadwołżańscy²¹⁶ na przestrzeni dziejów stale posługiwali się własnymi toponimami etnicznymi, dając tym dowód swojej świadomości narodowej, por. znamienne wypowiedź P. Sinnera:

Насколько самобытность поволжских немцев со временем укоренилась здесь, свидетельствуют в том числе названия населенных пунктов и микротопонимы немецкого Поволжья. Здоровая, исконно немецкая народная душа создала их из своей глубины, поддерживала их, несмотря на все перипетии, сохранила и передала сегодняшнему поколению [...] (Sinner 1923b: 29).

Ponadto, co zasługuje na szczególne podkreślenie i o czym będzie mowa niżej, koloniści pozostali przy pierwotnie nadanych przez siebie nazwach miejscowych, czyli nazwach ludowych²¹⁸, konsekwentnie ignorując w życiu codziennym onimy oficjalne, zarówno rosyjskie, jak i niemieckie (Сычалина 2008: 13; Серенькая 2023: 58). Niektórzy historycy twierdzą nawet, że oficjalne nazwy miejscowe 104 pierwszych kolonii niemieckich założonych nad Wołgą w XVIII w. zazwyczaj nie były Niemcom znane (Плебе 2008: 127).

3.2.1.1. Pierwotne ojkonimy spontaniczne

W połowie lat 60. XVIII w. te okolice na Powołżu, które przeznaczono pod budowę niemieckich osad, nie miały własnych nazw. Każda z ponad 100 założonych wówczas kolonii macierzystych otrzymała zamiast nazwy numer porządkowy. Ciągłość numeracji zachowano także w odniesieniu do nowo tworzonych osad (Герман, Иларионова, Плебе 2007: 54). Sami zaś koloniści niemieccy, nie dysponując jeszcze toponimami oficjalnymi, zaczęli oznaczać swoje osady, wykorzystując w tej funkcji nazwiska starostów²¹⁹ (Sinner 1923a: 7). O motywacji zdecydował ogromny autorytet, jakim starostowie cieszyli się w ich środowisku²²⁰.

²¹⁶ Skład etniczny mieszkańców Powołża, w szczególności Kraju Saratowskiego, przez wieki często się zmieniał. Jak jednak podkreśla W. Gorcew, obcojęzyczne nazwy miejscowości (poza nielicznymi wyjątkami, zwłaszcza ojkonimami utworzonymi od hydronimów) nie powstały w odległej przeszłości, lecz pojawiły się na przełomie XVII i XVIII w. (Горцев 1984: 11).

²¹⁷ „W jak dużym stopniu zakorzeniła się tu samoistość Niemców nadwołżańskich świadczą też nazwy miejscowości i mikротопонимы niemieckiego Поволжья. Zdrowa, odwiecznie niemiecka dusza narodowa stworzyła je ze swojej głębi, podtrzymywała bez względu na wszystkie przeszkody, przechowywała i przekazała dzisiejszemu pokoleniu [...]”.

²¹⁸ Owe nazwy ludowe to efekt tzw. naturalnej nominacji, przeciwstawianej nominacji sztucznej, czyli oficjalnej, narzuconej z góry. Te pierwsze, spontaniczne, wchodzą do obiegu w sposób niewymuszony, te drugie, autorskie, są wprowadzane do niego pod przymusem (Сычалина 2008: 11).

²¹⁹ Niem. *Vorsteher*, ros. *Формузепер*.

²²⁰ Już w drodze do Rosji przyszli koloniści byli zorganizowani w starostwa, zatem starostów traktowano jak przywódców, obrońców, osoby, dzięki którym wychodzący bezpiecznie przebyli długą i trudną drogę (Герман, Иларионова, Плебе 2007: 54).

Tak więc w księgach metrykalnych pochodzących z kilku pierwszych lat pobytu kolonistów niemieckich na Powołżu miejsce ich zamieszkania zostało zapisane następująco: *Johann Nikel aus der Kolonie des Vorstehers Henrich Wagnert* (*Johann Nikel z kolonii starosty Henricha Wagnerta*), *Philipp Mader aus der Kolonie des Vorstehers Franz Joseph Brabander* (*Philipp Mader z kolonii starosty Franza Josepha Brabandera*), *Johann Franz Kohn aus der Kolonie des Vorstehers Abraham Kukkus* (*Johann Franc Kohn z kolonii starosty Abrahama Kukkusa*) (Сычалина 2014a: 131–132). W miarę upływu czasu i zgodnie z prawem ekonomii środków językowych koloniści redukowali wskazane konstrukcje dopełniaczowe do samego nazwiska starosty²²¹. W ten sposób weszły do obiegu i utrwaliły się w nim owe znamienne antroponimy²²² w funkcji nazw osad niemieckich na Powołżu: *kolonia Anton, Balzer, Bangert, Bauer, Beckersdorf, Beideck, Bettinger, Biberstein, Bohn, Brabander, Brehning, Degott, Dehler/Deller, Dietel, Dinkel, Dönhof, Dreispitz, Eckardt, Enders, Fischer, Frank, Gattung, Göbel, Graf, Grimm, Herzog, Hildmann, Holstein, Hölzel, Huck, Hummel, Hussenbach, Jost, Kautz, Keller, Kind, Köhler, Kolb, Kraft, Kratz, Kratzke, Kukkus, Laub, Lauwe, Leichtling, Leitsinger, Merkel, Messer, Moor, Müller, Nüb, Pfannenstiel, Pfeifer, Preuß, Reinhard, Reinwald, Remmler, Rohleder, Rötling, Rothammel, Schäfer, Schilling, Schönchen, Schuck, Schulz, Schwab, Schwed, Seelmann, Seewald, Stahl am Karaman, Stahl am Tarlyk, Stephan, Straub, Urbach, Vollmer, Walter, Winkelmann, Wittmann*. Tak właśnie, czyli za pomocą nazwiska najbardziej szanowanego i wpływowego własnego przedstawiciela, wspólnota ta oznaczała swoje terytorium (Сычалина 2008: 14). Jako wyłączne, jedyne wskazane toponimy funkcjonowały krótko, zaledwie 2–3 lata, czyli do wprowadzenia przez władze nazewnictwa urzędowego, ale to wystarczyło, by się przyjęły i upowszechniły. Przez 150 lat pozostawały w obiegu²²³ jako nazwy równoległe, nieoficjalne²²⁴.

²²¹ Produktywność tego nietypowego modelu tworzenia toponimów była podtrzymywana przez tradycję zaliczania kolonistów do starostw. Początkowo mówiło się np. „kolonista z oddziału starosty Grimma”, później – „kolonista z kolonii starosty Grimma”, jeszcze później – „kolonista z kolonii Grimm”.

²²² W rosyjskiej tradycji nazewniczej antroponimy też często stanowią podstawę nazw miejscowości, zwłaszcza nazw wsi, zazwyczaj jednak są to onimy powstałe od nazwisk lub imion ich właścicieli-założycieli (Суперанская 2009: 188). W ojkonimii wiejskiej nazwy utworzone od imion, przezwisk czy nazwisk ich właścicieli wręcz zdecydowanie przeważają (Поспелов 2000: 9). W centralnych obwodach Rosji, od dawna zaludnionych, ojkonimy tego typu stanowią od 70–75% wszystkich nazw. Stosowano je też na nowo opanowanych i zagospodarowywanych ziemiach (Поспелов 1996: 16–17).

²²³ Jak podaje P. Sinner, spośród 104 starych toponimów niemieckich zaledwie 8 wyszło z obiegu: *Bähr, Röhling, Meierhöfer, Moninger, Stricker, Baum, Walter, Wiegand* (1923b: 30).

²²⁴ Około 90% tych właśnie nazw przywróciła władza radziecka w Republice Niemców Powołża, sankcjonując je – w ramach leninowskiej nowej polityki narodowościowej – jako narodowe toponimy podstawowej ludności nowej republiki.

3.2.1.2. Ojkonimy oficjalne nadane przez werbowników

Początkowo zezwolono, by nazwy oficjalne nadawali koloniom nadwołżańskim prywatni przedsiębiorcy, tzw. werbownicy²²⁵, czyli ci, którzy na terenie Niemiec pozyskiwali chętnych do osiedlenia się w Imperium Rosyjskim (Герман, Иларионова, Плеве 2007: 54–55). Osoby te zawierały z ochotnikami umowy, organizowały im podróż, na miejscu zajmowały się (często przez pośredników) zakładaniem kolonii, osiedlaniem przybyszów i wszelkimi ich sprawami codziennymi²²⁶.

Baron Caneau de Beauregard, jeden z najbardziej znanych werbowników, 17 spośród 27 założonych przez siebie kolonii nadał nazwy dedykacje²²⁷. Były to przede wszystkim ojkonimy wyrażające pietystyczny stosunek barona do rodziny carskiej, szczególnie do Katarzyny II, oraz do wysokich carskich urzędników: *Katharinenstadt*, *Паульская*, *Панинская*, *Орловская*, *Баскаковка*, *Рязановка*, *Баратаевка* (Сычалина 2008: 15). Największa niemiecka osada na Powołżu, *Katharinenstadt*, zaplanowana jako centrum niemieckiej kolonizacji w obwodzie²²⁸, otrzymała nazwę na cześć carycy, inicjatorce akcji kolonizacyjnej. Ojkonimem *Paulskaja* (Pawłowska) uhonorowano syna Katarzyny II, przyszłego cara Pawła I, *Paninskaja*²²⁹ – ministra spraw zagranicznych N. I. Panina, *Orlowskaja* to nazwa nadana na cześć hrabiego G. Orłowa, prezydenta Kancelarii do spraw Opieki nad Cudzoziemcami, *Baskakowka* – na cześć W. Baskakowa, wiceprezydenta tej Kancelarii²³⁰. W nazwie *Riazanowka*²³¹ werbownik zamierzał uwiecznić pamięć o I. G. Riazanowie, głównym sędzi Kontory, w nazwie *Baratajewka*²³² – księcia Baratajewa, komisarza okręgowego. Są podstawy, by przypuszczać, że za pomocą tych nazw dedykacji baron Caneau de Beauregard kupował sobie przychyłność wysoko postawionych osób, od których zależało powodzenie jego interesów (Сычалина 2014a: 133–134).

Do grupy nazw dedykacji należą też następujące ojkonimy stworzone przez barona Caneau de Beauregard: *Caneau*, *Beauregard*, *Susannental*, *Ernestinendorf*, *Philippsfeld*, *Obermonjou*, *Niedermoujou*, *Cäsarsfeld*, *Hockerberg*,

²²⁵ Ros. *вызыватели*, w niektórych źródłach – *закзыватели* (Шлейхер 1992: 9).

²²⁶ Zob. Mędeliska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 34–35.

²²⁷ Dodajmy, że wszystkie kolonie tego werbownika otrzymały uogólniającą nazwę *Katharinen-lehn* ('posiadłość ziemiska nadana przez Katarzynę') (Сычалина 2014a: 133).

²²⁸ Komponent *-stadt* wskazuje, że osadę tę budowano z myślą o szybkim przekształceniu jej w miasto.

²²⁹ Niemcy nazwali tę kolonię *Schönchen* (Поспелов 2000: 28).

²³⁰ Współcześnie pochodzenia nazwy się już nie pamięta, miejscowość nazywa się *Baskatowka* (Серенькая 2023: 59).

²³¹ *Riazanowkę* sami Niemcy nazwali wcześniej *Näb*, honorując w ten sposób swego starostę (Поспелов 2000: 28).

²³² Nazwa „ludowa” *Baratajewki* – *Bettinger* (Поспелов 2000: 28).

Boisraux. W ich wypadku intencją nominacyjną autora było dążenie do wyeksponowania swojej osoby i swojej roli w historii. „Акцент делается на субъективно значимое – на семью и приближенных”²³³ (Сычалина 2008). Podstawę jednego z tych ojkonimów stanowiło imię samego barona: *Caneau*, podstawę drugiego – jego nazwisko: *Beauregard*. W trzech kolejnych nazwach kolonii zawarte są imiona żony barona: *Susannental*, jego córki: *Ernestinendorf* oraz syna: *Philippsfeld*²³⁴. Z kolei ojkonimy *Obermonjou*, *Niedermonjou* uwieczniają nazwisko jednego z pełnomocników werbownika, *Cäsarsfeld* – komisarza. Zdaniem J. Syczaliny do tej grupy nazw dedykacji należą też *Hockerberg* i *Boisraux* (Сычалина 2014a: 134). Przy szerokim rozumieniu terminu „antroponim”, trzeba by odnieść tu także drugą, również rozpowszechnioną nazwę kolonii *Katharinenstadt*, mianowicie: *Baronsk*, upamiętniającą barona Caneau de Beauregard, który tam właśnie rezydował (Горцев 1984: 71; Поспелов 2000: 27).

Osiem kolonii otrzymało nazwy kantonów szwajcarskich: *Solothurn*, *Glarus*, *Basel*, *Zug*, *Zürich*, *Bern*, *Luzern*, *Schaffhausen*, jedna – nazwę zamku *Brockhausen* wzniesionego w Holandii i należącego do werbownika de Beauregard. Nie były to jednak toponimy przeniesione²³⁵, jak mogłoby się wydawać i jak przypuszczali niektórzy badacze (Поспелов 2000: 27²³⁶), lecz nazwy konwencjonalnie symboliczne²³⁷. Zarówno Katarzyna II, jak i baron de Beauregard zamierzali zarządzać koloniami na wzór szwajcarski i w ten sposób odtworzyć nad Wołgą zakątek Europy (Плеве 2008: 128; Сычалина 2008: 15–16; 2014a: 134; Сурпун 2019: 383; zob. też Beratz 1923: 61).

²³³ „Кладше się nacisk на rzeczy субiektywnie важне – на rodzinę i osoby зауфане”.

²³⁴ E. Поспелов подаѐ бѐдную информację, jakoby назвы осад *Susannental*, *Philippsfeld* поchoдиѐли од имiон колонiстѐв (Поспелов 2000: 27).

²³⁵ Co udowodniѐ I. Plewe, wskazując, że wsrѐd mieszkańców tych kolonii (a także на listach przybyszѐв osiedlonych на Powołżu) nie było mieszkańców Szwajcarii (Плеве 2008: 128).

²³⁶ E. Поспелов подаѐ бѐдно, że назвы те zostały nadane на памяткѐ по ojczyстных stronach porzuconych przez колонiстѐв. Warto в tym miejscu wspomnieć, że колонiści надвоѐлаńscy nie odczuwali szczególnej nostalgii do opuszczonych przez siebie miejsc в Niemczech, stąd też toponimy niemieckie nie stały się dla nich podstawą do tworzenia ojkonimѐв надвоѐлаńskich (Плеве 2008: 127).

²³⁷ Do назв konwencjonalnie symbolicznych J. Syczalina zalicza także ojkonimy nadane koloniom надвоѐлаńskim przez innych znanych werbownikѐв, takie jak *Schönfeld*, *Schöntal*, *Schönberg*, *Weidenfeld*, *Wiesental*. W tego rodzaju назwach chodziѐло о stworzenie nominacji zdolnej wywołać reakcję emocjonalną, np. zachwyт z powodu jej efektywności, niezwykłego piѐkna. Badaczka zauważa, że drugi komponent takich złożeń, który в zasadzie powinien różnicować obiekty terenowe, jest в wypadku owych назв strukturalnie jednorodnych raczej dowolny, przypadkowy, nieistotny. Stwierdza też, że mimo tak pozytywnych konotacji, a także mimo wpisania się tych назв в niemieckie tradycje toponimiczne, колонiści ich nie zaakceptowali i nie wprowadzili do obiegu (Сычалина 2008: 15).

Ojkonimy wprowadzone przez de Beauregarda to twory heterogeniczne zarówno ze względu na podstawy słowotwórcze, jak i sposoby nominacji. Utworzono je zgodnie z zasadami rosyjskiego i niemieckiego słowotwórstwa toponimicznego, jednocześnie zaś część wykorzystanych podstaw ma genezę francuską.

Ojkonimy odantroponimiczne upamiętniające Rosjan są zgodne z rosyjską tradycją nadawania nazw obiektom terenowym. Mamy wśród nich nazwy z toponimicznym formantem *-к(а)*: *Баратаевка, Баскаковка, Рязановка* oraz – w modelu przymiotnikowym – *-ск-*: *Паульская, Орловская, Панинская*. Wprawdzie w tradycji rosyjskiej takie nazwy występują w rodzaju nijakim: *Орловское, Паульское, Панинское*, tu jednak mamy uprawniony rodzaj żeński, ponieważ przymiotnik pozostawał w związku zgody z rzeczownikiem oznaczającym obiekt terenowy *колония* (*kolonia*, r.ż.), a nie – jak w nazewnictwie rosyjskim – *село* (*wieś*, w ros. r.n.). Rzeczownik zazwyczaj nie wchodził w skład toponimu. Oba rodzaje ojkonimów powstały drogą nominacji wewnątrztoponimicznej. Są to formacje sufiksalne (Сычалина 2008: 16–17).

W nazwach dedykacjach, w których skład wchodzi imiona osób bliskich baronowi de Beauregard (*Ernestinendorf, Philippsfeld, Susannental, Cäsarsfeld*), wykorzystano zasoby słowotwórcze oraz techniki charakterystyczne dla języka niemieckiego. J. Syczalina zwraca jednak uwagę na pewną osobliwą cechę tych nazw. Otóż wydaje się nieistotne, które spośród ich rdzeni, typowych dla niemieckich toponimów kompozytów (*-dorf, -feld, -tal*), ze względu na funkcję oraz częstość występowania zbliżonych do topoformantów, stają się drugimi komponentami złożień²³⁸. „Смысловой фокус здесь перенесен на первый компонент сложного топонима, ради которого и создавались данные посвящения”²³⁹ (Сычалина 2008). Innego zdania – dodajmy na marginesie – był J. Pospiełow, który uważał, że nazwy z komponentem *-feld* albo *-tal* (*Philippsfeld, Susannental*) stały się na Powołżu powszechne, ponieważ odzwierciedlały równinne, słabo pofałdowane ukształtowanie powierzchni lewego brzegu Wołgi²⁴⁰ (Поспелов 2000: 27).

²³⁸ To zjawisko miało w toponimii Niemców rosyjskich szerszy wymiar. Jak zauważa J. Syczalina: „Часто названия немецких колоний не соответствуют типу ландшафта (гора, долина). *Friedenberg, Marienberg* – «Мирная гора», «Гора Марии» стоят в совершенном противоречии с истиной, так как во всем Заволжье нельзя найти не только горы, но и возвышенности” („Часто названия колоний немецких не odpowiadają charakterowi ukształtowania powierzchni (гора, dolina). *Friedenberg, Marienberg* – «Гора Pokoju», «Гора Марии» znajdują się w absolutnej sprzeczności z otaczającą rzeczywistością, ponieważ на całym Заволżu не найдёшь не только горы, ale też nawet wzniesения”) (Сычалина b.r.).

²³⁹ „Punkt ciężkości znaczenia został tu przeniesiony na pierwszy komponent złożonego toponimu, dla którego to tworzone dane nazwy dedykacje”.

²⁴⁰ Ponadto – zdaniem tego rosyjskiego badacza – na prawym brzegu Wołgi, nieco później zasiedlonym niż lewy brzeg, nazwy kolonii także tworzone zazwyczaj od antroponimów. Jednak ze względu na to, że powierzchnia jest tu głównie górzysta, teren zaś lesisty, poprzecinany

Jak wspomnieliśmy, ojkonimy nadane przez werbowników nie przyjęły się w społeczności kolonistów nadwożańskich, przegrały, konkurując z nazwami ludowymi, czyli nazwiskami starostów w roli toponimów. Zdaniem J. Syczaliny przyczynił się do tego subiektywizm nazewnictwa autorskiego: aż 50% nazw nadanych kolonom nadwożańskim stanowiły dedykacje, aż 47,5% – ojkonimy konwencjonalnie symboliczne. Koloniści nie rozumieli motywów nominacji, zbyt odległych od ich doświadczenia życiowego, ponadto liczne nazwy, w szczególności rosyjskie i francuskie²⁴¹, były dla nich, ludzi prostych, niewykształconych – niezrozumiałe (Сычалина 2008: 16). J. Syczalina podzieliła się kolejną obserwacją:

Важно, чтобы внутренняя форма топонима, то есть признак, легший в его основу, была очевидна, и тогда название приживается²⁴² (Сычалина б.р.).

Tymczasem nazwiska starostów były czytelne, motywacja nazewnicza przejrzysta.

3.2.1.3. Ojkonimy oficjalne nadane przez rosyjskich urzędników

W roku 1766 w związku z szybko rosnącą liczbą kolonistów powołano w Saratowie Urząd (ros. *Контора*) Kancelarii do spraw Opieki nad Przesiedleńcami Cudzoziemskimi. W lutym 1768 r.²⁴³ nadał on nazwy oficjalne wszystkim kolonom nadwożańskim²⁴⁴. Chodziło o likwidację niespójności w lokalnej toponimii (Beratz 1923: 95–111; Sinner 1923a: 8). Wbrew zamierzeniom władz krok ten jeszcze bardziej skomplikował sytuację nazewniczą w koloniach. Część bowiem osad niemieckich miała już dwie nazwy: tę ludową i tę nadaną przez

wąwozami i rzeczkami, zestaw wyrazów, w tym nazw obiektów terenowych, używanych w ojkonimach jest bardziej urozmaicony: *Seewald, Rosenberg, Mühlberg, Schöntal*. Jak widać, w charakterze pierwszych komponentów są używane nie tylko antroponimy, ale też *See* ('jezioro'), *Rose* ('róża'), *Mühle* ('młyn'), *schön* ('ładny') (Поспелов 2000: 28).

²⁴¹ G. Beratz podaje, że początkowo werbownicy Le Ron i Pictet nadawali kolonom obce nazwy, nie tylko niemieckie (*Weidenfeld, Schöntal, Wiesental*), ale też kilka francuskich, np. *Choisle Ron* czy *Audincourt*. Toponimy te nie miały nic wspólnego z nazwami miejsc, z których pochodzili koloniści (1923: 61).

²⁴² „Istotne jest, by postać wewnętrzna toponimu, czyli cecha leżąca u jego podstaw, była czytelna, wówczas nazwa się przyjmie”.

²⁴³ Odpowiednie rozporządzenie wydano 22 lutego 1768 r. (Сычалина 2008). P. Sinner podaje, że owe nazwy urzędowe, częściowo rosyjskie, zaczęto wprowadzać od roku 1769 (1923a: 8).

²⁴⁴ Utrzymano jednak – ze zrozumiałych powodów – nazwy dedykacje oraz inne autorskie toponimy wymyślone przez barona de Beauregarda (Сычалина 2008). Ostały się m.in. ojkonimy „szwajcarskie”, np. *Basel*, kolonia przez samych Niemców zwana *Kratz* lub *Gratz* (Дизендорф 2002), czy też *Zürich* (*Eckert*), kolonia założona w 1767 r. nad rzeką Małyj Karaman i kilka lat później przeniesiona w inne, lepsze miejsce (Пайт 2015b).

werbownika, decyzją urzędników dołączono do nich trzeci ojkonim. Urzędowe miana kolonii niemieckich nie były szczególnie wymyślne ani nawet oryginalne, nierzadko pochodziły od nazw wąwozów, jezior, rzek, rzeczek, potoków usytuowanych w pobliżu przemianowywanych osad²⁴⁵ albo też od ukształtowania terenu (Герман, Плеве 2002: 94; Герман, Иларионова, Плеве 2007: 54–55; Сычалина 2014a: 135–136).

Tak więc np. kolonię *Kreuzenach*, mającą też ludową, czyli pierwotną, nazwę *Seelmann*, przemianowano na *Rownoje*²⁴⁶, kolonię *Weidenfeld*, przez samych Niemców nazwaną *Laub* – na *Tarłyk*²⁴⁷, *Wiesental*, zwyczajowo określaną przez kolonistów mianem *Straub*²⁴⁸ – na *Skatowka*. Osada *Balzer*, założona w latach 1764–1766 przez przybyszów z Niemiec i nazwana przez nich na cześć starosty, otrzymała rosyjską nazwę *Gołyj Karamysz*²⁴⁹ (Горцев 1984: 61), nazwę kolonii *Schultz*, powstałej w roku 1766, dwa lata później zgodnie z rozporządzeniem Urzędu zmieniono na *Ługowaja Griaznucha* (Дизенорф 2002; 2006b), nazwę założonej w 1765 r. kolonii *Schilling*, motywowanej nazwiskiem pierwszego starosty²⁵⁰, zastąpiono rosyjskim ojkonimem *Sosnowka* (Горцев 1984: 107), kolonia *Leichtling*²⁵¹, utworzona w roku 1767, rok później została przemianowana na *Навлę*²⁵² (Дизендорф 2002; 2006b; Плеве 2008: 127).

Podobnie jak ojkonimy nadane przez werbowników, rosyjskie nazwy urzędowe w zasadzie²⁵³ nie przyjmowały się w społeczności kolonistów, tym bardziej że „в целом исполнение указа не слишком контролировалось”²⁵⁴ (Супрун 2019: 383). Wprawdzie nazwy te były używane oficjalnie aż do utworzenia ASRR NP, jednak zazwyczaj pojawiały się na mapach, w dokumentach, ale nie w życiu codziennym (Beratz 1923: 68). Celną ilustrację tej sytuacji stanowi opis

²⁴⁵ Z rzadka wśród ojkonimów nadwożańskich trafiały się hybrydy rosyjsko-niemieckie, np. kolonia utworzona w 1766 r. nad rzeką Tichaja Sosna w uroczysku Rybnij Ples (w okolicach miasta Ostrogożsk) otrzymała nazwę *Ribendorf* (*riben* od ros. nazwy uroczyska, *dorf* od niem. ‘wieś’) (Поспелов 2000: 27).

²⁴⁶ Początkowo nazwano ją *Rownaja* (kolonija), z czasem dostosowano rodzaj gramatyczny do rosyjskiego systemu toponimicznego.

²⁴⁷ *Tarłyk* to nazwa rzeczki, lewego dopływu Wołgi.

²⁴⁸ W latach 70. XVIII w. koloniści nadali tej osadzie nazwę od swojego miasta ojczystego (Горцев 1984: 105).

²⁴⁹ Od rzeczki Gołyj Karamysz, dopływu rzeki Karamysz. Nazwę *Balcer* przywrócono w 1918 r., kiedy ta duża kolonia została przekształcona w miasto (Горцев 1984: 61).

²⁵⁰ W. Gorcew podał błędnie, że toponim *Schilling* pochodzi od miasta w Niemczech, z którego okolic przybyli koloniści (Горцев 1984: 107).

²⁵¹ Nazwisko pierwszego starosty.

²⁵² Od nazwy rzeczki, lewego dopływu Donu.

²⁵³ Koloniści niemieccy zaakceptowali niektóre rosyjskie ojkonimy, m.in.: *Добринка*, *Галка*, *Каменка*, *Краснояр*, *Норка*, *Немецкая Щербаковка*, *Семеновка* (Сычалина 2008: 19).

²⁵⁴ „na ogół nie kontrolowano zbyt ściśle przestrzegania tego rozporządzenia”.

przedstawiony przez P. Sinnera, Niemca nadwożańskiego urodzonego we wsi Schilling (oficjalnie – Sosnowka):

Официально моё родное село называется, собственно, Сосновка. Однако спроси-ка эту женщину или шагающего за ней мальчика, которые идут нам навстречу, из Сосновки ли они, и ты, конечно, получишь ответ: *Ich? Naa net; vun Schilling bin ich!*²⁵⁵ (1923b: 30).

Bogatą listę ojkonomów nadwożańskich, zestawioną na podstawie dokumentów urzędowych z 1. połowy XIX w., podał P. J. Szafarzyk²⁵⁶. Przytaczamy ją tu w całości, unaoczni bowiem niebywałą genetyczną niejednorodność nazewniczą, wręcz pstrokaciznę. Oficjalne ojkonomy nadwożańskie zawierają rdzenie rosyjskie, niemieckie, francuskie, a także orientalne i in. (przejęte z rosyjskiego), por.:

Nazwiska niemieckich osad w gubernii *Saratowskiej* w Rosyi: w Saratowskim ujeździe w Krasnojarskim okręgu: *Krasnyj-Jar*, *Podstępna*, *Starica*, *Ust'-Karaman*, *Teljausa*, *Zwonarewa*, *Zwonarewkut*, *Ługowaja-Grjaznucha*, *Nider-Monża* (*Nieder-Monjou*); w Tonkoszurewskim okręgu: *Tonkoszurowka*, *Otrogowka*, *Susły*, *Krutojarowka*, *Raskaty*, *Lipowka*, *Lipowkut*, *Osinowka*, *Jagodnaja-Poljana*, *Poboczna*, *Nowaja-Skatowka*; we Wożańskim ujeździe w Jekaterinsztatskim okręgu: *Jekaterinsztat*, *Boregard* (*Beauregard*), *Kano* (*Canneau*), *Paulskaja*, *Filipfeld*, *Ernestinendorf*; *Boaro* (*Boisroux*), *Ober-Monża*, *Orłowskaja*; w Paninskim okręgu: *Paninskaja*, *Szafhauzen*, *Glaris*, *Baratajewka*, *Bazel*, *Circh*, *Zoloturn*, *Cug*, *Lucern*, *Unterwalden*, *Susanental*, *Rezanowka*, *Baskakowka*, *Brokhausen*, *Hokerberg*; w Kamyszińskim ujeździe w Sosnowskim okręgu: *Sosnowka*, *Talowka*, *Sewast'janowka*, *Gołyj-Karamysz*, *Kljuczi*, *Popowka*, *Gołołobowka*, *Ust'-Zolicha*, *Lesnyj-Karamysz*, *Karamyszewka*, *Kamennyj-Owrag*, *Makarowka*, *Poczinnaja*; w Kameńskim okręgu: *Kamenka*, *Rossoszi*, *Jelszanka*, *Kopenka*, *Grjaznowatka*, *Gniłuszka*, *Karaulnyj-Bujerak*, *Panowka*, *Ilawla*, *Semenowka*, *Ust'-Grjaznucha*; w Ust'-Kulańskim okręgu: *Ust'-Kulalinka*, *Werchnaja-Kulalinka*, *Wecchnaja-Dobrińka*, *Bujdakow-Bujerak*, *Krestowyj-Bujerak*, *Grjaznucha* (*Werchnaja*), *Wodjanaj-Bujerak*, *Szczerbakowka*; w Tarłyckim okręgu: *Kazickaja*, *Berezowka*, *Zaumorje*, *Stepnaja*, *Wołżskaja*, *Jabłonowka*, *Popowkina*, *Tarłyk*, *Tarłykowka*, *Skatowka*, *Priwolnaja*, *Krasnopolje*, *Koczetnaja*, *Rownaja*, *Kustarewa-Krasnorynowka*, *Norka*, *Splawnucha*, *Linewo-Ozero*, *Oleszka*, *Werszinka*, *Pamiatnaja*, *Werchowje*; w Atkarskim ujeździe: *Medwiedickij-Krestowyj-Bujerak*, *Greczinaja-Luka*, *Piskowatka*²⁵⁷ (Szafarzyk 1843: 165–166).

²⁵⁵ „Oficjalnie moja wieś nazywa się właściwie *Sosnowka*. Jednak weź no spytaj tę kobietę albo kroczącego za nią chłopca, którzy idą z naprzeciwka, czy są z *Sosnowki*, i oczywiście otrzymasz odpowiedź: *Ja? No skądże; z Schillinga jestem!*”.

²⁵⁶ XIX-wieczny słowacki sławista, historyk, etnograf.

²⁵⁷ Oficjalne nazwy kolonii niemieckich dość wcześnie znajdowały odzwierciedlenie w publikacjach typu dokumentacyjnego. Już w wydanym przez N. I. Nowikowa w latach 1788–1789

Dodajmy, że kiedy w czerwcu 1871 r. imperator Aleksander II wydał rozporządzenie o likwidacji przywilejów kolonistów niemieckich, językiem urzędowym w koloniach stał się rosyjski, co dodatkowo umocowało prawnie używanie w oficjalnym obiegu rosyjskich nazw terenowych. Jednak nawet wtedy niemieckie toponimy także były stosowane, i to nie tylko przez Niemców, ale też przez ich rosyjskich i ukraińskich sąsiadów (Супрун 2019: 383).

3.2.1.4. Ojkonimia kolonii córek

Kolejną, znaną kartę nazewniczą w historii toponimii Niemców nadwożańskich otworzyły migracje kolonistów w poszukiwaniu nowych miejsc osiedlenia. Przypomnijmy:

Zasada niedzielenia gospodarstw oraz duży przyrost naturalny wśród kolonistów, wielodzietność ich rodzin zmusiła potomków niemieckich osadników do zakładania nowych kolonii poza obrębem kolonii już istniejących, zazwyczaj na odległych od nich obszarach (Mędelśka, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 49).

Stare (pierwotne) kolonie nazywano macierzystymi, nowe (wtórne) zaś – koloniami córkami. Kolonie macierzyste zakładano na Powołżu po tzw. stronie gór (na zachód od Wołgi) oraz po stronie łąk (na wschód od Wołgi). Kolonie córki rozprzestrzeniały się głównie w kierunku na wschód od pierwotnych, na tereny południowo-wschodnie.

W kwestii nazewnictwa kolonii wtórnych władze wprowadziły nowy porządek, mianowicie zezwoliły Niemcom nadwożańskim na ubieganie się o nadanie nowej osadzie ojkonimu zatwierdzonego wcześniej przez zebranie wspólnoty, czyli, jak zauważa J. Syczalina:

чиновники избрали более демократичную политику, чем в случае с материнскими поселениями, когда не были учтены ни национальный состав колонистов, ни уже укоренившиеся в языке переселенцев ойконимы²⁵⁸ (Сычалина 2008: 17).

Nowe ojkonimy powstały w wyniku zmieszania nominacji naturalnej (tworzenie nazw niejako oddolne) i sztucznej (wybór i zatwierdzenie przez ogół mieszkańców). Efektem była wyraźna dominacja wśród toponimów nazw

6-częściowym *Nowym leksykonie geograficznym* podano nazwy 45 osad niemieckich nad Wołgą. Jak jednak zauważa badacz tego źródła, I. Plewe, nierzadko ojkonimy te zapisywano błędnie, np. *Jagodopol* zamiast *Jagodnaja Polana*, albo też mało precyzyjnie podawano lokalizację kolonii, np. *вблизи Астряхани (в pobliżu Astrachania)* (Плеве 2008: 15–16).

²⁵⁸ „urzędnicy wybrali politykę bardziej demokratyczną niż wobec kolonii macierzystych, kiedy to nie uwzględniono ani składu narodowościowego kolonistów, ani ojkonimów już zakorzenionych w języku przesiedleńców”.

wyimaginowanych, nieskorelowanych z rzeczywistymi atrybutami i związkami wzajemnymi określanych obiektów. Jak podaje J. Syczalina, zaledwie 5 (8%) spośród 61 nowych ojkonimów²⁵⁹ miało motywację w pełni przejrzystą, powiązaną z istotnymi cechami okolicy, w której kolonie zakładano: *Erlenbach* ('olchowy potok'²⁶⁰), *Sichelberg* ('sierpowa góra'²⁶¹), *Straßendorf* ('wieś przydrożna'²⁶²), *Oberdorf* ('górna wieś'²⁶³) i *Unterdorf* ('dolna wieś'²⁶⁴) (Сычалина 2008: 17).

Punkt ciężkości przy nadawaniu nazw kolonom córkom został przesunięty w kierunku wartości duchowych bliskich nazywającym. Niemcy najchętniej wybierali toponimy konwencjonalnie symboliczne (48% nazw kolonii córek), w szczególności te, o których wyborze decydowały głównie walory estetyczne, np. *Schöntal*, *Schönfeld*, *Schöndorf*, *Rosenfeld*, *Rosental*, *Rosenberg*, *Rosendamm*, *Blumenfeld*, *Lilienfeld*, *Liebental*, *Weizenfeld*, *Ährenfeld*. Popularnością cieszyły się też ojkonimy wskazujące na związek danej kolonii z innymi obiektami terenowymi (26%). Tymi obiektami były kolonie macierzyste opuszczone przez przesiedlających się Niemców (Сычалина 2008: 17–18). Relacje między obydwoima typami kolonii podkreślano, tworząc nową nazwę przez dodanie do nazwy kolonii macierzystej komponentu *Neu* ('nowy') (Berend, Post 1997: 6; Поспелов 2000: 28; Дизендорф 2006b; Супрун 2019: 384)²⁶⁵. Jak zauważa J. Syczalina, to właśnie w nazwach kolonii córek po raz pierwszy oficjalnie zostały utrwalone nazwy ludowe niemieckich kolonii macierzystych. Chodzi o nazwy specyficzne, niecharakterystyczne dla toponimii niemieckiej terenów etnicznych, a mianowicie o wykorzystanie nazwisk starostów w funkcji ojkonimów (*Neu-Messer*, *Neu-Dönhof*, *Neu-Urbach*, *Neu-Schilling*, *Neu-Straub*, *Wiesenmüller*²⁶⁶) (Сычалина 2014a: 138).

²⁵⁹ Mowa o koloniach córek założonych na Powołżu w latach 1847–1864 (Сычалина 2008: 137).

²⁶⁰ Od krzewów olchy porastających rzeczkę Olchowkę przepływającą obok kolonii.

²⁶¹ Od kształtu wzniesienia.

²⁶² Kolonia leżała na trasie z Nowouzieńska do Słobody Pokrowskiej.

²⁶³ W momencie nazywania była to najwyżej położona kolonia niemiecka nad rzeką Mokra Olchowka.

²⁶⁴ To kolonia niemiecka najniżej położona nad rzeką Iłowla.

²⁶⁵ Niekiedy poprzez nadanie nowych nazw terenowych czczono pamięć szczególnie zasłużonych Niemców. Tak było w wypadku kolonii córek zakładanych w Zawołżu. W początkach XX w. w odległości wiorsty od kolonii Neu-Galka wybudowano linię kolejową, przy której stanęła stacja nazwana *Pallasowką* (Палласовка), z czasem wokół niej pojawiło się osiedle. Miano pochodzi od nazwiska słynnego niemieckiego podróżnika i przyrodnika w służbie rosyjskiej, Piotra Simona Pallasa. Stację leżącą w pobliżu nazwano *Gmielinką* (Гмелинка) na cześć innego zasłużonego Niemca Johanna Georga Gmelina, przyrodnika, lekarza i podróżnika w służbie rosyjskiej (Супрун 2012: 215).

²⁶⁶ Koloniści przesiedlili się z osady *Müller*, leżącej na górzystym brzegu Wołgi (*Bergseite*), na drugi brzeg, na tzw. stronę łąk (*Wiesenseite*), stąd nowy ojkonim: *Wiesenmüller* ('Müller Łąkowy') zachowujący związek ze starą nazwą.

Zwraca uwagę jednorodność struktury słowotwórczej nazw nadwołżańskich kolonii córek. Wszystkie należały do toponimicznych złożów. Nierzadko miały w swoim składzie (jako drugi komponent) rdzenie takie jak: *-damm*, *-flur*, *-bach*, *-höh*, *-au*, *-burg*, *-heim*, *-berg*, *-dorf*, *-tal*, *-feld*. Częste wykorzystywanie tych właśnie morfemów w procesie nazewniczym oraz zazwyczaj czysto formalny charakter ich więzi z bazową leksyką apelatywną (wobec sztuczności samego aktu nominacji) każe zaliczyć je do topoformantów (topoformantów postpozycyjnych). W innym częstym typie złożów mamy prepozycyjny topoformant *Neu-* połączony z nazwą kolonii macierzystej (Сычалина 2008: 18; zob. też obszerne wykazy w: Дизендорф 2006a).

3.2.1.5. Likwidacja ojkonimii niemieckiej na Powołżu

Kolejny zwrot w nazewnictwie miejscowym na Powołżu nastąpił po wybuchu I wojny światowej. Zakazowi używania języka niemieckiego w miejscach publicznych towarzyszyło rozporządzenie nakazujące zmianę nazw kolonii zamieszkałych przez Niemców. W zamierzeniu władz miało to doprowadzić do całkowitej likwidacji toponimii niemieckiej na tym terytorium (a także w ogóle w Imperium Rosyjskim²⁶⁷) (Eisfeld 1987: 55; Mędelśka, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 103–104). Jak podaje J. Syczalina, „царским указом от 13 марта 1915 года все колонии, носившие немецкие, швейцарские, а также французские названия, получили новые, русские, имена”²⁶⁸ (Сычалина b.r.). Wówczas to zrusyfikowano ojkonim *Katharinenstadt* / *Екатери́ненштадт*, czyli nazwę największej niemieckiej kolonii na Powołżu, tłumacząc jego drugi komponent na język rosyjski: *Екатериноград* (Дизендорф 1995a: 198; Поспелов 2000: 87; Сычалина 2014a: 139). Dużą kolonię „szwajcarską” *Zürich*, przez mieszkańców wcześniej nazwaną *Eckert*, w roku 1915 przemianowano w *Зоркино* (Дизендорф 2006b; Райт 2015b), inną, *Basel* (wcześniej *Kratz* i *Gratz*) nazwano *Васильевка* (Горцев 1984: 34; Дизендорф 2006), kolonia córka założona w roku 1859 i pięknie nazwana przez mieszkańców – zupełnie bez związku z otaczającą rzeczywistością²⁶⁹ – *Rosenfeld* ‘różane pole’ otrzymała rosyjską nazwę *Розовое* (Горцев 1984: 92). Podobny los spotkał kolonię córkę założoną w 2. połowie XIX w. w Zawołżu i nazwaną wówczas *Neu-Galka* (*Heß-Galka*). Kolonia się rozrosła, z czasem stała się centrum gminy, którą w roku 1914 zaczęto nazywać *волость*

²⁶⁷ Bardzo wcześnie, bo już 3 września 1914 r., *Sankt Petersburg* przemianowano na *Piotrogród* (*Петроград*). Zmianę tę odebrano jako istotny (choć małostkowy) gest antyniemiecki (Бобылева, Кадол 2005: 16).

²⁶⁸ „na mocy dekretu carskiego z 13 marca 1915 roku wszystkie kolonie mające nazwy niemieckie, szwajcarskie, a także francuskie otrzymały nowe, rosyjskie nazwy”.

²⁶⁹ Kolonia leżała w stepie, na glebach solniskowych, poprzecinanych wąwozami. Uprawa róż w takich warunkach była niemożliwa.

ней-галкинской. Już po roku, w czasie wojny, wieś przemianowano na *Новая Галка*, gminę zaś na *волость новогалкинская* (Супрун 2012: 214), kolonia córka *Alt-Weimar*, także leżąca na Zawołżu, w czasie I wojny światowej została nazwana *Воронцовка* (Супрун 2012: 217). Jak jednak skonstatował P. Sinner:

Но ничего не помогало. Народ прочно придерживался своих старых немецких названий²⁷⁰ (1923b: 30).

3.2.1.6. Uwagi o innych nazwach terenowych niemieckiego Powołża

Nazwy rzek płynących przez Powołże, w języku rosyjskim często pochodzenia obcego, nierzadko orientalnego, koloniści przejmowali – po uprzednim zaadaptowaniu fonetyczno-morfologicznym – do swoich dialektów ojczystych. Tak więc – według świadectwa P. Sinnera²⁷¹ – hydronim *Wołga*²⁷² brzmiał w ich ustach *Wolge* albo *Wolg*, *Karamysz* – *Kramisch*, *Iłowla* – *Lawle*, *Miedwedica* – *Medwetz*, *Jerusan* – *Jerusland*, *Tarłyk* – *Derlik*, *Kuba* – *Gubbe*, *Karaman* – *Karman*, *Kriwuszka* – *Krejusch* (Sinner 1923b: 29). Przez położoną w okolicach Saratowa miejscowość Baskakowka płynęła rzeczka *Pull* (ros. *Пиль*) (Серенькая 2023: 61).

Nazwy drobnych obiektów terenowych oczywiście nie miały charakteru oficjalnego. Koloniści nazywali te obiekty tak jak chcieli, w swoich ojczystych dialektach. Na przykład stawy otaczające osadę Zürich nosiły nazwy: *Stolpteich*, *Eisteich*, *Langelöser Teich*. Drugi z tych stawów – zgodnie z nazwą – miał bardzo chłodne wody, trzeci rzeczywiście był długi i wąski (Паїт 2015a: 193). W kolonii Baskakowka pod Saratowem było jezioro *Grosswasser*, toń na nim mieszkancy nazywali *Gaulsloch* (Серенькая 2023: 65). Wysepka na Wołdze w pobliżu Jekatieriniensztadt otrzymała nazwę *Mordinsel* ‘wyspa zabójstw’, ludność bowiem pamiętała, że przed laty ograbiono tam i zamordowano grupę kolonistów gotowych wracać do Niemiec. Mniejsze rzeczki i strumyki, te zwłaszcza, które podczas zasiedlania Powołża przez Niemców były jeszcze bezimienne, otrzymywały od razu nazwy niemieckie, np. *Schwarzwasser* czy *Liesel*. Często jednak nie wyróżniano ich nazwami własnymi, mówiąc po prostu: *Fluss* ‘rzeka’ czy *Bach* ‘strumyk’ (Sinner 1923b: 29–30).

Charakteru oficjalnego nie miały także lokalne nazwy powszechnie znanych gór. Wiadomo np., że połyskujące na wschodzie na niebiesko zarysy Uralu (widoczne z Wołgi) koloniści nazywali *Blooe Berge* ‘niebieskie góry’, Kaukaz zaś otrzymał miejscową nazwę *die Linie* ‘linia’²⁷³. Wzniesienie w okolicach Jekatie-

²⁷⁰ „Ale nic nie pomagało. Naród twardo trwał przy swoich starych niemieckich nazwach”.

²⁷¹ Wykładowca Uniwersytetu w Saratowie. Wywodził się z Niemców nadwołżańskich.

²⁷² Nazwa największej rzeki rosyjskiej ma genezę ugrofińską (Rozwadowski 1948: 228–230) lub słowiańską (ESRJa).

²⁷³ W 2. połowie XIX w. w poszukiwaniu nowych siedlisk koloniści kierowali się na Kaukaz Północny, na wzmocnioną tam linię graniczną (Sinner 1923b: 29).

rinienstadt, na którym przed laty koloniści bronili się przed najazdami Kałmuków, otrzymało miano *Kalmykeberg* ‘góra kałmucka’²⁷⁴ (Sinner 1923b: 29). Niewielkie wzgórza w okolicy kolonii Wiesenmüller Niemcy nazwali *der Säudammkippel, die Tracktkippel, die Geldkippel, die Steppkippel, der Schwobelimannenkippel*. Jak zauważa J. Syczalina:

Во всех топонимах этой группы в роли квалификатора выступает диалектное слово *Kippel*, которому в других микросистемах могут быть противопоставлены *Kopp* (*Bärenkopp, Geldkopp, Aerbusekopp* – Schilling) и *Buckel* (*Zwatter Buckel, Sandbuckel, Kranichbuckel, Kühbuckel* – Schilling), являющиеся диалектными вариантами слова *Hügel* ‘холм’ в западносредненемецкой и верхненемецкой зонах²⁷⁵ (Сычалина 2008: 21).

Tak więc w nazwach niewielkich obiektów terenowych znalazło odzwierciedlenie głębokie zróżnicowanie dialektalne miejscowego języka niemieckiego, zaznaczające się – jak wiemy – nawet między mieszkańcami sąsiadujących ze sobą kolonii.

W lokalnym obiegu utrwaliły się też niemieckie nazwy pól czy wąwozów, por. toponimy w kolonii Baskakowka (obwód saratowski): *Althöh* (*Stare wzniesienie*), *Arbusenfeld* (*Arbuzowe pole*²⁷⁶), *Luisenfeld* (*Pole Luizy*), *Susenfeld* (*Pole Zuzanny*), *Birkengraben* (*Brzozowy wąwóz*), *Holzgraben* (*Leśny wąwóz*), *Krotenteich* (*Żabi wąwóz*). Ulice w koloniach także otrzymywały nazwy niemieckie, np. *Kirchenstraße* (ulica *Kościelna*), *Landstraße* (ulica *Stepowa*), *Wasserreiche* (*Linia Wodna*) (Серенькая 2023: 65).

3.2.2. Inne obszary

Na innych terytoriach Imperium Rosyjskiego (rejon Morza Czarnego i Besarabia, Zakaukazie, Wołyń, Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa i in.) koloniści niemieccy pojawili się później niż na Powołżu. W tworzonym przez nich nazewnictwie terenowym nie występowały ojkonimy będące nazwiskami lub imionami starostów, w rodzaju: *Anton, Balzer, Bangert* czy *Bauer*, odbiegające

²⁷⁴ Prawdopodobnie ten obiekt terenowy miał kilka nazw, por. mikrotoponim *Kirgisenschanz* podany w pracy J. Syczaliny na oznaczenie wału wzniesionego wokół Jekatieriniensztadu w celu obrony przed najazdami plemion koczowniczych, częstymi w latach 70. XVIII w. (Сычалина 2014b: 204).

²⁷⁵ „We wszystkich toponimach tej grupy w roli kwalifikatora występuje dialektyzm *Kippel*, któremu w innych mikrosystemach mogą być przeciwstawione *Kopp* (*Bärenkopp, Geldkopp, Aerbusekopp* – Schilling) i *Buckel* (*Zwatter Buckel, Sandbuckel, Kranichbuckel, Kühbuckel* – Schilling), będące wariantami dialektalnymi wyrazu *Hügel* ‘wzgórze’ w strefie zachodnio-środkowo-niemieckiej i wschodnioniemieckiej”.

²⁷⁶ Uprawiano na nim nie tylko arbuzy, też dynie i pomidory.

od nazewnictwa Niemców etnicznych i tak charakterystyczne dla pierwszych kolonii nadwołżańskich²⁷⁷ (Сычалина 2014a: 131–132).

3.2.2.1. Region Morza Czarnego i Besarabia

J. Syczalina podaje np., że koloniści niemieccy południa Rosji²⁷⁸ często nadawali miano swemu nowemu miejscu zamieszkania od nazwy tej miejscowości w Niemczech, z której się wywodzili (Сычалина 2014a: 132). Stwierdzono także, że część ojkonimów odzwierciedlała oczekiwania kolonistów wobec nowej ojczyzny, np. 10 osad niemieckich w Rosji nosiło nazwę *Hoffnungstal* ('dolina nadziei'). Często spotykało się też ojkonimy o charakterze konwencjonalno-symbolicznym, w rodzaju: *Gnadental*, *Gnadenfeld*, *Gnadenheim*, *Lichtental*, *Friedental*, *Friedensruh*, *Neuhoffnung*, *Blumental*, *Rosental*, *Glueckstal*, *Freudental*²⁷⁹ (Brandes 1997a: 83). P. Szafarzyk zanotował w 1. połowie XIX w. następujące nazwy osad niemieckich położonych na Południu Rosji:

Nazwiska osad *niemieckich w Rossyi* w gubernii *Tauryckiej*, w ujeździe Orzechowskim czyli Melitopolskim a) osady Mennonitów w nadrzeczcu Mołoczny: *Halbstadt*, *Petershagen*, *Ladekop*, *Fürstenau*, *Schönsee*, *Liebenau*, *Wernersdorf*, *Felsenthal*, *Montau*, *Tiegenhagen*, *Schönau*, *Fischau*, *Lindenau*, *Lichtenau*, *Blumenstein*, *Münsterberg*, *Altonau*, czyli *Altona*, *Ohrlof*, *Tiege*, *Blumenort*, *Rosenort*, *Tiegerweide*, *Rückenau*, *Fürstenwerder*, *Alexanderswohl*, *Gnadenheim*, *Friedensdorf*, *Morgenau*, *Lichtfeld*, *Neukirch*, *Prangenu*, *Steinbach*, *Elisabeththal*, *Alexanderthal*, *Schordau*, *Pordenau*, *Marienthal*, *Rudnerweid*, *Grossweid*, *Pastwa*, *Franzthal*; b) Różnych Niemców w nadrzeczcu téjże rzeki: *Priszib*, czyli *Mołoczna*, *Heidelberg*, *Hoffenthal*, *Alt-Nassau*, *Weinau*, *Durlach*, *Karlsruhe*, *Reichenfeld*, *Kostheim*, *Leitershausen*, *Wasserau*, *Neu-Nassau*, *Hochstädt*, *Friedensfeld*, *Rosenthal*, *Neu-Monthal*, *Grünenthal*, *Blumenthal*, *Tiefenbrunn*, *Walldorf*, *Alt-Monthal*, *Neudorf*, *Kronthal*; c) Wirtemberskich separatystów w nadrzeczcu Berdy: *Neuhoffnungthal*, *Rosenfeld*, *Neuhoffnung* (1843: 166).

w końcu w ziemi Bessarabskiej w okręgu Akkermzańskim dziewiętnaście osad, stykających się z osadami bułgarskimi, między którymi *Namajuhlu*, *Adelbajraktar*, *Dżapmonhyt*, *Esewej*, *Szewkaj* i inne (1843: 140).

²⁷⁷ Wprawdzie E. Pospiełow twierdzi inaczej, por.: „названия [...] создавались по тем моделям, что и названия первых приволжских колоний” („nazwy [...] tworzone według takich samych modeli, jak i nazwy pierwszych kolonii przywołżańskich”) (Поспелов 2000: 28), być może jednak ma na myśli nazwy oficjalne, a nie ludowe.

²⁷⁸ O zasiedlaniu tej części Imperium Rosyjskiego przez Niemców zob. Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 40–45.

²⁷⁹ *Gnade* 'łaska', *Licht* 'światło', *Frieden* 'pokój', *Blume* 'kwiat', *Rose* 'róża', *Glueck* 'szczęście', *Freude* 'radość'.

Szczególnie interesująca jest toponimia niemieckich kolonii krymskich, Krym bowiem w jego bogatej historii zasiedlały liczne plemiona i narody²⁸⁰, które pozostawiły pewne ślady swego pobytu w nazewnictwie terenowym. Większość historycznych nazw miejscowych Krymu ma turecką genezę: pochodzi z języka Tatarów krymskich albo też nawiązuje do tureckich nazw rodowo-plemiennych (Белянский, Усеинов 2010: 153–154). Ojkonimia Niemców krymskich w specyficzny sposób nałożyła się na ten głównie orientalny substrat (Mehrebani-Yasyba 2010: 334). Ostatnio doczekała się kilku opracowań naukowych, zatem możemy przedstawić ją tu bardziej szczegółowo.

Przypomnijmy, że koloniści niemieccy zaczęli zasiedlać Półwysep Krymski dość wcześnie, już w końcu lat 80. XVIII w.²⁸¹, czyli wkrótce po przyłączeniu Krymu do Imperium Rosyjskiego. Później, w latach 1804–1805, swoje kolonie założyli tam m.in. przybysze ze szwajcarskiego kantonu Zürich, z Wirtembergii i Baden (np. *Zürichtal*, *Heilbrunn*, *Friedental*, *Gertsenberg*, *Neusatz*, *Rosental*). Falę przesiedleń osadników niemieckich zatrzymała wojna krymska (1853–1856) (Колесникова 2018). Niemcy zakładali też na Krymie liczne kolonie córki.

Jak wynika z analizy onomastycznej przeprowadzonej przez O. Kolesnikową, kolonie niemieckie na Krymie często otrzymywały nazwę w jakiś sposób nawiązującą do ojkonimu oznaczającego miejscowość ojczystą przybyszów. Mogła to być przeniesiona nazwa miejscowości, z której okolic wywodziła się większość kolonistów, np. *Karlsruhe*, *Heilbronn*²⁸², *Elsass*, *Berlin*²⁸³ czy *Luxemburg*, albo też ojczysty ojkonim mógł stać się komponentem nowej nazwy złożonej, najczęściej poprzedzonym wyrazem *Neu-*, np. *Neu-Darmstadt*. Liczne nowe ojkonimy tworzone od antroponimów, por. m.in. *Adamsfeld*, *Alexandertal*, *Annenfeld*, *Christiansfeld*, *Franzfeld*, *Johannesfeld*, *Ludwigstal*, *Marienruh*, *Rosalienfeld*, *LutzundBichler*. Część nazw odzwierciedlała więzy pokrewieństwa, np. *Bruderfeld* czy *Schwestertal*. Zdarzały się też nazwy dedykacje oddające cześć imperatorom, takie jak *Kaisertal* czy *Fürstenfeld*. Wiele ojkonimów – zdaniem O. Kolesnikowej – odzwierciedlało rzeczywiste cechy okolic, w których zakładano kolonie. W górzystym terenie pojawiały się ojkonimy w rodzaju *Bergstadt*, *Herzenberg* czy *Hohenberg*, osady położone wśród pól albo w dolinach nazywano *Ebenfeld*, *Freudental*, *Grünental*, *Grünfeld*, *Hochfeld*, *Hoffnungstal*, *Kronental*, *Rosental*, *Schönfeld*, *Schöntal*, a także *Neu-Feld*, *Neu-Friedental* czy

²⁸⁰ M.in. Taurowie, Grecy, Scytowie, Goci, Włosi, Hunowie, Bułgarzy, od XIII w. – Tataro-Mongołowie, w których wojsku służyli licznie przedstawiciele podbitych ludów tureckich.

²⁸¹ Pierwsi koloniści pojawili się w latach 1787–1788.

²⁸² Tę nazwę nosiły dwie kolonie położone blisko siebie. Ich mieszkańcy przybyli z południa Niemiec w roku 1809.

²⁸³ Kolonię założono w roku 1883 (Дизендорф 2006a: 227). Istniała też kolonia o tej nazwie w okolicach Odessy (Дизендорф 2002: 203).

Neu-Liebental, kolonie, w których znajdowało się źródło wody, oznaczano mianem *Felsenbrunn*, *Schönbrunn*, *Siebenbrunn* (Колесникова 2018).

Jak wspomnieliśmy wyżej, większość nazw substratowych na Krymie miała turecką genezę. Niemiecscy koloniści nierzadko zachowywali te stare ojkonimy²⁸⁴, np. *Ajtugan*, *Dewlat-Alli*, *Temir*, albo też zastępowali je nazwami niemieckimi, np. *Schönfeld* (wcześniej *Koltomak*) czy *Wasserrein* (*Kerleut*). Niekiedy zdarzały się niemiecko-tatarskie hybrydy nazewnicze, por. *Schleich-Elli*. Ojkonimy takie jak *Neu-Telentschi*, *Neu-Bajaut* wskazują, że kolonia niemiecka oznaczona w ten sposób powstała w pobliżu utworzonej wcześniej wioski tatarskiej (Mehrebani-Yasyba 2010: 334). Zdarzało się, że w skład nazw takich kolonii wchodził rosyjski przymiotnik *немецкий*, np. *Айтуган немецкий*, *Берды-Булат немецкий*, *Сары Булат немецкий*. Onomaści zwracają też uwagę na wypadki kalkowania ojkonimów tureckich, por. *Ak-Sakał* ('biała broda') – *WeisserBart*, *Ak-Kobek* ('biały pies') – *WeisserHund*, czy też przekazywania ich w transkrypcji lub transliteracji niemieckiej²⁸⁵, np. *Ateş* – *Atesch* / *Otesch*, *Ikibaş* – *Ekibasch*, *Devlet-Ali* – *Dawlat-Alli* (Колесникова 2018). W ojkonimii Niemców krymskich zdarzały się również nazwy pochodzenia słowiańskiego, np. *Alexandrowka*, *Annowka*, *Danilowka*, *Zarewka*. Podobnie jak to było z ojkonimami typu *Neu-Bajaut*, nazwy hybrydy w rodzaju *Neu-Iwanowka* sygnalizowały, że kolonia niemiecka znajduje się w pobliżu założonej wcześniej wioski słowiańskiej (Mehrebani-Yasyba 2010: 334).

Analiza strukturalno-semantyczna ojkonimii niemieckiej na Krymie wykazała, że większości kolonii nadawano nazwy złożone, często występujące w toponimii Niemiec, np. *Bergstadt*, *Freudental*, *Neuhoffnung*, *Neusatz*. O wiele rzadziej spotykało się ojkonimy składające się z jednego rdzenia, takie jak *Kirk*, *Otar*, *Otus*²⁸⁶, *Spat* (Mehrebani-Yasyba 2010: 335).

W roku 1915 ojkonimia niemiecka na Krymie została zlikwidowana. Zastąpiły ją nazwy rosyjskie lub orientalne (podane w szacie rosyjskiej), np. *Krontal* – *Кольчугино*, *Neusatz* – *Чукурча*, *Rosenthal* – *Шабан-Уба*.

Toponimy rosyjskie Niemcy często wymawiali z niemiecka, dotyczyło to zwłaszcza nazw terenowych często używanych, por. przykłady z Ukrainy: *Молочная* – *Molosch*, *Богдановка* – *Bidaunaftji*, *Днепр* – *Nippa*, *Екатеринослав* – *Kitrinslauf*, *Троицкое* – *Treiztji*, *Курушан* – *Kurruschaun* (Wiens 1957: 97).

²⁸⁴ Po wojnie krymskiej wielu Tatarów wyemigrowało z Krymu do Turcji.

²⁸⁵ Nierzadko znacznie odbiegającej od oryginału.

²⁸⁶ J. Szafarzyk podaje w postaci *Otus* (1843: 140).

3.2.2.2. Zakaukazie

Zakaukazie (głównie Azerbejdżan i Gruzję) Niemcy zaczęli kolonizować pod koniec 2. dziesięciolecia XIX w.²⁸⁷, zatem nie dziwi zaledwie wzmianka w pracy J. Szafarzyka wydanej w 1. połowie stulecia o istnieniu tam kilku kolonii niemieckich:

[Niemcy rozprzestrzenili się] nawet aż do nie oznaczonych na naszej mappie zakaukaskich osad *Marienfeldu*, *Petershofu*, *Alexandershofu*, *Elisabettalu*, *Katharinenfeldu*, *Annafeldu*, i *Helenendorfu* w Gruzji (1843: 140).

Na terytorium Gruzji, w pobliżu Tyflisu, ulokowały się kolonie *Marienfeld*, *Alexandersdorf*, *Petersdorf*, *Katharinenfeld* (Чернова-Деке 2007: 111–116). Wszystkie otrzymały nazwy dedykacje, odpowiednio: na cześć carycy Marii Fiodorowny, cara Aleksandra I, cara Piotra I (Дизендорф 2006a: 290, 14, 396) oraz na cześć siostry Aleksandra I Jekatieriny Pawłowny (*Болниси*). Nazwy te odzwierciedlały pietystyczny stosunek kolonistów niemieckich do carów i członków rodzin carskich. Wyjątek stanowiła kolonia rzemieślnicza *Neu-Tiflis*, założona w niewielkiej odległości od stolicy Gruzji (Tiflis) i szybko przez nią wchłonięta (Чернова-Деке 2007: 115). Analogicznie tworzone niemieckie ojkonimy w Azerbejdżanie: *Helenendorf* – dla upamiętnienia Wielkiej Księżny Heleny Pawłowny, *Annenfeld* – Wielkiej Księżny Anny Pawłowny, *Elisabethtal* – Wielkiej Księżny Jelizawiey Pawłowny (Дизендорф 2006a: 166, 35, 116).

Kolonie córki²⁸⁸ Niemcy nazwali według sprawdzonego, czytelnego schematu: *Neu-Katharinenfeld*.

Na przełomie XIX i XX w. kolonie zakaukaskie rozkwiwały, czego naturalną konsekwencją było pojawianie się coraz większej liczby kolonii córek, np. w 1906 r. założono *Waldheim*²⁸⁹, w 1908 r. – *Traubenberg*²⁹⁰, w 1910 r. – *Georgstal*²⁹¹ (Чернова-Деке 2007: 130). Nadawano im nazwy złożone, tworzone według tradycyjnych niemieckich schematów, z drugim komponentem *-heim*, *-berg*, *-tal* i podobnymi.

Wiejskie uliczki w koloniach zakaukaskich początkowo nazywano praktycznie: *Pierwsza*, *Druga*, *Trzecia*..., jednak z czasem otrzymywały typowe nazwy niemieckie, np. w azerbejdżańskiej osadzie Helenendorf notowano *Kirchenstraße*, *Gartenstraße*, *Helenenstraße*, *Stadtstraße*, *Talstraße* (Зейналова 2002: 138; 2014: 265; Абдуллаев, Сеидов, Вердиева 2019: 22).

²⁸⁷ Zob. Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 45–46.

²⁸⁸ Założyła ją ta część mieszkańców osady Katharinenfeld, która z powodu niezdrowego klimatu i szerzących się chorób postanowiła się odłączyć i przenieść w inne miejsce (Чернова-Деке 2007: 116).

²⁸⁹ 'leśny dom'.

²⁹⁰ 'góra winorośli'.

²⁹¹ 'dolina Georga'.

Na początku 1915 r. – wskutek kampanii antyniemieckiej – zakaukaskie kolonie niemieckie zostały przemianowane „на русский лад”²⁹². Tak więc gruzińską osadę *Mariendorf* zaczęto nazywać *Марьино*, *Alexandersdorf* – *Александровское*, *Petersdorf* – *Петровка*, *Katharinenfeld* – *Екатериновка* (Чернова-Деке 2007: 131). Z kolei nazwę azerbejdżańskiej kolonii *Helenendorf* zastąpiono przez *Еленено*, *Annenfeld* – *Аннено*, *Georgstal* – *Георгиевское*, *Traubenberg* – *Виноградное* (Чернова-Деке 2008: 127). Kolonię *Eigenfeld* przemianowano na *Петровка*, *Grünfeld* – na *Зеленая поляна*, *Traubenfeld* – na *иноградное поле* (Зейналова 2002: 71). Tym samym „с карты Кавказа была почти стерта немецкая топонимика почти столетней давности”²⁹³ (Чернова-Деке 2008: 127).

3.2.2.3. Wołyń

Masowe osadnictwo niemieckie na Wołyniu to na ogół efekt późnej kolonizacji, jej pierwsza fala nastąpiła dopiero w latach 1830–1870. Niemcy wołyńscy zazwyczaj nie pochodzili z Niemiec, przesiedlali się na Wschód z Galicji i z Królestwa Polskiego, mając już za sobą doświadczenie kolonizowania obcych ziem (Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 46–48). Koloniści ci to stosunkowo słabo zbadana grupa Niemców rosyjskich (Дизендорф 2006a: 3). Nie ma o niej żadnej wzmianki w pracy skrupulatnie notującej m.in. osady niemieckie założone w Imperium Rosyjskim przed rokiem 1842 (Szafarzyk 1843).

Z braku innych danych o toponimii niemieckiej na Wołyniu sięgnęliśmy po informacje zamieszczone w słowniku encyklopedycznym rejestrującym i opisującym miejscowości w Imperium Rosyjskim i ZSRR, które niegdyś zamieszkiwali koloniści niemieccy. Mimo luk materiałowych, na które narzeka V. Diesendorf, autor tego obszernego dzieła, w szczególności mimo niekompletności wykazu kolonii wołyńskich, z pracy tej wyekscerpowaliśmy wystarczającą liczbę wołyńskich ojkonimów niemieckich, by je tu w ogólnych zarysach zaprezentować. Autor zapisał wszystkie nazwy kolonii grażdanką²⁹⁴, z rzadka zamieszczając łaciną równoległą nazwę niemiecką. Skupiliśmy się na zapisach łacińskich.

W zbiorze występuje liczna reprezentacja charakterystycznych dla toponimii niemieckiej ojkonimów złożonych, głównie zawierających topoformanty *-dorf*,

²⁹² „na modłę rosyjską”.

²⁹³ „z mapy Kaukazu niemal wymazano toponimie niemiecką funkcjonującą prawie od stulecia”.

²⁹⁴ Zarówno nazwy słowiańskie, np. *Александровка*, *Андреевка*, *Березовая Гать*, *Немецко* (Дизендорф 2006a: 18, 33, 57, 355), jak i niemieckie, np. *Брокгауен*, *Вальдгейм*, *Мариендорф* (Дизендорф 2006a: 75, 81, 286), a także nazwy najciekawsze, czyli różnego rodzaju hybrydy słowiańsko-niemieckie, np. *Альт-Кременец*, *Альт-Курганы*, *Вильгельмовка*, *Гейнриховка*, *Гофмановка*, *Гросс-Груша*, *Клеин-Валентинов*, *Ней-Верхи*, *Ней-Березник*, *Ней-Глафировка*, *Ней-Романовка* (Дизендорф 2006a: 86, 29, 93, 109, 127, 470, 80, 88, 327, 330, 346).

-feld, -tal, -burg, -bach, -born, -wald, -see, a także *-heim* czy *-hof* w roli drugiego członu, np. *Heimtal* (s. 109), *Rohrbach* (s. 57), *Freienwald* (s. 9), *Waldheim* (s. 81), *Rotsee* (s. 239). Są wśród nich nazwy odantroponimiczne, por.: *Alexanderdorf* (s. 131), *Faustindorf* (s. 501), *Franzdorf* (s. 511), *Friedrichsdorf* (s. 462), *Gottliebsdorf* (s. 126), *Mariendorf* (s. 286), *Martinstal* (s. 294), *Marzelinhof* (s. 299), *Michalindorf* (s. 300), *Oskarburg* (s. 387). Przy szerokim rozumieniu terminu „antroponim” można tu włączyć także nazwę *Fürstendorf* ‘wieś książęca’.

Niemcy wołyńscy, tak jak inni koloniści niemieccy, chętnie nadawali swoim osadom przyjemnie brzmiące nazwy, wykorzystując formanty prepozycyjne oznaczające ‘piękno’, np. *Schöndorf* (s. 545), ‘szczęście’, np. *Glückstal* (s. 116), ‘błogosławienie’, np. *Segenstal* (s. 176), ‘miłosierdzie’, np. *Gnadental* (s. 119), albo też ‘kwiecie’, np. *Blumental* (s. 65), ‘łąka’, np. *Wiesendorf* (s. 91), *Wiesental* (s. 92), ‘zieleń’, np. *Grünfeld* (s. 134), *Grüntal* (s. 133).

Wśród topoformantów prepozycyjnych spotykamy – tak jak na innych obszarach zamieszkałych przez Niemców – komponent *Neu-*, np. *Neudorf* (s. 226), *Neuborn* (s. 327), *Neuheim* (s. 414), zwłaszcza poprzedzający stare ojkonimy, np. *Neu-Grüntal* (s. 332), *Neu-Kiweritz* (s. 142), *Neu-Krausendorf* (s. 339). Jest to nazewnictwo charakterystyczne dla kolonii córek²⁹⁵. Często spotyka się też topoformant *Alt-*, por. *Alt-Arzis* (s. 26), *Alt-Krausendorf* (s. 29), czy *Groß-*, np. *Groß-Marcelindorf* (s. 101).

Wśród nazw miejscowych używanych przez Niemców rosyjskich V. Diesendorf tylko na Wołyniu zanotował imiona kobiece w roli ojkonimów, a mianowicie: *Amalien* (s. 31), *Annette* (s. 34), *Henriette* (s. 110), *Josephine* (s. 574).

Już w początkach I wojny światowej Niemców wołyńskich masowo deportowano w głąb Rosji, na Wschód, Powołże, Syberię, Ural (Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 104–110). Wraz z nimi z mapy Wołynia zniknęły kolonie niemieckie.

3.2.2.4. Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa

Kolonie niemieckie na tych obszarach to osady wtórne, wskutek różnych okoliczności, zazwyczaj ze względu na powszechny głód ziemi wśród rosyjskich Niemców, z czasem także z powodu rozwoju stosunków kapitalistycznych, przesiedlone z innych terenów w granicach Imperium Rosyjskiego (Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 49–55). W tego rodzaju koloniach córkach nierzadko więc z koloniami macierzystymi wyrażano przez przeniesienie ich starych nazw na nowe miejsca osiedlenia, np. *Halbstadt*, *Chortiza*, *Prischib* (przybysze z Ukrainy), *Saratow*, *Baronsk*, *Schelling*, *Jost*, *Pobotschnoje* (przybysze

²⁹⁵ Często kolonie niemieckie przenosiły się na Wołyn z Polski, tam właśnie były zlokalizowane kolonie macierzyste.

znad Wołgi) (Schirmunski 1928b: 12²⁹⁶). Często też – tak jak na innych obszarach – do nazwy starej kolonii dodawano formant toponimiczny *Neu-*.

Po wybuchu I wojny światowej – zgodnie z pismem okólnym z dnia 15 października 1914 r. – należało zestawić listę wszystkich osad noszących nazwy niemieckie i przedstawić propozycje ich przemianowania. Urzędnicy rosyjscy na Syberii uważali, że takie zmiany są konieczne również „в видах удобства русского населения, ибо немецкие названия трудно запоминаются”²⁹⁷ (Вибе 2011: 32–33). Tak więc np. w rejonie kułundyjskim nadano takim miejscowościom albo nazwy będące przekładem na rosyjski nazw dotychczasowych, albo też przeniesiono na nie nazwy administracyjne nadane wcześniej działkom ziemi, swego czasu przyznanym Niemcom pod zasiedlenie. Jak podaje P. Wiebe, w gminie orłowskiej osadę *Gnadenfeld* przemianowano na *Mirnoje*, *Tiege* – na *Ugłowoje*, *Schönwiese* – na *Diegtiarka*, *Halbstadt* – na *Połgorod*, *Alexanderfeld* – na *Griszkowka*, *Alexanderkrone* – na *Kusak*. Niemiecką osadę *Schönfeld* (gmina noworomanowska) zaczęto nazywać *Żoltieńkoje*, *Heidelberg* – *Zajaczje*, *Rosenfeld* – *Małyszewskoje*, *Blumental* – *Maleńkoje*. Do podobnych zmian dochodziło też w innych syberyjskich gminach. Zdarzało się, że lokalne władze „организовали «добровольные» ходатайства о приобретении русских названий”²⁹⁸ (Вибе 2011: 32).

Podsumowanie

Onimia Niemców rosyjskich pozostaje słabo zbadana i opisana.

Rosyjski system **antroponimiczny** obejmuje imię, imię odojcowskie i nazwisko, niemiecka zaś formuła nazewnicza składa się z imienia i nazwiska. Koloniści kultywowali w Rosji niemieckie tradycje nazewniczne. Dzieciom nadawali imiona po przodkach, zadowalając się ich w miarę stałym zestawem. Lista nazwisk też była skromna, gdyż Niemcy, zamknięci w swym kręgu, zmuszeni byli zawierać związki małżeńskie między sobą. Sytuacja ta poważnie utrudniała identyfikację nosiciela antroponimu. Po roku 1874 do dokumentów oficjalnych wpisywano Niemcom imiona odojcowskie, tworzone za pomocą rosyjskich sufiksów. Problem stanowiły niemieckie imiona podwójne w rodzaju *Karl-Heinz* oraz dwa imiona, np. *Johannes Georg* (praktyka w nazewnictwie rosyjskim nieznana).

²⁹⁶ Por. uwagę o nazwach niemieckich wsi w guberni tomskiej na Syberii: „[...] в годы массового переселения крестьян возникло немало немецких поселков, которым давались имена, повторявшие названия немецких колоний в Европейской России” („[...] w latach masowego przesiedlania się chłopów powstało wiele niemieckich osad, którym nadawano nazwy powtarzające nazwy kolonii niemieckich w Rosji Europejskiej”) (Вибе 2011: 32).

²⁹⁷ „dla wygody ludności rosyjskiej, jako że nazwy niemieckie trudno zapamiętać”.

²⁹⁸ „организовали «добровольные» старания о надание назв rosyjskich”.

Pod koniec XIX w. w dokumentach imiona niemieckie zastępowano rosyjskimi, np. zamiast *Georg* wpisywano *Jegor*. W kościelnych księgach metrykalnych widniała wersja oryginalna. W rodzinach rosyjsko-niemieckich, początkowo bardzo rzadkich, niekiedy dzieci otrzymywały imiona rosyjskie. W niektórych skupiskach Niemców, m.in. w regionie Morza Czarnego, unikano imion rosyjskich, ale chętnie posługiwano się rosyjskimi zdrobnieniami, np. *Anjuta* czy *Kolja*. W pewnych sytuacjach, np. w celu uniknięcia represji w okresie I wojny światowej, Niemcy zmieniali swoje antroponimy na rosyjskie lub brzmiące z rosyjska (np. *Irman* na *Irmanow*).

Toponimia Niemców rosyjskich wiązała się z aktualną sytuacją polityczną.

Na **Powolżu** koloniści stworzyli własny system ojkonimiczny. Początkowo kolonie oznaczali antroponimami starostów, miejsce zamieszkania zapisując za pomocą konstrukcji w rodzaju: *Johann Nickel aus der Kolonie des Vorstehers Henrich Wagnert* (*Johann Nickel z kolonii starosty Henricha Wagnerta*), wkrótce zredukowali zapis do nazwiska: *kolonia Anton, Balzer, Bangert, Bauer, Beckersdorf* itd. Przez 2–3 lata, do wprowadzenia nazw urzędowych, były to jedyne toponimy. W tym krótkim okresie utrwaliły się, upowszechniły i – nieoficjalnie – pozostały w obiegu przez 150 lat. (Na innych obszarach nie tworzone ojkonimów od nazwisk starostów). Pierwsze oficjalne nazwy nadali koloniom werbownicy. Były to nazwy dedykacje, np. *Katharinenstadt* (ku czci carycy Katarzyny II) czy *Paulskaja* (na cześć syna carycy, przyszłego cara Pawła I), a także np. *Susanental* (upamiętnienie żony werbownika), oraz nazwy kantonów szwajcarskich, np. *Zürich* czy *Luzern*. Toponimy te były tworamii heterogenicznymi zarówno ze względu na podstawy słototwórcze, jak i sposoby nominacji. Nie przyjęły się wśród kolonistów nierozumiejących motywów nominacji, pozostali oni przy nazwiskach starostów w roli toponimów. W roku 1768 nazwy oficjalne nadali koloniom rosyjscy urzędnicy, co jeszcze bardziej skomplikowało sytuację nazewniczą. Pochodziły często od nazw pobliskich jezior, rzek, potoków, pagórków, np. osadę *Weidenfeld*, przez Niemców nazwaną *Laub*, przemianowano na *Tarłyk* (rzeczka, dopływ Wołgi), i odznaczały się niebywałą wręcz genetyczną niejednorodnością. Nazwy te, używane oficjalnie, w większości nie przyjęły się wśród kolonistów. Co się tyczy kolonii córek, to Niemcy sami wymyślali dla nich nazwy, ale zatwierdzało je zebranie wspólnoty. Dominowały nazwy wyimaginowane, np. *Schöndorf* czy *Liebental*, często spotykało się ojkonimy nawiązujące do opuszczonych kolonii macierzystych, np. *Neu-Urbach* czy *Neu-Schilling*, motywacja przejrzysta, powiązana z cechami okolicy, w której kolonie zakładano, zdarzała się rzadko, por. *Straßendorf* ‘wieś przydrożna’. Nazwy były jednolite, zazwyczaj należały do złożzeń toponimicznych. W czasie I wojny światowej wszystkie kolonie otrzymały nazwy rosyjskie, np. *Katharinenstadt* przemianowano na *Екатериненштадт*, *Zürich* nazwano *Зоркино*. Sami Niemcy trwali przy swoich pierwotnych ojkonimach. Co do innych nazw terenowych,

np. hydronimów, to koloniści zazwyczaj przejmowali – po zaadaptowaniu – te zastane, często orientalnej proveniencji, np. *Wołga* → *Wolge*, *Karamysz* → *Kramisch*. Drobnym obiektom terenowym nadawali własne nazwy, np. *Stolpteich* (staw), *Gaulsloch* (toń na jeziorze). Odzwierciedlało się w nich głębokie różnicowanie dialektalne.

W regionie **Morza Czarnego** kolonie często nazywały się tak, jak miejscowość w Niemczech, z której jej mieszkańcy się wywodzili, np. *Heidelberg*, lub miały charakter konwencjonalno-symboliczny, np. *Gnadenheim*. Na **Krymie** nie rzadko toponimia niemiecka nakładała się na substrat orientalny: zachowywano stary ojkonim, np. *Dewlat-Alli*, zastępowano go nazwą niemiecką np. *Schönfeld* (wcześniej *Koltomak*), tworzone hybrydy, np. *Schleich-Elli*, niekiedy kalkowano nazwy tureckie, np. *Ak-Sakał* ('biała broda') – *WeisserBart*.

Na **Zakaukaziu** ojkonimy niemieckie miały postać nazw dedykacji, np. *Petersdorf* czy *Elisabethtal*, kolonie córki często nazywano zgodnie ze sprawdzonym schematem, np. *Neu-Katharinenfeld*, albo też według tradycyjnych schematów niemieckich, np. *Traubenberg*.

Ojkonimy występujące na **Wołyniu** nie różniły się w zasadzie od typowego nazewnictwa niemieckiego, zawierały topoformanty *-dorf*, *-feld*, *-tal* itp. Zdarzały się imiona kobiece w roli ojkonimów, np. *Annette*. Nazwy kolonii córek poprzedzano czytelnym formantem prefiksalnym *Neu-*, np. *Neu-Grüntal*.

Na **Kaukazie**, w **Kazachstanie**, na **Syberii**, w **Azji Środkowej** rozlokowały się kolonie córki. Zazwyczaj przenoszono na nie nazwy starych kolonii, np. *Chortiza*, *Baronsk*, albo też wykorzystywano przejrzysty formant prefiksalny *Neu-*.

4. Stopień opanowania języka rosyjskiego przez mniejszość niemiecką

Jak zauważył badacz kodów Niemców rosyjskich, „Самым основным признаком формирующихся локальных языков становится гомогенность лексики и заимствования слов из русского языка”²⁹⁹ (Минор 2015b: 61). Intensywność zaś zapożyczeń rusycyzmów wynika ze stopnia znajomości języka rosyjskiego przez społeczność niemiecką.

Przypomnijmy, że w tym rozdziale zajmujemy się tylko pierwszym etapem fazy stabilizacji i rozwoju języka Niemców rosyjskich, czyli okresem 1763–1917.

Uważa się, że w społecznościach wysp językowych bilingwizm jest w zasadzie nieunikniony, dość długo jednak nie obserwowano go wśród Niemców rosyjskich (Домашнев 2005b: 799). Zdaniem wielu badaczy w okresie do 1917 r. dla niemieckich kolonistów charakterystyczny był monolingwizm (Barend 1998: 8, 15; Москалюк 2003: 168; 2005: 188) lub też raczej – zwłaszcza od 2. połowy XIX w.³⁰⁰ – indywidualny bilingwizm (Киршнер 1984: 11). Trzeba też podkreślić, że przez pierwszych 100 lat pobytu przybyszów z Niemiec na ziemiach rosyjskich rząd Rosji nawet nie podejmował prób ich rusyfikowania (Назарова 2016: 74). Niemieszanie się państwa do procesu asymilacji językowej kolonistów badacze tłumaczą brakiem możliwości zaproponowania im odpowiedniego systemu szkolnictwa. W samej Rosji system szkolnictwa narodowego był zaledwie w załączku, w ośrodkach wiejskich szkół praktycznie nie było (Тетюев 2014: 75). Koloniści „вели замкнутый образ жизни и ревниво оберегали свою национальную самобытность, устраниаясь, по возможности, от контактов с местным населением”³⁰¹ (Вильгельм, Вильгельм 2003: 36). Jednak przebywając przez dziesięciolecia z dala od terytoriów etnicznych, koloniści byli zmuszeni do uzupełniania swojego zasobu słownego zarówno za pomocą środków rodzimych, jak też zapożyczeń od obcojęzycznego otoczenia. Wraz z rozszerzaniem się kontaktów zewnętrznych wzrastało zapotrzebowanie

²⁹⁹ „Najbardziej podstawową cechą kształtujących się języków lokalnych staje się homogeniczność leksyki oraz obecność zapożyczeń słownikowych z języka rosyjskiego”.

³⁰⁰ Por. obserwację L. Moskaluk, która twierdzi, że indywidualny bilingwizm zaczął się już w 2. połowie XIX w., chociaż w swej masie koloniści pozostawali monolingwalni (Москалюк 2002: 18).

³⁰¹ „wiedli odosobniony tryb życia i zazdrośnie strzegli swojej tożsamości narodowej, stroniąc – w miarę możliwości – od kontaktów z miejscową ludnością”.

na nową leksykę, ujawniały się liczne luki słownikowe i braki te stawały się coraz bardziej uciążliwe (Москалюк 2013: 186).

4.1. Miasta

Niemcy zamieszkujący duże rosyjskie miasta w XVI–XVII w. zasiedlali tzw. slobody niemieckie, czyli przeznaczone głównie dla nich specjalne dzielnice położone zazwyczaj na peryferiach. Najbardziej znana była Niemiecka Słoboda w Moskwie, inne większe miasta też miały podobne osady³⁰². W tego rodzaju miejscach zamieszkania Niemcy byli odseparowani od pozostałej ludności i między sobą rozmawiali po niemiecku, ponieważ jednak należeli do ówczesnej elity (wojskowi, medycy, aptekarze, kupcy, rzemieślnicy, artyści), zajmowali wysokie stanowiska lub wykonywali zawody wymagające częstych kontaktów z otoczeniem zewnętrznym, to mieli też stale styczność z językiem rosyjskim³⁰³.

Niemiecką elitę o korzeniach szlacheckich powoływano do służby państwowej (administracyjnej, wojskowej, dyplomatycznej), służbę taką pełnili także przedstawiciele świata kultury i nauki. Jeszcze przed ogłoszeniem manifestu Katarzyny II wśród wyższych oficerów rosyjskiej armii 30% stanowili Niemcy, w tym mieszkańcy prowincji bałtyckich. W połowie XIX stulecia urzędnicy pochodzenia niemieckiego stanowili wprawdzie tylko 4% kadr administracyjnych, ale zajmowali aż 12% najwyższych stanowisk państwowych, w tym 20% stanowisk w Radzie Państwa oraz foteli gubernatorskich (Kappeler 2008: 112–114; Тетюев 2014: 80–81). Po wprowadzeniu reform przez Aleksandra II Niemcy utrzymali swoją wysoką pozycję, w roku 1867 w skład generalicji rosyjskiej wchodziło 27% luteranów. W początkach XX stulecia odsetek ten obniżył się, ale pozostawał stosunkowo wysoki: 14,7% (Kappeler 2008: 115; Тетюев 2014: 81). Owa niemiecka elita mieszkała głównie w miastach. Szerzyła patriotyzm imperialny i była zwolenniczką rusyfikowania kadr (Тетюев 2014: 81).

³⁰² Na przykład w Saratowie w roku 1769 w niemieckiej slobodzie ulokowanej za granicą miasta mieszkało 30 rodzin, w samym zaś Saratowie doliczono się 137 Niemców (Лиценбергер 1995: 75).

³⁰³ Por. też o tej sytuacji: „[...] городская ветвь российских немцев, постоянно пополнявшаяся свежим притоком специалистов из Германии, все же больше контактировала в силу своих функций с окружающим населением, активно включалась во все сферы государственной жизни, быстрее усваивала русский язык, вступала в межнациональные браки, нередко принимала и новую религию – православие” („[...] miejska gałąź Niemców rosyjskich, stale uzupełniana przez świeży przypływ specjalistów z Niemiec, ze względu na swoje funkcje utrzymywała intensywniejsze kontakty z ludnością innojęzyczną, aktywnie włączała się we wszystkie sfery życia państwa, szybciej opanowywała język rosyjski, wstępowała w mieszane związki małżeńskie, nierzadko przejmowała nawet nową religię – prawosławie”) (Бормсбехеп 1999: 79).

Z czasem słobody zostały wchłonięte przez większe dzielnice miejskie, Niemcy wtopili się w rosyjskie otoczenie. W roku 1897 w Moskwie mieszkało 43 tys. Niemców, w Sankt Petersburgu – 17 tys. (Тетюев 2014: 81). Niemcy miejscy, jak zauważa E. Kress, bardzo różnili się od wiejskich, byli bowiem wykształceni, często kosmopolityczni, mieszkali bezpośrednio w otoczeniu rosyjskim, szybko opanowywali język tego środowiska, przejmowali jego kulturę i tradycje (jednocześnie przekazując mu część własnego bagażu kulturowego) (Кресс 1995: 72). O bilingwizmie niemiecko-rosyjskim rozwijającym się pod koniec XIX w. w środowisku drobnej petersburskiej burżuazji świadczą m.in. makaroniczne, humorystyczne pieśni tworzone w języku niemieckim ze wstawkami rosyjskimi (Пузейкина 2013: 184). Autorstwo jednej z takich pieśni mieszanych pod względem językowym (*Winterzeit*) przypisuje się poecie Eduardowi Grunwaldowi (1921–1891) zamieszkałemu w Rydze. Oto jej fragment:

Und kommt man auf die Strass hinaus
So stehen Sani gotow.
Man ruft: „Iswoschtschik, tschto berjosch?”
Und setzt sich schnell darauf.
Iswoschtschik ruft Diebpferde an:
„Paschol, hei, beregis!”
Bei wunderschönen Schlittenbahn
Und dann: „Nu, Brat, djerschis” (Пузейкина 2015: 75–79)³⁰⁴.

XIX-wieczna niemiecka inteligencja Saratowa swobodnie posługiwała się niemieckim i rosyjskim (Тетюев 2014: 82). Niemcy saratowscy często posyłali swoje dzieci do szkół rosyjskich, nawet wówczas, jeśli działały w okolicy prywatne niemieckie gimnazja (niestety tacy uczniowie zwykle porzucali szkołę po trzeciej klasie). Od końca XIX w. zjawiskiem prawie normalnym stały się też małżeństwa mieszane, rosyjsko-niemieckie, wcześniej nie do pomyślenia. Zdawało się, że w rodzinach, w których żony były Rosjankami, w domu mówiło się po rosyjsku, ojciec Niemiec też rozmawiał po rosyjsku, jednak „с сильным акцентом”. Niemcy i Rosjanie ze środowisk przedsiębiorców i kupców przyjaźnili się także domami (Слижевская 2023: 16–19).

³⁰⁴ „A gdy wychodzi się na ulicę,
To Sani [sanie] już gotowe stoją.
Woła się: «Iswoschtschik, tschto berjosch?» [«Woźnico, ile bierzesz?»]
I szybko się w nie siada.
Iswoschtschik [woźnica] woła na konie:
«Paschol, hei, beregis!» [«Wio, hej, strzeż się!»].
Przy pięknej jeździe saniami
A potem: «Nu, Brat, djerschis»”.

Na południu Imperium, w Odessie, w roku 1861 utworzono klub „Harmonia” mający łączyć przedstawicieli rosyjskiego stanu kupieckiego oraz kupców o obcym obywatelstwie. Zdaniem E. Plesskiej świadczy to o dążeniu do komunikowania się z otoczeniem na kanwie kultury narodowej, co można objaśniać zarysowującymi się niepokojącymi oznakami utraty tożsamości narodowej. Zgodnie ze statutem obowiązującym od 1867 r. członkami klubu mogli być tylko Niemcy oraz osoby darzące sympatią język niemiecki. W roku 1869 zarejestrowano klub rzemieślników i przemysłowców łączący Niemców według rodzaju zajęcia i tym samym rozwiązujący problem spędzania czasu wolnego we własnym środowisku językowym. Jednocześnie obserwowano nadzwyczaj aktywne włączanie się Niemców w skład władz miasta oraz organizacji społecznych. Niemcy zajmowali najwyższe stanowiska w Odessie i okolicach, m.in. tzw. generała-gubernatora Kraju Noworosyjskiego, naczelnika miasta, gubernatorów wojskowych, komendantów okręgu wojskowego. Tego rodzaju integracja, jak podkreśla E. Plesska, była możliwa tylko po opanowaniu języka rosyjskiego. Jednodniowy spis powszechny mieszkańców Odessy przeprowadzony w 1892 r. w związku ze 100-leciem miasta ujawnił, że zamieszkiwało je 9163 Niemców. Językiem rosyjskim władało 3482 z nich, czyli 38% (wśród mężczyzn było to 43%, wśród kobiet – 33%). Zorganizowany w Rosji 5 lat później (1897 r.) spis powszechny wykazał nie tylko zwiększenie się liczby niemieckich mieszkańców Odessy do 10 248 osób, ale też znaczny wzrost odsetka Niemców posługujących się rosyjskim: 4947 osób, czyli niemal połowa (48,2%). Co ciekawe, rosyjskim władało wówczas 45,5% mężczyzn i aż 51,3% kobiet³⁰⁵. Niektórzy Niemcy wskazywali już rosyjski jako swój język ojczysty, byli to obywatele znani i szanowani przez mieszkańców miasta³⁰⁶. Świadczy to o nieprzymusowej asymilacji niewielkiej, najzamożniejszej i wykształconej części niemieckiej ludności Odessy (Плесская 1999: 148–150).

4.2. Powołże

Każdy język funkcjonujący w warunkach wyspy językowej odczuwa wpływ języka oraz kultury obcego otoczenia. Dialekty kolonistów niemieckich nie stanowiły wyjątku, z biegiem lat zaczęły przejmować pewne elementy z języka rosyjskiego, słabiej opierały się interferencji (Замогильный, Дизендорф, Минор 2014: 62).

³⁰⁵ Przyczyn tak gwałtownej zmiany autorka nie próbuje dociec.

³⁰⁶ Wśród nich był np. N. I. Lenz, syn znanego niemieckiego architekta, krajoznawcy i pedagoga, który – jak wynika z jego pamiętników i wspomnień bliskich mu ludzi – „всю жизнь стремился стать русским” („przez całe życie dążył do tego, by stać się Rosjaninem”) (Солодова 2005: 126–127).

Był to jednak proces skomplikowany i rozłożony w czasie. Język niemiecki długo utrzymywał swoją dominującą pozycję, osady zamieszkałe przez Niemców pozostawały homogeniczne pod względem dialektalnym (Пузейкина 2013: 118). „Русским языком на селе практически не владели: как правило, он был не востребован в повседневной жизни колонистов”³⁰⁷ (Бормсбехер 1999: 79). Jednak kontakty niemiecko-rosyjskie, do których dochodziło szczególnie wśród elity kolonistów, sprawiły, że pierwotny monolingwizm stopniowo ustępował miejsca zróżnicowanej społecznie dwujęzyczności (Dubinin 2011: 85).

Nasza wiedza o wczesnych zapożyczeniach rosyjskich do dialektów Niemców nadwożańskich pochodzi ze źródeł pisanych, czyli albo ze wzmianek obserwatorów o istnieniu rusycyzmów w mowie osiedleńców z Niemiec, albo z rozmaitych zabytków piśmiennictwa, w których takie jednostki znalazły odzwierciedlenie. Badacze wczesnych rusycyzmów wspomagają się także faktami historycznymi i przyjmują np., że rosyjski mógł zacząć oddziaływać na dialekty niemieckie nad Wołgą nie wcześniej niż w roku 1763³⁰⁸ albo że rzeczownik *Semstwo* (ros. *земство*) nie pojawił się w nich przed 1764 r.³⁰⁹ (Дингес 1929: 195). Wiadomo, że powołany w 1766 r. Urząd Kancelarii do spraw Opieki nad Przesiedleńcami Cudzoziemskimi wykonywał swoje obowiązki, posługując się językiem niemieckim. Zatrudniał własnych tłumaczy znających rosyjski i „этим ограничивалась потребность в знании русского языка”³¹⁰. Państwo nie interesowało się tym problemem, liczone, że Niemcy szybko się zasymilują (Русских 1995: 313).

G. Dinges, rosyjski językoznawca wywodzący się z Niemców nadwożańskich, w 2. dziesięcioleciu XX w. badał dawne dokumenty, wykazy urzędowe, kroniki, wspomnienia, książki, artykuły i inne materiały dokumentujące wpływy rosyjskie na język kolonistów niemieckich od ich przybycia nad Wołgę w 1764 r. do roku 1876³¹¹. Rok 1874 stanowi punkt zwrotny w życiu kolonistów niemieckich, ponieważ wówczas – wskutek reform Aleksandra II – po raz pierwszy w historii otrzymali oni powołania do służby wojskowej, rok 1876 zaś to data ostatecznego rozwiązania własnej administracji Niemców w koloniach. Oba te fakty przyspieszyły rusyfikację języka Niemców nadwożańskich, szczególnie w sferze administracji, sądownictwa, biurowości.

³⁰⁷ „Językiem rosyjskim we wsiach praktycznie nie władano, w życiu codziennym kolonistów nie było na niego zapotrzebowania”.

³⁰⁸ Nad Wołgę przybyli pierwsi osadnicy z ziem niemieckich.

³⁰⁹ Wówczas wprowadzono do kolonii odpowiednie urzędy rosyjskie.

³¹⁰ „do tego ograniczał się wymóg znajomości języka rosyjskiego”.

³¹¹ Rezultaty badań przedstawił najpierw w dysertacji doktorskiej (Дингес 1917), później zaś w opartym na jednym z rozdziałów tej dysertacji obszernym artykule, poszerzonym o nowe materiały i nowe przemyślenia (Дингес 1929).

G. Dinges wykazał, że w stuleciu liczonym od założenia kolonii do roku 1876 w tekstach niemieckich odzwierciedlających język kolonistów pojawiło się jedynie około 100 rusycyzmów³¹². Badacz podkreślił jednocześnie, że pewnej części tych jednostek nie można nazwać zapożyczeniami *sensu stricto*, były to bowiem doraźne pożyczki autorskie albo też leksyka użyta przez autora w jakimś jednym konkretnym celu, m.in. dla podkreślenia kolorytu lokalnego, np. u B. Plathe³¹³ należały do nich: *Kapusta*, *Gorsckonk* (ros. *капуста*, *горшок* ‘garnuszek’), u Ch. Züge³¹⁴: *Fufei*, *Phliny-Garetschy*, *Schwaga*³¹⁵ (ros. *фуфайка* ‘fufajka’, *блины-горячи* ‘gorące bliny’, *сваха* ‘swatka’), u A. Schneidera³¹⁶: *Malorossjaner*, *Takan* (ros. *малороссы* ‘Małorusini, Ukraińcy’, *таган* ‘trójnóg’). Z kolei inna część wynotowanych rusycyzmów była prawdopodobnie używana tylko w pewnych kręgach kolonistów, np. przez handlarzy zbożem i mąką, por. nazwy: *Beloturka*, *Kubanka*, *Mehl-Saksonka* (ros. *белотурка*, *кубанка*, *мука-саксонка*)³¹⁷. Głównie w języku handlarzy funkcjonowały też zapewne przejmowane z rosyjskiego nazwy jednostek miar typu *Tschetwert*, *Garnetz* (ros. *четверть* ‘miara zboża’, *гарнец* ‘miara ciał sypkich’), w języku wiejskich urzędników spotykało się takie rusycyzmy, jak np. *Semstwo*, *Storosch* (ros. *земство* ‘ziemstwo’, *сторож* ‘stróż’)³¹⁸ (Дингес 1929: 222–223). W innym miejscu G. Dinges podkreślił, że koloniści zaczęli przejmować leksykę rosyjską od razu w pierwszych latach po osiedleniu się na Powołżu (Дингес 1925: 14).

³¹² Dokładnie 99.

³¹³ Bernard Ludwig von Plathen (1733?–1774) – oficer, który po zakończeniu wojny siedmioletniej pozostał bez pracy i był zmuszony szukać szczęścia w Rosji. Napisał po niemiecku poemat *Описания путешествия колонистов и образа жизни русских* (*Opis podróży kolonistów i stylu życia Rosjan*) (1766–1767), w którym znalazły się pewne pożyczki z języka rosyjskiego (Энгель 2006: 92–93).

³¹⁴ Christian Gottlob Züge, czeladnik urodzony w Turyngii, w roku 1765 dołączył do transportu kolonistów, spędził rok w kolonii nadwożańskiej i około 7 lat w Saratowie, po czym wrócił do Niemiec. Napisał książkę *Der russische Colonist* wydaną w Naumburgu w 1802 r. Skupił się w niej na życiu Rosjan. Opisując je, używał niekiedy wyrazów rosyjskich (Дингес 1929: 201).

³¹⁵ G. Dinges komentuje, że kolonistom rzeczownik ten był obcy, bo sami znali tylko mężczyzn swatów, a ponadto nie bywali na rosyjskich weselach. Natomiast Ch. Züge znał ten wyraz, ponieważ mieszkał w Saratowie, w otoczeniu Rosjan, których obyczaje mógł obserwować, a nawet, być może, uczestniczyć w nich (Дингес 1929: 206).

³¹⁶ Anton Schneider, kolonista, mieszkaniec osady Marienthal, autor rękopiśmiennej książki *Haus – Landwirtschaft für ausländische Ansiedler des samarschen und saratowschen Gouvernements* (*Dom – gospodarstwo dla cudzoziemskich osiedleńców guberni samarskiej i saratowskiej*) (1849) (Дингес 1929: 211).

³¹⁷ Jednak – dodaje G. Dinges – zapewne ci koloniści, którzy to zboże i mąkę na targowiskach kupowali, także posługiwali się nazwami rosyjskimi.

³¹⁸ Zapewne z języka administratorów kolonii wyrazy te trafiały też do mowy ludu, przynajmniej do najbardziej aktywnej jego części.

Niestety, jak zauważył A. Weilert, G. Dinges nie wskazał liczby wyrazów, której część stanowiło 100 wspomnianych rusycyzmów, co sprawia, że jego obserwacje tracą na wartości, m.in. uniemożliwiając porównania diachroniczne (Бейлерт 1979: 83). Niemniej – naszym zdaniem – pierwsze pożyczki z rosyjskiego dostrzeżone w dialektach Niemców nadwołżańskich zasługują na szerszą prezentację. Przedstawimy tu większość z nich, starając się zachować chronologię zapożyczania (nie autentyczną, bo tej nie znamy, lecz wynikającą głównie z datowania poszczególnych źródeł). Rusycyzmów raz wskazanych i powtarzających się w późniejszych źródłach, ponownie nie podajemy.

Tak więc w poemacie³¹⁹ oficera B. Plathena, wspominającego podróż przesiedleńców nad Wołgę w latach 1766–1767, G. Dinges napotkał m.in. następujące pożyczki: *Werst* (ros. верста ‘wiorsta (miara długości)'), *Matschka*³²⁰ (ros. матеука ‘mateczka’), *Batschka* (ros. батюшка ‘ojczulek’), *Baba* (ros. баба ‘baba’), *Quast* (ros. квас ‘kwas chlebowy’), *gekuscht* (ros. покусаям ‘zjedzą (coś)'), *Badeika* (ros. бадейка ‘cebrzyk’) (Дингес 1929: 197). W dokumentach z 1767 r. pochodzących z kolonii nadwołżańskich mamy rusycyzm *Plotnik* (ros. плотник ‘cieśla’), por. [...] mit [...] *eigenen Plotniken*, obecny w języku kolonistów od początku ich pobytu w Rosji³²¹, oraz *Ukase* (ros. указ ‘rozporządzenie’), por. *zufolge Ukase*. Z okresu 1768–1769 pochodzą: *Pudowka* (ros. нудовка ‘miara pojemności, np. wiadro, mieszcząca płyn o wadze 1 puda’), por.: 6 *Pudowki*, *Kuhl* (ros. куль ‘dawna miara materiałów sypkich, około 9 pudów’), por. 2 *Kuhl*³²² (s. 199–200)³²³. Lata 1765–1774 obejmuje książka Ch. Züge traktująca o życiu pierwszych kolonistów. Autor, opisując realia rosyjskie, nazywa je rosyjskimi słowami. Część tych wyrazów, jak już wspomnieliśmy, to twory indywidualne, autorskie, jednak większość z nich uważa się za pożyczki typowe, jeszcze pod koniec lat 20. XX w. spotykane w mowie Niemców nadwołżańskich. We wspomnieniach Ch. Züge wystąpiły m.in.: *hospody bomile* (ros. зочноду, помилуѣ ‘Boże, zmiłuj się’), *Kolatschy* (ros. калачи ‘kołaczce’), *Serrevahn* (ros. сарафан ‘sarafan, suknia bez rękawów noszona przez chłopki rosyjskie’), *Kabacken* (ros. кабаки ‘karczmy’) (s. 202), *der Kosaken* (ros. казаки ‘Kozacy’), *Kibitke* (ros. кибитка ‘kibitka (rodzaj powozu)'), *Simlinken* (ros. землянки

³¹⁹ Znanym – trzeba dodać – z odpisów, rękopis się nie zachował.

³²⁰ Jak podkreśla E. Alexeeva, rusycyzmy *Matschka*, *Batschka*, *Baba* były przez Niemców używane w znaczeniu pejoratywnym, wobec nich niejako zewnętrznym, oznaczały nie-Niemców (Rosjan, Ukraińców, Kirgizów i in.) (2016: 384).

³²¹ Do budowy domów w koloniach sprowadzano rosyjskich cieśli, Niemcy bowiem nie umieli wznosić ich lokalnym sposobem. W Niemczech w tym czasie budowano, stosując inną technologię, stawiano mianowicie mur pruski.

³²² Tam też ciekawe opisowe *russischer Pflug* ('socha').

³²³ W nawiasach strony w pozycji: Дингес 1929.

‘ziemianki’), *Kaftany* (ros. кафтан ‘kaftan’), por. *einen russischen Kaftany*³²⁴ (s. 203), *Ikra* (ros. икра ‘kawior’), *Arpusen*³²⁵ (арбуз ‘arbuzy’), *die Koschi*³²⁶ (ros. кошка ‘rodzaj knuta’) (s. 204), *Podoggen* (ros. батог ‘batogi’), *die Popen* (ros. попи ‘popi’), *Ostrog* (ros. острог ‘ostróg (dawne więzienie)’), *Starost* (ros. староста ‘tu: wójt’), *Tartaren* (ros. татары ‘Tatarzy’), *Morduinen* (ros. мордвини ‘Mordwini’), *Kalmücken* (ros. калмыки ‘Kałmucy’) (s. 205), *Mas-liza* (ros. масленица ‘zapusty, ostatki’), *Stratzy* (ros. драться³²⁷ ‘bić się’³²⁸), *Gosudar* (ros. государь ‘szanowny pan’), *Gosudarinne* (ros. государыня ‘szanowna pani’) (s. 206), *Turkanen* (ros. тараканы ‘karaluchy’), *Aschy* (ros. щи, postać gwarowa: ащю ‘kapuśniak (zupa)’), *Pud* (ros. пуд ‘pud’) (s. 207). Ponadto w wykazie długów kolonistów (lata 1767–1775) mamy: *Tschetwerik* (ros. четверик ‘jednostka objętości materiałów sypkich’), *Schelepen* (ros. шелены ‘knuty’) (s. 199–200). Z 1774 r. pochodzi forma *Tabunen* (ros. табуны ‘tabuny’) napotkana w innym nadwożańskim źródle (s. 211).

Z 1. połowy XIX w. G. Dinges uwzględnił wypiski z anonimowego rękopisu zawierającego dane statystyczne za lata 1827 i 1828. Napotkał tam m.in. rusycyzmy: *Beloturka* (ros. белотурка ‘gatunek pszenicy’), *Bachtschu*³²⁹ (ros. бахча ‘basztan’³³⁰, biern. бахчу), *Sarpinka* (ros. сарпинка ‘sarpinka <gatunek tkaniny bawełnianej wytwarzanej przez Niemców w kolonii Sarepta i okolicach>’³³¹), *Prikastschiki*³³² (ros. приказчики ‘rządcy’) (s. 208). W dokumentach jednej z kolonii w 1824 r. zanotowano: *Kreisjemschikslohn* (ros. жалование волостного ямщика ‘płaca gminnego pocztyliona’) (s. 221). Z roku 1828 pochodzi kronika wiejskiego nauczyciela J. K. Batha, w której wystąpiły m.in.: *Kapeka*³³³, *Copeka*, *Copke*, *Copie* (ros. конейка ‘kopiejka’), *Denisch* (ros. денежка ‘rosyjska moneta miedziana’), *Dessäntinne* (ros. десятина ‘rosyjska miara powierzchni’), *Step* (ros. стень ‘step’), *Kochollen* (ros. хохлы ‘Chochły (pogardliwa nazwa Ukraińców)’), por. *Kosaken oder Kochollen* (s. 209). W zakończonych na roku 1830 zapiskach kolonisty A. Stallbauma G. Dinges znalazł m.in.: *zum Woynwot*

³²⁴ Tu autor uznał ros. liczbę mnogą za pojedynczą.

³²⁵ Szerzej o tym rusycyzmie w niemczyźnie rosyjskiej zob. Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2014.

³²⁶ Ros. liczba mnoga została uznana za pojedynczą.

³²⁷ Chodzi o ros. кулачные бои ‘walki na pięści’.

³²⁸ Tu Ch. Züge wziął ros. bezokolicznik драться za rzeczownik, por. kontekst: *Auf dem nemhlichen Platze sah ich auch öfters ein Spiel Stratzy genannt (Na tym samym placu widywałem nierzadko zabawę nazywaną „bić się”).*

³²⁹ Rzeczownik zapożyczono w formie biernika.

³³⁰ *Basztan* to pole w stepie, na którym uprawia się arbuzy, melony.

³³¹ Szerzej o tym rzeczowniku i jego desygnacie zob. Mędelska 2015b.

³³² Wyraz przejęty w lm.

³³³ W postaci odzwierciedlającej akanie.

(ros. *к воеводе* ‘do wojewody’³³⁴), *Zochna*³³⁵-*Schar* (ros. *лемех для сохи* ‘lemiech do sochy’), *Kamuth*³³⁶ (ros. *хомым* ‘chomato’), *Pitschowka* (ros. *бичевка*³³⁷ ‘sznurek, szpagat’), *Plet* (ros. *плеть* ‘bicz’), *Girgisen* (ros. *киргизы* ‘Kirgizi’) (s. 210–211). Z wypisków ze starych dokumentów (wyroki, rejestry mandatów, kronika kościelna itp.) znajdujących się w archiwach kolonii Preuss³³⁸ pochodzą m.in. zanotowane w 1837 r.: *Kreis Storsch* (ros. *сторож при волостном управлению* ‘stróż przy zarządzie gminnym’), *Kreis Jemschik* (ros. *волостной ямщик* ‘pocztylion gminny’), w 1842 r.: *Arbussen Roppen* (ros. *срывание арбузов* ‘zrywanie arbuzów’), w 1847 r.: *Frucht Ambar* (ros. *хлебной амбар* ‘spichlerz zbożowy’) (s. 220).

W połowie XIX w. pisał swoje książki kolonista A. Schneider. G. Dinges znalazł w nich m.in.: *Ambaren*³³⁹ (ros. *амбары* ‘spichlerze’), *Skirten* (ros. *скирды* ‘duże stogi siana’), *Tabonen* (ros. *табуны* ‘tu: stada’³⁴⁰), *Tragonnen* (ros. *тапаканы* ‘karaluchy’), *Kalatt* (ros. *халат* ‘chałat’), *Kasatscha* (ros. *казачка* ‘część ubioru męskiego’) (s. 211–213). W roku 1861 pastor Dsirne z Jekatieriniensztadu opublikował opowiadanie, w którym użył m.in. formacji *Tabunenhirte* (‘pasterz’) oraz *Rindviehtabune* (‘stado bydła rogatego’), potwierdzając funkcjonowanie rusycyzmu *Tabun* w dialektach Niemców nadwołżańskich. Od roku 1864 do 1866 ukazywała się na Powołżu gazeta „Saratowsche Deutsche Zeitung”³⁴¹. Rusycyzmy, których niekiedy używali jej redaktorzy, łatwo przedstawiały się do mowy ludu. G. Dinges napotkał w tym źródle m.in.: *der Tschott* (ros. *на счетах* ‘na liczydłach’), *Barken* (ros. *барку* ‘barki’), *Saton* (ros. *затон* ‘zalewisko’), *Bilschik* (ros. *пильщик* ‘tracz’), *Pferdetabun* (ros. *лошадиный*

³³⁴ Odnosi się do przeszłości kolonistów (stanowisko wojewody od 1782 r., kiedy to wprowadzono gubernie, zaczęło zanikać).

³³⁵ G. Dinges przypuszcza, że mógł to być błąd druku (*Zochna* zamiast *Zochen*).

³³⁶ Tu G. Dinges zwraca uwagę, że kolonista zapisał postać odzwierciedlającą akanie, pomijając istnienie dawnej pożyczki *Kummet*.

³³⁷ Współczesna postać ortograficzna: *бечевка*.

³³⁸ Ekscerpował te dokumenty językoznawca A. Dulson.

³³⁹ Zazwyczaj w chłopskich zagrodach w Niemczech nie stawiano osobnych budynków do przechowywania zboża, trzymano je pod ławami.

³⁴⁰ Por.: ..., die... *Kälber*..., *welche bei die Geltetabon gehen*. G. Dinges następująco przełożył ten przykład na rosyjski: *телята, которые насытятся в стаде нерабочего скота (cielęta, które się pasą w stadzie bydła nieroboczego)*.

³⁴¹ E. Kress zauważył, że to właśnie niemiecka prasa Niemców rosyjskich odgrywała początkowo ważną rolę w procesie integracji kulturowej. „Это были фактически русские газеты на немецком языке, которые выводили немцев из общественной и культурной изоляции, преподнося немцам жизнь россиян соответствующего региона” („W rzeczy samej były to gazety rosyjskie w języku niemieckim, które wyciągały Niemców ze stanu społecznej i kulturowej izolacji, podając im na tacy życie Rosjan odpowiedniego regionu”) (Кресс 1995: 72).

табун ‘tabun koni’) i *Tabunsteppe*³⁴² (ros. *степь для табунов* ‘miejsce dla koni w stepie’), *Suslik* (ros. *суслик* ‘suseł’), *Arbusenfelder* (ros. *арбузные поля* ‘pola arbuzowe’), *Arbusenbau* (ros. *обработка арбузов* ‘przetwarzanie arbuzów’), *Arbusenacker* (ros. *арбузные поля* ‘pola arbuzowe’), *Desjätka* (ros. *десятка* ‘jednostka podziału gruntu’), *Poschlin* (ros. *пошлаина* ‘cło’), *Duma* (ros. *Дума* ‘Duma <parlament Rosji>’), *Päterik* (ros. *пятерик* ‘miara oznaczająca 5 sztuk, np. 5 bierwion’), *Werschok* (ros. *вершок* ‘wierszek (miara długości równa 1¼ cala)’), *Arschin* (ros. *аршин* ‘arszyn (miara długości równa 28 calom’), *Wedro* (ros. *ведро* ‘wiadro, tu jako miara pojemności’), *Sewriuga* (ros. *севрюга* ‘jesiotr gwiaździsty’), *Brussen* (ros. *брусы* ‘belki’), *Pristan* (ros. *пристань* ‘przystań’), *Holzpristan* (ros. *лесная пристань* ‘przystań leśna’) (s. 213–219). Z interesującego nas okresu pochodzi też książka *Geschichte der deutschen Ansiedler an der Wolga*³⁴³, wprawdzie napisana przez kolonistę G. Bauera w latach 1865–1888, ale kończąca się na roku 1874. Napotkano w niej m.in.: *Plete* (ros. *плеть* ‘bicz’), *Ataman* (ros. *атаман* ‘ataman (dowódca kozacki)’), *Pletka* (ros. *плетка* ‘nahajka’), *Pjäterikhholz* (ros. *пятериковые дрова* ‘drwa ułożone po 5 sztuk’) (s. 220). Z archiwum kolonii Preuss A. Dulson wypisał z datą 1857 r.: *Garnitz* (ros. *гарнец* ‘garniec, jednostka objętości’) (s. 220).

Owe najstarsze pożyczki z rosyjskiego G. Dinges podzielił na 5 grup tematycznych:

- I Leksyka dotycząca sfery życia państwowo-społecznego (np. *Starost*, *Ukas*, *Poschlin*, *Ostrog*, *Semstwo*, *Werst*, *Pudowke*, *Kopeek*, *Pope*);
- II Nazwy plemion i narodowości (np. *Girgisen*, *Tartaren*, *Kocholen*);
- III Leksyka dotycząca stosunków handlowych i gospodarczych (np. *Tschott*, *Pristan*, *Sarpinka*, *Brus*, *Sewriuga*, *Kubanka*, *Plotnik*, *Arbusenacker*, *Tabune*);
- IV Leksyka odnosząca się do przyrody (np. *Steppe*, *Saton*, *Suslik*, *Tragon*);
- V Leksyka ze sfery życia codziennego i kultury materialnej (np. *Batscha*, *Matscha*, *Masliza*, *Ambar*, *Semlenka*, *Serrevahn*, *Galatsch*, *Quast*, *Ki-bitke*) (Дингес 1929: 224–230).

Badacz zauważył, że pierwsze zapożyczenia miały przyczyny racjonalne, praktyczne. Przejmowano leksykę rosyjską, ponieważ: 1) w języku niemieckim brakowało wyrazu na oznaczenie nieznanego dotąd przedmiotu lub pojęcia (np. *Tsochna*)³⁴⁴, 2) wyraz rosyjski był krótszy (np. *Tabun* – *Pferdeherde*), 3) brakowało niemieckiego wyrazu na oznaczenie przedmiotów lub pojęć czę-

³⁴² Kolejne świadectwa żywotności rusycyzmu *Tabun*.

³⁴³ *Historia niemieckich kolonii nad Wolgą*.

³⁴⁴ W początkach pobytu Niemców w Rosji była to przyczyna najczęstsza (Громазина, Кноль 1995: 320).

ściowo nowych (np. *Ambar – Getreidespeicher*)³⁴⁵, 4) Niemiec-kolonista w niedostatecznym stopniu władał językiem niemieckim i musiał sięgnąć po wyraz rosyjski (np. *Arbus – Wassermelone*)³⁴⁶). Wśród innych przyczyn G. Dinges wymieniał czynniki natury emocjonalnej, kiedy to: 1) wyraz rosyjski wydawał się bardziej odpowiedni, ponieważ był wyrazistszy, 2) wyraz rosyjski stylistycznie bardziej pasował do opisu rosyjskiej rzeczywistości, 3) użycie rusycyzmu miało podkreślić ironiczny stosunek mówiącego do przedmiotu rozmowy, 4) mówiący uznał wyraz rosyjski za bardziej szlachetny albo po prostu chciał się popisać znajomością rosyjskiego (Дингес 1917; zob. też Berend, Jedig 1991: 40–42; Райт 2015: 203–204). Tak więc pierwsze zapożyczenia były uwarunkowane wewnątrzjęzykowo, wynikały z potrzeb nominacyjnych, w pewnym stopniu także z pobudek ekspresywno-emocjonalnych.

L. Moskaluk słusznie zwróciła uwagę na to, że rusycyzmy pojawiające się w wyróżnionych wyżej grupach tematycznych świadczą o samoistości, odrębności narodowej niemieckich kolonistów (Москалюк 2003: 168). Przegląd pierwszych pożyczek z rosyjskiego wskazuje, najogólniej mówiąc, że jest to jedynie słownictwo najbardziej na co dzień potrzebne społeczności funkcjonującej w otoczeniu rosyjskojęzycznym i z nim niezintegrowanej.

Podobne obserwacje poczynił A. Minor, badacz epickiego poematu Davida Kufelda³⁴⁷ *Das Lied von Küster Deis*³⁴⁸, opublikowanego w roku 1914³⁴⁹ dla uczczenia 150 rocznicy przybycia kolonistów niemieckich nad Wołgę, ale będącego tekstem retrospektywnym, opartym na wspomnieniach starszych kolonistów. Jest to swoista kronika dziejów przybyszów z Niemiec w nowej ojczyźnie, ich sposobu życia, mentalności, kultury dnia codziennego, a także dokument w dużym stopniu odzwierciedlający stan ich języka. Poemat odnosi się do pierwszego okresu rozwoju literatury Niemców rosyjskich, czyli do lat 1763–1914 (Minor 2020: 109).

³⁴⁵ Jednak w takich wypadkach, kiedy koloniści przejęli obcy przedmiot nieznacznie tylko różniący się od znanego im z dawnej ojczyzny, mogli pozostać przy jego niemieckiej nazwie, np. *русская печка* (rosyjski piec) – *der Ofen* (Громазина, Кноль 1995: 320).

³⁴⁶ Por. „Ce fruit était méconnu des Allemands arrivés en Russie au XVIIIe siècle” („Owoc ten był nieznanym kolonistom, którzy przybyli do Rosji w XVIII w.”) (Alexeeva 2016: 384). Owocu, jak i jego niemieckiej nazwy koloniści nie znali, ponieważ w starej ojczyźnie, będąc prostymi chłopami, nie mieli okazji zetknąć się z nim.

³⁴⁷ D. Kufeld urodził się we wsi Schafhausen położonej nad Wołgą, prawdopodobnie w roku 1875. Był nauczycielem w niemieckich szkołach parafialnych działających w wioskach nadwołańskich. Interesował się dziejami miejscowych Niemców, ich życiem codziennym, kulturą, dialektami (Minor 2020: 108–109).

³⁴⁸ *Pieśń kościelnego Deisa*.

³⁴⁹ Poemat doczekał się drugiego wydania dopiero w czasach pieriestrojki. Po rewolucji próbki literackie autorów wywodzących się z Niemców nadwołańskich uznano za piśmiennictwo kułacko-klerykalne i zakazano ich publikowania (Minor 2020: 108).

Tak więc – zdaniem badacza – już w połowie XIX w. koloniści posługiwali się zapożyczeniami rosyjskimi, jednak było to zaledwie kilka słów, takich jak *Klapott* ‘kłopoty’ (ros. хлопоты), *Kasain* ‘pan, gospodarz’ (ros. хозяин), *Wamskofta* ‘bluzka w kształcie kamizelki’ (niem. Wams ‘kamizelka’ + ros. кофта ‘bluzka’), *Zelowalnik* ‘oberżysta, karczmarz’ (ros. целовальник), *Desjätnik* ‘dziesiętnik, mający władzę nad dziesięcioma gospodarstwami’ (ros. десятник), *Sotnik* ‘setnik, mający władzę nad stu gospodarstwami’ (ros. сотник). Jak zauważył A. Minor, wyrazy rosyjskie zostały dostosowane do wymowy kolonistów niemieckich, por.: *Plesetka*, ros. впущядку ‘z przysiadami, w prysyudy’, *Wostra Glaser*, ros. остроглазый ‘bystrooki’, *Kopia*, ros. копейка ‘kopiejka’. Jednakże w XIX stuleciu nie istniał jeszcze system zapożyczania leksyki z języka kontaktowego. Do obiegu trafiało tylko słownictwo ważne z funkcjonalnego punktu widzenia. Przyczyny tego upatruje się w słabym kontakcie niemieckich kolonistów z sąsiadującymi z nimi społecznościami innej narodowości. Jak twierdzi A. Minor, *Pieśń kościelnego Deisa* była szeroko rozpowszechniona wśród kolonistów, bardzo dobrze przez nich znana i lubiana. Dzięki temu „ist wahrscheinlich eines der wenigen literarischen Werke, das zur Herausbildung des wolgadeutschen Ethnos beigetragen hat”³⁵⁰ (Minor 2020: 117).

W latach 1909 i 1910 M. Praetorius badał mieszkańców kolonii Galka na Połowżu. Stwierdził słabszy niż w niektórych innych koloniach niemieckich wpływ języka rosyjskiego na ich mowę. Jego zdaniem wynikało to z faktu, że do niedawna rząd rosyjski nie przywiązywał szczególnej wagi do nauczania rosyjskiego w tamtejszych szkołach. Ponadto niemiecka ludność kolonii nadwołżańskich, w szczególności Galki, od samego początku dystansowała się wobec znacznie niższej kulturowo rosyjskiej ludności chłopskiej, miała do niej chłodny stosunek (Praetorius 1912: 35). Z rusycyzmów używanych w kolonii Galka można wskazać: *Krylez* (ros. крыльцо ‘ganek’), *Arbusen*, *Dessjatinen*, *Pud*, *Werschok* (ros. вершок ‘werszek (miara długości = 4,4 cm)’), *Kopeken* (ros.) (Praetorius 1912: 24, 48, 61, 62, 63, 69).

W latach 1914–1924 A. Lonsinger prowadził badania etnograficzne obejmujące okres 1850–1920. Zebrał potrzebny materiał bezpośrednio w byłych koloniach nadwołżańskich lub też za pomocą ankiet rozesłanych do mieszkańców 97 kolonii. Zaobserwował, że jeszcze wówczas, po półtorawiekowym pobycie w Rosji, zapożyczenia z rosyjskiego notowane w mowie Niemców Połowża wynikały z potrzeb nominacyjnych i najczęściej ograniczały się do nazw przedmiotów codziennego użytku, por.: Lonsinger 2022: 112: *Arbus* (ros. арбуз),

³⁵⁰ „jest prawdopodobnie jednym z niewielu dzieł literackich, które przyczyniły się do ukształtowania nadwołżańskiego etnosu niemieckiego”.

121: *Pirog*³⁵¹, zwykle *Birok* (ros. *пирог* ‘ciasto (wypiek)’), 127: *Blina*³⁵² (ros. *блин*), *Gascha* (ros. *каша*), 136: *Malina*³⁵³ (ros. *малина*), 140: *Samogon* (ros. *самогон*) oraz hybrydalna kalka rosyjskiego wyrazu złożonego *Samogon-kochen* (ros. *самогоноварение* ‘pędzenie bimbru’), 152: *Ikra*³⁵⁴ (ros. *икра* ‘kawior’), 205: *Kosovorotka* (ros. *косоворотка* ‘koszula męska zapinana z boku’), 236: *Tulup* (ros. *тулуп* ‘kożuch barani’), 237: *Kartus* (*картуз* ‘czapka z daszkiem, kaszkiet’), *Penschak* (ros. *пуджак* ‘marynarka’).

Zaprezentowany materiał wskazuje też, że ciągu pierwszych stu lat pobytu w Imperium Rosyjskim nie poszerzały się kręgi tematyczne zapożyczeń, przybywało jedynie – ale zdumiewająco wolno – nowych jednostek; widać wyraźnie, że charakter leksyki przejętej w XVIII stuleciu nie różni się od charakteru słownictwa zapożyczonego w 1. czy też w 2. połowie wieku XIX. Zastanawia brak neologizmów wśród wyekscerpowanych pożyczek z rosyjskiego, podczas gdy po przeniesieniu się niemieckich kolonistów do Rosji nastąpił burzliwy rozwój techniki, pojawiły się towarzyszące mu wynalazki, m.in. kolej, żegluga parowa, środki łączności, a także rozmaite maszyny, np. rolnicze. Z jednej strony kwestię tę można tłumaczyć zacofaniem cywilizacyjnym Powołża wobec Europy Zachodniej i docieraniem do niego nowinek z opóźnieniem, z drugiej zaś radzeniem sobie przez Niemców w inny sposób. Jak bowiem zauważył F. Schiller, koloniści zazwyczaj nadawali nowym faktom rzeczywistości swoje niemieckie nazwy, przenosząc je ze znanych wcześniej przedmiotów, np. *parowóz* – *Ofen* ‘piec’, *statek parowy* – *Schiff*³⁵⁵ ‘okręt’. Niemcy nadwołańscy nie znali, więc nie używali rzeczowników *Lokomotive* i *Dampfer* (Шиллер 1929: 69).

Owo nieposzerzanie się spektrum zapożyczeń jest zastanawiające także dlatego, że jeśli przez pierwsze ponad półwiecze pobytu w nowej ojczyźnie w szkołach niemieckich działających w koloniach w ogóle nie nauczano Niemców rosyjskiego³⁵⁶ i – jak stwierdził gubernator Saratowa – koloniści z wielkim trudem

³⁵¹ O przyczynach wymiany spółgłosek *b* – *p*, *g* – *k* i innych zob. niżej.

³⁵² Niemcy nieczęsto przygotowywali to danie.

³⁵³ Wszędzie na Powołżu używano tylko rusycyzmu, nazwy niemieckiej nie stosowano.

³⁵⁴ Por. uwagę A. Lonsingera: „Der Fischrogen wird sehr selten genossen, man hat sogar den deutschen Namen vergessen und bedient sich des russischen Wortes *Ikra*, das aber die Betonung auf der ersten Silbe bekommen hat” („Ikra ryb jest bardzo rzadko spożywana, nawet niemiecka nazwa tego produktu poszła w zapomnienie, używa się stale rosyjskiego wyrazu *укра*, ale z akcentem na pierwszej sylabie”).

³⁵⁵ Jednak, jak podaje, używano też rusycyzmu *бракход* (parowce – ze względu na bliskość Wołgi – koloniści widywali częściej niż parowozy). Nazwy rosyjskie były przekazywane przez agronoma, lekarza, nauczyciela, pisarza wiejskiego.

³⁵⁶ Już w początkach XIX w. inspektor K. I. Gablitz – po kontroli szkół niemieckich przeprowadzonej w latach 1800–1802 – stwierdził, że najwyższa pora zacząć uczyć kolonistów języka rosyjskiego (Русских 1995: 314).

dogadywali się po rosyjsku i „все они почитают себя германцами”³⁵⁷ (Русских 1995: 316), to w 1833 r. powstały dla dzieci niemieckich dwie pierwsze placówki z wykładowym językiem rosyjskim (Dubinin 2011: 85). Były to tzw. szkoły centralne (*Zentralschulen*)³⁵⁸, czyli 6-letnie szkoły podstawowe, mające kształcić nauczycieli języka rosyjskiego dla szkół niemieckich. Uruchomiono je w dużych koloniach Jekatieriniensztadt i Grimm, przyjmowały co roku po 25 uczniów (Черказьянова 2006: 708). Ponadto około połowy XIX w. najbardziej świadoma część kolonistów nabrała przekonania, że potomstwo Niemców powinno jednak opanować język państwowy³⁵⁹. Tego rodzaju pragmatyczne stanowisko – ze względu na prowadzone interesy gospodarcze – właściwe było zwłaszcza menonitom³⁶⁰ (Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 138). Pojawiła się moda na kształcenie domowe obejmujące naukę języka rosyjskiego (Башкатова 2014: 160). W okresie objętym analizą G. Dinges, mianowicie w roku 1857 i 1866, otwarto też w koloniach Jekatieriniensztadt i Grimm dwa seminaria dla nauczycieli, w których nauka kończyła się obowiązkowym egzaminem z języka rosyjskiego (Dubinin 2011: 85). Trudno już wobec tego mówić o wyjątkowo szczelnej – jak w pierwszym półwieczu – izolacji językowej kolonistów. Prawdopodobnie placówek nauczających rosyjskiego było zdecydowanie za mało w stosunku do potrzeb, ponadto – jak twierdzi I. Schleicher – np. szkoła jekatieriniensztacka nie spełniała oczekiwań, ponieważ brakowało w niej doświadczonego nauczyciela (Шлейхер 1992: 70). Wskazuje na to fragment wspomnień P. Hallera, odnoszący się właśnie do lat 60. XIX w., por.:

Нечастые поездки в Саратов и на ярмарки были единственными, можно сказать, случаями при которых колонист приходил в соприкосновение с русским населением. Само собою разумеется, что при таких условиях колонист не мог научиться русскому языку. По-видимому, и правительство этого не желало, так как оно еще в шестидесятых годах издало запрещение

³⁵⁷ „wszyscy oni uważają się za Germanów”.

³⁵⁸ Szkoły te – zdaniem I. Czerkaszjanowej – były kanałem, przez który starano się realizować plany rusyfikacyjne (Черказьянова 2009: 37–59).

³⁵⁹ Należał do nich ojciec P. K. Hallera (1858–1920), wywodzącego się z kolonii Schilling lekarza i profesora Uniwersytetu w Saratowie, por.: „отец придавал большое значение знанию русского языка и поэтому я две зимы провел в соседних селах Дьяковке и Красном Куте [...], где я посещал русскую школу [...]. Около этого времени некоторыми лицами был приглашен русский учитель в наше селение, которому было поручено обучать человек 10 детей русскому языку” („ojciec przywiązywał dużą wagę do znajomości języka rosyjskiego i dlatego dwie zimy spędziłem w sąsiednich wioskach Djakowce i Krasnym Kucie [...], w których uczęszczałem do szkoły rosyjskiej [...]. Mniej więcej w tym czasie pewne osoby zaprosiły do naszej osady nauczyciela rosyjskiego, któremu powierzono nauczanie dziesięciorga dzieci języka rosyjskiego”) (Галлер 1927: 20).

³⁶⁰ Ważniejsze od zachowania języka było dla nich zachowanie religii.

немцам проезжать через русские имения. Хотя приказ и не был проведен в жизнь, но само появление его показательно для характеристики отношения правительства к колонистам. Само собой разумеется, что переговоры с „дядюшкой Яковом”³⁶¹ и с коробейниками велись на каком-то воляпюке с соответствующими жестами и я, 10-летний „санкюлот”³⁶², нередко служил переводчиком, ибо я один в деревне или правильнее на деревенской улице немного понимал уже русский язык [...]. Само собой разумеется, что при таком отношении к немецкому населению старик, умевший спросить у офени: „почем?” был уже большим знатоком русского языка³⁶³ (Галлер 1927: 20–21).

Wprawdzie z opinii badaczy wynika, że wszyscy koloniści mówili po niemiecku i tylko nieliczni z nich znali rosyjski (Шлейхер 1992: 70), niemniej w roku 1861 pastor z Jekatieriniensztadtu napisał o języku Niemców nadwołżańskich: „mit manchem russischen und tatarischen Wort versetzter fremdarteriger Dialekt”³⁶⁴ (Дингес 1929: 214). Przypuszcza się, że aktywniejsi i lepiej wykształceni koloniści wcześniej poznawali język rosyjski, zapożyczali z niego najpotrzebniejszą leksykę i zaczęli odgrywać rolę przekazników rusycyzmów do mowy warstwy ludowej (Дингес 1929: 198). Ogół kolonistów nie tylko rosyjskiego nie znał, lecz niekiedy – być może – nawet nie wiedział, że posługuje się rusycyzmami. Pośrednio dowodzi tego charakter pierwszych pożyczek. Wiadomo, że najprostszy mechanizm zapożyczania to bezpośrednie przeniesienie jednostki z języka dawcy do języka biorcy (Москалюк 2003: 168). Pierwsze rusycyzmy wyekscerpowane przez G. Dingesa taką właśnie drogą trafiły do dialektów niemieckich. Są to bowiem wyłącznie rzeczowniki³⁶⁵ (wyjątek: frazem cytat:

³⁶¹ Chodzi o Rosjanina, handlarza wędrownego.

³⁶² Pogardliwa nazwa najradzykalniejszych uczestników rewolucji francuskiej, wywodzących się z paryskiego proletariatu.

³⁶³ „Niecześnie wyprawy do Saratowa i na jarmarki były jedynymi, można powiedzieć, okazjami, kiedy kolonista stykał się z ludnością rosyjską. Rozumie się samo przez się, że w takich warunkach kolonista nie mógł się nauczyć języka rosyjskiego. Widocznie nawet rząd tego nie oczekiwał, skoro jeszcze w latach 60. zakazał Niemcom przejazdu przez posiadłości rosyjskie. Mimo że zakazu nie wprowadzono w życie, to samo jego pojawienie się jest wymowne z punktu widzenia charakteru stosunku władz do kolonistów. Rozumie się samo przez się, że pertraktacje z «wujaszkiem Jakubem» i domokrażcami prowadzono w jakimś *volapüku* z odpowiednią gestykulacją i ja, 10-letni «sankiulot», nierzadko służyłem jako tłumacz, ponieważ we wsi albo raczej na wiejskiej ulicy troszeczkę już rozumiałem język rosyjski [...]. Rozumie się samo przez się, że przy takim stosunku do ludności niemieckiej starsuszek potrafiący zapytać handlarza obnośnego: «po ile?» był już uważany za wielkiego znawcę języka rosyjskiego”.

³⁶⁴ „swoisty dialekt zawierający niemałą liczbę wyrazów rosyjskich i tatarskich”.

³⁶⁵ Wprawdzie rzeczowniki zwykle dominują wśród zapożyczeń, nie są jednak kategorią wyłączną.

hospody bomile i czasownik *gekuscht*³⁶⁶), które czasem przeszczepiano nawet w przypadkowej, zastanej formie gramatycznej, np. *Kaftany* w lm. (w funkcji lp.) czy *Bachtschu* w bierniku (w funkcji mianownika), albo też w postaci skróconej, dokładnie takiej, jaką wyłowiło nieosłuchane ucho przy pośpiesznym, niedbałym mówieniu, np. *Matscha* (= matuszka), co dodatkowo dowodzi nieznamomości rosyjskiego przez zapożyczającego. Dowodzi tego również bezokolicznik *Stratzy* (= *драться* ‘bić się’) wzięty za rzeczownik. O tym, że potrzebną leksykę czerpano raczej ze słuchu niż ze źródeł pisanych, świadczy też prawdopodobne odzwierciedlenie się w pożyczkach pewnych procesów fonetycznych, znamienych dla rosyjskiego, np. podwyższania lub obniżania artykulacji samogłosek nieakcentowanych, por.: *a* na miejscu *o*, np. *Kapeka*, *Kamuth*, *e* na miejscu *a*, np. *Serrevahn*, *Jemschik*, *i* na miejscu *e*, np. *Simlinken*. Ponadto G. Dinges ekscerpował tylko pożyczki właściwe, formalno-semantyczne, zazwyczaj stanowiące jedynie efekt powierzchownego kontaktu dwóch języków³⁶⁷. W przedstawionym materiale nie ma kalk semantycznych i strukturalnych, których obecność mogłaby świadczyć o bardziej skomplikowanym, zaawansowanym (a zarazem trudniej uchwytnym) wpływie rosyjskiego na dialekty niemieckie (por. Karaś 1996: 330). Wiadomo też, że w warunkach monolingwizmu następuje zazwyczaj całkowita asymilacja pożyczek do dialektu-biorcy, wszystkie obce elementy zastępuje się rodzimymi. Badacze rejestrują np. postaci *blot* ‘Drek’ (ros. *болото* ‘brud, błoto’) czy *heläje* ‘spazieren’ (ros. *гуляет* <*гулять*> ‘przechadzać się’). Jeszcze dziś starsze rusycyzmy różnią się od nowszych pod względem asymilacji do dialektów (Граневич 2006: 12–13). Podobne obserwacje w odniesieniu do rusycyzmów w dialektach niemieckich poczynili też inni lingwiści (Байкова, Байкова 2014: 46; Байкова, Оношко 2013: 21), w tym badaczki gwar przeniesionych na Ałtaj, por.:

Займствованные в период монолингвизма лексические единицы мало похожи по звучанию на свои прототипы, они настолько адаптированы, что носители языка не считают их иноязычными элементами. Например, *vren*’, *bultje*, *keschtrol*³⁶⁸ (Москалюк, Москалюк 2013: 192).

Tak więc o utrzymywaniu się wśród kolonistów monolingwizmu niemieckiego w pierwszym stuleciu ich pobytu w Rosji świadczy również daleko idąca adaptacja rusycyzmów do dialektów-biorców, nierzadko wręcz

³⁶⁶ *Plliny-Garetschy* zapożyczający uznał za całość nominacyjną.

³⁶⁷ Jeszcze w początkach XXI w. w niemieckich dialektach na Ałtaju pożyczki formalno-semantyczne stanowiły aż 95% rusycyzmów (Граневич 2006: 12).

³⁶⁸ „Jednostki leksykalne zapożyczone w okresie monolingwizmu są ze względu na brzmienie niepodobne do swoich prototypów, są w tak dużym stopniu adaptowane, że użytkownicy języka nie uważają ich za elementy obce, na przykład *vren*’, *bultje*, *keschtrol*”. Kolejno: *vren*’ (ros. *варенье* ‘konfitura’), *bultje* (ros. *булка* (*хлеба*) ‘bochenek’), *keschtrol* (ros. *кастрюля* ‘rondel, garnek’).

uniemożliwiająca ich identyfikację osobie niewtajemniczonej, por. *gekuscht* (ros. *покушаюм* ‘zjedzą (coś)'), *Denisch* (ros. *денежка* ‘rosyjska moneta miedziana’), *Stratzy* (ros. *даться* ‘bić się’), *Storsch* (ros. *сторож* ‘stróż’), *Tragonnen* (ros. *тараканы* ‘karaluchy’), *Woywot* (ros. *воевода* ‘wojewoda’), *Quast* (ros. *квас* ‘kwas chlebowy’). W materiałach G. Dingesy wyraźnie zaznacza się także mieszanie – pod wpływem rodzimej fonetyki³⁶⁹ – spółgłosek o silnej artykulacji ze spółgłoskami o słabej artykulacji: *p* z *b*, por. z jednej strony *Arpusen*, *Plliny*, *Podoggen*, *Pitschowka*, z drugiej – *Bilschik* czy *bomile*, *t* z *d*, por. *Skirten*, *Podoggen*, *Woywot*, *k* z *g*, por. *Girgisen*, *Galatsch*, *Tragonnen*³⁷⁰.

Zdarza się też podstawianie wybuchowej *k* na miejsce szczelinowej *x* (*ch*), por. *Kochollen*, *Kalatt*, *Kamuth*. Część rusycyzmów w takim stopniu dostosowała się do dialektów niemieckich, że tworzyły formy gramatyczne przy pomocy morfemów niemieckich (por. użycie *-en*, wyznacznika morfologicznego lm. w języku niemieckim, w postaciach *Kabacken*, *Kasaken*, *Popen*, *Tabunen*, *Ambaren*), inna ich część – ale to już raczej pod koniec XIX stulecia – stawała się bazą dla charakterystycznych niemieckich złożzeń, np. *Kreisjemschikslohn*, *Tabunenhirte*, *Rindviehtabune*, *Pferdetabun*, *Tabunsteppe*, *Arbusenfelder*, *Arbusenbau*, *Arbusenacker*, *Holzpristan* czy *Pjäterikholz*.

Przyczyną zapożyczania jest konieczność szybkiego zapełnienia brakujących w systemie ogniów słownikowych. Im ściślejsze są związki pozajęzykowe, tym potrzeba leksykalnego wypełnienia luk jest większa (Москалюк 1979: 55). Przeważająca część kolonistów niemieckich obchodziła się bez intensywnych kontaktów z otoczeniem. Przez 100 lat życia w Imperium Rosyjskim koloniści nie opanowali jego podstawowego języka³⁷¹, nie chcieli się go uczyć (Русских 1995: 317). To – jak słusznie zauważył badacz rosyjski – zjawisko zaiste zdumiewające (Тетюев 2014: 76). Spokojną egzystencję pozbawioną kontaktów zewnętrznych, w bezpiecznych enklawach ułatwiało kolonistom bycie wieśniakami, ludźmi niemal w pełni samowystarczalnymi w obcym środowisku

³⁶⁹ W językach słowiańskich istnieje opozycja spółgłoski bezdźwięczne – spółgłoski dźwięczne. W języku niemieckim odpowiada jej opozycja spółgłoski o silnej artykulacji – spółgłoski o słabej artykulacji, por.: „W języku niemieckim spółgłoski bezdźwięczne [p, t, k, f, s, ʃ] artykułowane są z większą siłą niż spółgłoski dźwięczne [b, d, g, v, z, x]. Pierwsze z nich określa się jako *fortes* (silne), dźwięczne natomiast jako *lenes* (słabe). Spółgłoski słabe mają pełną dźwięczność jedynie w północnoniemieckim typie wymowy. W wymowie Niemiec Środkowych i Południowych dźwięczność spółgłosek słabych, zależna od otoczenia fonetycznego, sterowana jest koartularyjnie (por. rozdział C. *Upodobnienia spółgłoskowe*)” (Morciniec, Prędota 1984: 59). Ta różnica wpływa na adaptację zapożyczeń z języka rosyjskiego (i innych języków słowiańskich).

³⁷⁰ Por. też podobne przykłady z innego źródła: *Brenik* (= *пряник* ‘piernik’), *Dulup* (= *тулун* ‘kożuch’), *Ruwl* (*рубель* ‘rubel’), *Tuvak* (*табак* ‘tabaka’) (Громазина, Кноль 1995: 321).

³⁷¹ Dodaje jednak, że mieszkańcy osad ukraińskich, tatarskich czy żydowskich także nie władali rosyjskim.

językowym (Маныкин 1992: 7). Jak podkreśla E. Kress, Niemcy wiejscy w Rosji wyróżniali się konserwatyzmem kulturowym i wyznaniowym, odgradzali się od otoczenia, unikali małżeństw mieszanych, ponieważ w ten sposób usiłowali uchronić swoją tożsamość jako mniejszość narodowa. Zdaniem badacza ważnym czynnikiem wpływającym na brak zainteresowania nauką języka rosyjskiego był fakt, że: „«сельские» немцы сначала попали в Россию, хотя и добровольно, но по нужде, а затем оставались там по принуждению»³⁷² (Кресс 1995: 72).

Jednak od momentu osiedlenia kolonistów w Imperium Rosyjskim – mimo izolacji – wpływ języka rosyjskiego na ich dialekty, początkowo bardzo słaby, wzrastał się w ciągu kolejnych 250 lat spędzonych w nowej ojczyźnie (Москалюк 2003: 168). Z biegiem czasu zmieniała się sytuacja Niemców w Rosji, wraz z rozwojem cywilizacyjnym stopniowo poszerzały się ich kontakty z otoczeniem³⁷³. Badacze twierdzą, że wśród chłopów i rzemieślników Powołża rosyjski zawsze cieszył się prestiżem, tam bowiem trudne warunki życia (susze, klęski nieurodzaju, głodu) wymagały ściślejszych kontaktów, wręcz współpracy z sąsiadami (Вейлерт 1979: 82–94), im zaś silniejsze oddziaływanie rosyjskiego w jakiejś dziedzinie kultury materialnej, tym silniejszy w tej dziedzinie także wpływ językowy (Дингес 1925: 14). Uważa się, że większość kolonistów poznawała leksykę rosyjską w bezpośrednim kontakcie z sąsiadami pochodzącymi z ludu (np. w czasie wyjazdów na targ czy też wizyt w sąsiednich miastach)³⁷⁴ (Небайкина 2005: 70), w późniejszym okresie zaznajamiała się z nią także w ławach szkolnych (Жирмунский 1933: 9). Pod koniec XIX w. rosyjski panował w niemieckich szkołach, był też jedynym językiem uczelni wyższych (Черказьнова 2002: 314).

Tak naprawdę problem niewładania przez miejscowych Niemców językiem rosyjskim wypłynął po raz pierwszy dopiero w latach 1860–1890, czyli po tzw. wielkich reformach Aleksandra II (Steiz 2011: 31; Тетюев 2014: 76). Szczególne znaczenie miała dokonana wówczas zmiana statusu kolonistów, ustalonego jeszcze przez Katarzynę II, na status chłopów-właścicieli. Byłe kolonie niemieckie zaczęły podlegać organom państwowym, prowadzenie dokumentacji i spraw biurowych odbywało się w języku rosyjskim³⁷⁵, którym nie władała

³⁷² „«wiejscy» Niemcy na początku trafili do Rosji – chociaż nawet dobrowolnie – to z ubóstwa, w potrzebie, a potem pozostawali tam z przymusu”.

³⁷³ Badacze dostrzegli też wpływ języka rosyjskiego na toponimie, zwłaszcza mikrotoponimie Niemców rosyjskich, nasilający się od początku XX w. (Сычалина 2023: 134).

³⁷⁴ Zrozumiałe więc, że wśród pożyczek z rosyjskiego nie ma np. leksyki poetyckiej (Небайкина 2005: 71).

³⁷⁵ Administracja została przedstawiona na język rosyjski w 1871 r. (Dubinin 2011: 85), jednak ostatecznie zniesiono samodzielne administrowanie Niemców w koloniach w roku 1876 (Дингес 1929: 197).

zdecydowana większość kolonistów (Ананян 2013: 413). Na Niemców nałożono obowiązek utrzymywania szkół w byłych koloniach i prowadzenia w nich lekcji języka rosyjskiego. Koloniści stracili przywileje, zostali objęci ogólnym systemem państwowym, co powinno było doprowadzić do ich pełnej asymilacji, w tym językowej (Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 60). W 1871 r.: „Русский язык становится обязательным предметом изучения в немецких народных школах, что усиливает процесс русификации немецкого образования”³⁷⁶ (Тетюев 2014: 77). Od roku 1881 około 180 szkół byłych kolonistów podlegało już rosyjskiemu ministerstwu oświaty. W 1891 r. nakazano wszystkim niemieckim nauczycielom opanowanie języka rosyjskiego, od roku 1897 rosyjski stał się najważniejszym przedmiotem we wszystkich szkołach dla dzieci byłych kolonistów (Dubinin 2011: 85–86).

Zdaniem D. Steiza silne tendencje rusyfikacyjne obserwowane pod koniec XIX w. zapoczątkowały stopniowe integrowanie się mniejszości niemieckiej ze społeczeństwem rosyjskim, chociaż trudno jeszcze mówić o pełnej asymilacji. Wprowadzenie rosyjskiego jako języka urzędowego i języka nauczania w szkołach pogorszyło warunki życia Niemców jako mniejszości narodowej i utrudniło podtrzymywanie ich kultury. Ponadto – według badacza – po raz pierwszy zagrożona została ciągłość zachowania języka niemieckiego. W wyniku reform pod koniec XIX w. mniejszość niemiecka zaczęła opanowywać język rosyjski. Początkowo tendencje integracyjne opierały się na swoistej trójjęzyczności: lokalny dialekt niemiecki, niemiecki język standardowy i język rosyjski (Steiz 2011: 31).

Na pewno część kolonistów rozumiała, że opanowanie rosyjskiego otwiera nowe perspektywy, ale – jak pisano w niemieckiej gazecie wychodzącej w Kamyszynie:

Каждому немцу [...] хорошо известно, что ему нужно знать русский язык, но не каждый имеет необходимые средства дать образование детям в городе или в русской школе в русском селе, а мало-мальски сносной русской разговорной речи на месте немец научиться не может³⁷⁷ (Дённингхаус 2015: 59).

Wiadomo, że w guberniach saratowskiej i samarskiej w roku 1903 na jednego nauczyciela przypadało nawet 500 uczniów, z powodu niskich uposażeń

³⁷⁶ „W 1871 r. język rosyjski staje się przedmiotem obowiązkowym w niemieckich szkołach ludowych, co nasila proces rusyfikacji szkolnictwa niemieckiego”.

³⁷⁷ „Każdy Niemiec dobrze wie, że powinien znać język rosyjski, jednak nie każdy dysponuje niezbędnymi środkami, by dać wykształcenie dzieciom w mieście albo w szkole rosyjskiej mieszczącej się w rosyjskiej wsi, a jako tako znośnej rosyjskiej mowy potocznej na miejscu Niemiec nauczyć się nie może”.

pedagodzy często się zmieniali, rodzice nie kupowali podręczników rosyjskich, 50% dzieci nie uczęszczało na lekcje, czemu ich rodzice pobłażali. Wyraźnie odczuwało się „отчужденность немецкого населения, которое не осознает необходимости изучения русского языка”³⁷⁸ (Черказьянова 2009: 46–47).

Dowódca wojsk moskiewskiego okręgu wojskowego w sprawozdaniu z 1901 r. napisał z sarkazmem, dając upust swojej bezsilności:

Немецкие колонисты, назначенные в части войск вверенного мне округа отличаются полным незнакомством с русским языком [...]. Это вредно сказывается на подготовке их как молодых солдат, затрудняя первоначальное обучение. Черемисы более знают русский язык, чем немецкие колонисты [...], не желающие освоиться с языком нашей родины, которая оказала им такое широкое гостеприимство³⁷⁹ (Дёнингхаус 2015: 58–59).

Na skargę zareagował gubernator jekaterinosławski, wskazując trafnie, że zjawisko to „по всей видимости распространяется только на немецкое население «приволжских территорий»”³⁸⁰ (Дёнингхаус 2015: 59). Uważa się, że byli koloniści niemieccy w guberniach saratowskiej i samarskiej nie uczestniczyli w chłopskich ruchach rewolucji 1905–1907 z kilku powodów, jedną zaś z istotnych przyczyn stanowiło „массовое незнание русского языка”³⁸¹ (Дёнингхаус 2015: 45).

Jak twierdzi D. Steiz, po rewolucji 1905 (przynajmniej w porównaniu z latami 70. i 90. XIX w.) poprawiła się sytuacja Niemców rosyjskich, gdyż car poczuł się zmuszony do kilku ustępstw. Poświęcano więcej uwagi językowi i kulturze mniejszości niemieckiej. Wraz z utworzeniem w kolejnych latach kilku niemieckich szkół średnich rozpoczął się ich ogólnie obiecujący rozwój³⁸² (Steiz 2011: 31). W kolonii Gołyj Karamysz w 1905 r. działały 2 prywatne szkoły handlowców i rzemieślników, w których nauczano rosyjskiego na wysokim poziomie. Ponadto przez kilka dziesięcioleci owi handlowcy i rzemieślnicy prenumerowali 6 wydawnictw periodycznych wychodzących w języku rosyjskim (Тетюев 2014: 86). Jednakże ogólnie jakość nauczania języka państwowego w niemiec-

³⁷⁸ „wyobcowanie ludności niemieckiej, która nie uświadamia sobie konieczności opanowania języka rosyjskiego”.

³⁷⁹ „Koloniści niemieccy kierowani do jednostek wojskowych w powierzonym mi okręgu wyróżniają się absolutną nieznajomością języka rosyjskiego [...]. Ma to szkodliwy wpływ na przygotowanie ich jako młodych żołnierzy, ponieważ utrudnia szkolenie początkowe, Czeremisi lepiej znają język rosyjski niż niemieccy koloniści [...], niechęć ośwoić się z językiem naszej ojczyzny, która okazała im taką szczerą gościnność”.

³⁸⁰ „najprawdopodobniej obejmuje swym zasięgiem tylko niemiecką ludność «kolonii nadwołżańskich»”.

³⁸¹ „masowa nieznajomość języka rosyjskiego”.

³⁸² Zahamowany ostatecznie w wyniku I wojny światowej i jej konsekwencji.

kich szkołach musiała być bardzo niska³⁸³, skoro część Niemców praktykowała oddawanie swoich dzieci na kilka lat rodzinom rosyjskim (na mieszkanie lub wychowanie) (Ананян 2013: 417). Wiadomo np., że 10-letniego G. Dingesa, przyszłego wybitnego językoznawcę (ur. 1891), umieszczono w rosyjskiej rodzinie nauczycielskiej, aby dobrze opanował język rosyjski. Spędził w niej 1,5 roku (Вашкай 2007: 24).

Troska kolonistów o znajomość rosyjskiego zwłaszcza wśród męskich potomków wynikała w dużym stopniu z owej reformy Aleksandra II, szczególnie dotkliwej dla Niemców rosyjskich, którą było objęcie ich powszechnym obowiązkiem służby wojskowej³⁸⁴ (Дингес 1929: 197). Pobór do wojska stał się najistotniejszym czynnikiem szerzenia się znajomości języka rosyjskiego w niemieckich wioskach³⁸⁵, por.:

При введении общей воинской повинности в 1873 г. колонисты также дали своих первых рекрутов. Это были мученики при тогдашнем режиме и это обстоятельство послужило могучим толчком к тому, что в приходских училищах стали обучать русскому языку и больше учеников стало посещать земскую школу³⁸⁶ (Галлер 1927: 21).

Niemcy bowiem odbywali służbę nie w osobnych jednostkach, lecz razem z poborowymi rosyjskimi. Na administrację nałożono obowiązek tworzenia etnicznie mieszanych jednostek wojskowych: $\frac{3}{4}$ Rosjan i $\frac{1}{4}$ przedstawicieli mniejszości narodowych. Kadra oficerska mówiła tylko po rosyjsku, mimo że wówczas jedynie nieliczni rekruci z Powołża władali językiem państwowym (Lykov 2020: 111). Poza tym poborowi z tej samej miejscowości trafiali do różnych jednostek. Rekruci obcojęzyczni odbywali służbę w bardzo trudnych warunkach (Ананян 2013: 417). Kilkuletni pobyt synów kolonistów w wojsku bardzo sprzyjał przenikaniu leksyki rosyjskiej do dialektów Niemców nadwołżańskich (Дингес 1929: 197). Do kartoteki folkloru nadwołżańskiego trafiła m.in. pieśń z późnych lat 70. XIX w. (czas wojny Rosji z Turcją) *Das traurige*

³⁸³ Często Rosjanie uczący rosyjskiego potomstwo kolonistów nie władali niemieckim i nie potrafili się porozumieć ze swoimi uczniami.

³⁸⁴ Manifest w tej sprawie ukazał się 1 stycznia 1874 r. Wiek poborowy ustalono na 21 lat. Służba w wojskach lądowych miała trwać 15 lat (6 lat zasadnicza, 9 – w rezerwie) (Кириллов 2013: 341–349).

³⁸⁵ Władanie rosyjskim stało się niezbędne także do podjęcia pracy w administracji byłych kolonii (Башкатова 2014: 161).

³⁸⁶ „Przy wprowadzeniu powszechnego obowiązku służby wojskowej w 1873 r. koloniści także dali swoich pierwszych rekrutów. Przy ówczesnym reżymie byli to męczennicy, zatem ta okoliczność stała się potężnym bodźcem do tego, by w szkołach parafialnych zaczęto nauczać języka rosyjskiego i by więcej uczniów zaczęło uczęszczać do szkół prowadzonych przez samorządy terytorialne”.

Schicksal, która niewątpliwie powstała nad Wołgą. Już wówczas użyto w niej rosyjskiego bezokolicznika *prowożat* zamiast niemieckiego *begleiten*, a także rosyjskiego rzeczownika *Kommandir* zamiast niemieckiego *Kommandeur* (Lykov 2020: 111–112). W dokumentach z roku 1888, poświadczających wywiązanie się Niemców z obowiązku wojskowego, w rubryce dotyczącej wykształcenia praktycznie wszystkim poborowym wpisano: „грамотный по-немецки и по-русски”³⁸⁷ (Ананян 2013: 417). W tej sytuacji w pełni wiarygodnie brzmi spostrzeżenie dotyczące chłopów niemieckich gospodarujących w guberni sara-towskiej w tym samym mniej więcej okresie:

Более половины здешних колонистов почти совершенно не говорят по-русски, что же касается женщин, то едва ли найдутся две или три в каждом селении, умеющих сказать несколько русских слов³⁸⁸ (Минх 1890: 12)³⁸⁹.

Starsi koloniści w wojsku nie służyli, więc języka nie poznali, kobiety zaś nie tylko niczego wspólnego z wojskiem nie miały, ale też nie były aktywne na zewnątrz swoich kolonii, zatem mogły latami całkiem dobrze funkcjonować bez znajomości rosyjskiego. Tę specyficzną sytuację socjolingwistyczną odzwierciedlają znane w niemieckiej tradycji ludowej obszerne zaproszenia weselne, zebrane przez A. Dulsona w latach 20. XX w., ale odnoszące się do kilku wcześniejszych dziesięcioleci, jak np. tekst sprzed I wojny światowej zapisany w kolonii Warenburg (Минор 2015c: 85–89). Zaproszenia te noszą wprawdzie ślady oddziaływania języka rosyjskiego, jednak jeszcze bardzo słabego. Wpływy dotyczą głównie nazw przedmiotów i zjawisk (realiów) nieznanych kolonistom przed przybyciem do Rosji, por.: *Kopn*, *Gopne* (ros. *конна* ‘stóg siana’), *Dulen* (ros. *для* ‘gatunek gruszek’), *Kwass*, *Pud*. Natomiast typowe niemieckie dania i napoje wymieniane w zaproszeniach zachowywały swe niemieckie nazwy: *Kuchen* (‘ciasto’), *Bier* (‘piwo’), *Honig* (‘miód’), *Bratwurst* (‘pieczona kiełbasa’), *Spannferkel* (‘prosię pieczone’) (Минор 2015c: 83–84). (Pełny tekst zaproszenia zapisany przez pastora E. Seiba z kolonii Warenburg zob. w Минор 2022: 137–140).

Jeszcze w początkach XX w. badacze nie dostrzegali skutków oddziaływania fonetyki rosyjskiej na nadwołżańskie dialekty niemieckie (Дингес 1925: 14;

³⁸⁷ „posługuje się niemieckim i rosyjskim w mowie i piśmie”.

³⁸⁸ „Ponad połowa tutejszych kolonistów prawie w ogóle nie mówi po rosyjsku, a co do kobiet, to z trudem znajdują się w każdej osadzie ze dwie-trzy potrafiące powiedzieć kilka słów po rosyjsku”.

³⁸⁹ Jak jeszcze w początkach lat 30. XX w. twierdził W. Żyrmunski, „wiele niemieckich kobiet rosyjskiego do dziś w ogóle nie zna” (Жирмунский 1933: 10). W latach 60., czyli 30 lat później, wśród Niemek mieszkających na Uralu ciągle obserwowano słabszą znajomość rosyjskiego niż wśród tamtejszych Niemców (Klassen 1969: 591).

Шиллер 1929: 68). Co się zaś tyczy wpływów rosyjskich na poziomie gramatycznym, to wiadomo np., że w pochodzącej z okresu wojen napoleońskich pieśni *Wir sitzen so fröhlich beisammen*, śpiewanej w luterańskich wioskach Powołża³⁹⁰ jeszcze w latach 20. XX w., stwierdzono ślady adaptacji fleksyjno-składniowej do dialektów lokalnych. W pieśni tej odzwierciedliły się m.in. niecharakterystyczne dla języka niemieckiego, lecz typowe dla systemu rosyjskiego podwójne przeczenia w rodzaju *im Kriege wirt keiner nicht verschont* czy też wypadki użycia biernika zamiast dopełniacza, np. *auf deinen Tron* (Lykov 2020: 109–112).

Niemiecka młodzież męska, radząc sobie z językiem rosyjskim coraz lepiej, stawiała się jednocześnie szerzycielką rusycyzmów w swoim środowisku domowo-sąsiedzkim. Jak w 1917 r. oszacował G. Dinges, w okresie od roku 1876 do 1914 Niemcy nadwołżańscy posługiwali się około 800 pożyczkami z rosyjskiego (Дингес 1917; 1925: 14; Dinges 1923: 67; Шиллер 1929: 69). Tych 800 rusycyzmów występowało w dialektach niemieckich na początku XX w., kiedy to jeszcze byli koloniści mieszkali na ogół we własnych homogenicznych skupiskach, odizolowani od reszty społeczeństwa, nie opanowali języka rosyjskiego i pozostawali w swojej masie monolingwalni (Москалюк 2003: 168; 2013: 186; Райт 2015a: 203). Pożyczki dotyczyły życia codziennego, handlu, rzemiosła, a także państwowości rosyjskiej (Rosenberg 2001: 25).

Liczba pożyczek używanych przez poszczególnych przedstawicieli Niemców nadwołżańskich była różna, zależała od warunków życia lokalnych społeczności. Na przykład w dialekcie Jekatieriniensztadt, największej kolonii Powołża, rusycyzmy były dość rozpowszechnione, ponieważ już w początkach XX w. co najmniej 10% jej mieszkańców stanowiła ludność rosyjskojęzyczna (Назарова 2016: 74). Także w nadwołżańskiej wsi Zürich³⁹¹ rusycyzmów używano częściej niż gdzie indziej. W obiegu były m.in. *Bitschevge* (ros. бечевка ‘sznurek’), *Kuuder* (ros. хытор ‘chutor’), *Amboor* (ros. амбар ‘spichlerz’), *Gemar* (ros. комар ‘komar’), *Maline* (ros. малина ‘malina’), *Jagede* (ros. ягода ‘jagoda’), *Ärbuuze* (ros. арбуз ‘arbuz’), *Saborwand*³⁹² (ros. забор ‘płot’) (Райт 2015a: 204). Jednak w kolonii tej znajomość rosyjskiego bynajmniej nie była powszechna, dotyczyła – tak jak to było wcześniej – tylko mężczyzn, por.:

Что касается знания русского языка, то это выглядело так: взрослые мужчины Цюриха вполне сносно разговаривали по-русски, объясняясь с жителями ближайшего Вольска и Хвалынска, куда они везли свои товары.

³⁹⁰ W okresie wojen napoleońskich niemieccy koloniści jeszcze w wojsku rosyjskim nie służyli, pieśń została przeniesiona na Powołże z zewnątrz, jednak żołnierze wchodzili w kontakt z miejscową ludnością.

³⁹¹ Była kolonia założona w 1767 r.

³⁹² W tej formie znane tylko w 11 wsiach. W pozostałych 147 wsiach mówiono: *Zaun*.

А женщины и дети, не выезжавшие за пределы колонии, русского языка не знали вообще – им он был без надобности³⁹³ (Райт, *История*: 31).

W mowie Niemców znad Wołgi, którzy w początkach XX w. wyemigrowali do Argentyny, jeszcze w latach 50. utrzymywały się takie rusycyzmy, jak *Pintschak* (ros. *пуджак* ‘marynarka’), *Kartus* (ros. *картюз* ‘kaszkieta’), *Kutschai* (ros. *качалка* ‘fotel na biegunach’), *Pomaschnik* (ros. *бумажник* ‘portfel’), *Schomodant* (ros. *чемодан* ‘walizka’) (Kopp 1957: 274), co oznacza, że zostały one przywiezione z Powołża i były tam używane już na przełomie XIX i XX stulecia.

Badacze podkreślają, że motywy zapożyczania były w zasadzie racjonalne (nowa rzeczywistość), powodem bywał jednak również fakt, że pożyczki cieszyły się wśród Niemców wysokim prestiżem, por. fragment wspomnień dotyczących 2. połowy XIX w.: „Изучением русского языка колонист не пренебрегал, он даже щеголял знанием нескольких слов, которые он вставлял в свою речь кстати и не кстати”³⁹⁴ (Галлер 1927: 20). Wskazuje się też na obecność rosyjskich przekleństw w mowie Niemców nadwołżańskich (Rosenberg 2001: 27).

Dość gwałtowna zmiana tempa zapożyczania z języka rosyjskiego nastąpiła wraz z wybuchem I wojny światowej. Jej przyczyny klarownie i wyczerpująco przedstawił F. Schiller:

[...] с момента объявления войны темп заимствования быстро ускорился. Немецкие газеты перестали выходить, немецкая речь была запрещена. Проводились частые мобилизации, появлялись приказы военного ведомства, приходили письма с фронта, вести о военных событиях – и все это на непонятном колонисту русском языке (около 90% поволжских колонистов не знает русского языка). Приезжали первые отпускники и рассказывали о массе новых вещей, о которых колонист, благодаря своей замкнутости, до этого и понятия не имел: *пулемет, окопы, мобилизация, наступление, отступление, свидетельство, позиция, посылка* и т. п. слова мигом переходили из уст в уста и завоевывали себе право гражданства в немецкой речи колониста³⁹⁵ (Шиллер 1929: 69).

³⁹³ „Co się tyczy znajomości języka rosyjskiego, to wyglądało to tak: dorośli mężczyźni Züri-chu całkiem znośnie rozmawiali po rosyjsku, dogadując się z mieszkańcami pobliskiego Wolska i Chwałyńska, dokąd wożili swój towar. A kobiety i dzieci, które nie wyjeżdżały poza granice kolonii, języka rosyjskiego nie знаły w ogóle – nie był im do niczego potrzebny”.

³⁹⁴ „Zgłębianiem języka rosyjskiego kolonista nie pogardzał, nawet chełpił się znajomością kilku słów, które wstawiał do swoich wypowiedzi do rzeczy i od rzeczy”.

³⁹⁵ „Od chwili ogłoszenia wojny tempo zapożyczania bardzo przyspieszyło. Gazety niemieckie przestały się ukazywać, mówienie po niemiecku zostało zakazane. Przeprowadzano częste mobilizacje, ukazywały się rozporządzenia resortu do spraw wojskowości, docierały listy z frontu, wiadomości o wydarzeniach wojennych – a wszystko to w niezrozumiałym dla kolonisty języku rosyjskim (około 90% kolonistów nadwołżańskich nie zna języka rosyjskiego). Przyjeżdżali pierw-

W roku 1914 niemal 100 tys. byłych niemieckich kolonistów, w ogromnej większości nieznających rosyjskiego, trafiło do obcego sobie rosyjskiego środowiska żołnierskiego. Jak zauważyła I. Czerkazjanowa, owa nieznajomość języka państwowego przez poborowych dodatkowo jeszcze zaostrzała nieprzyjazny stosunek społeczeństwa rosyjskiego do Niemców w ogóle (Черказьянова 2002: 315). Niemcy spędzili w wojsku 3 lata, zetknęli się z przedmiotami i zjawiskami, dla których w ich dialektach wiejskich nie było nawet nazw, a po powrocie w 1917 r. przenieśli na Powołże setki nowych pojęć utrwalonych w ich pamięci w języku rosyjskim. Oczywiście żywot znacznej części takich pożyczek był krótki, część z nich jednak weszła na stałe do zasobu słownego byłych kolonistów nadwołżańskich. F. Schiller przytacza obficie przykłady tego rodzaju rusycyzmów, por.:

glavnər (ros. *главный* ‘naczelny’), *glavnəkomandəšnə* (ros. *главнокомандующий* ‘głównodowodzący’), *bolgovnik* (ros. *полковник* ‘pułkownik’), *boručik* (ros. *поручик* ‘porucznik’), *rodnər* (ros. *ротный* ‘kompanijny, dotyczący kompanii’), *svodnər* (ros. *взводный* ‘plutonowy’), *odelónə* (ros. *отделенный*³⁹⁶ ‘drużynowy, sekcyjny’), *jevrēdr* (ros. *ефрейтор* ‘jefrejtor, starszy strzelec’), *kamándujə* (ros. *командовать* ‘dowodzić’), *slabasılñər* (ros. *из слабосильной команды* ‘z oddziału szpitalnego przywracającego zdolność bojową rannych żołnierzy’), *kamandə* (ros. *команда* ‘komenda, rozkaz’), *snag* (ros. *знак* ‘znak’), *malidvə* (ros. *молитва* ‘modlitwa’³⁹⁷), *smirnə* (ros. *смирно* ‘baczność’), *smirnə taxə* (убить кого-нибудь ‘zabić kogoś’), *ras-dva* (ros. *раз-два* ‘raz-dwa’), *advajə, adva taxə* (ros. *ходит* ‘chodzić’), *časovoi* (ros. *часовой* ‘wartownik’), *devalnə* (ros. *дневальный* ‘dyżurny dzienny’), *radnik* (ros. *ратник* ‘wojownik, żołnierz’), *sabasner* (ros. *запасный* ‘rezerwista’), *šesd* (ros. *честь* ‘salut’³⁹⁸), *sdroi* (ros. *срой* ‘szyk, formacja’), *smodr* (ros. *смп* ‘rewia, parada’), *proverkə* (ros. *проверка* ‘kontrola, sprawdzenie’³⁹⁹), *barabanšik* (ros. *барабанищик* ‘dobosz’⁴⁰⁰), *arudjə* (ros. *орудие* ‘działo’⁴⁰¹), *puləmod* (ros. *пулемет* ‘karabin maszynowy’), *pagonə* (ros. *погоны* ‘epolety’), *bodingər* (ros. *ботинки* ‘buty’), *abmotkr* (ros. *обмотку* ‘owijacze, owijaki’), *šinel* (ros. *шинель* ‘szynel, płaszcz

si urlopowani żołnierze i opowiadali o całej masie nowych rzeczy, o których kolonista – ze względu na odizolowanie od otoczenia – wcześniej nie miał nawet pojęcia: *kulomiot*, *okopy*, *mobilizacja*, *natarcie*, *odwrot*, *świadectwo*, *pozycja*, *przesyłanie* itp. wyrazy błyskawicznie przechodziły z ust do ust i zdobywały sobie prawo obywatelstwa w niemieckiej mowie kolonisty”.

³⁹⁶ Pełna nazwa: *отделённый* (*командир*). Litera *ě* wskazuje, dlaczego w tym rusycyzmie wystąpiła samogłoska *o* (a nie *e*).

³⁹⁷ Używane tylko w stosunku do modlitwy w języku rosyjskim.

³⁹⁸ Tylko w połączeniu *šesd abgin* = *отдавать честь* ‘salutować’.

³⁹⁹ Stąd czasownik *proverajə* ‘kontrolować, sprawdzać’.

⁴⁰⁰ Co ciekawe, *барабан* ‘bęben’ nie zapożyczono.

⁴⁰¹ Tylko na oznaczenie armaty.

wojskowy'), *suknə* (ros. *сукно* 'sukno'⁴⁰²), *kadelok* (ros. *котелок* 'menażka'), *kašəvar* (ros. *кашевар* 'kucharz'), *gasarmə* (ros. *казармы* 'koszary'), *gub* (ros. *куб* 'kocioł, kadź'), *basilgə* (ros. *посылка* 'przesyłka, paczka'⁴⁰³), *beləbilednə* (ros. *белобилетный* 'niezdolny do służby wojskowej'), *odbuskə* (ros. *отпуск* 'urlop'), *vojenə* (ros. *военный* 'wojskowy'), *štadskr* (ros. *штатский* 'cywil'), *sanjadjə* (ros. *занятия* 'zajęcia'), *nasnačənjə* (ros. *назначение* 'powołanie'), *slušbə* (ros. *служба* 'służba'⁴⁰⁴), *denšik* (ros. *денищик* 'ordynans'), *boveročnəsbər* (ros. *поверочный сбор* 'zbiórka w celu sprawdzenia gotowości bojowej składu osobowego wojsk'), *boi* (ros. *бой* 'bój'), *vojujə* (ros. *воевать* 'walczyć na wojnie'), *rasvedgə* (ros. *разведка* 'zwiad'), *agobə* (ros. *окопы* 'okopy'), *sdaršə* (ros. *старший* 'starszy, wyższy rangą'), *badjonə* (ros. *по-денно* 'na dniówki'), *snatjə* (ros. *знамя* 'sztandar'); *staršə pisar* (ros. *старший писарь* 'starszy pisarz'), *smenə* (ros. *смена* 'zmiana'), *otrad* (ros. *отряд* 'oddział'), *berevjaskə* (ros. *перевязка* 'opatrunek'), *lekārstvə* (ros. *лекарство* 'lekarstwo'⁴⁰⁵), *sidelgə* (ros. *сиделка* 'sanitariuszka, pielęgniarka'), *nosilgə* (ros. *носилки* 'nosze'), *gradusnik* lub *gradəs* (ros. *градусник-термометр* 'termometr'), *oberatsjə* (ros. *операция* 'operacja'), *kalad* (ros. *халат* 'fartuch (lekarski), kitel'), *barəvos* (ros. *паровоз* 'parowóz'), *debluškə* (ros. *теплушка* 'ocieplany wagon towarowy'), *davarnətsux* (ros. *товарный поезд* 'pociąg towarowy'), *prutsebkə* (ros. *прицепка* 'przyczepka'), *kondukdr* (ros. *кондуктор* 'konduktor'), *strelošnik* (ros. *стрелочник* 'zwrotniczy'), *rasbisanjə* (ros. *расписанье* 'rozkład (jazdy)'), *svanog* (ros. *звонок* 'dzwonek'⁴⁰⁶), *svisdok* (ros. *свисток* 'gwizdek'), *kipetog* (ros. *кипяток* 'wrzątek'), *basadkə* (ros. *посадка* 'wsiadanie (do pociągu)') (Шиллер 1929: 70).

Jest to w zasadzie leksyka wojskowa, niezbędna żołnierzowi na co dzień, a także słownictwo w pewien sposób z wojskiem lub wojną związane, jak np. nazwy z zakresu szpitalnictwa czy kolejnictwa. Tak więc mamy tu cały wachlarz nazw stopni i funkcji wojskowych (np. *glavnər*, *glavnəkomandəšnə*, *bolgovnik*, *boručik svodnər*, *odelónə*, *jevrēdr*⁴⁰⁷, *časovoi*, *devalnə*, *radnik*, *sabasner*, *denšik*), nazwy broni (*arudjə*, *puləmod*), terminy z zakresu praktyk bojowych i frontowych (*sdroi*, *smodr*, *proverkə*, *boveročnəsbər*, *boi*, *rasvedgə*), nazwy części umundurowania (*pagonə*, *bodingər*, *abmotkr*, *šinel*, *suknə*) oraz inne nazwy dotyczące żołnierskiej codzienności (*kadelok*, *kašəvar*, *gub*, *agobə*), w tym komendy wojskowe (*kamandə*, *smirnə*, *ras-dva*). Jest tu też leksyka związana z kolejnictwem (*barəvos*, *debluškə*, *davarnətsux*, *prutsebkə*, *kondukdr*, *strelošnik*, *rasbisanjə*, *sva-*

⁴⁰² Tylko o tkaninie na umundurowanie.

⁴⁰³ Tylko o paczce nadawanej na pocztę.

⁴⁰⁴ Tylko o służbie wojskowej.

⁴⁰⁵ Tylko o lekach w płynie.

⁴⁰⁶ Tylko o dzwonku na stacji kolejowej albo w szkole.

⁴⁰⁷ Co ciekawe, rosyjskie źródło tej postaci, rzeczownik *еффеѳтор*, jest pożyczką z niemieckiego: *Gefreite*.

nog, svisdok, basadkə), z leczeniem szpitalnym (*slabasılñər, berevjaskə, lekār-stvə, sidelgə, nosilgə, gradusnik, oberatsjə, kalad*), a także słownictwo dotyczące administracji wojskowej (*proverkə, beləbilednə, odbuskə, nasnačenjə, slušbə, staršə pisar*).

W 1915 r. w Samarze wydano dekret zakazujący używania języka niemieckiego w sferze publicznej (pod groźbą kary 3 tys. rubli lub nawet 3 miesiące więzienia). Usiłując przestrzegać prawa, lepiej wykształceni mieszkańcy byłych kolonii niemieckich starali się porozumiewać po rosyjsku. Jednocześnie nauczyciele wiejscy narzekali na niezdolność niemieckich uczniów do opanowania rosyjskiego. W odniesieniu do tego wczesnego okresu nie można jeszcze mówić o rusyfikacji języka Niemców rosyjskich, rusyfikacja była w pierwszej kolejności kwestią przynależności do wyższej klasy społecznej. Jako pierwsza na język rosyjski przechodziła niemiecka inteligencja (Rosenberg 2001: 28–29).

W czasie I wojny światowej bardziej aktywni stali się też pracownicy biur i urzędów wiejskich, z którymi wcześniej chłop-kolonista stykał się raczej sporadycznie. Sprzyjało to wprowadzaniu wielu rosyjskich wyrazów i wyrażeń do mowy niemieckich chłopów (Шиллер 1929: 69). Ilustrujemy to zjawisko, przytaczając – za F. Schillerem – fragment przemówienia nasyconego rusycyzmami, które wygłosił starosta byłej kolonii nadwożańskiej do jej mieszkańców, zgromadzonych na wiejskim zebraniu w 1916 r.:

[...] ir laid! haid is'n *brigas* kum fum *voinskrnačalnik* un *ogrug*, dass di *belebilednikər* uf's *gomisjə* missə, im *brigas* is's a g'sād, dass's vexər *semēnə boləšenjə* ke fr̥gnsdixuŋ mē gid, dr *segreder* lēsd aix jets'n *sbisog* runnər, ver als drbai is; *morjə* missə dann di forg'lēsno uf's *sdansjə* un fun do ins *ujesd* fārə: Essə un *obmundirovanjə* gr̥id'r eršd vān'r ins *časd* kumd, un do roud ix aix, *broviand* un di nedixšt adjošəmitz'nemmə; van'r fum *gomisjə* ivərnomm said, gēd'r uf'n berəsılñə punkt un fun dort ins *časd*; ix bid aix ir laid, dr *načalstvə* im tsux šēn tsə g'horxə. Vu ke arvaidr mē in dr fomiljə blaibt, kr̥in di kinŋə *bosobjə*. šraib'r, lesd d'r *sbisok* for! (Шиллер 1929: 69).

Do rozszerzania się wpływów rosyjskich u schyłku omawianego okresu przyczynili się także niemieccy uciekinierzy wojenni deportowani z Wołynia na Powołże (zob. o nich: Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 107–110). Nauczyli oni miejscowych kolonistów sztuki pędzenia samogonu, co skutkowało nawiązaniem ściślejszych kontaktów między Niemcami a miejscową ludnością rosyjską. Wówczas też sformowała się na Powołżu grupa spekulantów wojennych, którzy również stali się rozsądnikiem rusycyzmów w koloniach nadwożańskich. Dostarczali niemiecki tytoń, mąkę, masło i towary przemysłowe niedostępne na wsi. To za ich sprawą w mowie kolonistów pojawiły się takie wyrazy rosyjskie, jak: *зажигалка* 'zapalniczka', *бензинка* 'urządzenie grzewcze na benzynę', *товар* 'towar', *бечевка* 'sznur, linka', *лавка* 'sklep', *рубашка*

‘koszula’, *обыск* ‘przeszukanie’, *зайчиком*⁴⁰⁸ ‘bez biletu, na gapę’ i in. Liczne rusycyzmy występowały również w mowie kolonistów-maruderów, por. wypowiedź jednego z nich skierowaną do kolegi (na przystani w Saratowie): „*Vod kum, do is dr brisdan; sai’n bisja vosdra, dass mr’s braxod basbeja*” (Шиллер 1929: 68–69).

Mimo że w swojej masie koloniści niemieccy w Rosji pozostawiali monolingwalni, to – zdaniem badaczy usiłujących odtworzyć dziś etapy rozwoju bilingwizmu na podstawie „biografii językowej” pokoleń – zjawisko dwujęzyczności indywidualnej obserwowano wśród nich już w 2. połowie XIX w. (Москалюк 2002: 18). Od ostatniego dziesięciolecia XIX w. występowała u części Niemców dyglosja, której towarzyszył powoli rozwijający się bilingwizm tzw. subordynatywny, sprowadzający się do zdecydowanej dominacji ojczystego niemieckiego nad znacznie słabiej opanowanym obcym rosyjskim (Москалюк 2002: 10; Чеботарева 2006: 879). Pożyczki z rosyjskiego adaptowano pod względem fonetycznym i gramatycznym, zdarzały się też pewne przesunięcia semantyczne, jednocześnie jednak stare przedmioty zachowywały swoje dawne nazwy (Москалюк 1979: 55). Z wolna postępujący bilingwizm, coraz lepsze opanowywanie rosyjskiego przez najbardziej aktywną grupę Niemców prowadziło do słabszego adaptowania fonetycznego zapożyczeń, które z upływem czasu zaczęły bardziej przypominać prototypy, por.: *banke, pr’an’iki, bor’schtsch, piraschki* (Москалюк, Москалюк 2013: 192). Rusycyzmy niezasymilowane pod względem fonetycznym bez przeszkód funkcjonowały w dialektach niemieckich w późniejszym okresie, kiedy ich użytkownicy znali już rosyjski (Панкрац 1968: 24). Udział blisko 100 tys. kolonistów w I wojnie światowej oraz przemiany porewolucyjne doprowadziły do napływu wielu nowych rusycyzmów. Szacuje się, że krótkim okresie 1914–1918 weszło do obiegu 700 jednostek wcześniej nienotowanych (Rosenberg 2001: 27).

Jednakże – mimo polityki rusyfikacyjnej prowadzonej przez rząd carski przez kilka dziesięcioleci – ogół ludności niemieckiej, zwłaszcza tej mieszkającej na wsiach, posiadał zaledwie elementarną znajomość języka rosyjskiego. Przeważnie Niemcy znali to, czego nauczono ich w szkole, oraz dysponowali określonym zapasem wyrazów niezbędnych do nazywania realiów rosyjskich i do ciągle raczej skąpych kontaktów z sąsiadami rosyjskimi (Небайкина 2005: 71). Rosyjski – szczególnie w swej standardowej formie – pozostał jeszcze długo językiem elity społeczności Niemców nadwołżańskich z wykształceniem wyższym. W miarę sprawne władanie nim było przede wszystkim kwestią przynależności do tej bardzo wąskiej warstwy społecznej (Dubinin 2011: 86). W mowie jej przedstawicieli dochodziło do przełączania kodów, posługiwania się językiem rosyjskim z widocznymi naleciałościami niemieckimi. Wśród wykształconych Niemców

⁴⁰⁸ Prawdopodobnie *есть зайчиком*.

ruszczyzna cieszyła się dużym prestiżem. Co się zaś tyczy mowy niemieckich społeczności wiejskich, to zdarzały się w niej zniemczone rusycyzmy, np. *strastje* ‘pozdrawiam, dzień dobry’, *basachalesta* ‘proszę’⁴⁰⁹ (Rosenberg 2001: 29).

Mniejszość niemiecka posiadała najniższe umiejętności posługiwania się językiem rosyjskim w całym Imperium Rosyjskim (Dubinin 2011: 85–86).

4.3. Region Morza Czarnego

W regionie Morza Czarnego niemieccy koloniści pojawili się później niż nad Wołgą. Pierwsi z nich, w tym menonici, osiedlali się tam w latach 90. XVIII w., kolejni przybywali w pierwszym dwudziestoleciu XIX w. (za panowania Aleksandra I). Zazwyczaj byli to zamożni i doświadczeni gospodarze (Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 40–44). Początkowo oni także – zgodnie z wcześniejszymi rozporządzeniami Katarzyny II – żyli w enklawach ściśle odizolowanych od innojęzycznego otoczenia, z którym kontaktowali się od przypadku do przypadku, głównie w kwestiach gospodarczych⁴¹⁰ (Баумгертнер 2009: 6). Do ich dialektów przenikały pewne rusycyzmy słownikowe związane z prowadzeniem gospodarstwa, np. w koloniach Alexanderhilf i Neuburg położonych w obwodzie odeskim używano rosyjskich rzeczowników *сруб* ‘zrąb’, *плотник* ‘cieśla’, *самовар* ‘samowar’. Trafiły one do mowy Niemców z języka cieśli, których koloniści sprowadzali z Penzy⁴¹¹ i zatrudniali przy budowie swoich drewnianych domów (Чеботарева 2006: 878). Zdaniem W. Żyrmunskiego oddziaływanie języka rosyjskiego na leksykę dialektów niemieckich było silniejsze na niebogatym Powołżu niż wśród Niemców czarnomorskich, zdecydowanie przewyższających swoich rosyjskich sąsiadów nie tylko pod względem zamożności, ale i pod względem – najogólniej mówiąc – cywilizacyjnym (Жирмунский 1933: 99).

Wiadomo, że w czasie wojny 1812 r. pewna część niemieckich kolonistów południa Rosji już przywykła do nowego miejsca zamieszkania, większość z nich jednak nie zdołała jeszcze wrosnąć w nowe otoczenie i – co najistotniejsze: „Прежде всего, они совершенно не знали русского языка”⁴¹² (Штах 1916: 70). Podstawowym problemem opóźniającym integrację był ich stosunek do języka rosyjskiego. Początkowo koloniści uważali za wystarczające swoje ograniczone kontakty z sąsiadami i zatrudnianymi parobkami i nie zamierzali wprowadzać

⁴⁰⁹ W źródle omyłkowo: ‘dziękuję’.

⁴¹⁰ Trzeba też pamiętać, że na południu Rosji koloniści niemieccy długo w ogóle nie mieli styczności z ludnością rosyjską, bo jej tam nie było. Kontakt z mieszkańcami miast też był początkowo słaby (Штах 1916: 97–98).

⁴¹¹ Duże miasto w Rosji (nad dopływem Wołgi).

⁴¹² „Przed wszystkim zupełnie nie znali języka rosyjskiego”.

lekcji rosyjskiego do szkół⁴¹³. Pierwsza próba zmiany tego stanu, podjęta przez władze w 1839 r., była nieudana. Niemcy nie chcieli łożyć na utrzymanie nauczycieli rosyjskiego, obawiali się też oddziaływania obcej kultury. Domagali się pedagogów pochodzących ze środowiska kolonistów, takich jednak brakowało (Плесская 2005: 117–118).

Atmosfera zaczęła się zmieniać w latach 60. XIX stulecia⁴¹⁴. W roku 1866 – zgodnie z oczekiwaniami kolonistów regionu Morza Czarnego – oficjalnie wprowadzono do placówek niemieckich lekcje języka rosyjskiego. Nie rozwiązało to jednak problemu, nadal bowiem rodzimych użytkowników rosyjskiego nie dopuszczano do nauczania, Niemców zaś dostatecznie nim władających było bardzo mało. Sytuacja zaostrzyła się po roku 1874, kiedy to koloniści zaczęli otrzymywać powołania do rosyjskiego wojska i znajomość języka państwowego przez młodzież męską stała się niezbędna. Mimo to w ogromnej większości szkół rosyjskiego nadal uczył *kister* (zakrystian), zatem poziom nauczania ciągle był niski (Плесская 2005: 119). Nie dziwi więc, że jeszcze w roku 1884, czyli po upływie kilkunastu lat od wcielenia w życie reform nakazujących posługiwanie się językiem państwowym, np. mieszkańcy kolonii niemieckich w okolicach Mariupola nie znali rosyjskiego, władali nim (ale słabo) tylko koloniści „najbardziej w świecie bywali”. Nawet administracja miejscowa w obiegu wewnętrznym posługiwała się dokumentami w języku niemieckim (Шлейхер 1992: 63). Po wprowadzeniu obowiązku służby wojskowej dla byłych kolonistów niemieckich (na mocy reformy Aleksandra II) menonici, którzy ze względów religijnych nie mogli posługiwać się bronią, od 1880 r. odbywali służbę zastępczą w specjalnych jednostkach leśnych⁴¹⁵. W lasach służyło corocznie około tysiąca żołnierzy-mennonitów. Nadzorowali ich Rosjanie. Owa służba leśna stała się źródłem wielu rusycyzmów przenoszonych do dialektów kolonistów-mennonitów. Częściowo były to jednostki należące do specyficznego żargonu, częściowo zaś – inna leksyka, por.: *trambujən* ‘ubijać i wyrównywać powierzchnię’, ros. *трамбовать*, *korčujən* ‘karczować’, ros. *корчевать*, *starši* ‘nadzorca’, ros. *старший* (Quiring 1928: 116–117).

⁴¹³ Odnotujemy, że wśród Niemców spotykało się też osoby pozytywnie nastawione do nauczania języka rosyjskiego. Na przykład rektor uniwersytetu w Charkowie już w początkach XIX w. zabiegał o nauczycieli rosyjskiego wywodzących się z „великороссиян [...] дабы учащиеся не навывкли к неправильному произношению российского языка” („Wielkorosjan [...], żeby uczący się nie przywykli do niepoprawnej wymowy rosyjskiej”) (Солодова 2005: 128).

⁴¹⁴ Jednocześnie od lat 60. XIX w. społeczeństwo rosyjskie zaczęło krytykować niemiecki izolacjonizm. Domagano się zrusyfikowania kolonistów, obwiniano ich o brak chęci opanowania języka państwowego, brak szacunku do kultury rosyjskiej (po niemal 100 latach spędzonych w Rosji) (Плесская 2005: 119).

⁴¹⁵ Zlikwidowano owe jednostki w roku 1917.

Dysponujemy opisem dialektu menonickiej kolonii Chortyca (i wydzielonych z niej kolonii córek) usytuowanej na wyspie leżącej na Dnieprze w okolicach Zaporozża, którą w 1789 r. założyli przybysze z Prus Zachodnich. Obserwacje poczynione przez autora tego opisu, J. Quiringa, dotyczą stanu dialektu w XIX w. i na początku XX w. Według badacza chociaż mieszkańcy Chortycy spędzili już wówczas w Rosji niemal 150 lat, to wpływ języka rosyjskiego na ich dialekt był stosunkowo niewielki. J. Quiring zauważył, że w opisywanym okresie kontakty między kolonistami a ludnością rosyjską na południu Rosji były już dość intensywne, osady niemieckie leżały często w pobliżu wiosek rosyjskich, z których przed I wojną światową prawie każdy kolonista ściągał co najmniej jednego parobka do pracy w swoim gospodarstwie. Mimo to oddziaływanie języka rosyjskiego było tu znacznie słabsze niż w starych koloniach niemieckich nad Wołgą (Quiring 1928: 108–109). Może to dziwić także z tego powodu, że już w roku 1842 na tym obszarze zaczęła działać chortycka szkoła centralna, której celem zasadniczym było przygotowanie (z grona kolonistów) nauczycieli ze znajomością rosyjskiego dla miejscowych szkół niemieckich. W 1864 r. lekcje prowadziło 11 absolwentów tej placówki. Od roku 1876 program obowiązkowy obejmował m.in. naukę niemieckiego i rosyjskiego, a także przedmiot historia Rosji. W roku 1881 w szkołach niemieckich pracowało 32 nauczycieli wykształconych w Chortycy (Плесская 2006: 704). Owa słaba znajomość rosyjskiego (słabsza niż na Powołżu) stwierdzona przez J. Quiringa, jest zagadkowa także dlatego, że menonici byli już osłuchani ze słowiańszczyzną, z Prus Zachodnich bowiem przywieźli do Rosji wiele pożyczek z polskiego, m.in. *baulj* ‘balia’, *klōtkə* ‘klatka’, *koda* ‘kołdra’, *kruškə* ‘gruszka’, *podwodən* ‘podwoda’, *tsuk* ‘suka’ (Quiring 1928: 106–107). Prawdopodobnie słabsze niż na Powołżu opanowanie rosyjskiego wynikało – o czym już wspomnieliśmy wyżej – ze zbyt dużych różnic w stylu życia między zamożnymi niemieckimi kolonistami południa Rosji a ich z reguły znacznie uboższym słowiańskim otoczeniem (Жирмунский 1933: 99). Niski był też poziom nauczania rosyjskiego, np. pod koniec XIX w. w guberni besarabskiej zatrudniano bardzo mało rosyjskich nauczycieli. Niemcy byli im niechętni, ponieważ nie władali oni niemieckim, sami zaś Rosjanie źle się czuli w niemieckich koloniach i porzucali je przy pierwszej sposobności (Черказьянова 2009: 45).

Jak wynika z analizy materiałów zgromadzonych przez J. Quiringa, wiele pożyczek z rosyjskiego⁴¹⁶ używanych przez niemieckich kolonistów w osadzie Chortyca (i w koloniach córkach) dotyczy życia w środowisku wiejskim (Quiring 1928: 109), są to m.in.: *xomut* ‘chomąto’, ros. *хомут* (s. 109), *kowil* ‘ostnica (roślina)’, ros. *ковыль*, *serei* ‘stodoła’, ros. *сараи*, *šabaun* ‘czaban, pasterz owiec’,

⁴¹⁶ Jako rusycyzmy traktujemy także te wyrazy obcego pochodzenia (często o genezie orientalnej), które trafiły do dialektów niemieckich przez medium rosyjskie.

ros. *чабан*, *šornik* ‘rymarz (wytwarzający uprząż konną)’, ros. *шорник* (s. 110), *tarantas* ‘tarantas, czterokołowy pojazd zaprzęgowy’, ros. *таpантас*, *bərštaund* ‘basztan, pole arbuzowe’, ros. *баитан* (s. 110), *kūta* ‘chutor, samotne gospodarstwo’, ros. *хитоп* (s. 113), *zimlin* ‘ziemianka (schronienie wykopane w ziemi)’, ros. *землянка* (s. 114). Często notowano też rosyjskie nazwy żywności, m.in.: *arbüz*, ros. *арбуз*, *bokłāžan* ‘bakłażan’, ros. *баклажан*, *borš* ‘barszcz’, ros. *борщ*, *bulkə* ‘bochenek’, ros. *булка*, *kislota* ‘kwas, kwaśność’, ros. *кислота*, *kolodets* ‘galareta’, ros. *холодец*, *paskə* ‘pascha, potrawa wielkanocna’, ros. *пасха*, *pranik* ‘piernik’, ros. *пряник*, *salə* ‘słonina’, ros. *сало*, *sejanka* ‘gatunek mąki’, ros. *сеянка*, *šesnik* ‘czosnek’, ros. *чеснок*, *wreniki* ‘pierogi’, ros. *вареники*, *wren* ‘konfitura’, ros. *варенье* (s. 110). Niemieccy mieszkańcy Chortycy pożyczali z rosyjskiego także nazwy sprzętów domowych, np. *duchofska* ‘piekarnik’, ros. *духовка* (s. 110), *raška* ‘cebrzyk do mycia’, ros. *ряжка*, *semowōa* ‘samowar’, ros. *самовар*, *tobretkə* ‘taboret’, ros. *табуретка* (s. 111), znali rosyjskie nazwy odzieży, np. *bəšlik* ‘kaptur’, ros. *баилык*, *xalat* ‘kapota, okrycie wierzchnie przypominające płaszcz’, ros. *халат*, *lapkə* ‘łapcie’, ros. *лапти*, *pojaus* ‘pas’, ros. *пояс*, *šarf* ‘szal’, ros. *шарф*, *səmarkəpels* ‘kaftan’, ros. *чумарка*, *šinel* ‘szynel, płaszcz wojskowy’, ros. *шинель* (s. 111), nazwy krewnych i powinowatych: *pləmenik* ‘siostrzeniec’, ros. *племянник*, *swaut* ‘swat’, ros. *сват*⁴¹⁷ (s. 111), nazwy zawodów i funkcji, np. *dəsatnik* ‘pomocnik sołtysa’, ros. *десятник*, *izwošik* ‘woźnica’, ros. *извозчик*, *nosilšik* ‘tragarz’, ros. *носильщик*, *prəkaušik* ‘rządca’, ros. *приказчик*, *sotskə* ‘komendant pododdziału’, ros. *сотский* (s. 111), *kusorkə* ‘akuszerka’, ros. *акушерка*, *lauwašnik* ‘sprzedawca’, ros. *лавочник* (s. 113), *storož* ‘stróż’, ros. *сторож* (s. 114), nazwy miar, np. *četwat* ‘jednostka objętości, ¼ wiadra’, ros. *четверть*, *šiwerka* ‘½ litra’⁴¹⁸, ros. *четвертка*, nazwy chorób: *zolutuxa* ‘skrofuły’, ros. *золотуха*, *swinka* ‘świnka’, ros. *свинка* (s. 111).

Z innych rusycyzmów J. Quiring zanotował m.in.: *baraban* ‘bęben’, ros. *барабан*, *husət* ‘gęsiego’, ros. *гусем* (s. 109), *bolnitsə* ‘szpital’, ros. *больница*, *knaut* ‘lina’, ros. *канат*, *kir* ‘kilof’, ros. *кирка* (s. 110), *ban* ‘bania (łaźnia)’, ros. *баня* (s. 112), *duxī* ‘perfumy’, ros. *духи*, *hupka* ‘gąbka’, ros. *губка*, *kuxnə* ‘kuchnia’, ros. *кухня*, *kwaus* ‘kwas’, ros. *квас*, *moškə* ‘meszka, drobne muszki’, ros. *мошка*, *molodets* ‘zuch’, ros. *молodeц*, *pör* ‘pop’, ros. *пон*, *popəros* ‘papieros’, ros. *папироса* (s. 113), *poselkə* ‘przesyłka, paczka’, ros. *посылка*, *prijom* ‘przyjęcie do wojska’, ros. *приём*, *sklad* ‘magazyn’, ros. *склад*, *sutkə* ‘doba’, ros. *сутки*, *šerinkə* ‘rozporek’, ros. *ширинка*, *šot* ‘liczydło’, ros. *счёты*, *terkaun* ‘karaluch’, ros. *таpакан*, *trupkə* ‘fajka’, ros. *тpубка*, *šəmodaun* ‘walizka’, ros. *чемодан* (s. 114).

⁴¹⁷ J. Quiring umieścił tu także pożyczki z ukraińskiego: *bautka* ‘ojciec’, ukr. *бати́ко*, oraz *did* ‘dziadek’, ukr. *дід*. Wcześniej, na s. 109, podał ukrainizm *buhor* ‘pagórek’, ukr. *бу́гор*.

⁴¹⁸ W innych źródłach: ‘paczka o wadze ¼ funta’.

Znaczna część przedstawionej tu leksyki to słownictwo realioznawcze, nie mające ekwiwalentów systemowych w języku niemieckim (np. *bərštaund*, *paskə*, *səmarkəpels*), zapożyczanie było więc w pełni uzasadnione. Ścisłych niemieckich odpowiedników nie miały też niektóre czasowniki rosyjskie⁴¹⁹, zatem koloniści uciekali się do pożyczek, np. *borotsən* ‘siłować się’, ros. *бороться*, *huleiən* ‘spacerować, zabawić gdzieś jakiś czas’, ros. *гулять*⁴²⁰ czy też *məšeian* ‘przeszkadzać’, ros. *мешать*⁴²¹. Jak jednak podkreśla J. Quiring, do dialektu Chortycy przenikały także inne wyrazy rosyjskie, mimo że dostępne były zarówno ich odpowiedniki dolnoniemieckie, jak i ewentualne zapożyczenia z wysokoniemieckiego, np. *bolnitsə* (‘szpital’, ros. *больница*) – niem. *krankənhüs*, *pojaus* (‘pas’, ros. *пояс*) – niem. *jirtəl*, *salo* (‘słonina’, ros. *сало*) – niem. *špak*, *trupka* (‘fajka’, ros. *трубка*) – niem. *pip*. Niektóre wyrazy zapożyczone znane były jedynie pewnej części użytkowników dialektu, m.in. używany w środowisku uczniowskim rzeczownik *černovik* ‘brudnopis’ (Quiring 1928: 114–116).

W pożyczkach dochodziło do zamiany niektórych dźwięków, np. na miejscu ros. *a* pojawiał się dyftong *au* (*laufka*, *tərkaun*, *šəmedaun*), samogłoski w sylabach końcowych ulegały redukcji (*батько* – *bautkə*, *будка* – *butkə*, *духовка* – *duxofkə*), owe końcowe sylaby nierzadko w ogóle odpadały (*баня* – *ban*, *курка* – *kir*, *землянка* – *zimlin*), zamiast *šč* wymawiano *š* (*борщ* – *borš*), zamiast *zč* – *š* (*извозчик* – *izwošik*) (Quiring 1928: 117–118).

Część pożyczek tak silnie zaadaptowała się do systemu dialektalnego, że wręcz trudno je zidentyfikować poza kontekstem⁴²², np. *serei*, *šabaun*, *bərštaund*, *küta*, *zimlin*, *šesnik*, *wren*, *lapkə*, *səmarkəpels*, *prəkaušik*, *kusorkə*, *lauwašnik*, *čətwat*, *šiwerka*, *knaut*, *kir*, *kwaus*, *terkaun*. To najprawdopodobniej zapożyczenia najwcześniejsze, pochodzące z okresu, kiedy koloniści niemieccy byli monolingwalni. Jednak w zaprezentowanym materiale są też rusycyzmy w postaci niemal niezmienionej, łatwo dające się wyodrębnić, np. *starši*, *šornik*, *kislota*, *pranik*, *sejanka*, *duhofka*, *xalat*, *bolnitsə*, *molodets*, *prijom* czy – z niemieckim morfem bezokolicznika – *korčujən*. Niektóre z nich prawdopodobnie były znane nawet w postaci pisanej, o czym może świadczyć zachowanie nieakcentowanego *o*, por.: *kislota*, *bolnitsə*, *molodets*. Są to raczej rusycyzmy późniejsze, pochodzące z okresu, kiedy rozwijał się bilingwizm indywidualny (por. o tej zależności:

⁴¹⁹ Zapożyczone czasowniki rosyjskie to bezokoliczniki, do których dodano niemiecki morfem bezokolicznika, np. *kateiən* – *кататься* (Quiring 1928: 109–110).

⁴²⁰ Pierwotnie w użyciu było tylko: *hulei doxu bleib*, spacerować och etwas (‘pospaceruj jeszcze trochę’), z czasem przyjęło się po prostu w znac. ‘spacerować’. Mówiło się: *wel wi huleiən yqnən*.

⁴²¹ Oznacza dokładniej: ‘podczas majstrowania, krzątania się być ograniczanym przez osoby lub przedmioty’, np. *de nooyəl məšeit dōa* (gwóźdź przeszkadza).

⁴²² Silna adaptacja charakteryzowała też najwcześniejsze pożyczki słowiańskie, z polskiego, por.: *baulj* ‘balia’, *koda* ‘koldra’, *tsuk* ‘suka’.

Панкрац 1968: 24; Москалюк, Москалюк 2013: 192). Uważa się, że język rosyjski (a także ukraiński) miał wyłącznie wpływ leksykalny na dialekt szwabski używany w regionie Morza Czarnego. Tak było m.in. w kolonii Lustdorf pod Odessą (Bond 1978: 61).

Pod koniec XIX w. przeprowadzono kontrolę niemieckich szkół w guberni jekatierinosławskiej. Inspektor, bardzo niezadowolony ze stanu placówek, narzekał na dopiero rozpoczynającego naukę 7-letniego chłopca za to, że ten nie wiedział, jak brzmi *Kopf* po rosyjsku. Inspektor odebrał to jako brak chęci Niemców do uczenia się rosyjskiego i natychmiast spytał wystraszone dziecko, jak nazywa się car. Chłopiec, nie zrozumiałwszy pytania, milczał, co rozeźlonemu inspektorowi skwitował złośliwym okrzykiem: „Небось, Бисмарка знают!”⁴²³ (Плесская 2013: 318).

Spis powszechny (1897) wykazał, że znajomość języka rosyjskiego wśród ludności niemieckiej osiągnęła najwyższy stopień w guberni taurydzkiej. Na 100 Niemców sztukę czytania i pisania posiadało 68,36 osób, w tym po rosyjsku – 46,06 (Черказьнова 2009: 46). Niemcy krymscy pod koniec XIX w. – jak informuje W. Mierkurjewa – „прекрасно владели русским языком”⁴²⁴, znali nawet takie specyficzne słówka, jak *магарыч* ‘litkup’⁴²⁵ (Меркурьева 2016: 194).

Przypomnijmy w tym miejscu (zob. wyżej: 4.2.), że w roku 1901 na skargę dotyczącą absolutnej nieznajomości rosyjskiego przez rekrutów wywodzących się z kolonistów niemieckich⁴²⁶ gubernator jekatierinosławski odpowiedział stanowczo, że: „данное замечание ни в какой мере не относится к колонистам вверенной ему территории [...]”⁴²⁷ (Дёнингхаус 2015: 59).

Przerwę w przymusowej rusyfikacji, która nastąpiła w latach 1905–1911, ludność niemiecka wykorzystała do obrony języka i kultury ojczystej. Niemcy wyjaśniali na łamach swojej prasy, że – będąc obywatelami Rosji – starają się opanować język rosyjski, aby dobrze się czuć w nowej ojczyźnie, ale chcą też „сохранить родной язык и чувство принадлежности к народу, достигшему высочайшего уровня культуры”⁴²⁸ (Плесская 2013: 321).

Po wybuchu I wojny światowej – w obawie przed agitacją progermańską – m.in. w guberniach odeskiej i taurydzkiej zabroniono używania języka niemieckiego również w kościołach. Zakaz objął także wygłaszanie kazań po

⁴²³ „Zapewne Bismarcka znają!”.

⁴²⁴ „Wspaniale władali językiem rosyjskim”.

⁴²⁵ ‘Poczęstunek wódką po pomyślnym załatwieniu sprawy, zwykle kupna/sprzedaży’.

⁴²⁶ „о полном незнании русского языка новобранцами”.

⁴²⁷ „dana uwaga w żadnym wypadku nie odnosi się do kolonistów z powierzonego mu terytorium”.

⁴²⁸ „zachować język ojczysty i poczucie przynależności do narodu, który osiągnął najwyższy poziom kultury”.

niemiecku. Władze kościelne zabiegały o uchylene rozporządzenia ze względu na brak odpowiedniej rosyjskiej terminologii oraz ze względu na to, że „старые проповедники плохо владеют русским языком”⁴²⁹. W tym okresie zwalniano też nauczycieli ze szkół niemieckich z powodu złej znajomości języka rosyjskiego (Черказянова 2000: 76–79).

4.4. Zakaukazie

Kolonie niemieckie zakładano tu późno, większość z nich powstała dopiero około połowy XIX w. Jak podaje S. Ziejnałowa, początkowo koloniści niemieccy w Azerbejdżanie nie znali rosyjskiego (i azerbejdżańskiego), ponieważ w swoich koloniach byli ściśle odizolowani od obcojęzycznego otoczenia (Зейналова 2002: 133). Owo zamknięcie się Niemców we własnym kręgu niepokoiło ich pastora I. J. Stubera, który już w 1. połowie XIX w. proponował wprowadzenie lekcji rosyjskiego do szkół parafialnych (Абдуллаев, Сеидов, Вердиева 2019: 18). W 2. połowie XIX w. znajomość rosyjskiego stała się niezbędna choćby po to, by koloniści mogli wywozić swoje produkty do okolicznych miast⁴³⁰ (Гумбатова 2005: 77). Z upływem czasu, w miarę rozwoju gospodarczego i nawiązywania relacji handlowo-przemysłowych z różnymi regionami Imperium Rosyjskiego, Niemcy zakaukascy zaczęli przejawiać zainteresowanie nauką języka rosyjskiego (a także azerbejdżańskiego).

W roku 1880 wprowadzono rosyjski do miejscowych szkół parafialnych jako przedmiot obowiązkowy. Wymagano, by nauczyciele legitymowali się obywatelstwem Imperium Rosyjskiego (Зейналова 2002: 133; Гумбатова 2005: 81–82). Podobnie było w niemieckich koloniach na obszarze Gruzji. Tam także wzrost dobrobytu w 2. połowie XIX w. pobudził Niemców do myślenia o przyszłości. Już w 1869 r. dyskutowano o konieczności wprowadzenia rosyjskiego do szkół parafialnych. Jak stwierdził ówczesny wizytator szkolny, potrzeba opanowania języka państwowego „давно чувствуется самими колонистскими обществами”, zwłaszcza po reformie sądownictwa⁴³¹. W szkole w Tyflisie wybierano 1–2 chłopców z kolonii i nauczano ich rosyjskiego, by w przyszłości mogli zostać pisarzami wiejskimi. Wiadomo było, że koloniści „остаются до сих пор совершенно чужды знанию русского языка и затрудняются при сношении с полицией и военным начальством”⁴³² (Чернова-Дёке 2008: 59–60).

⁴²⁹ „starzy kaznodzieje słabo władają językiem rosyjskim”.

⁴³⁰ W Gruzji niemieckie kolonie leżały w odległości kilku wiorst od Tyflisu (dawna nazwa Tbilisi) i żyły z dostarczania do tego miasta produktów rolno-spożywczych (Канделаки 2021: 11–13).

⁴³¹ „od dawna jest odczuwana przez same społeczności kolonistów”.

⁴³² „znajomość języka rosyjskiego jest im dotąd całkowicie obca i miewają trudności w kontaktach z policją oraz z dowództwem wojskowym”.

Jak podkreślają badacze, kobiety w koloniach zakaukaskich nie garnęły się do nauki rosyjskiego, im bowiem znajomość języka państwowego nie była do niczego potrzebna. W 1886 r. w 7 koloniach zakaukaskich zakładano klasy edukacyjne, ale lekcje rosyjskiego mieli tylko chłopcy, którzy w dodatku „знали его плохо”⁴³³. Jednocześnie język społeczności lokalnej Niemcy rozumieli dobrze, bo był im bardziej potrzebny. Dane statystyczne pochodzące z 1887 r. wskazują, że spośród 735 Niemców zamieszkujących kolonię Jelenendorf język rosyjski znało 268 osób, spośród 437 zaś niemieckich mieszkańców kolonii Antenfeld władało nim 236 osób, natomiast po azerbejdżańsku wszyscy mówili nie gorzej niż w ojczystym niemieckim (Гумбатова 2005: 77–85). Koloniści niemieccy w Gruzji rosyjski (język administracji) znali słabiej niż języki lokalne, bardziej przydatne na co dzień⁴³⁴ (Чернова-Дёке 2008: 85).

W 1890 r. – zgodnie z rozporządzeniem władz – całe szkolnictwo podporządkowano rosyjskiemu Ministerstwu Oświaty Narodowej (Зейналова 2005: 168). Wskutek tego np. szkołę parafialną w miejscowości Jelenendorf przekształcono w dwuklasową zawodową z obowiązkowym nauczaniem wszystkich przedmiotów⁴³⁵ w języku rosyjskim. Po wizytacji przeprowadzonej w tej placówce w roku 1892 stwierdzono wysoki poziom nauczania wszystkich przedmiotów oprócz języka rosyjskiego (Зейналова 2002: 133). Dwa lata później wizytator zalecił nauczycielowi rosyjskiego częstsze prowadzenie konwersacji, ponieważ „у детей обнаруживается неумение пользоваться известными словами”⁴³⁶ (Вердиева 2009: 36). Mimo polityki rusyfikacyjnej nauczaniu Niemców rosyjskiego poświęcano zbyt mało uwagi. Koloniści znali ten język zbyt słabo, by móc się w nim komunikować, „а писать по-русски почти никто не умел”⁴³⁷ (Чернова-Дёке 2008: 108). W roku 1900 starsze pokolenie Niemców zamieszkujących kolonię Jelenendorf praktycznie nie znało rosyjskiego, młodsze zaś władało ruszczyzną potoczną (Гумбатова 2005: 98). Wskutek zmian wprowadzonych w 1906 r. w szkole w Jelenendorfie dzieci zaczynały zdobywanie wiedzy w języku ojczystym, stopniowo przechodząc do nauki rosyjskiego, tak, by po promowaniu do II oddziału mogły w miarę sprawnie mówić, czytać i pisać w języku państwowym. W oddziale III uczono już arytmetyki i innych przedmiotów po rosyjsku, w IV i V wszystkie przedmioty prowadzono po rosyjsku.

⁴³³ „znali go raczej słabo”.

⁴³⁴ „большая часть немцев недурно владеет туземными языками: грузинским и татарским” („większość Niemców nieźle włada miejscowymi językami: gruzińskim i tatarskim”).

⁴³⁵ Oprócz języka niemieckiego i religii.

⁴³⁶ „wśród dzieci dostrzega się brak umiejętności korzystania ze znanych wyrazów”.

⁴³⁷ „a pisać po rosyjsku prawie nikt nie umiał”.

Как видно, в немецкой школе был постепенный переход к обучению предметов на русском языке. Эти обследования свидетельствовали о высоком уровне подготовки учеников и должном обучении преподавателей⁴³⁸ (Зейналова 2002: 133).

Od roku 1893 w Jelenendorfie działało niemieckie stowarzyszenie kulturalno-oświatowe, które prenumerowało gazety niemieckie i rosyjskie. Świadczy to o władaniu językiem państwowym przez przynajmniej część jego członków (Зейналова 2005: 162). Wiadomo, że koloniści w swoich domach posługiwali się dialektem niemieckim, w którym zdarzały się naleciałości z języków kaukaskich i rosyjskiego. W odróżnieniu od mieszkańców kolonii Niemcy zamieszkujący zakaukaskie miasta⁴³⁹ częściej używali rosyjskiego w życiu codziennym. W ich środowisku rozwijał się bilingwizm lub trilingwizm (Зейналова 2010: 260). W miastach łatwiej też odstępowano od izolowania się od innojęzycznego otoczenia. Dziewczęta z kolonii niemieckich w miesiącach zimowych podejmowały pracę jako służące w domach mieszczańskich (Аyx 1995: 115), młode Niemki coraz częściej wychodziły za mąż za przedstawicieli innych narodowości (Чернова-Деке 2007: 129). Spis ludności wykazał, że w roku 1897 np. w powiecie jelizawietpolskim spośród 3086 Niemców czytać i pisać po rosyjsku potrafiło 895 osób (Зейналова 2005: 168). Do przełomu stuleci niemiecki pozostawał dla kolonistów Zakaukazia kodem podstawowym. Szacuje się, że około 1/3 z nich rozumiała rosyjski (Аyx 1995: 115).

Spis ludności przeprowadzony w 1913 r. ujawnił, że w ówczesnym Baku, liczącym 3274 mieszkańców pochodzenia niemieckiego, 2904 osoby (mężczyźni i kobiety) posługiwali się językiem rosyjskim (Зейналова 2014: 253).

W czasie I wojny światowej niemieccy poborowi z Azerbejdżanu służyli w armii rosyjskiej, np. z kolonii Jelenieno⁴⁴⁰ (Jelenendorf) przed rokiem 1916 trafiło do wojska 187 kolonistów. Ponadto w kolonii tej kwaterowały liczne oddziały rosyjskie. Sprzyjało to szerzeniu się znajomości języka rosyjskiego wśród miejscowych Niemców (Зейналова 2005: 168).

⁴³⁸ „Jak widać, w niemieckiej szkole stosowano stopniowe przechodzenie do nauczania przedmiotów w języku rosyjskim. Świadczy to o wysokim poziomie przygotowania uczniów i należących kompetencjach nauczycieli”.

⁴³⁹ Na przykład w Baku już w latach 70. XIX w. rozpoczęła działalność niemiecka Wspólnota Luterska (Вердиева 2009: 59). W gruzińskim Tyflisie pod koniec XIX w. Niemcy stanowili 2,8% mieszkańców (Чернова-Деке 2007: 129), w azerbejdżańskim Baku – 2,25% (Аyx 1995: 115).

⁴⁴⁰ Nazwa zmieniona na fali kampanii antyniemieckich prowadzonych w czasie I wojny światowej.

4.5. Wołyń

Na Wołyniu Niemcy pojawili się późno, dopiero w latach 30. XIX w., najliczniej przesiedlali się tam w okresie 1830–1870. Pochodzili głównie z Polski, a także – niewielka część – ze wschodnich dzielnic Niemiec. Już w roku 1936 zostali wysiedleni na Wschód, m.in. do obwodu kokczetawskiego (Киришнер 1984: 10; Лютова 1993: 45–47; Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2007: 46–48). Z powodu późnego osadnictwa region ten w zasadzie pozostał poza polem widzenia badaczy przedrewolucyjnych i jest bardzo słabo opisany w historiografii tego okresu (Костюк 2004: 343). Konstatacja ta dotyczy także stanu języka Niemców Wołynia, w szczególności zaś wczesnych wpływów rosyjskich.

Jeszcze podczas pobytu Niemców w Polsce i w pierwszym okresie po przeniesieniu się na Wołyń obserwowano wśród nich na ogół monolingwizm, ewentualnie indywidualny bilingwizm. O bilingwizmie grupowym nie mogło być mowy, proces zapożyczania był mało intensywny, dokonywał się tylko przez pośrednictwo nielicznych osób dwujęzycznych (Киришнер 1984: 11–12).

Do wczesnych pożyczek słowiańskich zalicza się przede wszystkim polonizmy przejęte w czasie zamieszkiwania w Polsce, m.in. *maline* (pol. *malina*), *polak*, *petšorke* (pol. *pieczarka*), *xotš* (pol. *choć*), a także pożyczki z ukraińskiego i – częściowo – rosyjskiego, które pojawiły się w dialektach Niemców wołyńskich po ich osiedleniu się na ziemi ukraińskiej i były notowane przed rewolucją październikową, por. m.in.: *borš* (ukr. *борщ*), *veronike* (ukr. *вареники*), *ukraine* (ukr. *Україна*), *volin 'jen* (ukr. *Волинь*), *rus* (ros. rzecz. *русский*), *ruš* (ros. przym. *русский*)⁴⁴¹ (Киришнер 1984: 16–17).

Chutory niemieckie na Wołyniu leżały w rozproszeniu wśród lasów, błot i bagnisk, co sprzyjało izolacji kolonistów i utrudniało kontrolę nad nimi⁴⁴². Do roku 1874 Niemcy wołyńscy nie byli objęci obowiązkiem służby wojskowej i nie mieli kontaktu z językiem rosyjskim. Nieznajomość ukraińskiego i rosyjskiego była wśród nich powszechna (Костюк 2007: 102–103). Zdaniem W. Nadolskiej niemieccy koloniści Wołynia wyróżniali się silnie rozwiniętą tożsamością narodową. Ich sposób życia miał wyraźny charakter ochronny przed lokalnymi wpływami religijnymi, obyczajowymi, językowymi. O asymilacji nie mogło być mowy (Надольская 2016: 29).

W latach 80. XIX w. zaczął się zmieniać stosunek władz państwowych do Niemców wołyńskich. Oskarżano ich o nienawiązywanie stosunków sąsiedzkich

⁴⁴¹ Te pierwsze pożyczki były trwałe, jeszcze w latach 80. XX w. stanowiły około 10% pożyczek słowiańskich w dialektach Niemców wołyńskich wysiedlonych do obwodu kokczetawskiego (Киришнер 1984: 17).

⁴⁴² W roku 1879 urzędnik carski odkrył w powiecie rówieńskim kilka szkół niemieckich, o których istnieniu nie wiedział, mimo że działały od 10 lat.

z okolicznym chłopstwem, o życie w izolacji i pozostawanie poza państwową kontrolą, mówiono o niechęci do uczenia się języka rosyjskiego i przyjmowania rosyjskiego obywatelstwa. W październiku 1887 r. wydano rozporządzenie podporządkowujące szkoły w niemieckich koloniach Wołynia ministerstwu oświaty, tym samym państwo przejęło kontrolę nad procesem nauczania i wychowania dzieci kolonistów niemieckich (Лютова 1993: 47; Костюк 1998: 36). Szkoły przekazywano ministerstwu, korzystając ze spisów miejscowej policji, ponieważ bez jej pomocy nie udałooby się zlokalizować wielu tzw. tajnych niemieckich szkół. Wskutek nacisku inspektorów udało się zakupić kilka rosyjskich podręczników do szkolnych bibliotek (Черказьянова 2009: 44). Należy dodać, że Niemcy wołyńscy wyrazili zgodę tylko na nauczanie języka rosyjskiego chłopców. Język ten stał się potrzebny młodzieży męskiej, ponieważ nie mogła już uniknąć służby wojskowej. Kobiety rosyjskiego nie uczono, uważano, że w koloniach nie jest im potrzebny. Gdy nauczyciele próbowali prowadzić lekcje rosyjskiego dla dziewczynek, spotykali się z protestami rodziców. Sprzeciw budziły też wszelkie próby rusyfikacji: rodzice zabraniali dzieciom mówienia po rosyjsku, nie puszczali ich do szkoły, nie kupowali podręczników, odmawiali łóżenia na utrzymanie szkół⁴⁴³ (Костюк 2007: 101–103). Masowe kontrole szkół niemieckich przeprowadzone na Wołyniu w roku 1889 wykazały, że:

Колонисты решительно не желали обучать детей по-русски, учителя не владели русским языком. Преподавание языка началось лишь в некоторых школах, но ни один из учеников не мог произнести ни слова по-русски⁴⁴⁴ (Черказьянова 2009: 44).

Wkrótce szkoły niemieckie pozamykano jako niereformowalne, około 10 lat później we wszystkich placówkach na Wołyniu lekcje prowadzono już po rosyjsku, jednakże: „Качество знаний языка было низким”⁴⁴⁵ (Черказьянова 2009: 45). W roku 1911 gubernator Wołynia stwierdził, że po 50 latach pobytu w Imperium Rosyjskim Niemcy pozostają odizolowani od ludności miejscowej, nie integrują się z nią. Nawet ci, którzy przyszli na świat na Wołyniu, pozostają

⁴⁴³ Inaczej było w niewielkich zbiorowościach Niemców Wołynia mieszkających w miastach i miasteczkach (u schyłku XIX w. stanowili oni zaledwie 0,86% wszystkich mieszczan). Ponad połowa z nich umiała czytać i pisać (55,5% wobec 37,6% Niemców z terenów wiejskich). Jeśli we wsiach wołyńskich większość Niemców posługiwała się językiem niemieckim, to w miastach – rosyjskim. Pod koniec XIX w. 62% mieszczan pochodzenia niemieckiego władało rosyjskim, niektórzy z nich mieli nawet wyższe wykształcenie, nierzadko zdobyte na rosyjskich uniwersytetach (Костюк 2014: 291–292).

⁴⁴⁴ „Kolonisci stanowczo nie życzyli sobie nauczania dzieci porozumiewania się po rosyjsku, nauczyciele nie władali językiem rosyjskim. Wykładanie rosyjskiego rozpoczęło tylko w niektórych szkołach, ale żaden uczeń nie był w stanie wypowiedzieć ani słowa po rosyjsku”.

⁴⁴⁵ „Stopień znajomości języka był niski”.

takimi samymi Niemcami, jak ich ojcowie i dziadkowie, którzy przed laty przybyli tu z Niemiec (Костюк 2007: 104).

T. Lutowa zauważyła, że najstarsze pokolenie Niemców wołyńskich osiadłych na Syberii, czyli ci, którzy przenieśli się z Wołynia w okresie 1912–1915, jeszcze pod koniec lat 80. XX w. słabo znało rosyjski (Лютова 1993: 50).

Jak wynika z relacji F. Schillera o Niemcach wołyńskich wysiedlonych na Powołże, w czasie I wojny światowej znajomość rosyjskiego wśród nich nieco się poprawiła, por.:

Новая струя заимствований открылась с приездом волинских колонистов-беженцев; сами по себе волынцы знали русский язык не лучше волжан, но они соприкасались с театром военных действий, затем проделали длинный путь через всю тогдашнюю Европейскую Россию [...] ⁴⁴⁶ (Шиллер 1929: 3).

4.6. Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azja Środkowa

Wskazane obszary to tereny późnego osadnictwa Niemców rosyjskich, skutek ruchów przesiedleńczych – głównie z kierunku Noworosji i Powołża – trwających głównie od końca XIX w. (zob. Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 49–55). Stopień znajomości języka rosyjskiego tych społeczności odzwierciedla raczej stan znany z ich poprzednich miejsc zamieszkania, stosunkowo bowiem krótki okres przebywania na nowych terenach nie mógł zmienić sytuacji w sposób zasadniczy.

Zauważono, że przedstawiciele mniejszości niemieckiej na przełomie XIX i XX stulecia zamieszkującej Kaukaz Północny słabo orientowali się w kwestiach prawno-administracyjnych ze względu na barierę językową (Плохотнюк 2001b: 97). O Niemcach Armawiru wiadomo, że pod koniec XIX w. „образование на русском языке было для них почти недоступно, во-первых, по причинам социального характера, а во-вторых, потому, что они не знали или очень плохо знали русский язык” ⁴⁴⁷ (Шнайдер, Ктиторов 2012: 200). Stwierdzono też, że Niemcy powyżej 35. roku życia, którzy zamieszkali w Armawirze, kształcili się jeszcze w szkołach Powołża w języku niemieckim i nie znali rosyjskiego, natomiast wśród młodzieży niemieckiej odsetek osób władających rosyjskim był już dość wysoki (Шнайдер, Ктиторов 2012: 204). We Wschodnim Kazachsta-

⁴⁴⁶ „Nowy strumień zapożyczeń popłynął wraz z przyjazdem wołyńskich kolonistów-uchodźców; sami z siebie Wołynianie znali język rosyjski nie lepiej niż Wołżanie, ale stykali się z teatrem wojennym, po czym przeszli długą drogę przez całą ówczesną europejską część Rosji [...]”.

⁴⁴⁷ „kształcenie w języku rosyjskim było dla nich prawie niedostępne, po pierwsze z przyczyn o charakterze społecznym, po drugie – dlatego, że nie znali języka rosyjskiego albo znali go słabo”.

nie do początków XX w. Niemców było mało, np. w Ust-Kamieńsku w połowie lat 60. XIX w. mieszkało tylko 6 luteranów; pod koniec stulecia ich liczba znacznie wzrosła. Wiadomo, że w początkach XX w. „Практически все колонисты, за редкими исключениями, не знали русского языка”⁴⁴⁸ (Бургапт 1999: 30). Spis ludności przeprowadzony w roku 1897 odzwierciedlił zaledwie początki historii Niemców w Kazachstanie, dopiero kolejne spisy (1920 i 1926) dostarczyły danych o znajomości języków. Wówczas 12,5% Niemców Kazachstanu umiało pisać i czytać po niemiecku i rosyjsku. Znacznie większy odsetek takich osób notowano w miastach, a także wśród mężczyzn (Бургапт 2002: 15).

Na Altaju (Syberia) niemieccy potomkowie kolonistów z Powołża i Ukrainy Południowej pojawili się na przełomie XIX i XX w.; w latach 1890–1909 zbudowali około 200 wiosek (Москалюк 2002: 10). Kiedy jeszcze działały szkoły niemieckie, większość Niemców na Syberii, szczególnie we wsiach, nie znała rosyjskiego lub znała go słabo (Смирнова 2009: 18). Ze względu na zamknięty charakter kolonii wykorzystywane w nich odmiany języka niemieckiego dobrze spełniały funkcję komunikatywną. W końcu XIX w. „Русский язык использовался спорадически и как коммуникативная форма оставался для большинства невостребованным”⁴⁴⁹ (Москалюк 2005: 188). Od roku 1906 szybko zwiększała się liczba niemieckich osad na Syberii (Малиновский, Резниченко 2007: 8). W Stepie Kułundyjskim (obwód orłowski) w początkach XX w. koloniści niemieccy żyli w kompletnej izolacji i, jak zauważyli ich innojęzyczni sąsiedzi, „между собой немцы говорят исключительно на своем языке и многие, в особенности женщины, по-русски совсем не знают”⁴⁵⁰. Wyjątek stanowili menonici, których część potrafiła posługiwać się rosyjskim (Нам 2000: 26). W powiecie omskim w roku 1900 otwarto szkoły ministerialne dla potomstwa osadników niemieckich. Niemcy te placówki bojkutowali, nie posyłali dzieci na lekcje rosyjskiego i arytmetyki prowadzone w pierwszej połowie dnia, natomiast frekwencja była 100-procentowa na odbywających się po południu zajęciach z języka niemieckiego i religii. W roku 1909 w powiecie akmołińskim Niemcy odmówili finansowania szkoły ministerialnej, sprzeciwiając się w ten sposób zatrudnieniu rosyjskiego nauczyciela (Черказьянова 2009: 48–49).

Mimo że w swej masie Niemcy pozostawali monolingwalni (ponad połowa kolonistów zupełnie nie mówiła po rosyjsku), to – zdaniem L. Moskaluk – indywiduálny bilingwizm pojawił się wśród nich już w 2. połowie XIX w. Prawdopodobnie stan ten utrzymał się po przesiedleniu na Syberię (Москалюк 2002:

⁴⁴⁸ „Практически все колонисты, за редкими исключениями, не знали русского языка”.

⁴⁴⁹ „Язык русский был использован спорадически и большинство не находило для него применения”.

⁴⁵⁰ „между собой немцы говорят исключительно на своем языке, в особенности женщины, по-русски совсем не знают”.

18–19; 2005: 188–189). Od ostatniego dziesięciolecia XIX w. do końca lat 30. i początku 40. XX w. w społeczności niemieckiej rozwijała się dyglosja z powoli postępującym bilingwizmem subordynatywnym (Москалюк 2002: 10). Od roku 1914 w niemieckich szkołach na Ałtaju nauczano języka rosyjskiego. Tuż po wybuchu I wojny światowej niemieckie gazety zostały zlikwidowane, w niemieckich szkołach zaczęto nauczać w języku rosyjskim (Москалюк 2005: 189). Mimo to w roku 1921 w syberyjskim powiecie sławgorodzkiem 60% Niemców nie rozumiało języka rosyjskiego, w rubcowskim – aż 78%. Znacznie większa ich liczba nie potrafiła w tym języku mówić, a tym bardziej pisać (Бруль 2000: 227).

W Turkiestanie⁴⁵¹ menonici – przesiedleńcy z Powołża i Noworosji (Иноятова 2021: 50–56), którzy zamieszkali pod koniec XIX w. w osadzie Ak-Meczet w okolicy Chiwy (Uzbekistan, Azja Środkowa) – „почти не знали русского языка”⁴⁵² (Геншке 2007: 174). Także Niemcy przybyli do Chiwy z guberni saratowskiej i taurydzkiej na przełomie XIX i XX w. nie przywiązywali żadnej wagi do skuteczności nauczania dzieci języka rosyjskiego i „так как здесь никто не говорил по-русски, фактически не знали государственного языка”⁴⁵³ (Иноятова 2007: 180). W Taszkencie, stolicy Uzbekistanu, pierwsza szkoła dla dzieci niemieckich ruszyła w 1866 r., natomiast w chłopskich koloniach luterzańskich szkoły pojawiły się dopiero w początkach XX w. Nauczano w nich po niemiecku, ale prowadzono też lekcje rosyjskiego. Język rosyjski wykładany na trzecim, ostatnim roku, umożliwiał przejście do szkoły rosyjskojęzycznej, co z kolei otwierało drogę do dalszej edukacji, zdobywanej już tylko po rosyjsku⁴⁵⁴. Spis powszechny z roku 1897 wykazał, że w powiecie tedżeńskim⁴⁵⁵ 193 Niemców potrafiło pisać i czytać, w tym 143 – też po rosyjsku. W obwodzie syrdaryjskim spośród 1196 Niemców 540 opanowało rosyjski (Иноятова 2009: 497–501). Z kolei o niemieckich mieszkańcach kolonii założonej w Dolinie Tałaskiej (dziś Kirgistan) wiadomo, że w roku 1912 znali już język uzbecki, ale rosyjskim prawie nie władali (Кнайэр 2020: 245).

⁴⁵¹ Turkiestan w 2. połowie XIX w. obejmował tereny dzisiejszego Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu i – częściowo – Kazachstanu, czyli niemal całą dzisiejszą Azję Środkową (Геншке 2007: 168). Niemcy osiedlali się tam od połowy XIX w., czyli od podbicia tych terenów przez Imperium Rosyjskie. Byli to głównie mieszkańcy guberni bałtyckich. W ostatniej ćwierci XIX w. rozpoczął się napływ niemieckiej ludności wiejskiej. Osiadała ona w sposób zwały, odtwarzając niejako kolonie, które wcześniej porzuciła (Иноятова 2021: 48).

⁴⁵² „prawie nie znali języka rosyjskiego”.

⁴⁵³ „ponieważ nikt tu nie mówił po rosyjsku, faktycznie nie znali języka państwowego”.

⁴⁵⁴ Inną sytuację obserwowano w koloniach menonickich Uzbekistanu. W tamtejszych szkołach wszystkie przedmioty prowadzono po niemiecku. Menonici unikali opieki państwa i względna autonomia pozwalała im utrzymywać placówki czysto niemieckie.

⁴⁵⁵ Dziś Turkmenistan.

* * *

Podsumujmy ten rozdział słowami badaczki rosyjskiej:

Оценивая результаты русификации по отношению к немцам, следует отметить, что степень ее влияния оказалась поверхностной. Это объясняется как своеобразием политики государства по отношению к немцам, так и позицией церкви и населения, которые последовательно отстаивали свои права на родной язык. До революции русский язык значительно расширил сферу применения в немецком обществе, но он не смог вытеснить родного языка немцев. Последний, хотя и в очень урезанном виде, сохранился в школе, кроме того, статус немецкого языка поддерживался за счет практики богослужения, немецкоязычной прессы, собственных издательств, а также контактов с Германией⁴⁵⁶ (Черказьянова 2009: 56–57).

Podsumowanie

Mniejszość niemiecka posiadała najniższe umiejętności posługiwania się rosyjskim w całym Imperium. Bilingwizm, zjawisko nieuniknione w społecznościach wysp językowych, długo nie występował u niemieckich kolonistów. Przybysze, zamknięci we własnym kręgu, do 1917 r. w większości pozostawali monolingwalni; od 2. połowy XIX w. obserwowano wśród nich bilingwizm indywidualny. W ciągu pierwszych stu lat nie próbowano ich rusyfikować. Z czasem Niemcy otwierali się z wolna na kontakty zewnętrzne, ujawniały się też luki w ich ojczystym zasobie słownikowym wymagające pilnego uzupełnienia, głównie na drodze zapożyczeń.

W **miastach** rosyjskich Niemcy należeli na ogół do elity (wojskowi, medycy, kupcy itp.), utrzymywali kontakty zewnętrzne i stykali się z językiem rosyjskim. Byli wykształceni, często kosmopolityczni, łatwo opanowywali język i wtapiali się w otoczenie. Nierzadko posyłali dzieci do szkół rosyjskich. Od końca XIX w. częściej zdarzały się małżeństwa mieszane, czasem w domach mówiło się po rosyjsku. Niemcy zajmowali też wysokie stanowiska (gubernator, komendant, naczelnik itp.), których piastowanie wymagało posługiwania się rosyjskim.

⁴⁵⁶ „Оцениая результаты русификации в отношении к немцам, следует подчеркнуть, что степень ее влияния оказалась поверхностной. Это объясняется как своеобразием политики государства по отношению к немцам, так и позицией церкви и населения, которые последовательно отстаивали свои права на родной язык. До революции русский язык значительно расширил сферу применения в немецком обществе, но он не смог вытеснить родного языка немцев. Последний, хотя и в очень урезанном виде, сохранился в школе, кроме того, статус немецкого языка поддерживался за счет практики богослужения, немецкоязычной прессы, собственных издательств, а также контактов с Германией”. „Оценивая результаты русификации в отношении к немцам, следует подчеркнуть, что степень ее влияния оказалась поверхностной. Это объясняется как своеобразием политики государства по отношению к немцам, так и позицией церкви и населения, которые последовательно отстаивали свои права на родной язык. До революции русский язык значительно расширил сферу применения в немецком обществе, но он не смог вытеснить родного языка немцев. Последний, хотя и в очень урезанном виде, сохранился в школе, кроме того, статус немецкого языка поддерживался за счет практики богослужения, немецкоязычной прессы, собственных издательств, а также контактов с немцами”.

O bilingwizmie Niemców miejskich świadczą m.in. tworzone przez nich pieśni z wtrętami z rosyjskiego.

Na **Powołżu**, na którym w zamkniętych chłopskich koloniach dialekty niemieckie długo pozostawały w pełni wystarczającymi kodami, opanowywanie rosyjskiego było procesem skomplikowanym i rozłożonym w czasie. Po upływie stulecia od przyjazdu kolonistów do Rosji w tekstach odzwierciedlających ich język dialektolog G. Dinges napotkał niespełna 100 rusycyzmów, w tym wiele pożyczek doraźnych lub używanych tylko w niektórych kręgach (np. *Beloturka* ‘gatunek mąki’). Zapożyczenia dotyczyły sfery życia państwowo-społecznego, nazw plemion i narodowości, stosunków handlowych i gospodarczych, przyrody, życia codziennego i kultury materialnej. Były uwarunkowane wewnątrzjęzykowo, wynikały głównie z potrzeb nominacyjnych. Ich rodzaj dowodzi braku integracji Niemców nadwołżańskich z rosyjskojęzycznym otoczeniem. Wśród rusycyzmów brakowało kalk semantycznych i strukturalnych, mogących świadczyć o zaawansowanym wpływie języka rosyjskiego, następowała też zazwyczaj całkowita asymilacja pożyczek do dialektu-biorecy, typowa dla monolingwizmu. Jeszcze w latach 1914–1924, po półtorawiekowym pobycie w Rosji, Niemcy Powołża zapożyczali głównie nazwy przedmiotów codziennego użytku, zaspokajając zaledwie podstawowe potrzeby nominacyjne. Spektrum zapożyczeń nie poszerzało się, mimo że od 1833 r. powstawały szkoły z wykładowym rosyjskim dla dzieci kolonistów, kształcono też nauczycieli. Rosyjski poznawali najaktywniejsi koloniści i przenosili zapożyczenia – raczej ze słuchu niż ze źródeł pisanych – do mowy ludu, często w przypadkowej formie gramatycznej. Stykali się z rosyjskim w bezpośrednim kontakcie z sąsiadami, np. w czasie wyjazdów na targowiska. Po reformach Aleksandra II (lata 1860–1890) koloniści zostali objęci ogólnym systemem państwowym (z rosyjskim jako urzędowym) mającym doprowadzić do pełnej asymilacji. Do niemieckich szkół wprowadzono obowiązek nauczania rosyjskiego. Tendencje rusyfikacyjne obserwowane pod koniec XIX w. zapoczątkowały integrowanie się Niemców nadwołżańskich z resztą społeczeństwa. Proces ten był utrudniony ze względu na niski poziom nauczania rosyjskiego w szkołach, brak nauczycieli, przepełnione klasy, słabą frekwencję. Na początku XX w. koloniści trafiający do jednostek wojskowych wyróżniali się zupełną nieznajomością rosyjskiego. Sytuacja nieco się poprawiła po rewolucji 1905 r. Powstały szkoły prywatne dobrze nauczające rosyjskiego, bardziej aktywni zawodowo Niemcy prenumerowali periodyki rosyjskie, jednak w szkołach państwowych nadal trudno było opanować rosyjski. Pobór do wojska stał się najistotniejszym czynnikiem szerzenia się znajomości języka rosyjskiego w niemieckich wioskach. Młodzież męska stawiała się szerzycielką rusycyzmów w środowisku domowo-sąsiedzkim. Jak oszacował G. Dinges, w okresie 1876–1914 Niemcy nadwołżańscy posługiwali się około 800 rusycyzmami.

Ich liczba w obiegu była różna w poszczególnych społecznościach. Kobiety z reguły nie władały rosyjskim. Po wybuchu I wojny światowej tempo zapożyczania przyspieszyło. Zakazano używania niemieckiego w sferze publicznej, około 100 tys. kolonistów powołano do wojska rosyjskiego. Bilingwizm z wolna postępował, w okresie 1914–1918 odnotowano około 700 nowych zapożyczeń. Funkcjonowały bez przeszkód nawet w postaci niezasymilowanej. Nadal jednak ogół społeczności był z rosyjskim zaledwie osłuchany, język ten pozostał jeszcze długo kodem elity nadwołżańskiej.

W regionie **Morza Czarnego** osiadali zazwyczaj zamożni niemieccy gospodarze. Początkowo ich kontakty z otoczeniem ograniczały się do zatrudniania parobków i cieśli. Niemcy czarnomorscy opierali się próbom wprowadzenia rosyjskiego do szkół, nie chcieli finansować rosyjskich nauczycieli. Tymczasem w ich własnym środowisku brakowało osób mogących nauczać tego języka. Nastawienie zmieniano się od lat 60. XIX w., szczególnie po 1874 r., kiedy to ruszył pobór do wojska. Rosyjski został wprowadzony do szkół, nadal jednak niechętnie wpuszczano do niemieckich placówek jego rodzimych użytkowników. Nauczanie powierzano zakrystianom, poziom pozostawał niski. Na przykład w roku 1884 koloniści z okolic Mariupola rosyjskiego nie znali, słabo władali nim nawet najbardziej aktywni i ruchliwi spośród nich, w tym przedstawiciele administracji. Natomiast osłuchani z rosyjskim byli menonici odbywający – pod nadzorem Rosjan – zastępczą służbę wojskową w lasach. Przenosili oni specyficzne rusycyzmy do dialektów kolonistów. Na podstawie dokonanej w początkach XX w. analizy języka mieszkańców wyspy Chortyca stwierdzono, że po 150 latach życia w Rosji wpływ języka rosyjskiego na ich dialekt był niewielki, mimo zatrudniania parobków z rosyjskich wiosek w niemal każdym gospodarstwie, mimo działania szkoły centralnej przygotowującej nauczycieli rosyjskiego z grona kolonistów i mimo osłuchania chortyckich menonitów ze słowiańszczyzną (por. pożyczki z polskiego w ich dialekcie). Przyczyn upatruje się w zbyt dużej różnicy w stylu życia bogatych kolonistów i biednego słowiańskiego otoczenia, a także w niechęci do zatrudniania w szkołach rodzimych użytkowników języka. Koloniści zapożyczali leksykę związaną z życiem na wsi, nazwy żywności, sprzętów domowych, odzieży, krewnych, zawodów, chorób itp. To głównie słownictwo realioznawcze. Najwcześniejsze pożyczki silnie adaptowały się do systemu dialektalnego, późniejsze występowały nawet w postaci niezmienionej, świadcząc o postępującym bilingwizmie indywidualnym. U schyłku XIX w. najlepiej władali rosyjskim Niemcy krymscy.

W późno zakładanych koloniach na **Zakaukaziu** niemieccy osadnicy nie znali rosyjskiego ze względu na ścisłą izolację od otoczenia. W 2. połowie XIX w. w miarę wzrostu dobrobytu znajomość rosyjskiego stała się potrzebna do nawiązywania relacji handlowo-przemysłowych z innymi regionami. W 1880 r. –

zgodnie z oczekiwaniami Niemców zakaukaskich – rosyjski pojawił się w szkołach. W lekcjach uczestniczyli niemal wyłącznie chłopcy, kobiety nie garnęły się tu do nauki. Koloniści lepiej znali języki społeczności lokalnych (azerbejdżański, gruziński) niż rosyjski. Na przełomie stuleci kodem podstawowym pozostawał niemiecki, około 30% kolonistów rozumiało rosyjski. W czasie I wojny światowej szerzeniu się rosyjskiego sprzyjała służba w wojsku, a także kwaterowanie na Zakaukaziu oddziałów rosyjskich.

Sytuacja językowa Niemców **Wołynia** pozostaje słabo zbadana. Koloniści mieszkali wśród lasów i bagnisk, w rozproszeniu sprzyjającym izolacji. Do 1874 r. nie byli objęci obowiązkiem służby wojskowej i nie mieli kontaktu z rosyjskim. Szkoły w ich koloniach w 1887 r. podporządkowano Ministerstwu Oświaty Narodowej. Niemcy zgadzali się na nauczanie chłopców języka rosyjskiego, opierali się nauczaniu dziewczynek. Poziom nauczania był niski. Znajomość rosyjskiego nieco się poprawiła w czasie I wojny światowej.

Na **Kaukazie**, w **Kazachstanie**, na **Syberii**, w **Azji Środkowej** Niemcy pojawili się wskutek późnych (koniec XIX w.) ruchów przesiedleńczych. Tak jak mieszkańcy opuszczonych przez nich obszarów, prawie nie znali rosyjskiego. Na ogół starsi Niemcy nie władali tym językiem, młodzież zaś powoli go opanowywała. Sytuacja wyglądała lepiej w miastach niż w koloniach, a także lepiej wśród mężczyzn niż wśród kobiet. Wyjątek stanowili menonici, nieco sprawniej radzący sobie z rosyjskim.

5. Niemcy rosyjscy jako naród

Kwestie językowe wiążą się z zagadnieniem świadomości narodowej, czyli – według W. Kozłowa – poczuciem przynależności do określonej nacji, łączącym ludzi w jednolitą społeczność⁴⁵⁷ (Козлов 1967: 89). O tożsamości etnicznej decydują czynniki natury językowej oraz ekstrajęzykowej, jednak parametr językowy uważa się zazwyczaj⁴⁵⁸ za podstawowy, zapewniający jedność etnosu⁴⁵⁹ (Тетюев 2014: 73; Алмагамбетова 2016: 47–49). Świadomość tożsamości etnicznej porządkuje wyobrażenie człowieka o sobie i lokalizuje jego własne „Ja” w określonym miejscu w stosunku do innych ludzi (Гильмутдинова 2016: 52).

Jak zauważa G. Bormsbecher, w pierwszym okresie pobytu w Imperium koloniści byli po prostu Niemcami, którzy przyjechali z ziem niemieckich do Rosji⁴⁶⁰. Wraz z upływem czasu, kiedy kolejne pokolenia Niemców przychodziły na świat w Rosji, zachowując jednak swój język ojczysty, otrzymując niemieckie wykształcenie, prowadząc niemiecki styl życia, zachowując niemieckie obyczaje i tradycje oraz charakter narodowy i nie wchodząc w związki z innojęzycznym otoczeniem⁴⁶¹, przybysze z Niemiec przeistoczyli się w *Niemców Rosji*. Miano to

⁴⁵⁷ Zdaniem B. Petersa w połowie ostatniego dziesięciolecia XX w. Niemcy całego świata tworzyli tzw. superetnos. Zamieszkiwali 47 państw, w tym 15 państw byłego ZSRR, liczyli 100 mln osób. Ten superetnos dzielił się na wiele etnosów, z których jednym był naród Niemców rosyjskich. Liczył nie mniej niż 7 mln osób: 2 mln w WNP, 1,2 mln w Niemczech, 4–5 mln na kontynencie amerykańskim (Петреп 1995: 194).

⁴⁵⁸ Innego zdania jest m.in. B. Peters, który uważa, że język jest czynnikiem ważnym, ale nie decydującym dla istnienia etnosu (Петреп 1995: 194).

⁴⁵⁹ Wyjątek stanowią np. dzisiejsi, „postsowieccy” Niemcy rosyjscy, słabiej znający niemiecki niż rosyjski (lub nieznający go wcale). Miejsce integrującej roli języka zajmuje w ich społeczności wspólna historia oraz kultura (Блинова, Смирнова, Шлегель 2021: 261).

⁴⁶⁰ Początkowo brak asymilacji Niemców nadwołżańskich z chłopstwem rosyjskim wynikał nie tylko z odizolowania obu społeczności, lecz także ze wzajemnej nieufności. Chłopi uważali przybyszów za spokojnych, ceniących porządek, nadmiernie oszczędnych i ponurych, koloniści zaś wytykali chłopom zbytnią ruchliwość, rozrzutność, pociąg do alkoholu, brak schludności (Ананян 2014: 238).

⁴⁶¹ Zob. też Steiz 2011: 30. Jednak z upływem czasu Niemcy coraz częściej nawiązywali kontakty z otoczeniem. Jak twierdzi Je. Ananian, Niemcy nadwołżańscy, którzy u schyłku XIX w. wyemigrowali do Ameryki Południowej, jako swoją ojczyznę wskazywali Rosję, a nie Niemcy. Tęskniąc do niej, nazywali rzekę Paranę Wołgą, na swoje nowe miejsca zamieszkania przenosili stare nazwy używane w Rosji (np. *Мариенталь*, *Мариенфельд*), ubierali się jak rosyjscy chłopci. Jeszcze po upływie 30 lat od opuszczenia Rosji uważali się za Rosjan (do tego stopnia, że w święta wywieszali

łatwo przekształciło się w nazwę *Niemcy rosyjscy* (w odróżnieniu od *Niemców niemieckich, szwajcarskich, kanadyjskich* itd.) (Бормсбехер 1999: 79; Блинова, Смирнова, Шлегель 2021: 253–254).

L. Malinowski jedno ze źródeł trudności w ustaleniu statusu narodowego Niemców upatruje w tym, że w biegu dziejów nie otrzymali oni w Rosji jednego, wyłącznego miejsca pobytu. Rozpoczynali nowe życie w różnych miejscach: albo w sposób rozproszony, albo zwarty: całymi wioskami, koloniami lub też rodzinami czy innymi grupami, np. wyznaniowymi. Tworzyli w Rosji nie naród mieszkający zwarcie, lecz mniejszość narodową, częściowo zwartą, z własnymi okręgami, wioskami, prawie bez domieszki ludności innej pod względem etnicznym, częściowo rozproszoną, mieszkającą między narodami rosyjskim, ukraińskim i innymi, w ich, a nie we własnych miastach i wioskach. Termin „mniejszość narodowa” (*национальное меньшинство*) jednak nie był w Rosji używany, mówiło się „różnoplemieńcy” (*инородцы*), którym to pojęciem oznaczano narodowości nierosyjskie, głównie Wschodu i Syberii (Малиновский 2008: 13–14).

Zdaniem I. Plewe, badacza rosyjskiego, historycy, politolodzy, filozofowie zaczęli traktować Niemców mieszkających w Rosji jako jednolity naród, czyli *Niemców rosyjskich*, na przełomie XX i XXI w. Sam termin „rosyjscy, ukraińscy, kazachscy Niemcy” pojawił się w 2. połowie lat 80. XX w. i jest – według rosyjskiego historyka – w pełni uzasadniony w odniesieniu do p o w o j e n n e j mniejszości niemieckiej w ZSRR. Deportacja bowiem połączyła Niemców zamieszkujących wcześniej różne obszary, nierzadko znacznie od siebie oddalone⁴⁶². Rozproszenie na rozległych terytoriach zrodziło wspólne problemy, mianowicie utratę elementów kultury narodowej, języka i tradycji (Плеве 2008: 6). Pogląd ten podzielają m.in. Ł. Tietujew (Тетюев 2014: 71) oraz A. Blinowa, T. Smirnowa i E. Szlegiel⁴⁶³ (Блинова, Смирнова, Шлегель 2021: 255).

Termin *Niemcy w Rosji*, używany przed rokiem 1917, był – według I. Plewe – trafniejszy, Niemcy bowiem nigdy nie tworzyli w Rosji jednego (jednolitego) narodu⁴⁶⁴. Różne ich grupy kształtowały się w ciągu kilku stuleci na

rosyjskie flagi) (Ананян 2014: 241). E. Kress uważa, że już w XIX w. Niemcy zaczęli uważać Rosję za swoją – dzieloną z Rosjanami – ojczyznę (por. „У немцев уже в XIX веке появилось чувство единой с россиянами родины”) (Кресс 1995: 72–73).

⁴⁶² Tak wcześniej twierdził C. von Kügelgen, którego zdaniem dopiero deportacje i wspólnota dramatycznych losów doprowadziły do wykształcenia się zbiorowej tożsamości narodowej Niemców (Niemców radzieckich) (Kügelgen 1939a: 9; zob. też 1939b).

⁴⁶³ Tak też myślą o sobie sami Niemcy rosyjscy, por. „Это мы до депортации были разные немцы, а трудармия сравнила нас всех” („To przed deportacją byliśmy różnymi Niemcami, armia pracy nas wszystkich zrównała”) (Блинова, Смирнова, Шлегель, 2021: 255).

⁴⁶⁴ Opinię o tym, że Niemcy rosyjscy nie tworzą jedności i że nie ma żadnych powiązań między poszczególnymi społecznościami niemieckimi w Rosji, wyraził znacznie wcześniej C. von Kügelgen (1939a: 9).

różnych obszarach rozległego terytorium nowej ojczyzny. Wszelkie kontakty i wynikające z nich wzajemne wpływy były bardzo ograniczone, często w ogóle nie istniały⁴⁶⁵. To efekt zróżnicowania społecznego, wyznaniowego oraz terytorialnego poszczególnych zbiorowisk ludności niemieckiej (Плеве 2008: 6–7). Por. też podobną opinię innych badaczy:

Российские немцы были неоднородны по составу, говорили на разных диалектах, имели разные национальности, выехали из разных государственных образований, время прибытия в Россию имеет интервалы до ста лет⁴⁶⁶ (Дульзон, Вольф 2013: 39).

Pod względem społecznym mniejszość niemiecka dzieliła się na 3 grupy:

- 1) najliczniejszą: kolonistów⁴⁶⁷ (przybywających do Rosji od 2. połowy XVIII w. w ramach przedsięwzięcia między państwowego, osiedlanych w zwartych grupach na Powołżu, Ukrainie, pod Petersburgiem, na przełomie XIX i XX w. przenoszących się do kolonii córek na Kaukaz Północny, Syberię, ziemię orenburską i wyraźnie zróżnicowanych ze względu na czas przybycia do Rosji, obszar w Europie, który porzucili, oraz status ekonomiczny);
- 2) mieszczaństwo (składające się z licznych wychodźców z rozmaitych krajów niemieckich i innych europejskich, będących specjalistami i chcących przez przeniesienie się do Rosji poprawić sobie warunki życiowe; część z nich poddawała się wpływom kultury rosyjskiej i szybko się asymilowała, część zachowywała swoje cechy narodowe);
- 3) szlachtę (rekrutującą się głównie z krajów nadbałtyckich przyłączonych do Rosji, ale też z osób, które tytuł otrzymały za służbę na rzecz państwa

⁴⁶⁵ Niemniej, jak zauważył badacz: „В то же время у немцев России имелось то общее, что без труда позволяло отличить их поселения в Сибири, в Поволжье или на Украине. Своеобразные черты характера и язык являлись потенциальными факторами сближения. Не случайно, бригады красnodеревщиков из поволжских колоний отправлялись в начале XX в. на заработки к немцам на Украину, а немцы из столицы в это же время предпочитали отдыхать на дачах петербургских колонистов” („Jednocześnie Niemcy Rosji mieli pewne cechy wspólne, które pozwalały bez trudu odróżnić ich osady na Syberii, Powołżu czy Ukrainie. Swoiste cechy charakteru i język były potencjalnymi czynnikami zbliżenia. Nieprzypadkowo brygady stolarzy meblowych z kolonii nadwołżańskich wyprawiały się w początkach XX w. na zarobek do Niemców Ukrainy, Niemcy zaś ze stolicy woleli wypoczywać na letniskach należących do kolonistów petersburskich”) (Плеве 2008: 8).

⁴⁶⁶ „Niemcy rosyjscy byli niejednorodni pod względem składu, mówili różnymi dialektami, byli różnych narodowości, wyjechali z różnych organizmów państwowych, różnica w czasie ich przybycia do Rosji sięgała nawet stu lat”.

⁴⁶⁷ W roku 1871 otrzymali status tzw. chłopów właścicieli (zob. Mędelska, Cieszkowski, Jankowiak-Rutkowska 2017: 60).

rosyjskiego lub przywiozły go ze swojej ojczyzny; pielęgnowała cechy narodowe i wyznaniowe, przy jednoczesnym wyobcowaniu ze środowiska ludności niemieckiej).

Kolejne różnice, wyznaniowe, stanowiły barierę we wzajemnych kontaktach na obszarach wiejskich, w miastach nie były tak istotne. Ze względu na wyznanie mniejszość niemiecka w Rosji dzieliła się na 4 grupy:

- 1) najliczniejszą: luteranów (mających wyznawców we wszystkich grupach społecznych, jednak zdecydowanie najwięcej wśród szlachty i mieszczan);
- 2) katolików (reprezentowanych głównie przez kolonistów);
- 3) prawosławnych;
- 4) menonitów (całkowicie zachowujących swą narodową tożsamość i – z powodu różnic doktrynalnych – unikających kontaktów z luteranami i katolikami⁴⁶⁸).

Niemcy w Rosji różnili się także ze względu na przynależność terytorialną⁴⁶⁹.

I. Plewe wyróżnił 6 podstawowych grup ludności według miejsca zamieszkania:

- 1) Niemcy bałtyccy (pojawił się w Rosji jako już ukształtowana społeczność, mająca wyraziste cechy narodowościowo-kulturowe; reprezentowali głównie warstwy wyższe, światłe, wielu z nich stanowiło elitę państwową i wojskową Imperium; utrzymywali kontakty tylko z niektórymi Niemcami Moskwy i Petersburga);
- 2) Niemcy Moskwy i Petersburga (część z nich zatraciła tożsamość narodową, asymilując się⁴⁷⁰, część ją zachowała, nieustająco przejmując z Niemiec wszelkie nowości związane z nauką, kształceniem, procesami językowymi⁴⁷¹; ze względu na różnice w statusie społecznym Niemcy ci nie utrzymywali kontaktów w ramach całego swego środowiska, ale współdziałali na gruncie wyznaniowym; praktycznie nie mieli styczności z kolonistami niemieckimi);
- 3) Niemcy Powołża (uksztaltowali się jako grupa narodowościowa w początkach XIX w. z silnie zróżnicowanych wewnętrznie mas przybyszów z rozmaitych ziem niemieckich, a także – w znacznie mniejszym stopniu –

⁴⁶⁸ Oprócz kwestii czysto gospodarczych.

⁴⁶⁹ Na nieprzydatność terminologicznego stosowania pojęć zawierających tylko geograficzne nazwy regionów: *Niemcy nadwołżańscy, czarnomorscy, wołyńscy* itp. zwrócił uwagę E. Deibert (2009: 13).

⁴⁷⁰ Ta część niemieckich mieszczan utrzymywała kontakty z otoczeniem, szybko opanowała język rosyjski, zawierała małżeństwa mieszane, nierzadko przechodziła na prawosławie (Бормбехеп 1999: 79).

⁴⁷¹ Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy był nieustający napływ nowych specjalistów z Niemiec (Бормбехеп 1999: 79).

innych zachodnioeuropejskich⁴⁷²; ze względu na zwarte zamieszkiwanie, surowy nadzór państwowy i całkowity niemal brak kontaktów z opuszczoną ojczyzną okazali się odizolowani nie tylko od niej, ale też od pozostałych społeczności pochodzenia niemieckiego⁴⁷³; zachowywali kulturę, obyczaje oraz cechy językowe charakterystyczne dla XVIII-wiecznych mieszkańców ziem niemieckich);

- 4) Niemcy Noworosji (Ukrainy) (zamożni rolnicy i rzemieślnicy sprowadzeni z Niemiec w celu zagospodarowania ziem zdobytych w wojnach z Turcją; pod względem cywilizacyjnym i językowym wyprzedzali Niemców nadwołżańskich o około pół wieku; praktycznie nie utrzymywali kontaktów z innymi społecznościami niemieckimi);
- 5) Niemcy Zakaukazia (w miarę jednorodna pod względem etnicznym i religijnym grupa Szwabów z Badenii-Wirtembergii; osiedlona w małych grupach na rozległym terytorium przetrwała bez rozwarstwienia się do początków XX w.; utrzymywała kontakty z pokrewnymi pod względem etnicznym i religijnym koloniami w Noworosji; zdaniem badaczy przedstawiciele tej grupy nie uważali się za Niemców Rosji);
- 6) Niemcy Wołynia (późni osiedleńcy, w większości przybysze z Królestwa Polskiego; przyspieszyli rozwój zasiedlonych regionów, zwłaszcza pod względem agrarnym; nie kontaktowali się z Niemcami zamieszkującymi inne regiony).

Pod koniec XIX w. pojawiły się osady niemieckie na Syberii, ziemi orenburskiej, Kaukazie Północnym. Tworzyli je przesiedleńcy z obszarów omówionych

⁴⁷² Zdaniem Ł. Tietiujeva Niemcy nadwołżańscy sami zaczęli się tak nazywać dopiero pod koniec XVIII w. Nazwa *Wolgadeutsche* jest etnonimem terytorialno-geograficznym. Łączy różnorodne społeczności niemieckie osiadłe nad Wołgą (od Niżnego Nowogrodu do Carycyna), mianowicie: 1) ludność niemiecką zamieszkałą w sposób zwarty, czyli bezpośrednio w koloniach niemieckich, 2) mieszkańców miast Powołża, 3) ludność niemiecką zamieszkałą w osadach rosyjskich lub ukraińskich na prawach mniejszości narodowej (Тетюев 2014: 71).

⁴⁷³ Por.: „Колонисты же, проживая в компактных самоуправляющихся поселениях, созданных в до этого не обжитых регионах, были весьма изолированы и от коренного населения, и от любых государственных структур (особенно в период свободы от воинской повинности), что обеспечивало практически полное воспроизведение их начальной немецкой ментальности. Контакты между городскими и сельскими немцами были достаточно опосредованными: «в городе» обучались пасторы, учителя, врачи; «из города» приходили немецкие газеты, книги” („Колонисты, mieszkając w zwartych osadach mających własne władze samorządowe, utworzonych na dotąd niezagospodarowanych terytoriach, byli całkowicie odizolowani zarówno od ludności rdzennej, jak i wszelkich struktur państwowych (zwłaszcza w okresie zwolnienia ze służby wojskowej), co w praktyce zapewniało całkowite odtworzenie ich pierwotnej niemieckiej mentalności. Kontakty między Niemcami miejskimi i wiejskimi były w znacznym stopniu pośrednie: «w mieście» kształcono pasterów, nauczycieli, lekarzy, «z miasta» przychodziły niemieckie gazety, książki”) (Бормбехеп 1999: 79).

wyżej. Do roku 1917 grupy te nie zdążyły się jednak ukształtować jako w pełni odrębne społeczności⁴⁷⁴ (Плехе 2008: 7–9; zob. też: Steiz 2011: 15; Ананян 2014: 237).

Stopniowo przybysze zadowaliali się w nowej ojczyźnie. Proces ten zaszedł najdalej na Powołżu. Według A. Dulsona i E. Wolfa to właśnie tam zaczęła się formować nowa rosyjska [rozstrzelenie nasze: J. M., M. C., M. S.] narodowość, czyli historyczna wspólnota ludzi o wspólnym języku, terytorium, więziach gospodarczych, odrębnościach kultury i charakteru⁴⁷⁵ (Дульзон, Вольф 2013: 39). Zgodnie z opinią J. Ditz'a, wyrażoną w początkach XX w.,

колонисты – это новая, самобытная, самодовлеющая нация, ничем абсолютно не похожая на немца-германца. Если колониста-немца снова отправить в Германию, то, как показал опыт, он окажется в чужой, непонятной ему среде, он будет за границей, а не в „фатерлянде”, и рано или поздно вернется на свою Волгу⁴⁷⁶ (Дитц, 1997: 377).

Podobne stanowisko zajmują niektórzy współcześni badacze. Twierdzą, że w czasie długoletniego pobytu w Rosji diaspora niemiecka przekształciła się w nowy, samodzielny naród, w dodatku znacznie bogatszy wewnętrznie niż wcześniej. Niemcy „nawdychali się Rosji”⁴⁷⁷, jej ogromnych przestrzeni, wspaniałej przyrody, kultury, wprawdzie jednocześnie tracąc wiele z tego, z czym przybyli do nowej ojczyzny, głównie z powodu wieloletniego odcięcia od korzeni. Jednakże: „Не будет у них России – не будет и их как народа, которым они здесь стали”⁴⁷⁸. Można сказать z pełnym основанием: как народ российские немцы рождены Россией”⁴⁷⁹. Autorzy tych słów mają jednak na myśli stan obecny, ukształtowany przez doświadczenie Republiki Niemców Powołża, deportacje, życie w powojennym ZSRR (Вормсбехер, Дашичев, Зайферт 2009: 1–2; zob. też Гамм 2009: 206).

⁴⁷⁴ Kulturę, tradycje, język Niemcy ci przenieśli z kolonii macierzystych.

⁴⁷⁵ Trzeba też dodać, że na lewym brzegu Wołgi Niemcy osiedlili się wcześniej niż ludność rosyjska (obszary te przed nimi zamieszkiwały koczownicze plemiona Kałmyków i Kirgizów) (Дульзон, Вольф 2013: 39).

⁴⁷⁶ „koloniści to nowa, samoistna, samowystarczalna narodowość, absolutnie niczym nieprzypominająca Niemca z Niemiec. Jeśliby znowu wysłać Niemca-kolonistę do Niemiec, to – jak pokazało doświadczenie – znajdzie się on w cudzym, niezrozumiałym dla niego środowisku, będzie za granicą, a nie w «Vaterlandzie», i wcześniej czy później wróci nad swoją Wołgę”.

⁴⁷⁷ „Здесь они вдохнули России”.

⁴⁷⁸ Mowa tu o współczesnych Niemcach, czyli tych, których korzenie w Rosji sięgają 2. połowy XVIII w.

⁴⁷⁹ „Nie będą mieli Rosji – nie będzie też ich jako narodu, którym tu się stali. Można stwierdzić w sposób w pełni uprawniony: jako naród Niemców rosyjskich zrodziła Rosja”.

I. Plewe swoje rozważania o społeczności niemieckiej w Rosji jako odrębnej narodowości podsumował następująco:

Попытки их рассмотрения как единого этноса в России до 1917 г. неминуемо приведут к нарушению историзма в исследованиях, а настоящая история будет подгоняться под заранее определенные схемы⁴⁸⁰. В то же время у немцев России имелось то общее, что без труда позволяло отличить их поселения в Сибири, в Поволжье или на Украине. Своеобразные черты характера и язык являлись потенциальными факторами сближения⁴⁸¹ (Плеве 2008: 9).

Zbliżone stanowisko zajął L. Malinowski, który uważał, że Niemcy w przedrewolucyjnej Rosji stanowili mniejszość narodową, znajdującą się na drodze do przekształcenia się w narodowość, a później – w naród, jednak poruszanie się po tej drodze zostało brutalnie przerwane przez Stalina i Berię (Малиновский 1996: 17).

L. Malinowski reprezentuje jednocześnie dość radykalny pogląd, jakoby Niemcy rosyjscy nie należeli też do wielkiej nacji germańskiej, którą tworzy odmienna od nich społeczność etniczna. Wskutek szczególnych warunków życia w Rosji Niemcy zachowali swoją świadomość etniczną oraz chłopską kulturę. Utrzymywała się wśród nich także grupowa świadomość bycia Niemcami Powołża, menonitami, Szwabami kaukaskimi itd., ponieważ przyjechali do Rosji (jeszcze) nie jako obywatele zjednoczonych Niemiec. W trakcie pierwszego spisu, kiedy to urzędnicy nie mogli się zorientować, skąd który przesiedleńiec pochodzi, nazwali ich „Niemcami z różnych dzielnic Niemiec”. W traktowaniu przybyszów jako przedstawicieli jednej nacji przeszkadzała też niejednorodność wyznawanej wiary, wówczas bowiem wyznanie było o wiele istotniejsze niż narodowość czy język. Według L. Malinowskiego Niemców łączyła ściślejsza więź z Rosją niż z państwem niemieckim. W swojej ewolucji odeszli daleko, odsunęli się od spraw narodu niemieckiego, nie podążali za jego rozwojem⁴⁸² (Малиновский 2008: 18–19).

⁴⁸⁰ Pogląd ten badacz rosyjski głosił już wcześniej, zob. Плеве 1999: 207–208.

⁴⁸¹ „Próby uznania ich w Rosji za jednolity etnos przed rokiem 1917 bez wątpienia doprowadzą do naruszenia w badaniach zasady historyzmu, prawdziwą zaś historię będzie się podciągało pod z góry określone schematy. Jednocześnie jednak Niemcy Rosji mieli takie cechy wspólne, które pozwalały bez trudu identyfikować ich osady na Syberii, nad Wołgą czy na Ukrainie. Specyficzne cechy charakteru oraz język stanowiły potencjalny czynnik zbliżenia”.

⁴⁸² Niemcy mieszkający na terenach etnicznych też, nawiasem mówiąc, niespecjalnie interesowali się „niewiernymi ojczyźnie”, którzy przenieśli się do Rosji. Przypomniano sobie o nich dopiero w czasach rozkwitu ideologii nacjonalistycznej na przełomie XIX i XX w. (Stricker 1997: 18).

A. Dulson i E. Wolf uważają, że obecnie:

российских немцев в Германии можно (и, может быть, нужно) рассматривать как диаспору российских немцев в Германии, а российских немцев в России – как остаток территориально рассеянной нации⁴⁸³ (Дульзон, Вольф 2013: 39).

Podsumowanie

Parametr językowy uznaje się za bardzo istotny czynnik tożsamości etnicznej, jednak bynajmniej nie wystarczający. Niemcy rosyjscy, połączeni wspólnym językiem (zróżnicowanym dialektalnie), kulturą i tradycjami, nie zdołali przekształcić się w Rosji carskiej w odrębny naród. Tworzyli tam specyficzną mniejszość narodową różniącą się pod względem społecznym (koloniści, mieszczanstwo, szlachta), wyznaniowym (luteranie, katolicy, prawosławni, menonici) i terytorialnym (Niemcy bałtyccy, mieszkańcy Moskwy i Petersburga, Niemcy Powołża, Noworosji, Zakaukazia, Wołynia). Między tymi grupami nie było w zasadzie żadnych powiązań. Niemcy w Rosji z jednej strony utracili – przez odcięcie od korzeni – pewne elementy swojej kultury narodowej, odsunęli się od spraw narodu niemieckiego, z drugiej zaś – wzbogacili się o wiele elementów kultury rosyjskiej, zbliżyli do spraw narodu rosyjskiego. Uważa się, że u schyłku Imperium Niemcy rosyjscy nie należeli w pełni ani do narodu niemieckiego, ani do rosyjskiego. Rozpoczął się wówczas powolny proces kształtowania się w Rosji swoistej nowej narodowości.

⁴⁸³ „Niemców rosyjskich w Niemczech można (i – być może – należy) rozpatrywać jako diasporę Niemców rosyjskich w Niemczech, a Niemców rosyjskich w Rosji – jako pozostałość narodowości rozproszonej terytorialnie”.

6. Z historii badań nad językiem Niemców rosyjskich

Na warsztat dialektologów trafił obiekt niezwykle. Na stosunkowo ograniczonym terytorium mieli oto do czynienia z kilkudziesięcioma różnymi gwarami, pochodzącymi nierzadko z różnych obszarów dialektalnych, które – wskutek ścisłych kontaktów między sobą – uległy procesom wyrównawczym i uzyskały określony poziom podobieństwa, przy czym owa uniwersalizacja dokonywała się w Rosji szybciej i intensywniej niż w Niemczech. Ponadto zachodzące zmiany przebiegały w zasadzie podobnie do analogicznych procesów zachodzących w dialektach używanych przez Niemców w ojczyźnie historycznej (Миноп 2015a: 10–11). Obszar dialektalny Niemców rosyjskich W. Żyrmunski trafnie przyrównał do swoistego eksperymentalnego laboratorium lingwistycznego:

Изолированные среди иноязычного населения немецкие поселения являются как бы экспериментальной лингвистической лабораторией, в которой на протяжении сравнительно короткого промежутка времени в 100–150 лет в обстановке, удобной для наблюдения, совершались языковые процессы, обычно развертывающиеся на протяжении целых столетий⁴⁸⁴ (Жирмунский 1976a: 492).

Pierwsza naukowa informacja o niemieckich dialektach wyspowych w Rosji pojawiła się późno, bo po upływie około 80 lat od przybycia do Imperium Rosyjskiego pierwszych kolonistów. Zawdzięczamy ją J. M. Firmenich-Richartzowi, germaniście urodzonemu w Kolonii na początku XIX w., który w 3. tomie swojego zbioru *Germaniens Völkerstimmen (Głosy Germanii)*⁴⁸⁵ umieścił teksty (głównie rymowane) w dialektach Niemców osiadłych na brzegach rzeki Mołoczna w guberni taurydzkiej na południu Ukrainy⁴⁸⁶. Materiał językowy zebrał

⁴⁸⁴ „Osady niemieckie, izolowane wśród ludności innojęzycznej, są jakby eksperymentalnym laboratorium lingwistycznym, w którym w ciągu względnie krótkiego przedziału czasowego liczącego 100–150 lat w sytuacji wygodnej dla obserwacji zachodziły procesy językowe, które zazwyczaj rozwijają się w ciągu całych stuleci”.

⁴⁸⁵ Badacz zamierzał pokazać jedność (jednolitość) wewnętrzną dialektów języka niemieckiego wobec ich dużej zewnętrznej różnorodności. Przedstawił ponad 500 obszarów rozprzestrzenienia niemieczyny. Z Rosji dysponował tylko materiałem znad rzeki Mołoczna (Пузейкина 2013: 76).

⁴⁸⁶ *Mundarten der deutschen Ansiedler an den Ufern des Molotschnaja-Flusses im Taurischen Gouvernement im südlichen Rußland.*

W. Baumann⁴⁸⁷. W niewielkim wstępie poprzedzającym opublikowane teksty J. M. Firmenich-Richartz poinformował, że rzeka Mołoczna dzieliła niemiecki obszar dialektalny na dwie części: na prawym brzegu mieszkali użytkownicy dialektów wysokoniemieckich, na lewym – menonici posługujący się dialektami dolnoniemieckimi. Zarówno mieszkańcy prawobrzeżni, jak i lewobrzeżni nie stanowili grup homogenicznych ze względu na pochodzenie, wywodzili się bowiem z różnych regionów Niemiec. W tekście znalazła się też wzmianka o zjawisku mieszania się gwar w poszczególnych wioskach⁴⁸⁸. Tekst J. M. Firmenicha-Richartz nie był pracą czysto lingwistyczną, publikacja ta miała charakter dokumentacyjny, jej znaczenie dla dalszych studiów dialektologicznych było niewielkie, niemniej wprowadziło gwary Niemców rosyjskich w obszar zainteresowania dialektologów (Firmenich-Richartz 1843; zob. też Жирмунский 1933: 93; Berend, Jedig 1991: 16–17; Domaschnew 1994: 173; Байкова 2005: 148; Пузейкина 2013: 76; Тетюев 2016: 83; Жукова 2018: 322).

Kilkanaście lat później, w roku 1858, w gazecie „Саратовские губернские ведомости” ukazał się kilkuodcinkowy szkic ukraińsko-rosyjskiego historyka, pisarza i publicysty D. Mordowcewa⁴⁸⁹ pt. *Несколько слов о народности немецких колонистов Саратовской губернии*⁴⁹⁰. Był to swoisty apel do naukowców o zajęcie się historią, etnologią i językiem Niemców osiadłych nad Wołgą⁴⁹¹. Wprawdzie na pierwsze efekty badań lingwistycznych trzeba było trochę poczekać, jednak samo wystąpienie D. Mordowcewa wywołało pewne ożywienie w środowisku i zaowocowało w krótkim czasie publikacjami z zakresu folkloru regionu i jego historii (Мордовцев 1858; zob. też: Domaschnew 1994: 173; Байкова 2005: 148–149).

W roku 1910 nauczyciel J. G. Kromm z kolonii Jagodowa Polana (Ягодная Поляна) leżącej na Powołżu opublikował swoje notatki o tej osadzie: *Mitteilungen über die Herkunft der Einwohner von Jagodnaja Poljana mit einigen Proben der Mundart*⁴⁹². Ukazywały się w kilku kolejnych numerach prowincjonalnej gazety „Schottener Kreisblatt”. Zawierały informacje na temat historii kolonii Jagodowa Polana, spis pierwszych osadników, wykaz miejscowości, z których przybyli do Rosji, oraz tekst w miejscowej gwarze (o wilku chorym na wściekliznę)

⁴⁸⁷ Był urzędnikiem Zarządu Głównego Majątków Państwowych (Чеботарева 2006: 876).

⁴⁸⁸ Zjawisko to zaobserwował W. Baumann (Чеботарева 2006: 876).

⁴⁸⁹ Urodził się w roku 1830 w Obwodzie Wojska Dońskiego, część życia spędził w Saradowie.

⁴⁹⁰ *Kilka słów o narodowości niemieckich kolonistów guberni saratowskiej*.

⁴⁹¹ D. Mordowcew był jednym z redaktorów tej saratowskiej gazety. Korzystając z możliwości, jakie dawało mu zajmowane stanowisko, zebrał bogaty materiał dotyczący historii Saradowa i okolic.

⁴⁹² *Informacje o pochodzeniu mieszkańców Jagodowej Polany z kilkoma próbkami tekstów gwarowych*.

(Kromm 1910; Dinges 1924/1925: 299; Байкова 2005: 149). Zapiski te niektórzy badacze uważają za pierwszy naukowy opis dialektów Niemców nadwołżańskich (Чеботарева 2006: 877).

U podłoża kolejnego etapu badań nad dialektami niemieckich kolonistów leżą naukowe ankiety dialektologiczne opracowane przez G. Wenkera (*Wenkers Sätze*), niemieckiego lingwistę, prekursora nurtu geografii językowej. Badacz ten dokumentował geografie dialektów obszaru niemieckojęzycznego i przygotowywał atlas lingwistyczny⁴⁹³ (początkowo pod tytułem *Sprachatlas des Deutschen Reichs*⁴⁹⁴). Kwestionariusze były mu potrzebne do gromadzenia materiału językowego. Ankiety G. Wenkera zawierały 40 krótkich zdań⁴⁹⁵ (339 wyrazów), sformułowanych w standardowej odmianie niemieczyny, w których występowały podstawowe dźwięki i cechy gramatyczne języka niemieckiego⁴⁹⁶. Wyrazy zostały tak dobrane, by mogły różnicować dialekty na poziomie fonetycznym i słowotwórczo-fleksyjnym. Zadaniem respondentów badacza było przetłumaczenie zdań na ten dialekt, którym posługiwali się na co dzień, i odesłanie wypełnionych kwestionariuszy nadawcy⁴⁹⁷. W roku 1876 ankiety G. Wenkera trafiły do nauczycieli 1,5 tys. nadreńskich szkół średnich w północnych Niemczech⁴⁹⁸ (Жирмунский 1927: 140–142). W późniejszych latach kontynuowano prace nad atlasem, arkusze G. Wenkera zostały rozesłane na inne obszary niemieckojęzyczne: w roku 1877 trafiły do Westfalii, w 1879 – do północnych i środkowych Niemiec, w 1887 – do południowych Niemiec, potem, na początku XX w., także poza granice Cesarstwa Niemieckiego. Otrzymano około 45 tys. kwestionariuszy z ponad 40 tys. szkół. Korpus materiałowy był ogromny, mapy rysowano odręcznie. G. Wenker otrzymał finansowe wsparcie Berlińskiej Akademii Nauk

⁴⁹³ Był wówczas młodym nauczycielem w jednej ze szkół w Düsseldorfie, później zatrudniono go w bibliotece (Александров 2012: 241; Тетюев 2016: 81). Jego projekt atlasu „stanowił stopniowo rozszerzane zamierzenie, które się zrodziło już we wczesnej jego młodości. Przygotowywał się do niego już w szkole, ucząc się wielu języków obcych [...]” (Siatkowski, Rembiszewska 2016: 156).

⁴⁹⁴ Ukazał się w roku 1876. Zawierał 2 komplety map wykonanych odręcznie (Жукова 2018: 323).

⁴⁹⁵ W wersji podstawowej (Siatkowski, Rembiszewska 2016: 157). Z czasem – w zależności od potrzeb – nieco modyfikowano listę zdań, o 42 wspomina m.in. rosyjska badaczka Ł. Puzejkina (Пузейкина 2013: 76; zob. też Миронов 1976: 119).

⁴⁹⁶ Później W. Mitzka uzupełnił atlas G. Wenkera materiałem leksykalnym, ukazując liczne regionalne synonimy, konkurujące za sobą (Миронов 1976: 123; Александров 2012: 241).

⁴⁹⁷ Krytycy zarzucali G. Wenkerowi zbieranie materiału pośrednio, drogą korespondencyjną, bez angażowania profesjonalistów, oraz niekorzystanie z transkrypcji fonetycznej (Жирмунский 1927: 141–142; Миронов 1976: 120; Александров 2012: 241).

⁴⁹⁸ Jeśli nauczyciel urodził się w miasteczku szkolnym i władał lokalną gwarą, to sam wypełniał kwestionariusz, jeśli nie – przekazywał ankietę innej osobie i czuwał nad jej wypełnieniem.

na opracowanie wypełnionych kwestionariuszy (Миронов 1976: 119). W latach 1927–1956 Instytut Dialektologii w Marburgu publikował skróconą wersję atlasu (*Deutscher Sprachatlas*), kolejne wydanie ukazywało się partiami w ostatniej ćwierci XX w. (*Kleiner Deutscher Sprachatlas*, 1983–1999). Pełna publikacja atlasu G. Wenkera stała się możliwa dopiero w XXI stuleciu w ramach projektu Digitaler Wenker-Atlas (Александров 2012: 245; Тетюев 2016: 89).

Co dla nas najistotniejsze, w ramach projektu G. Wenkera zaplanowano także pracę nad dialektami Niemców rosyjskich. Badaczowi bardzo zależało na tym, by materiał z niemieckich obszarów osadniczych w Rosji znalazł się w niemieckim atlasie językowym (Babenko 2011: 13; Ерина 2015a: 127–128). W początkach XX w. ankiety G. Wenkera trafiły do Rosji. Na ich podstawie zainicjowano autentyczne badania naukowe dialektów Niemców nadwołżańskich (Жукова 2018: 323). Zapoczątkował te studia A. Lonsinger, nauczyciel języka niemieckiego, wykładowca Uniwersytetu w Saratowie, literat, działacz społeczny i patriota lokalny wywodzący się z Niemców nadwołżańskich⁴⁹⁹. W latach 1912–1913 A. Lonsinger przebywał w Niemczech, Austrii i Szwajcarii w delegacjach, w trakcie których zapoznał się z metodami badań dialektów języka niemieckiego, uczestniczył też w konferencji naukowej w Instytucie Dialektologii w Marburgu. Wówczas to F. Wrede⁵⁰⁰, uczeń G. Wenkera i kontynuator jego zamierze-

⁴⁹⁹ Urodził się w kolonii Mühlberg (gubernia saratowska) w roku 1881 jako syn wiejskiego nauczyciela. Sam także początkowo zajmował się nauczaniem. Był też autorem poczytnych na Połozu opowiadań o życiu kolonistów, które tworzył w lokalnym dialekcie niemieckim. Publikował je na łamach „Deutsche Volkszeitung”. Mimo że sam doskonale władał językiem rosyjskim, sprzeciwiał się rusyfikowaniu Niemców nadwołżańskich, zabiegał o to, by uczyli się własnego języka, poznawali tradycje i obyczaje. W 1914 r., szczytowym okresie kampanii antyniemieckiej w Rosji, A. Lonsingera oskarżono o szerzenie germanofilstwa wśród niemieckojęzycznych obywateli Rosji oraz o nacjonalizm. Został skazany na zesłanie do Tomska (Syberia). Uniknął kary dzięki poborowi w roku 1915 do armii kaukaskiej, do której kierowano Niemców rosyjskich. Trafił na front turecki. Od 1918 r. wykładał w Saratowskim Instytucie Języków Obcych (później w składzie Uniwersytetu w Saratowie), mimo że wykształcenie wyższe zdobył dopiero w roku 1921/1922. Pracował też w Ludowym Komisariacie Oświaty ASSR. Był autorem kilku poczytnych podręczników, szanowanym pedagogiem ASRR i ZSRR. Kiedy w ZSRR rozpoczęto akcję demaskowania „wrogów ludu” i „popleczników faszystów”, A. Lonsinger został aresztowany pod zarzutami: opublikowania w Stuttgarcie tekstu *Das Wolgaland (Kraj Nadwołżański)*, członkostwa w kolegium redakcyjnym gazety „Wolgadeutsches Schulblatt”, jakoby nacjonalistycznego charakteru opracowanych przez niego podręczników i programów oraz części pozostałych publikacji, a także znajomości z aresztowanymi wcześniej innymi przedstawicielami Niemców nadwołżańskich. Za tę „działalność kontrrewolucyjną” zesłano go na 3 lata do Kazachstanu. Po powrocie A. Lonsinger pracował w wydawnictwie jako korektor. W roku 1941 został deportowany na Syberię. Tam, w wiosce Kornilowo (Kraj Krasnodarski), prowadził księgowość. Zmarł w roku 1953, w roku 1959 został zrehabilitowany (Ардт б.р.; Ерина 2015: 124–136; zob. też Ерина 2013a).

⁵⁰⁰ Obszerne biografie F. Wrede zob.: Bretschneider 1978; Пузейкина 2014.

nia badawczego, zaproponował A. Lonsingerowi wzięcie udziału w pracach nad *Niemieckim atlasem językowym*. Chodziło o włączenie do tego monumentalnego dzieła danych językowych z obszaru Imperium Rosyjskiego. A. Lonsinger otrzymał ankietę G. Wenkera, przywiózł ją do Saratowa⁵⁰¹ i zaczął wypełniać materiałem dialektalnym pozyskiwanym od Niemców Powołża. W roku 1913 – we współpracy ze wspomnianym wyżej J. G. Krommem, nauczycielem z kolonii Jagodowa Polana – badacz rozesłał kwestionariusze⁵⁰² do szkół niemieckich⁵⁰³ położonych w 195 osadach guberni saratowskiej i samarskiej⁵⁰⁴ (Домашнев 1998: 109; Байкова 2005: 149; Чеботарева 2006: 877–878; Ерина 2015a; Тетюев 2016: 83–84; Жукова 2018: 323). Wiele kolonii A. Lonsinger odwiedził osobiście i sam wypełnił ankiety (Ерина 2013a: 658), łącząc pracę w terenie z ankietowaniem korespondencyjnym⁵⁰⁵. W latach 1913–1914 otrzymano 87 wypełnionych kwestionariuszy: 57 odpowiedzi nadeszło z kolonii macierzystych, 29 – z kolonii córek, 1 – z wioski menonitów⁵⁰⁶ (Дингес 1925: 12; Домашнев 1996: 27; Байкова 2005: 149; Babenko 2011: 13; Пузейкина 2013: 76). Niestety A. Lonsinger nie zdołał w pełni zrealizować zadania, którego się podjął, czyli opracować wszystkich otrzymanych ankiet (Чеботарева 2006: 878). Z przyczyn politycznych (rozpętanie w Rosji kampanii antyniemieckiej) zwolniono tempo prac, wkrótce potem – z powodu wybuchu I wojny światowej – zupełnie je przerwano (Домашнев 1996: 27; Пузейкина 2013: 76; Тетюев 2016: 84). Wypełnione kwestionariusze zostały przekazane Uniwersytetowi w Marburgu na ręce F. Wrede, po czym ich kopie przesłano do archiwum dialektologów rosyjskich G. Dingesa i A. Dulsona (Жукова 2018: 323). Kopie te przechowuje Państwowe Archiwum Historyczne Niemców Powołża w Engelsie⁵⁰⁷ (Ерина 2013b).

⁵⁰¹ Ł. Puzejkina podaje, że 42 ankiety ułożone przez G. Wenkera wysłał do Rosji F. Wrede (Пузейкина 2013: 76).

⁵⁰² W wykazie kolonii usytuowanych na Powołżu A. Lonsinger wskazał datę założenia każdej z nich, a także liczbę mieszkańców, najbliższą stację kolejową lub gminę (*волость*), do której dana kolonia należała. Podawał też datę ankietowania (Ерина 2013a: 659).

⁵⁰³ Skierował je do nauczycieli, pastorów i innych przedstawicieli miejscowej inteligencji niemieckiej (Ерина 2013a: 658).

⁵⁰⁴ Według A. Domaszniewa kwestionariusze G. Wenkera rozesłano nie tylko do szkół w koloniach nadwołżańskich, lecz także do placówek działających w koloniach leżących na Ukrainie, Kaukazie, Krymie i Uralu (Домашнев 1996: 27). W innych źródłach nie napotkaliśmy wzmianki o tym fakcie.

⁵⁰⁵ Postępował tak zapewne wzorem F. Wrede, już w 1908 r. łączącego ankietowanie ze sprawdzaniem materiału językowego na miejscu (Мионов 1976: 120).

⁵⁰⁶ Nieco inne dane liczbowe podaje W. Czebotariewa: 57 ankiet z kolonii macierzystych i 23 z kolonii córek (Чеботарева 2006: 878). G. Dinges z kolei pisze, że ankiet było około 80, z czego 57 – z kolonii macierzystych (Dinges 1924/1925: 300).

⁵⁰⁷ Miasto w Rosji, w pobliżu Saratowa, w latach 20. i 30. XX w. stolica Autonomicznej Republiki Niemców Nadwołżańskich.

Kwestionariusze dialektologiczne G. Wenkera posłużyły też W. Unwerthowi, profesorowi lingwistyki z Uniwersytetu w Greifswaldzie, jako narzędzie do zebrania oryginalnego materiału językowego w środowisku Niemców rosyjskich (Жукова 2018: 323). Otóż w czasie I wojny światowej (w marcu, kwietniu i czerwcu 1917 r.) na zlecenie Pruskiej Akademii Nauk badacz ten przeprowadził ankietowanie wśród Niemców – jeńców z Rosji, których osadzono w obozie dla internowanych Holthausen⁵⁰⁸ w Westfalii. Objęci badaniem żołnierze rosyjscy pochodzenia niemieckiego wywodzili się z Ukrainy i Powołża⁵⁰⁹ i nie byli monodialektalni. Po przeanalizowaniu zebranego od nich materiału⁵¹⁰ W. Unwerth opracował pierwszą, wstępną klasyfikację części dialektów niemieckich w Imperium Rosyjskim i – na podstawie danych zawartych w niemieckim atlasie dialektologicznym – ustalił ich pochodzenie, czyli miejsce na językowej mapie Niemiec⁵¹¹ (Жирмунский 1933: 93; Domaschnew 1994: 173; Jedig 1994: 12; Домашнев 1996: 28; Чеботарева 2006: 878; Пузейкина 2013: 76–77; Тетюев 2016: 83; Жукова 2018: 323). Analiza ankiet i zapisków rozmów wykazała, że jeńcy posługiwali się kilkoma różnymi dialektami: dialektami pasm górskich Vogelsberg⁵¹² i Spessart⁵¹³, dialektem hesko-palatynackim, zachodniopalatynackim, północnoalzackim oraz południowo-wschodnio-palatynackim⁵¹⁴ (Unwerth 1918: 10–94). Rezultaty badań opublikowano w serii filozoficzno-historycznej Pruskiej Akademii Nauk. Naukowy charakter rozprawy, zatytułowanej *Proben deutschrussischer Mundarten aus den Wolgakolonien und dem Gouvernement Cherson*⁵¹⁵ (Unwerth 1918), nie budzi wątpliwości (Dinges 1924/1925: 311⁵¹⁶;

⁵⁰⁸ W tym obozie jenieckim w Westfalii w roku 1917 przetrzymywano wyłącznie Niemców rosyjskich (Домашнев 1996: 28; Babenko 2011: 13).

⁵⁰⁹ Ci z Powołża wyraźnie dominowali (Жирмунский 1933: 10).

⁵¹⁰ Po raz pierwszy nie tylko zebrano i przedstawiono próbki materiałowe, ale też poddano je analizie pod względem fonetyczno-gramatycznym i geograficznym (Babenko 2011: 13).

⁵¹¹ Jak podkreślał G. Dinges, W. Unwerth, jako badacz dialektów, należał do kręgu szkoły marburskiej, szkoły F. Wrede, który niestrudzenie powtarzał – mając całkowitą rację – że badania językoznawcze powinny być osadzone w historii politycznej, gospodarczej, w dziejach osadnictwa itp. (Dinges 1924/1925: 301). Sam G. Dinges stał na stanowisku, że wysnucie poprawnych wniosków na temat procesu mieszania się dialektów i jego rezultatów jest niemożliwe bez uwzględnienia pierwotnego językowego i geograficznego składu Niemców przesiedlających się do Rosji (Ерина 2015c: 158; zob. też: Домашнев 1996: 28; Babenko 2011: 14).

⁵¹² Pasma górskie w środkowych Niemczech (Hesja) w pobliżu doliny rzeki Fulda.

⁵¹³ Pasma górskie w południowo-zachodniej części Niemiec, ciągnące się w Hesji i Bawarii (Dolna Frankonia).

⁵¹⁴ Schemat ten został kilka lat później skorygowany przez G. Dinges (Жукова 2018: 324).

⁵¹⁵ *Próbki dialektów niemiecko-rosyjskich z kolonii nadwołżańskich i guberni chersońskiej*.

⁵¹⁶ G. Dinges wysoko ocenił zwięzłą, a zarazem wyczerpującą charakterystykę poszczególnych dialektów, obejmującą fonetykę, fleksję, składnię i słownictwo, i uznał ją za wzorcową. Za szczególnie cenne uważał spostrzeżenia W. Unwertha na temat akcentu w badanych dialektach (Dinges 1924/1925: 311).

Жирмунский 1933: 93; Домашнев 1996: 28; Байкова 2005: 149; Babenko 2011: 13; Berend 2011: 27; Жукова 2018: 323). Mimo że wyniki badań W. Unwertha tylko do pewnego stopnia odzwierciedlały stan faktyczny i dalekie były od doskonałości, należy uznać je za prekursorskie; niemal wszyscy badacze dialektolodzy obierali je za podstawę dalszych, szczegółowych opracowań. Wśród niedostatków pracy W. Unwertha wskazuje się głównie traktowanie gwary kolonii macierzystych i gwary kolonii córek jako jednego (jednolitego) dialektu, podczas gdy w koloniach córek, nierzadko złożonych z Niemców przesiedlonych z różnych miejsc w Rosji, posługiwano się zazwyczaj dialektami mieszanymi⁵¹⁷. Ponadto w ciągu 100–150 lat przebywania kolonistów niemieckich w Imperium Rosyjskim pewne zmiany zaszły też w większości używanych przez nich dialektów, czego badacz nie uwzględnił (Домашнев 1996: 28; Байкова 2005: 149; Runde 2009: 56; Babenko 2011: 13; Жукова 2018: 323). Oczywista stała się konieczność dokonania analizy i opisu dialektów niemieckich na nowych podstawach teoretycznych, zwłaszcza uwzględniających ich funkcjonowanie w obcym otoczeniu językowym⁵¹⁸.

Początek niewyrywkowych, a przy tym wieloaspektowych, systematycznie prowadzonych badań naukowych nad dialektami Niemców rosyjskich datuje się na okres po rewolucji październikowej i na czas istnienia Republiki Niemców Powołża (Домашнев 1996: 28; Berend, Post 1997: 6; Babenko 2011: 13; Berend 2011: 27; Байкова 2005: 149; Тетюев 2016: 84). Badania te w naturalny sposób wpisały się w sformułowane przez J. Stalina w 1913 r. i wprowadzane w życie po rewolucji październikowej zasady autochtonizacji, czyli takiej polityki narodowościowej, której (deklarowaną) podstawą były: troska o rozwój kultur narodów wchodzących niegdyś w skład Imperium Rosyjskiego, podział terytorialny zgodny z kryteriami narodowościowymi oraz tworzenie lokalnych struktur partii komunistycznej (Schulze-Mölkau 1931: 32–38).

Wprawdzie ściśle naukowe prace nad dialektami niemieckimi, o których tu mowa, były prowadzone już w okresie władzy radzieckiej, jednak początkowo miały one charakter retrospekcyjny⁵¹⁹, dotyczyły kodów Niemców rosyjskich, nie

⁵¹⁷ Por.: „Bei Erforschung von Mdaa. der Sprachinseln sind Mutterkolonien von den Tochterkolonien zu trennen” („Podczas badania dialektów wysp językowych kolonie macierzyste powinny być oddzielone od kolonii córek”) (Dinges 1924/1925: 313). G. Dinges uważał, że skoro kody językowe używane w koloniach macierzystych wytworzyli uchodźcy z Niemiec, to ich dialekty należy badać na tle niemieckich dialektów etnicznych; z kolei kody kolonii córek, powstałych z macierzystych i posługujących się na ogół nowymi dialektami mieszanymi, trzeba analizować, zestawiając z gwarami kolonii macierzystych (Чеботарева 2006: 878).

⁵¹⁸ Dodajmy, że K. Stumpp, o którym będzie jeszcze mowa niżej, wydał w Sztuttgarcie pracę o koloniach niemieckich w Noworosji (Stumpp 1922), w której zamieścił niedokładną (opartą na danych przedwojennych) mapę tych kolonii (Жирмунский 1933: 86).

⁵¹⁹ Przez całą 1. połowę XX w. zajmowano się w zasadzie badaniem dialektów kolonistów niemieckich w aspekcie historycznym (Богословская 2014: 186).

zaś Niemców radzieckich, dlatego przedstawiamy je w tym miejscu. Owe pionierskie badania *stricto* naukowe łączy się w Rosji głównie z dwoma nazwiskami: G. Dinges i W. Żyrmunskiego. Pod kierunkiem tych właśnie lingwistów w latach 20. XX w. działały w ZSRR wyspecjalizowane centra badań nad dialektami Niemców rosyjskich (Schirmunski 1928b: 48; Жирмунский 1933: 93; Домашнев 1996: 28; Berend, Jedig 1997: 6–7; Байкова 2005: 149; Babenko 2011: 13; Berend 2011: 28; Тетюев 2014: 68; 2016: 84; Жукова 2018: 323). Trzeba też szczególnie podkreślić wyjątkowo przychylny w początkach lat 20. XX w. stosunek nowych władz do współpracy z naukowcami z innych krajów: „В то время власти всячески поддерживали установление научных контактов с зарубежными научными центрами”⁵²⁰ (Домашнев 1996: 28). Obaj badacze dialektów Niemców rosyjskich wykorzystali szansę. Odbyli kilka wizyt studyjnych na Uniwersytecie w Marburgu, gdzie z F. Wrede i jego współpracownikami omawiali zebrany w Rosji materiał językowy, konsultowali pojawiające się problemy, studiowali aktualną literaturę przedmiotu. Skorzystali też z możliwości publikowania za granicą własnych prac⁵²¹ (Babenko 2011: 13). Ścisła współpraca z marburską szkołą dialektologiczną pozwoliła radzieckim językoznawcom przejść od uczonych niemieckich ich wieloletnie doświadczenie i sprawdzoną metodologię badania dialektów (Пузейкина 2014: 66; Жукова 2018: 323).

W roku 1918 na Uniwersytecie w Saratowie utworzono Katedrę Filologii Romańskiej i Germańskiej, której kierownictwo powierzono bardzo młodemu wówczas⁵²² germaniście, dialektologowi i teoretykowi literatury W. Żyrmunskiemu⁵²³. Rozpoczął on badania nad dialektami Niemców Powołża od zarejestrowania gwary byłej kolonii Hussenbach, odbył też kilka ekspedycji do kolonii niemieckich (Найдич 2013: 111). Pod koniec 1918 r. pracę w Katedrze w charakterze wykładowcy podjął – zaproszony przez W. Żyrmunskiego – młody badacz wywodzący się z Niemców nadwołżańskich G. Dinges⁵²⁴ (Домашнев 1996: 28; Тетюев 2016: 84). Naukowców zbliżyły zainteresowania badawcze. Zdaniem L. Puziejkińskiej późniejsza fascynacja W. Żyrmunskiego niemieckimi dialektami wyspowymi, która zaowocowała wieloma niezwykle cennymi publikacjami, narodziła się właśnie w Saratowie dzięki znajomości z G. Dingesem⁵²⁵.

⁵²⁰ „W tamtym czasie władze ze wszelkich miar popierały nawiązywanie kontaktów naukowych z zagranicznymi centrami naukowymi”.

⁵²¹ Por. m.in.: Dinges 1924/1925; Schirmunski 1926/1927; 1928b; 1929a; 1930a.

⁵²² Urodził się w roku 1891.

⁵²³ Uniwersytet w Saratowie był wówczas filią Uniwersytetu w Petersburgu, który musiał wspomagać go dobrze wykształconą kadrą naukową (Жирмунская-Аствацатурова 2008: 371).

⁵²⁴ Urodził się w roku 1891.

⁵²⁵ Пор.: „[...] я считаю одной из важнейших задач германистической науки в России собирать своеобразный и богатый материал, который еще можно собрать в настоящее время в немецких колониях в отношении языка и фольклора. Мне это стало в особенности ясно

G. Dinges studiował w Moskwie, studia ukończył w 1917 r. i w tymże roku obronił tam rozprawę doktorską o wpływach rosyjskich w niemieckich dialektach używanych w guberniach saratowskiej i samarskiej: *Über den russischen Einfluß in den Mundarten der deutschen Kolonisten der Gouvernements Samara und Saratow* (Дингес 1917)⁵²⁶. W roku 1921, po powrocie W. Żyrmunskiego do Piotrogradu, G. Dinges został docentem Katedry Filologii Romańskiej i Germańskiej, 2 lata później był już profesorem (Домашнев 1996: 28; Berend, Post 1997: 7; Ерина 1999a: 715; Байкова 2005: 149; Berend 2011: 28; Тетюев 2016: 84).

G. Dinges jako pierwszy w Rosji podjął badania *stricte* naukowe⁵²⁷ nad dialektami Niemców nadwołżańskich⁵²⁸ (Schirmunski 1928b: 48; Смирницкая 2002; Berendt 2011: 28). W sposób nowatorski wykorzystał w nich dane ekstralingwistyczne (Чеботарева 2006: 868).

W roku 1922 A. Lonsinger przekazał G. Dingesowi wszystkie kwestionariusze G. Wenkera, które w latach 1913–1914 wypełniali niemieccy koloniści z guberni samarskiej i saratowskiej, oraz wszelkie inne materiały związane z poprzednim, niedokończonym ankietowaniem mieszkańców kolonii (Домашнев 1996: 28; Ерина 2015a: 129; Тетюев 2016: 84). G. Dinges dokonał krytycznego przeglądu wypełnionych wówczas formularzy i dostrzegł w nich wiele błędów. Źródeł omyłek upatrywał m.in. we wpływie języka pisanego, w niedokładnym oddawaniu wymowy na piśmie⁵²⁹, w przenoszeniu do ankiety form obcych badanej społeczności (np. wówczas, gdy tłumacz pochodził z innej miejscowości lub też autor przekładu spędził dłuższy czas w innych miejscowościach). Wówczas to dialektolog nabrał przekonania, iż niezbędnym wymogiem w badaniach niemieckich gwar osadniczych powinno być dokonywanie przez ankierów

во время двухлетнего (1917–1919) пребывания в Саратове на Волге, где я был профессором германской филологии и близко узнал немецкие колонии на Волге” (Пузейкина 2014: 71).

⁵²⁶ Na błyskotliwej obronie tej dysertacji był obecny wybitny etymolog M. Vasmer. G. Dingesowi proponowano pozostanie na uczelni, jednak wydarzenia polityczne zmusiły go do zmiany planów. W roku 1917 wrócił na rodzinne Powołże (urodził się w kolonii Blumenfeld), gdzie wziął udział w pracy Nadwołżańskiego Komisariatu do spraw Niemieckich, uczestniczył w tworzeniu pierwszej niemieckiej autonomii (Ерина 1999a: 715; 2015b: 140–141).

⁵²⁷ A. Lonsinger nie miał na celu naukowego opracowania zebranego materiału dialektalnego (Dinges 1924/1925: 300).

⁵²⁸ Bardzo wcześnie zainteresował się gwarami Niemców Powołża. Już w roku 1914 uczestniczył w ekspedycji dialektologicznej, przedstawił wówczas – w rękopisie – opis dialektu kolonii Kraft: *Гласные говора села Крафт (Samogłoski w gwarze wsi Kraft)*. Dwa lata później opublikował pracę *Этнографический состав населения Новоузенского уезда Самарской губернии (Skład etnograficzny ludności powiatu nowouzeńskiego w guberni samarskiej)* (Ерина 1999a: 715).

⁵²⁹ Czynnikiem zakłócającym przekaz był często zapis ortograficzny utrudniający wydobyć osobliwości danego dialektu i niepozwalający na jednoznaczne wyjaśnienie zawartości lokalnej wymowy.

zapisów bezpośrednich w terenie (w trakcie wypraw dialektologicznych) (Dinges 1924/1925: 300; Berend, Post 1997: 8).

Podstawowy cel G. Dinges'a stanowiło stworzenie słownika niemieckich dialektów nadwołżańskich oraz atlasu tych dialektów (Байкова 2005: 149; Berend 2011: 28; Жукова 2018: 323). Aby zamiar zrealizować, badacz potrzebował bardzo dokładnych danych o gwarach poszczególnych osad. W związku z tym rozszerzył wzorcową ankietę G. Wenkera o dodatkowe 132 pytania⁵³⁰ i kilka specjalnych pytań uzupełniających (Berend 2011: 28). We współpracy z A. Lonsingerem rozesłał kwestionariusze do miejscowych nauczycieli. Ponadto w latach 1919–1928 G. Dinges organizował ekspedycje dialektologiczne i etnograficzne do kolonii Powołża, w których uczestniczyli zarówno naukowcy⁵³¹, jak i studenci⁵³² (Ерина 1999a: 715). Tak więc badacz zbierał materiał językowy w sposób pośredni, za pomocą ankiet, ale też czynił to bezpośrednio, rejestrując na miejscu wywiady z informatorami. Gromadzone w ten sposób dane poddawano drobiazgowej analizie i włączano do rozbudowywanej na bieżąco kartoteki poświadczeń. Praca z ankietami została zakończona w roku 1923 (Байкова 2005: 149). Zgromadzony materiał językowy był imponujący. Dane pochodziły z 92 kolonii macierzystych i 3 osad menonickich. Ponadto z 9 kolonii macierzystych i 6 menonickich pozyskano teksty literackie, m.in. opowiadania w różnych dialektach, zbiór zwrotów i wyrażań, artykuły prasowe itp. (Дингес 1925: 17). Z badań wynikało, że w regionie nadwołżańskim używano prawie wyłącznie dialektów palatynackich i heskich, gdyż osadnicy pochodzili przeważnie z Hesji, Palatynatu, Lotaryngii i północnej Alzacji. Na podstawie zebranego materiału językowego G. Dinges skorygował klasyfikację dialektów niemieckich proponowaną kilka lat wcześniej przez W. Unwertha. Wykazał, że w poprzednim badaniu nie uwzględniono dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich (dialekt górnosaksoński albo osterlandzki i wschodnioturzyński) oraz jednego z dialektów zachodnio-środkowo-niemieckich (dialekt nadreńsko-frankoński) (Байкова 2005: 151; Чеботарева 2006: 878; Жукова 2018: 324). Sam jednak także nie ustrzegł się błędu, pominął bowiem w swojej klasyfikacji dialekty dolnoniemiec-

⁵³⁰ Dodano dwa dodatkowe kwestionariusze: pierwszy zawierał 60 pytań, drugi – 72 (Berend 2011: 28).

⁵³¹ Samemu G. Dingesowi w wyprawach dialektologicznych zazwyczaj towarzyszyła żona Emma (z domu Schlothauer – Ерина 1999a: 715), etnografka i ceniona znawczyni lokalnego folkloru, zapisująca rozmaite przysłowia, zagadki, opowiadki regionalne, autorka kilku prac z tego zakresu (por. Dinges E. 1923). Emma pomagała mężowi w zapisywaniu i opracowywaniu materiału dialektalnego (Ерина 2015b: 143). Niejednokrotnie, by dotrzeć do odległych kolonii niemieckich, badacze musieli pokonywać w trudnych warunkach znaczne odległości pieszo, ponieważ w owym czasie nie istniał transport publiczny (Berend, Jedig 1991: 30; Berend 2011: 31).

⁵³² W ekspedycjach G. Dinges'a uczestniczył jeszcze jako student późniejszy wybitny dialektolog A. Dulson, a także jego żona Weronika (Ерина 2015b: 143; 2015c: 156–157; Тетюев 2016: 84).

kie, które – jak wykażą późniejsze badania – również występowały na Powołżu (Jedig 1994: 12).

W tym samym czasie, tj. w roku 1923, G. Dinges opublikował mapę językową kolonii macierzystych wraz z tekstem pt. *Über unsere Mundarten* (Dinges 1923), w którym zawarł drobiazgowe informacje o niemieckich dialektach nadwołżańskich, ich zróżnicowaniu i specyfice. Opublikowana mapa stanowiła podstawę przygotowywanego przez kolejne lata *Nadwołżańskiego atlasu językowego* (*Поволжский языковой атлас*⁵³³/ *Wolgadeutscher Sprachatlas*) (Berend, Post 1997: 7). Atlas ten – z przyczyn politycznych, o których będzie mowa niżej – nie został opublikowany⁵³⁴. Do projektu powrócono dopiero w latach 90. XX w., kiedy to udało się zdigitalizować cały materiał i przygotować go do druku. Atlas ukazał się w roku 1997 dzięki staraniom profesora H. Jediga i jego uczennicy N. Berend⁵³⁵. *Nadwołżański atlas językowy* dokumentuje realia językowe na niemieckim Powołżu między rokiem 1913 i 1930⁵³⁶, które na skutek działań wojennych i rewolucji 1917 r. stały się historią i zyskały przez to niezwykłą wartość źródłową. Dzieło to wpisuje się w wielowiekową tradycję tworzenia słowników diachronicznych, będących pamiątką minionych epok i długiej historii języka niemieckiego (Berend, Post 1997: 5). To jedno z nielicznych źródeł odzwierciedlających rzeczywisty stan dialektów Niemców nadwołżańskich w perspektywie historycznej (Жукова 2018: 323).

Latem 1924 r. Ludowy Komisariat Oświaty RFSRR oddelegował G. Dinges na 3 miesiące do Niemiec. Badacz trafił na Uniwersytet w Marburgu. Dołączył do grupy dialektologów opracowujących *Niemiecki atlas językowy* (*Deutscher Sprachatlas*), poznał ściśle naukowe metody pracy z materiałem gwarowym, przygotował i opublikował kilka tekstów o dialektach Niemców nadwołżańskich (Домашнев 1996: 28; Тетюев 2016: 84). Badacz nawiązał też liczne kontakty z naukowcami niemieckimi; nie krył swojej przyjaźni z profesorem F. Wrede, bibliotekarzem B. Martinem, redaktorem słownika gwarowego L. Bertoldem, a także specjalistą w dziedzinie dialektów dolnoniemieckich, profesorem Uniwersytetu w Königsbergu, W. Ziesmerem (Ерина 2015b: 141–142).

W roku 1925 z inicjatywy G. Dinges przy Uniwersytecie Państwowym w Saratowie powołano do życia Centralne Biuro do Badań Dialektów Niemców Powołża (*Центральное бюро по исследованию немецких диалектов, нем. Zentralstelle zur Erforschung wolgadeutscher Mundarten*⁵³⁷), pierwszą

⁵³³ Inny wariant tytułu podaje W. Czebotariewa: *Лингвистический атлас поволжско-немецкой области* (Чеботарева 2006: 878).

⁵³⁴ Mapy do tego atlasu kreślono odręcznie (Жирмунский 1933: 85).

⁵³⁵ Oboje wywodzili się ze środowiska Niemców rosyjskich.

⁵³⁶ Sięga także wstecz.

⁵³⁷ W źródłach też: *Zentralstelle für Wolgadeutsche Mundartenforschung*.

tego rodzaju placówkę w ZSRR. G. Dinges został jej kierownikiem. Centrum kontynuowało badania zapoczątkowane wcześniej, nadal organizowało ekspedycje dialektologiczne, a także dialektologiczno-etnograficzne⁵³⁸, analizowało i opracowywało wyniki (Домашнев 1996: 28; Байкова 2005: 149; Babenko 2011: 13; Berend 2011: 28; Замогильный, Дизендорф, Минор 2014: 62; Пузейкина 2014: 70; Ерина 2015b: 143; Тетюев 2016: 84; Жукова 2018: 323). W niemieckich dialektach Powołża G. Dinges zidentyfikował m.in. około tysiąca zapożyczeń z języka rosyjskiego nieznanych w owym czasie w dialektach na obszarze Niemiec, np. *Samowar*, *Pud*, *Arbuz* (Жукова 2018: 323). Z powodu represji stalinowskich tych obiecujących badań nad rusycyzmami leksykalnymi nie dane mu było kontynuować (Alexeeva 2016: 382–384).

Na przełomie lat 1927 i 1928 na łamach gazety „Volgadeutsche Schulblatt” oraz w gazecie centralnej „Volgadeutsche Republik Nachrichten” G. Dinges zwrócił się z apelem do miejscowych Niemców o gromadzenie leksyki dialektalnej do projektowanego niemieckiego słownika nadwołżańskiego (Berend 2011: 31; Жукова 2018: 323).

W latach 1927–1928 na zaproszenie władz G. Dinges występował w roli konsultanta do spraw naukowych w Komitecie organizacyjnym Niemieckiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego w Pokrowsku. W ramach nowych obowiązków budował zręby biblioteki akademickiej z prawdziwego zdarzenia, gromadził książki także do swojego gabinetu filologii germańskiej, część potrzebnej literatury otrzymał w darze od Uniwersytetu w Königsbergu. Kompletował także kadrę naukową i dydaktyczną⁵³⁹, w tym – pracowników zza granicy. W dniu 6 stycznia 1930 r. Instytut został uroczyście otwarty, G. Dingesowi powierzono stanowisko prorektora uczelni (Ерина 2015b: 146–147). Na jego zaproszenie w inauguracji uczestniczył językoznawca z niemieckiego wówczas Königsbergu, prof. W. Ziesmer.

W dniu 30 stycznia 1930 r. G. Dinges (wraz ze współpracownikami) został aresztowany przez GPU (Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny) za rzekomą działalność kontrrewolucyjną, niemiecki nacjonalizm i niemiecką propagandę, przejawiającą się m.in. w zamówieniu książek z Niemiec i w zaproszeniu

⁵³⁸ Na przykład w roku 1925 w trakcie jednej z takich wypraw A. Lonsinger opisywał szczegółowo przedmioty gospodarstwa domowego, budynki gospodarcze, części domostw zgodnie z ich nazwami w dialektach. W tym samym roku G. Dinges wraz z E. Dinges odbyli 5 ekspedycji w koloniach kantonu pałassowskiego, zebrali przedmioty codziennego użytku, zapisali opowiadania i wspomnienia najstarszych mieszkańców. Prace kontynuowano w roku 1926 w kolejnych miejscowościach. W 25 koloniach kantonu markssztackiego rozdano rozszerzone ankiety obejmujące także nazwy pługów, środków transportu i ich części. G. Dinges – na podstawie szczegółowych definicji przedmiotów – ustalił specyfikę różnic w ich nazwach w poszczególnych dialektach (Тетюев 2016: 85).

⁵³⁹ Brał przy tym pod uwagę wyłącznie kompetencje kandydatów (Ерина 2015b: 146).

Niemca zza granicy na otwarcie Instytutu (Пузейкина 2014: 71). Przypomniano mu też: „связь с учеными Германии [...], «аполитичное» выступление на открытии института и даже работу его жены в качестве председателя немецкого студенческого землячества, которое занималось оказанием помощи голодающим”⁵⁴⁰. W trakcie przeszukania miejsca pracy i mieszkania skonfiskowano 6 tomów korespondencji, 2 albumy fotograficzne, rękopis pracy, 5 zdjęć grupowych i mapę Niemiec (Ерина 2015b: 146–147). Lingwiście zarzucono ponadto powiązania z zagraniczną siatką szpiegowską, do której jakoby należeli dialektolodzy z Marburga, oraz szpiegostwo (Berend 2011: 28; Пузейкина 2014: 71). G. Dinges nie przyznał się do winy. Śledztwo w jego sprawie trwało 2 lata. Wybitny dialektolog spędził ten czas w więzieniu na Butyrkach. W lutym 1932 r. został skazany na 3 lata zesłania do Zachodniej Syberii. Osiedlono go we wsi Kołpaszewo w okolicach Tomsku. Pracował jako rejestrator w szpitalu, gdzie zaraził się tyfusem plamistym i zmarł w roku 1932. Spalono wówczas jego dobytek, w tym wiele cennych notatek i zapisów z wypraw dialektologicznych. W 1964 r. G. Dinges został oczyszczony z wszystkich zarzutów i zrehabilitowany (Berend 2011: 28; Пузейкина 2014: 71; Ерина 2015b: 147–148; zob. też Rosenberg 2007).

Od początku lat 30. XX w. z powodów politycznych trudno już było kontynuować intensywne prace badawcze rozpoczęte na Powołżu przez G. Dinges (Berend 2011: 31; Светозарова 2015b: 3). Jedynie kilku lingwistom udało się nie zarzucić studiów nad dialektami Niemców rosyjskich⁵⁴¹ (Байкова 2005: 150; Babenko 2011: 14). Na Powołżu należał do nich A. Dulson⁵⁴², uczeń i kolega G. Dinges (Berend 2011: 31; Сычалина 2023: 130).

⁵⁴⁰ „powiązania z naukowcami z Niemiec [...], «apolityczne» wystąpienie na otwarciu Instytutu, a nawet pracę żony w charakterze przewodniczącej niemieckiego ziomkostwa studenckiego, które zajmowało się niesieniem pomocy głodującym”.

⁵⁴¹ Referaty i inne wystąpienia na temat procesów mieszania i wyrównywania dialektów zachodzących w koloniach niemieckich na Powołżu pisano na maszynie po rosyjsku i dlatego były one (i są) mało znane. W latach 30. XX w. na Powołżu ukazało się zaledwie kilka publikacji dotyczących lokalnych dialektów; część z nich, napisana po rosyjsku, była długo niedostępna dla szerszego kręgu odbiorców (Berend 2011: 31).

⁵⁴² A. Dulson (1900–1973), dialektolog, folklorysta, etnograf, archeolog. Urodził się w rodzinie niemieckich kolonistów we wsi Preuss (gubernia samarska). Ojciec był wiejskim pisarzem, matka, Margarita z domu Zimmermann, zajmowała się wychowywaniem dzieci. Rodzice zmarli z głodu w roku 1921 (Ерина 2015c: 156). Od roku 1917 A. Dulson pracował jako nauczyciel w szkole dwuklasowej działającej w jego rodzinnej kolonii, potem kolejno – jako pozaszkolny instruktor oświaty, kierownik domu dziecka, nauczyciel w szkole siedmioletniej. W roku 1924 wstąpił na wydział fizyczno-matematyczny Uniwersytetu w Saratowie, po czym – pod wpływem G. Dinges, z którym od kilku lat współpracował – przeniósł się na germanistykę. Studia ukończył w roku 1929 (Ерина 1995: 89–92; Галкина, Осипова 1995: 3–4; Ерина 1999b: 745; Minor 2012).

A. Dulson, dzieląc stanowisko G. Dingesa o braku możliwości wysnucia trafnych wniosków na temat procesu mieszania się dialektów i jego skutków bez uwzględnienia pierwotnego składu językowo-geograficznego przesiedleńców z Niemiec, w pierwszej kolejności skupił się na zrekonstruowaniu dziejów Niemców nadwołżańskich, na odtworzeniu spisów pierwszych kolonistów osiadłych w koloniach macierzystych. Dopiero po wykonaniu tej żmudnej pracy⁵⁴³ zajął się czysto lingwistycznym badaniem dialektów niemieckich (Berend 2011: 31; Ерина 2015c: 158).

A. Dulson żywo interesował się historią i gwarą swojej rodzinnej kolonii Preuss⁵⁴⁴. Już w roku 1925 napisał pracę *Z historii wsi Preuss (K истории села Прайс / Zur Geschichte von PreiB)*, w 1926 r. – *Z etnografii wsi Preuss (K этнографии села Прайс / Zur Volkskunde von PreiB)*, w 1928 r. zaś podjął pierwszą próbę charakterystyki naukowej ojczystej gwary: *Dialekt Preuss. Opis (Die Mundart von PreiB. Beschreibung)*. Badacz stworzył też słownik tej gwary: *Wörterbuch der PreiBer Mundart*. W roku 1929 przygotował kolejne opracowanie ojczystego dialektu: *Dialekt Preuss: fonetyka, teoria słowa i zdania (Die Mundart von PreiB: Laut-, WortSatzlehre)*. Żadna z tych prac nie ukazała się drukiem⁵⁴⁵ (Minor 2012; Ерина 2015c: 159).

A. Dulson interesował się także funkcjonowaniem na Powołżu innych języków, głównie ukraińskiego, któremu poświęcił pierwszą swoją opublikowaną pracę (Дульзон 1927; Галкина, Осипова 1999: 3–4; Minor 2012; Жукова 2018: 323), a także ich oddziaływaniem na dialekty niemieckie. Zidentyfikował rusycyzmy, które przeniknęły z mowy rosyjskich cieśli do gwar kolonii Alexanderhilf i Neuburg (Чеботарева 2006: 878).

Po aresztowaniu G. Dingesa w roku 1930 A. Dulson zastąpił go w pracach nad atlasem językowym oraz w badaniach dialektów nadwołżańskich, objął też kierownictwo Centralnego Biura do Badań Dialektów Niemców Powołża⁵⁴⁶. Utrzymał się na tym stanowisku 5 lat (1930–1934), jednocześnie w latach

⁵⁴³ W zasobach archiwalnych G. Dingesa i A. Dulsona przechowywanych w Engelsie zachowało się 5 tomów dokumentów zawierających dane osobowe pierwszych kolonistów i nazwy miejscowości, z których przybyli. Dane te odtworzył A. Dulson. Rozszyfrowywał je żmudnie na podstawie zapisów fonetycznych wykonanych w XVIII w. przez rosyjskich skrybów wiejskich. Pracy nad korektą tych zapisów badacz nie ukończył (Ерина 2015c: 158), sfinalizował ją dopiero I. Plewe (Плеве 2010).

⁵⁴⁴ Była to kolonia katolicka założona nad Wołgą w 1767 r. (Тетюев 2014: 68).

⁵⁴⁵ Trzeba dodać, że A. Dulson dał się uwieść rewolucyjnym ideałom. W roku 1926 postulował – jak kilku innych językoznawców, m.in. B. Bartels i A. Ströhm – stworzenie nowego, radzieckiego języka niemieckiego, którego podstawą byłaby mowa niemieckiego proletariatu. Przygotował np. wystąpienie *W kwestii reformy ortografii niemieckiej*, w którym proponował znaczne uproszczenie zapisu mające ułatwić prostemu ludowi opanowanie sztuki pisanie i czytania (Minor 2012).

⁵⁴⁶ Przemianowano je w Komisję Językową (Minor 2012).

1930–1931 wykładał w Niemieckim Instytucie Pedagogicznym w Pokrowsku⁵⁴⁷, w roku 1932 ukończył Moskiewskie Studium Doktoranckie, którego słuchaczem był od roku 1930 (Галкина, Осипова 1999: 5; Домашнев 1996: 29; Berend 2011: 31; Minor 2012; Ерина 2015c: 160; Тетюев 2016: 85; Андрей Петрович Дульзон 2023).

W roku 1934 A. Dulson ukończył rozprawę doktorską *Dialekt wsi Alt-Urbach (problem mieszania języków na materiale dialektów Niemców Powołża)* (Альт-Урбахский диалект (проблема языкового смешения на материале диалектов немцев Поволжья) / *Der Alt-Urbacher Dialekt (Probleme der Sprachmischung am Material der wolgadeutschen Mundarten)*). Dialekt ten uczony zbadał i opisał nieprzypadkowo, kolonia Alt-Urbach bowiem miała wyjątkowo różnorodny początkowy skład mieszkańców. W 1767 r. zasiedliły ją 54 niemieckie rodziny pochodzące z 64 miast i wsi ze wszystkich podstawowych obszarów dialektalnych Niemiec. Już w połowie XIX w. wytworzył się w Alt-Urbach jeden mieszany dialekt o charakterze wschodnio-środkowo-niemieckim (ze specyficzną fonetyką dialektu osterlandzkiego) (Тетюев 2016: 85). Obrona rozprawy doktorskiej miała się odbyć w Moskwie, nie doszło jednak do niej, ponieważ w marcu 1934 r. A. Dulson został aresztowany⁵⁴⁸ (Berend 2011: 31; Ерина 2015c: 158).

Jak już wspomnieliśmy wyżej, w latach 30. XX w. na Powołżu trwała nagonka na dialektologów⁵⁴⁹. Władze uważały ich za krzewicieli niemieckiego nacjonalizmu. A. Dulsonowi zarzucono m.in. antyradziecką propagandę, członkostwo w niemiecko-faszystowskiej organizacji działającej na terenie obwodu saratowskiego, werbowanie nowych członków do tej organizacji, drukowanie i upowszechnianie ulotek kontrrewolucyjnych. Śledztwo trwało rok. W jego wyniku w 1935 r. dialektolog został skazany na 3 lata obozu pracy (łagru), jednak wkrótce karę zawieszono. W 1937 r. A. Dulson podjął pracę na Uniwersytecie Pedagogicznym w Saratowie. Habilitował się w roku 1939⁵⁵⁰ na podstawie

⁵⁴⁷ Ерина 1999b: 745.

⁵⁴⁸ Obronił tę dysertację dopiero w 1938 r. (Berend 1989: 171; Галкина, Осипова 1999: 5; Андрей Петрович Дульзон 2023). Inne źródła podają, że obrona odbyła się w Moskwie w roku 1932 (Ерина 2015c: 159), jeszcze inne – że tuż przed aresztowaniem, w roku 1934 (Ерина 1999b: 745; Minor 2012).

⁵⁴⁹ Na przykład w lutym 1933 r. zorganizowano konferencję na temat: *Polityka językowa Republiki Niemców Powołża*. Wystąpił na niej Ludowy Komisarz Oświaty. Stwierdził, że: „Lingwistyka jest w naszym kraju nauką skrajnie zaniedbaną i do niedawna znajdowała się całkowicie w rękach elementów narodowo-demokratycznych, tak zwanych «dialektologów»! Miejscowi nacjonaści skupiają swoje wysiłki wyłącznie na badaniu gwar, propagując je i idealizując. Dinges, jeden z lingwistów narodowej demokracji, otwarcie propagował indoeuropejską (faszystowską) teorię języka” (Minor 2012; Ерина 2015c: 160).

⁵⁵⁰ Stopień doktora habilitowanego zatwierdzono w roku 1940. Kilka miesięcy później A. Dulsonowi nadano tytuł profesorski (Галкина, Осипова 1999: 6; Minor 2012).

wydrukowanej w roku 1938 dysertacji *Problem zmieszania dialektów (na materiale gwary wsi Preuss)* (*Das Problem der Dialektmischung (anhand von Material des Dorfes Preuß)*) / *Проблема смешения диалектов (по материалам говора села Прайс*⁵⁵¹)⁵⁵²) (Галкина, Осипова 1999: 6; Minor 2012; Ерина 2015c: 161–162).

W rozprawie habilitacyjnej A. Dulson dowiódł, że gwara jego ojczystej kolonii Preuss powstała wskutek wymieszania się kodów przesiedleńców ze 129 miejscowości położonych w Niemczech, Austrii i Francji, reprezentujących 4 obszary dialektalne: dolnoniemiecki, środkowo-frankoński, reńsko-frankoński i wysokoniemiecki. Wskutek długotrwałego zamieszkiwania obok siebie różnych grup etnicznych i toczących się na miejscu procesów asymilacyjno-wyrównawczych samoistnie wytworzył się na rosyjskiej ziemi nowy dialekt (Дульзон 1938; zob. też: Дульзон 1941: 82–83; Чеботарева 2006: 878; Minor 2012; Тетюев 2014: 75; 2016: 85–86; Ерина 2015c: 159), o którym była już mowa wyżej (zob. 2.2.1.1. *Odmiany dialektalne języka niemieckiego*). W dysertacji habilitacyjnej opisującej dialekt kolonii Preuss (na poziomach fonetycznym, fleksyjnym, słowotwórczym, leksykalnym i składniowym) badacz wykorzystał – nowatorsko – jako materiał ilustracyjny m.in. onomastykę Niemców Powołża⁵⁵³, głównie przezwiska i toponimy, i dołączył do niej cenny wykaz: *Список географических названий поволжских немцев*⁵⁵⁴ składający się z 1049 toponimów zebranych w 95 niemieckich koloniach⁵⁵⁵ (Дульзон 1938: 315–351; Сычалина 2023: 130). Duży artykuł podsumowujący wyniki pracy habilitacyjnej (*Проблема скрещения диалектов по материалам языка немцев Поволжья*) ukazał się w roku 1941 w prestiżowym czasopiśmie „Известия АН СССР” (Дульзон 1941). Był to ostatni artykuł opublikowany w ZSRR wieńczący cały okres radzieckiej dialektologii niemieckiej (Домашнев 1996: 29; Ерина 2015c: 159).

A. Dulson zgromadził też i wstępnie opracował materiał językowy z 300 innych kolonii Powołża (m.in. Markssztadt, Hussenbach, Fresental), które osobiście odwiedził (Minor 2012; Ерина 2015c: 159). Pracował nad wielkim projektem zapoczątkowanym przez G. Dingesa: *Atlasem językowym obwodu*

⁵⁵¹ Дульзон 1938.

⁵⁵² Wykorzystał w dysertacji swoje wcześniejsze, niepublikowane prace o historii i języku ojczystej kolonii (Minor 2012).

⁵⁵³ Materiał onomastyczny gromadził wcześniej, głównie w roku 1928, przygotowując – na zlecenie Ludowego Komisariatu Oświaty – podręcznik do krajoznawstwa (Сычалина 2023: 130).

⁵⁵⁴ *Реестр назв географичных Niemców Powołża*.

⁵⁵⁵ W wielu wypadkach oprócz informacji o rodzaju obiektu terenowego, jaki dany toponim oznacza, i punktów geograficznych, w których występuje, A. Dulson podawał też etymologię nazwy (Сычалина 2023: 130).

niemiecko-nadwołżańskiego (Лингвистический атлас поволжско-немецкой области) (Чеботарева 2006: 878). Niestety w archiwum w Engelsie zachowały się jedynie karty robocze do tego atlasu⁵⁵⁶. Stanowią najobszerniejsze autentyczne źródło informacji o przedwojennych dialektach niemieckich Powołża (Berend 2011: 31).

Ponadto – jako etnograf – A. Dulson zebrał i zredagował niemieckie nadwołżańskie powiedzenia, przysłowia, zagadki, rymowanki, przepisy kulinarne, porady z zakresu medycyny ludowej itp., zbadał też, opracował i opisał zwyczaje Niemców Powołża, por. nieopublikowany wówczas tekst⁵⁵⁷: *Hochzeit und Geburtin Preiß* (Свадьба и рождение ребенка в селе Прайс)⁵⁵⁸ i in. (Minor 2012; Ерина 2015c: 165; Тетюев 2016: 85–86; Сычалина 2023: 130).

W roku 1941 A. Dulson, jak wszyscy Niemcy nadwołżańscy, został deportowany. Trafił do Tomska (Syberia), gdzie znalazł zatrudnienie w miejscowym uniwersytecie. Przyjęto go do pracy, mimo że był przedstawicielem prześladowanej mniejszości niemieckiej, gdyż – jako jedyny – miał rzadki wówczas stopień doktora habilitowanego⁵⁵⁹. A. Dulson porzucił na zawsze niemiecką dialektologię nadwołżańską i zajął się badaniem języków rdzennych, tzw. małych, narodów Syberii. Osiągnął na tym polu wielkie sukcesy, w ślad za nimi przyszło uznanie międzynarodowe (Домашнев 1996: 29; Галкина, Осипова 1999: 6; Ерина 1999b: 746; 2015c: 162; Галкина 2003; Минор 2012).

W czasie deportacji wiele cennych materiałów i notatek uległo zniszczeniu, część zaginęła bezpowrotnie, niektóre trafiły do tajnych archiwów KGB albo też popadły w zapomnienie (Rosenberg 1994: 125; Жукова 2018: 324). Utracono unikatową kartotekę z fiszkami. Pozostały skrzynki na notatki ze zbiorem materiałów do *Niemieckiego słownika nadwołżańskiego* i karty robocze do *Atlasu językowego obwodu niemiecko-nadwołżańskiego*, a także szkice map do tego atlasu (Berend 2011: 31). Przechowuje je archiwum w Engelsie⁵⁶⁰.

⁵⁵⁶ W roku 1933 zgromadzony do tego słownika materiał leksykalny zajmował około 50 tys. kart katalogowych (Жирмунский 1933: 85).

⁵⁵⁷ Ukazał się dopiero w: Ерина, Салькова 2001; później też w: Минор 2011.

⁵⁵⁸ *Ślub i narodziny dziecka we wsi Preuss*.

⁵⁵⁹ Zwolniono go w roku 1943 (zatrudnił się wówczas w kopalni jako przesiewacz węgla), ale po kilku miesiącach został przywrócony do pracy (Ерина 1999b: 746).

⁵⁶⁰ W Państwowym Archiwum Historycznym Niemców Powołża w Engelsie utworzono w 1996 r. jeden wspólny zbiór materiałów archiwalnych G. Dinges'a i A. Dulsona. Są w nim przechowywane publikacje A. Dulsona oraz jego prace nieopublikowane, m.in. *Zur Geschichte von Preiß* (1925), *Zur Volkskunde von Preiß* (1926) czy *Hochzeit und Geburtin Preiß* (1929–1930) (Ерина 2015c: 165).

W latach 30. XX w. także S. Mironow⁵⁶¹ – mimo nieprzychylniej atmosfery stworzonej wokół dialektologów niemieckich – zajmował się badaniem gwar dawnych kolonii nadwołżańskich (Байкова 2005: 150; Babenko 2011: 14). Przez dwa lata (1936–1937) zbierał materiały dialektalne wśród Niemców Powołża. Materiały te stały się bazą rozprawy doktorskiej⁵⁶² pt. *Развитие анализа в системе склонения немецких диалектов*⁵⁶³ (zob. opublikowane tezy tej dysertacji: Миронов 1940), przygotowanej pod kierunkiem W. Żyrmunskiego⁵⁶⁴ (Тетюев 2016: 86; Бабенко 2020). Badając budowę gramatyczną dialektu wysokoniemieckiego używanego na Powołżu, S. Mironow przedstawił koncepcję możliwego rozwoju gwar niemieckich. Otóż gwary ludowe – będąc żywymi kodami niezwiązanymi z tradycją piśmienniczą – miały szeroką przestrzeń do kontynuowania i pogłębiania tendencji do analityzmu, charakterystycznej dla ogólnej linii rozwojowej języka niemieckiego (Чеботарева 2006: 879).

W 1941 r. wyszła rozprawa N. Biernikowa o zmianach (głównie fonetycznych) w mowie chłopów nadwołżańskich, dotyczy już jednak procesów zachodzących u schyłku lat 30. XX w. pod wpływem zmian ustrojowych (w tym pojawienia się pewnych sowietyzmów) (Берников 1941).

Po ataku Niemców na ZSRR wartościowy materiał historyczno-faktograficzny do studiów nad dialektami niemieckimi w Rosji, w tym nad dialektami nadwołżańskimi, zebrał kontrowersyjny etnograf w stopniu doktora K. Stumpp, esesman wywodzący się z Niemców rosyjskich⁵⁶⁵. Dowodził on półwojskową

⁵⁶¹ S. Mironow (1910–1998), lingwista specjalizujący się w dialektologii niemieckiej i niderlandzkiej, urodził się w Saratowie nad Wołgą w rodzinie artystów-pedagogów. W roku 1915 jego rodzice przeprowadzili się na Zakaukazie (Azerbejdżan). S. Mironow spędził dzieciństwo wśród szwabskich kolonistów. Uczęszczał do niemieckiej szkoły średniej w Helenendorfie, po jej ukończeniu studiował germanistykę na Uniwersytecie Leningradzkim, tam też w latach 1937–1940 odbywał studia doktoranckie (Бабенко 2020).

⁵⁶² A. Domaszniev podał, że S. Mironow zajmował się badaniem niemieckich dialektów Zakaukazia (Домашнев 1996: 29).

⁵⁶³ *Rozwój analizy w systemie deklinacyjnym dialektów niemieckich* (chodzi zapewne o rozwój analityzmu).

⁵⁶⁴ Po pomyślnej obronie doktoratu W. Żyrmunski, rozumiejąc, że dialektologia niemiecka nie ma w ZSRR przyszłości, namówił młodego i zdolnego badacza do zajęcia się filologią niderlandzką (Babenko 2011: 14).

⁵⁶⁵ K. Stumpp (1896–1982), Niemiec rosyjski, urodził się we wsi Alexanderhlf w guberni chersońskiej. Ukończył niemieckie liceum w Odessie, po czym w latach 1918–1922 studiował na Uniwersytecie w Tybindze. Był jednym z założycieli Studenckiego Stowarzyszenia Niemieckich Kolonistów. Po studiach nie wrócił w rodzinne strony, gdyż Ukraina, z której wyjechał, stała się republiką radziecką. Osiadł w rumuńskiej Besarabii, gdzie do 1933 r. pracował jako nauczyciel. Interesował się historią miejscowych Niemców, badał ich dzieje na podstawie wpisów w księgach kościelnych i dokumentach parafialnych. Wygłaszał też dla nich prelekcje, zorganizował bibliotekę. W roku 1933 wrócił do Niemiec, w nazistowskim państwie objął stanowisko dyrek-

jednostką SS Sonderkommando Dr. Stumpp działającą na Ukrainie w latach 1941–1943. Jej zadaniem było rabowanie archiwów i rasistowskie „ewidencjonowanie” ludności⁵⁶⁶. Grupa zajmowała się też identyfikowaniem Niemców rosyjskich na podstawie zapisów w rosyjskich i niemieckich księgach kościelnych, a także – w mniejszym stopniu – na podstawie dokumentów urzędowych. Poprawne odczytanie danych utrudniały niewprawne zapisy fonetyczne cyrylicą w księgach rosyjskich, jednak w większości wypadków udawało się rozszyfrować nazwiska kolonistów i nazwy tych miejscowości w Niemczech, z których niegdyś wyjechali. Opracowane przez K. Stumppa zestawienie dotyczące Powołża obejmuje: 1) wykaz kolonii macierzystych z uwzględnieniem nazwy (niemieckiej, rosyjskiej oraz nazwy kantonu)⁵⁶⁷, wyznania, roku założenia, liczby mieszkańców w latach: 1772, 1912, 1926; 2) imienne listy przybyszów ze wskazaniem miejsca wyjazdu, roku wyjazdu i wyznania; 3) listę kolonistów, którzy zostali przetransportowani do Saratowa pod dowództwem kapitana Paykula i korneta Rehbindera w 1764 r. (Stumpp 1978: 67–84).

Nadwożańskie centrum badania dialektów Niemców rosyjskich to nie jedynie tego typu ośrodek działający w ZSRR w latach 20. XX w. Drugi taki ośrodek utworzono w 1924 r. w Leningradzie pod kierunkiem W. Żyrmunskiego⁵⁶⁸,

tora Niemieckiego Instytutu Zagranicznego (Deutsches Ausland Institut) w Stuttgarcie, został też kierownikiem Biura Rosyjsko-Niemieckiego przy tym Instytucie (https://en.wikipedia.org/wiki/Karl_Stumpp – dostęp: 6 XI 2024; <https://www.copernico.eu/de/projekte/karl-stumpp-1896-1982> – dostęp: 6 XI 2024).

⁵⁶⁶ Po wojnie K. Stumpp osiadł w Tybindze, wrócił do zawodu nauczyciela. Redagował pismo „Volk auf dem Weg” („Ludzie w Drodze”) wydawane przez Związek Niemców Rosyjskich. Publikował też prace naukowe, wykorzystując zebrany w czasie wojny materiał (m.in. Stumpp 1978; 1980). Uniknął kary za swą nazistowską przeszłość.

⁵⁶⁷ Wskazywano także, czy kolonia znajduje się na obszarze leżącym po stronie gór czy też po stronie nizin (*Bergseite* czy *Wiesenseite*).

⁵⁶⁸ W. Żyrmunski (1891–1971), uczony-encyklopedysta, literaturoznawca i językoznawca, historyk literatur zachodnioeuropejskich, teoretyk wersyfikacji, badacz eposów ludowych wielu narodów (w tym Azji Środkowej), dialektolog i historyk języka niemieckiego, specjalista w zakresie gramatyki porównawczej języków germańskich oraz językoznawstwa ogólnego, nie wywodził się z Niemców rosyjskich. Urodził się w Petersburgu, w należącej do elity intelektualnej zasymilowanej rodzinie rosyjskich Żydów (ojciec był lekarzem, profesorem laryngologii, matka, córka fabrykanta władająca kilkoma językami, zajmowała się malarstwem). Po ukończeniu studiów germanistycznych W. Żyrmunski został wykładowcą na Uniwersytecie w Petersburgu. Spędził 1,5 roku na stażu naukowym w Niemczech (Monachium, Berlin, Lipsk) (*Академик В. М. Жирмунский...* 1971: 3; *Жирмунская-Аствацатурова* 2008: 368–369; *Найдич* 2013: 110). Do połowy lat 20. W. Żyrmunski skupiał się na zagadnieniach literaturoznawczych, jego pierwsze publikacje (1913 r.) dotyczyły romantyzmu niemieckiego (*Найдич* 2013: 111). Ku językoznawstwu badacz zwrócił się dzięki zainteresowaniu dialektologią (*Зиндер, Строева* 1978: 157). Był naukowcem cenionym w kraju i poza jego granicami, doktorem *honoris causa* kilku europejskich uczelni oraz członkiem

który – po powrocie z Uniwersytetu w Saratowie – „к своим обширным научным интересам в области филологии прибавил занятия немецкими диалектами в нашей стране”⁵⁶⁹ (Домашнев 1996: 28; *Академик В. М. Жирмунский...* 1971: 3). Początkowo zapisywał mowę studentów uczelni piotrogrodzkich, którzy wywodzili się z mniejszości niemieckiej i używali lokalnych dialektów niemieckich⁵⁷⁰, następnie uruchomił seminarium zajmujące się badaniem dialektów i folkloru Niemców rosyjskich. Jego członkowie zapisywali i analizowali pieśni byłych kolonistów. Z czasem uświadomiono sobie konieczność prowadzenia badań kompleksowych: dialekty, folklor, etnografia, historia (Найдич 2013: 111; Жукова 2018: 323). W okolicach Piotrogradu uwagę przykuwały gwary Niemców osiadłych nad Newą w XVIII w.⁵⁷¹ (Домашнев 1996: 29). Już w roku 1921 W. Żyrmunski⁵⁷² nakłonił do ich badania A. Ströhma⁵⁷³, swego ucznia wywodzą-

wielu zagranicznych gremiów naukowych (Найдич 2013: 111). Jak wielu intelektualistów tamtych czasów, W. Żyrmunski był represjonowany. Przebywał w areszcie w roku 1933 (miesiąc), 1935 (2 miesiące) i 1941 (miesiąc). W czasie pierwszych bombardowań Leningradu siedział w więzieniu NKWD, z którego – według jednej z wersji – żona wykupiła go w zamian za kosztowności (Васильков, Сорокина 2003: 116). W 1949 r., podczas trwającej kampanii zwalczania kosmopolityzmu, W. Żyrmunskiemu zarzucono „żydowski nacjonalizm burżuazyjny” i usunięto go z uczelni. Wrócił do pracy w roku 1956 (Жирмунская-Аствацатурова 2008: 390; zob. też: Домашнев 1998: 111; Азадовский, Егоров 1999). Nie uniknął też obwinień o szpiegostwo na rzecz Niemiec (Найдич 2013: 113).

⁵⁶⁹ „do своих широких zainteresowań научных в dziedzinie филологии добавил jeszcze zajęcie się диалектами немецкими в нашем kraju”.

⁵⁷⁰ Początkowo dialekty interesowały W. Żyrmunskiego w aspekcie ich związku z historią języków narodowych. Uważał, że badanie gwar ludowych umożliwi odtworzenie dawnych stadiów języka, że pomoże w zrozumieniu procesów diachronicznych prowadzących do powstania języka ogólnonarodowego (Байкова 2005: 150; Тетюев 2016: 86).

⁵⁷¹ Badano kolonie Neu-Saratofka, Kolpino i Srednaja Rogatka, a także Porchow, Łuck i Frankfurt położone pod Jamburgiem (dziś Kingisepp) (Пузейкина 2014: 68).

⁵⁷² Kolonie nad Newą – z racji położenia w pobliżu Leningradu – od roku 1924 były traktowane jako swoiste laboratorium przygotowujące studentów i współpracowników do wypraw w odległe zakątki (Жирмунский 1933: 85–86).

⁵⁷³ A. Ströhm (Ström) (1898–1944), germanista, dialektolog, folklorysta, pedagog, pochodził z rodziny Niemców bałtyckich osiadłej w Sankt Petersburgu. Ukończył Uniwersytet w Piotrogródzie i został doktorantem W. Żyrmunskiego. Badał dialekty niemieckie i folklor (w szczególności pieśni) początkowo w koloniach nad Newą, później na południu Ukrainy i na Kaukazie, uczestniczył w ekspedycjach organizowanych przez W. Żyrmunskiego. Pracował w niemieckim liceum pedagogicznym w Chortycy, później zatrudniono go w Odeskim Instytucie Oświaty Ludowej, gdzie został profesorem Sekcji Niemieckiej. Wykładał język niemiecki i historię literatury. Napisał kilka podręczników, publikował artykuły naukowe z zakresu dialektologii, a także rozmaite materiały dydaktyczne. W grudniu 1935 r. A. Ströhm został aresztowany w postępowaniu prowadzonym w sprawie „немецко-фашистской контрреволюционной организации на Украине” („niemiecko-faszystowskiej organizacji kontrrewolucyjnej na Ukrainie”). W lutym 1936 r. skazano go na 5 lat

cego się ze społeczności Niemców bałtyckich (Schirmunski 1929b: 7). Razem wyruszyli w pierwszą ekspedycję do najstarszych kolonii niemieckich pod Piotrogrodem (*Newa-Deutsche*) (Светозарова 2016). Młody badacz już 3 lata później przedstawił rozprawę zawierającą opis dialektu 3 tamtejszych kolonii macierzystych (Домашнев 1996: 29; 1998: 111–112). Szczególnie dokładnie opisał system fonetyczny badanych kolonii (Neu-Saratofka, Kolpino i Sredniaja Rogatka). Praca ta – dzięki staraniom W. Żyrmunskiego – została opublikowana w niemieckim czasopiśmie „Teuthonista” (Ströhm 1926/1927; Schirmunski 1926/1927; zob. też Schirmunski 1928b: 50) i jest „первым и практически единственным документальным свидетельством состояния диалектов невских немцев”⁵⁷⁴ (Домашнев 1995: 82; Светозарова 2015b: 5). Niestety ze względu na to, że ukazała się za granicą i w języku niemieckim, długo pozostawała nieznana szerszemu gronu językoznawców. Jednak po włączeniu jej przez J.-C. Hutterera do zbioru prac W. Żyrmunskiego (Schirmunski 1992: 135–156), „переживает ныне свое второе рождение и стала объектом интереса современных диалектологов”⁵⁷⁵ (Домашнев 1998: 111).

W lutym 1924 r. W. Żyrmunski nawiązał kontakt listowny z profesorem F. Wrede z Uniwersytetu w Marburgu. Szczegółowo (na 10 stronach) przedstawił swoje zamierzenia badawcze co do niemieckich dialektów wyspowych w Rosji i opisał wyniki pierwszych obserwacji naukowych (Найдич 2013: 111; Пузейкина 2014: 64). Badacz podzielił się też z niemieckim kolegą smutną refleksją o braku zainteresowania dialektami niemieckimi w ZSRR: „К сожалению, наши русские германисты в значительной степени пренебрегают этой важной задачей; даже в том, что касается диалектов поволжских колоний нас опередили немцы (фон Унверт)”⁵⁷⁶ (Пузейкина 2014: 66–67).

Przygotowując się do badań, W. Żyrmunski trzykrotnie wyjeżdżał w delegacje zagraniczne do Niemiec (1925, 1927, 1929), gdzie zgłębiał zagadnienia niemieckiej dialektologii i folkloru, zapoznawał się z najnowszymi metodami pracy w ekspedycjach dialektologicznych, ze sposobami zbierania i analizowania

więzienia w obozie pracy w Workucie za kierowanie organizacją kontrrewolucyjną mającą na celu odsunięcie ludności niemieckiej od procesu sowietyzacji, prowadzenie działalności dywersyjnej i przygotowywanie powstania zbrojnego przeciwko władzy radzieckiej. W Workucie A. Ströhm był przetrzymywany do lutego 1939 r., po czym zesłano go do Republiki Komi, gdzie po 5 latach zmarł. Został zrehabilitowany w roku 1968 (Домашнев 1998; Черказьянова 2004: 260–261; Светозарова 2016).

⁵⁷⁴ „pierwszym i praktycznie jedynym udokumentowanym świadectwem stanu dialektów Niemców nevskich”.

⁵⁷⁵ „przeżywa obecnie swoje drugie narodziny i stała się obiektem zainteresowania współczesnych dialektologów”.

⁵⁷⁶ „Niestety nasi rosyjscy germaniści w znacznym stopniu lekceważą to ważne zadanie; nawet w tym, co dotyczy dialektów kolonii nadwołżańskich wyprzedzili nas Niemcy (von Unwerth)”.

materiału gwarowego i folklorystycznego⁵⁷⁷, a także dzielił się własnym doświadczeniem badawczym (Домашнев 1987: 4; Пузейкина 2014: 65). Tego rodzaju kontakty wydawały się naturalne, ponieważ zagadnienie funkcjonowania gwar niemieckich na terytorium rosyjskim wchodziło także w zakres dialektologii niemieckiej (Babenko 2011: 14). Pierwszy wyjazd nastąpił w 1925 r., była to delegacja na Uniwersytet w Marburgu, czyli do niemieckiego centrum dialektologicznego (Найдич 2013: 111). W trakcie swoich wyjazdów do Niemiec W. Żyrmunski odwiedził wszystkie ważniejsze ośrodki zajmujące się badaniem języka niemieckiego, wygłosił odczyty m.in. w Marburgu, Bonn, Berlinie, Lipsku, Gießen, Kaiserslautern, Freiburgu, Królewcu. Jego wykłady na temat niemieckich dialektów wyspowych w ZSRR prowadzone w 1927 r. cieszyły się dużym zainteresowaniem w niemieckim środowisku dialektologicznym⁵⁷⁸ (Домашнев 1987: 4; Данилевский 2011: 895; Пузейкина 2014: 64–65).

Seminarium folklorystyczno-dialektologiczne powołane do życia przez W. Żyrmunskiego przekształciło się w roku 1924 w Leningradzkie Centrum Badania Kolonii Niemieckich w Rosji⁵⁷⁹ (Смирницкая 2000: 4; Светозарова 2013: 118). Zadaniem Centrum było badanie i opisywanie dialektów, folkloru⁵⁸⁰ i etnografii niemieckiej w regionie Newy, Woroneża, a także na Ukrainie, Krymie, Kaukazie, w Mołdawii (Домашнев 1996: 29; Байкова 2005: 149; Babenko 2011: 14; Светозарова 2013a: 117; 2015a: 5; Жукова 2018: 323).

W latach 1926–1930⁵⁸¹ W. Żyrmunski organizował ekspedycje dialektologiczne i folklorystyczne do skupisk niemieckiej ludności wiejskiej na obszarze ZSRR (oprócz Powołża)⁵⁸² (Жирмунский 1933: 85; Найдич 2013: 111; Светозарова 2013a: 117; Пузейкина 2014: 68; Тетюев 2016: 86). Odbываły się dwa razy w roku, w czasie wakacji i podczas ferii zimowych⁵⁸³ (Светозарова 2015b: 5). W czasie wypraw terenowych W. Żyrmunski (i jego współpracowni-

⁵⁷⁷ W Niemczech „данная система уже была к тому времени хорошо разработана и прошла достаточную апробацию” („dany system był już w tym czasie dobrze opracowany i sprawdzony w praktyce”) (Пузейкина 2014: 65).

⁵⁷⁸ W roku 1929 W. Żyrmunski uczestniczył – jako referent – w zjeździe folklorystów odbywającym się w Berlinie (Домашнев 1987: 4).

⁵⁷⁹ Ленинградский центр по изучению немецких поселений в России.

⁵⁸⁰ Zob. m.in. Путилов 1962.

⁵⁸¹ W niektórych źródłach daty: 1926–1931 (*Академик В. М. Жирмунский...* 1971: 4).

⁵⁸² W. Żyrmunski współpracował z kolegami niemieckimi, utrzymując jednocześnie kontakt z G. Dingensem (Домашнев 1996: 29; 1998: 111; Babenko 2011: 13; Найдич 2013: 111).

⁵⁸³ Sprawozdania W. Żyrmunskiego z wypraw dialektologicznych, a także ankiety, notatki, kartoteki, zapisane teksty i walce fonograficzne są przechowywane w sanktpetersburskiej filii Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk (Светозарова 2015b: 5). Zbiory te obejmują m.in. 1 tys. ankiet wypełnionych przez respondentów w latach 20. XX w. Część folklorystyczna kolekcji znajduje się w Instytucie Literatury Rosyjskiej (Dom Puszkina) (Найдич 2013: 113–114).

cy) prowadził badania metodą bezpośredniego zapisywania wywiadów na miejscu i jednocześnie korzystał – tak jak G. Dinges na Powołżu – z marburskich ankiet dialektologicznych G. Wenkera (*Wenkers Sätze*), jednak do 40 zdań, standardowych w badaniach gwar niemieckich, dodał listę składającą się z 200 wyrazów obrazujących zjawiska charakterystyczne⁵⁸⁴ dla gwar kolonistów⁵⁸⁵ (Жирмунский 1933: 93–94; Домашнев 1987: 3; Найдич 2013: 114; Пузейкина 2014: 68; Светозарова 2015b: 11; Найдич, Либерт 2020: 27).

W trakcie pierwszej wyprawy (lato 1926 r.)⁵⁸⁶ W. Żyrmunski objechał najstarsze kolonie w okolicach Dniepropietrowska⁵⁸⁷ (Josephtal, Rybalsk, Jamburg), odwiedził osady pod Berdiańskiem (Neu-Hoffnung, Neu-Hoffnungstal, Rosenfeld, Neu-Stuttgart) oraz 26 kolonii macierzystych w obwodzie odeskim, A. Ströhm zaś zbierał materiały w 27 koloniach położonych nad rzeką Mołoczna. W pierwszej ekspedycji uczestniczyła też uczennica W. Żyrmunskiego E. Johannson⁵⁸⁸.

⁵⁸⁴ Było to 11 bloków pytań ujawniających podstawowe właściwości fonetyczne, gramatyczne i leksykalne dialektów (Найдич, Либерт 2020: 27).

⁵⁸⁵ W roku 1927 W. Żyrmunski przekazał ankiety wraz z dodatkową listą wyrazów inspektora-tom oświaty z prośbą o rozesłanie ich do wszystkich niemieckich szkół na Ukrainie. Wcześniej zbadał bezpośrednio wszystkie stare (macierzyste) kolonie w regionie Morza Czarnego. Potrzebował materiału uzupełniającego z kolonii córek (do zestawień i porównań). Wysłano 600 ankiet, otrzymano odpowiedzi na około 450 z nich. Materiał ten dostarczył informacji, które cechy językowe obserwowane w starych koloniach utrzymały się w tzw. wysiółkach (Жирмунский 1933: 93–94).

⁵⁸⁶ Tę pierwszą wyprawę uczony potraktował jako rekonesans, jedynie wstępne rozpoznanie problemu, por. jego wypowiedź: „В виду новизны и обширности поставленной задачи я рассматривал свою поездку летом 1926 года как научную разведку, имевшую целью захватить как можно более широкий район, чтобы собрать предварительные сведения о наличном материале, необходимые для дальнейшей, более углубленной работы на местах” („Ze względu na nowość i obszerność postawionego przed sobą zadania rozważałem swój wyjazd latem 1926 roku jako naukowy rekonesans mający na celu objęcie zasięgiem możliwie najszerszego regionu, żeby zgromadzić wstępne informacje o istniejącym materiale, niezbędne do dalszej pogłębionej pracy w terenie”) (Светозарова 2013a: 119).

⁵⁸⁷ Dziś Dniepr (wcześniej Noworosyjsk, jeszcze wcześniej – Jekaterynosław).

⁵⁸⁸ E. Johannson (1888–1938), germanistka, dialektolog, badaczka folkloru, autorka kilku podręczników do języka niemieckiego oraz artykułów z zakresu dialektologii, urodziła się w Fellin w guberni liwowskiej (dziś Estonia) w inteligenckiej rodzinie Niemców rosyjskich (ojciec był wykładowcą). Ukończyła gimnazjum w Łodzi, kursy języka niemieckiego w Warszawie, a także Wydział Języka i Zachodnioeuropejskiej Kultury Materialnej na Uniwersytecie Leningradzkim. Uczyła niemieckiego w szkołach, pracowała też jako wykładowca w Instytucie Pracy Kulturalno-Oświatowej im. N. Krupskiej. W roku 1926 została zatrudniona w Archiwum Niemieckiej Pieśni Ludowej założonym przez W. Żyrmunskiego, później pracowała w Wyższej Szkole Pedagogicznej Języków Obcych. Przez wiele lat uczestniczyła w ekspedycjach organizowanych przez W. Żyrmunskiego (Жирмунский 1933: 85). Stała się ofiarą represji stalinowskich. Aresztowano ją w 1935 r. oraz ponownie w 1938 r. pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Niemiec i członkostwa w kontrrewolucyjnej nacjonalistycznej organizacji niemieckiej *Auslanddeutsch*. E. Johannson rozstrzelano we wrześniu

Odwiedziła 14 najstarszych kolonii na Krymie (pod Symferopolem i Teodozją). W lecie 1927 r. A. Ströhm badał 17 kolonii w okręgu mariupolskim⁵⁸⁹, E. Johansson kontynuowała prace na Krymie, W. Żyrmunski przebywał w okolicach miasta Nikołajew, gdzie zapisywał wzorce gwar (*Sprachproben*), rejestrując jednocześnie na płytach gramofonowych niemieckie pieśni ludowe. Do współpracy zaprosił H. Bachmanna⁵⁹⁰, miejscowego nauczyciela i muzyka, którego zadaniem było notowanie melodii ze słuchu. H. Bachmann utrwalił wówczas 130 melodii. Spisał też wspomnienia o swoim uczestnictwie w ekspedycji dialektologiczno-folklorystycznej do kolonii berezańskich (Bachmann 1929). W tym samym czasie do okręgu konotopskiego (obwód czernihowski) wysłano studentów germanistyki z Uniwersytetu w Leningradzie: L. Zindera⁵⁹¹, T. Sokolską⁵⁹²

1938 r. (miejsce pochówku nie jest znane). Została zrehabilitowana w roku 1989 (Светозарова 2010; 2013b).

⁵⁸⁹ Wybrzeże Morza Azowskiego.

⁵⁹⁰ H. Bachmann (1888–1951), pedagog, muzyk, pisarz i poeta, urodził się w niemieckiej kolonii Bergdorf pod Tyraspołem (Mołdawia) w rodzinie wiejskiego nauczyciela, miłośnika muzyki. Ukończył prywatne gimnazjum w Dorpacie (dziś Tartu, Estonia) oraz germanistykę w Sankt Petersburgu. Uczyl niemieckiego w szkołach petersburskich. Po I wojnie światowej przeniósł się na Ukrainę, gdzie pracował jako nauczyciel w koloniach Großliebental i Hoffnungstal. Był członkiem Ukraińskiego Związku Pisarzy Proletariackich Pflug, publikował w lokalnych gazetach wydawanych w języku niemieckim. W roku 1933 został aresztowany pod zarzutem „искажения классовой борьбы в колониях немцев России” („wypaczania walki klasowej w koloniach Niemców Rosji”) i zesłany do obozu pracy przymusowej w Karelii. Po powrocie pozbawiono go prawa wykonywania zawodu. W czasie II wojny światowej wraz z cofającymi się wojskami niemieckimi przedostał się do Niemiec. Pracował tam jako tłumacz (Энгель-Брауншмидт 1999; zob. też Черказьянова 2004: 260–261).

⁵⁹¹ L. Zinder (1904–1995), profesor, germanista, specjalista w zakresie fonetyki i językoznawstwa ogólnego, urodził się w Kijowie. Po ukończeniu gimnazjum pracował jako bibliotekarz. W 1923 r. skierowano go na studia do Instytutu Pracy Kulturalno-Oświatowej im. N. Krupskiej. Trafił pod opiekę E. Johansson, która zaproponowała mu przeniesienie się na studia germanistyczne na Uniwersytecie w Leningradzie. Jako student brał udział w ekspedycjach W. Żyrmunskiego, po studiach pozostał na uczelni (Светозарова 2000; Бондарко 2004).

⁵⁹² T. Sokolska (Strojewa) (1907–1981), germanistka, specjalistka w zakresie leksykologii i językoznawstwa ogólnego, profesor, urodziła się w Sankt Petersburgu, w rodzinie profesora, pracownika Akademii Inżynierskiej. Po ukończeniu germanistyki na Uniwersytecie Leningradzkim pozostała na uczelni na stanowisku asystenta. Od roku 1927 uczestniczyła w ekspedycjach dialektologicznych w koloniach niemieckich. Pracowała w Archiwum Pieśni Niemieckiej przy Instytucie Historii Sztuki oraz Państwowym Instytucie Kultury Języka. Trafiła do zespołu opracowującego niemiecką mapę dialektologiczną Ukrainy, uczestniczyła w przygotowaniu podręcznika do języka rosyjskiego dla pracowników zagranicznych, była też członkinią specjalnej brygady opracowującej programy nauczania dla niemieckich szkół obwodu leningradzkiego. We współautorstwie z L. Zinderem wydała 5 cenionych monografii z zakresu gramatyki i historii języka niemieckiego. Jest też autorką około 40 innych publikacji (Строева (Сокольская) 2006; Панкратова 2007; Светозарова 2015b: 7; 2020).

i W. Pogorelską⁵⁹³. Zbierali materiały do prac dyplomowych, skupiając się szczególnie na dialektach i pieśniach mieszkańców kolonii Białe Wieże (Белые Вежи)⁵⁹⁴ (Светозарова 2015b: 6–7). Badano teksty pieśni zapisane przez kolonistów od ręki, a także stare śpiewniki (Найдич 2013: 113). W tym czasie E. Johansson przebywała ponownie na Krymie (w rejonach dżankojskim i symferopolskim). Zapisała 130 tekstów i 75 melodii do *Zbioru pieśni Niemców Republiki Krymu*, przygotowywanego do druku we Fryburgu⁵⁹⁵ (Йогансон 2013). Jak wynika ze sprawozdania W. Żyrmunskiego, dzięki ekspedycjom prowadzonym w latach 1926–1927 zdołano wykonać 120 zapisów tekstów gwarowych, zebrać odpowiedzi na ponad 400 kwestionariuszy dialektologicznych oraz zarejestrować ponad 1 tys. niemieckich pieśni ludowych. Badacz zwrócił się z prośbą do Ludowego Komisariatu Oświaty Rosyjskiej FSRR o przyznanie środków na kolejne wyprawy, tym razem na Krym i Zakaukazie. Zamierzał sfinalizować pracę nad mapami dialektologicznymi kolonii południowych (Ukraina, Krym, Zakaukazie) oraz nad zbiorem niemieckich pieśni ludowych przygotowywanym we współpracy z badaczem niemieckim J. Mayerem (Светозарова 2013a: 120; 2015b: 7). W letniej ekspedycji 1928 r. uczestniczyli: W. Żyrmunski, L. Zinder, T. Sokolska i W. Pogorelska⁵⁹⁶. Na Krymie zarejestrowano wówczas 42 teksty oraz 77 melodii, na Zakaukaziu – 334 teksty i 96 melodii. Latem 1929 r. W. Żyrmunski pracował w kolonii Jamburg⁵⁹⁷ nad Dnieprem i – ponownie – w Rybalsku. Plon wyprawy był obfity i nadzwyczaj cenny: około 120 bardzo starych pieśni ludowych, w tym wiele średniowiecznych, dotąd w ZSRR nienotowanych⁵⁹⁸. L. Zinder odwiedził kolonie „szwedzkie” w pobliżu Chersonia (Klosterdorf, Mühlhausendorf, Schlangendorf). Przywiózł z nich 45 pieśni. Ostatnie ekspedycje dialektalno-folklorystyczne przeprowadzono w roku 1930. W czerwcu W. Żyrmunski wraz

⁵⁹³ W. Pogorelska (z d. Peregud) (1905–1996), germanistka, urodziła się we wsi Częstoniew w guberni warszawskiej. Ukończyła Uniwersytet w Leningradzie. Jako studentka W. Żyrmunskiego w latach 20. XX w. uczestniczyła w ekspedycjach dialektologicznych na Krym i Kaukaz. W latach 1931–1937 była wykładowczynią języka niemieckiego, w okresie 1933–1937 – doktorantką. Rozprawę obroniła w roku 1940. Po II wojnie światowej mieszkała i pracowała w Moskwie (Светозарова 2015b: 7; Баринов, Ростовцев 2018).

⁵⁹⁴ Powtórzyli wyprawę zimą 1927–1928, by uzupełnić niekompletny materiał.

⁵⁹⁵ Do opublikowania zbioru nie doszło.

⁵⁹⁶ E. Johansson przebywała na delegacji w Niemczech i w Czechosłowacji. Podjęła tam próbę odszukania czeskiej „praojczyzny” Niemców krymskich (Светозарова 2010).

⁵⁹⁷ W tej kolonii mieszkali uchodźcy z Bawarii.

⁵⁹⁸ W. Żyrmunski i jego współpracownicy zdążyli opublikować kilka prac o pieśniach niemieckich kolonistów, inne teksty na przełomie lat 20. i 30. były przygotowywane do druku, jednak ze względu na niesprzyjającą atmosferę polityczną nie ujrzały światła dziennego. Z publikacji W. Żyrmunskiego por. cały rozdział w książce Schirmunski 1928b, a także pozycje: Schirmunski 1928a; 1930a; 1931; 1933: 101–112.

z 3 studentkami wybrał się do kolonii Nikołajewska i Aleksandrowska⁵⁹⁹ położonych w okolicach Nowogrodu. Zapisano wówczas ponad 2 tys. wyrazów gwarowych, które zamierzano zamieścić w przygotowywanym słowniku nazw używanych w gospodarstwie chłopskim, oraz 250 tekstów pieśni⁶⁰⁰ i 80 melodii. Miesiąc później – po dołączeniu L. Zindera oraz T. Sokolskiej – grupa badaczy wyruszyła na Ukrainę. W. Żyrmunski odwiedził Neuburg, Alexanderhlf, Johannestal, Güldendorf, Glückstal, Bergdorf, Dniepropietrowsk i Jamburg. Badał zróżnicowanie gwar mieszanych w poszczególnych wsiach. Dwie studentki były w Odessie i w koloniach Neuburg, Marienthal, Rastatt, Glückstal, Bergdorf. Zarejestrowały ponad 400 pieśni i 175 melodii. L. Zinder i T. Sokolska wybrali się do okręgu dniepropiotrowskiego (kolonie: Rybalsk, Josefstal, Bielefeld, Marientfeld, Eugenfeld). Zgromadzili ponad 100 tekstów i 25 melodii (Светозарова 2015b: 8–9)⁶⁰¹.

Rozmach badań prowadzonych w latach 20. XX w. nad dialektami i folklorem Niemców rosyjskich był imponujący. Początkowo to wielkie przedsięwzięcie naukowe cieszyło się też dużym zainteresowaniem i wsparciem (w tym finansowym) władz (Найдич 2013: 113). Niestety, jak już wspomnieliśmy wyżej, sytuacja zmieniła się gwałtownie u zarania lat 30., por.:

В 1930 г. в связи с осложнившейся политической ситуацией и изменившейся политикой в отношении национальных меньшинств Жирмунский резко прервал экспедиционную работу. Заниматься изучением языка и культуры немцев стало опасно (Светозарова 2015b: 8–9)⁶⁰².

Z początkiem lat 30. definitywnie zakończył się etap wypraw dialektologicznych do kolonii niemieckich w ZSRR (*Академик В. М. Жирмунский...* 1971: 7; Домашнев 1987: 7; Найдич 2013: 113). Równie gwałtownie przerwano proces opracowywania zebranych materiałów i ogłaszania wyników badań, por.: „В дальнейшем Жирмунский практически не писал ни об экспедициях, ни о собранном материале”⁶⁰³ (Светозарова 2015b: 8). Ponadto: „было утра-

⁵⁹⁹ To kolonie córki przeniesione spod Sankt Petersburga.

⁶⁰⁰ Do tego zbioru także trafiło wiele bardzo starych, nawet średniowiecznych pieśni, prawie nieznanymi w koloniach macierzystych okolic Leningradu.

⁶⁰¹ E. Johansson w roku 1930 prowadziła badania na Syberii (Светозарова 2010: 225). Była to ekspedycja rekonesansowa do kolonii córek w Syberii Zachodniej i Kazachstanie zorganizowana przez Ludowy Komisariat Oświaty Rosyjskiej FSRR „в составе инспектора т. Целяско и нашей сотрудницы Э.Г. Иогансон” („w składzie: inspektor towarzysz Celasko i nasza pracownica E. G. Johansson”) (Жирмунский 1933: 86).

⁶⁰² „W 1930 r. w związku z sytuacją polityczną, która się skomplikowała, i ze zmianą polityki wobec mniejszości narodowych Żyrmunski gwałtownie przerwał prace ekspedycyjne. Zajmowanie się badaniem języka i kultury Niemców stało się niebezpieczne”.

⁶⁰³ „W późniejszym okresie Żyrmunski praktycznie nie pisał ani o ekspedycjach, ani o zebranych materiale”.

чено огромное количество собранного диалектологами материала и готовых трудов, посвященных говорам российских немцев”⁶⁰⁴ (Жукова 2018: 324). Jak wynika z zamieszczonych wyżej krótkich notek biograficznych, zarówno sam W. Żyrmunski, jak i część jego młodych współpracowników za swój wielki wysiłek i pasję badawczą zostali poddani surowym represjom. Niektórzy zapłacili za nie życiem.

Plon intensywnego wysiłku włożonego w wyprawy dialektologiczne przez W. Żyrmunskiego i jego współpracowników okazał się nadzwyczaj obfity i różnorodny. Część zgromadzonych materiałów została wykorzystana niemal natychmiast. Już w roku 1928 obroniono 3 prace dyplomowe dotyczące dialektu kolonii Białe Wieże: L. Zindera⁶⁰⁵ *Описательная грамматика современного говора немецкой колонии Белые Вежи*⁶⁰⁶, T. Sokolskiej *Историческая грамматика говора*⁶⁰⁷ i W. Pogorelskiej *Описание лексики говора, в частности заимствований из украинского языка*⁶⁰⁸ (Найдич 2013: 112; Жукова 2018: 324). E. Johannson opublikowała 2 artykuły, wykorzystując materiał językowy zebrany na Krymie (Johannson 1928; 1929)⁶⁰⁹. Artykuł L. Zindera i T. Sokolskiej⁶¹⁰, przygotowany na podstawie ich prac dyplomowych, w wyniku starań promotora został zamieszczony w prestiżowym czasopiśmie niemieckim⁶¹¹ (Sokolskaja, Sinder 1930)⁶¹². Rok później w czasopiśmie moskiewskim ukazał się tekst W. Pogorelskiej (Погорельская 1931).

⁶⁰⁴ „utracono ogromną ilość zebranych materiałów dialektologicznych i gotowych prac poświęconych gwarom Niemców rosyjskich”.

⁶⁰⁵ Jak podaje L. Najdicz (Найдич 2013: 112), pracę dyplomową L. Zindera odnaleziono niedawno w jego archiwum domowym i opublikowano w pełnej wersji (Зиндер 2006; zob. też Найдич, Светозарова 2006).

⁶⁰⁶ *Граматыка opisowa współczesnej gwary niemieckiej kolonii Białe Wieże.*

⁶⁰⁷ *Граматыка historyczna gwary.*

⁶⁰⁸ *Opis leksyki gwary, w szczególności zapożyczeń z języka ukraińskiego.*

⁶⁰⁹ W 2. połowie lat 20. możliwość ogłaszania rezultatów badań w wydawnictwach niemieckich traktowano jako duże osiągnięcie. W ogóle cechą charakterystyczną tego wczesnego okresu była współpraca naukowa badaczy rosyjskich z ośrodkami w Niemczech, której wyraźnie sprzyjały władze (Домашнев 1987: 5; Жукова 2018: 323).

⁶¹⁰ T. Sokolska tak pisała o tym tekście: „В этой первой своей статье я давала историческую характеристику описываемого говора, определяла на основании лингвистических и исторических данных родину его, устанавливала основные линии его развития в специфических условиях колониального говора” („W tym swoim pierwszym artykule przedstawiłam historyczną charakterystykę opisywanej gwary, na podstawie danych historycznych i lingwistycznych ustaliłam jej pierwotną ojczyznę i wskazałam główne kierunki rozwoju w warunkach dialektu kolonistów”) (Светозарова 2020).

⁶¹¹ Jak podkreśla L. Najdicz, w tym artykule po raz pierwszy opis fonologiczny został zastosowany w odniesieniu do dialektu (Найдич 2013: 112).

⁶¹² T. Sokolska opublikowała też w Niemczech tekst o staroniemieckich pieśniach ludowych zarejestrowanych na Ukrainie (Strojewa-Sokolskaja 1930).

W. Żyrmunski już w roku 1928 wstępnie podsumował wyniki pracy nad dialektami niemieckimi. Zrobił to w książce skierowanej do nauczycieli języka ojczystego w szkołach z niemieckim wykładowym na terytorium ZSRR⁶¹³ (Schirmunski 1928b). W przystępnej formie nie tylko pokazał w niej zgromadzony bogaty materiał językowy, ale też zaprezentował jego naukowe ujęcie (Найдич 2013: 112; Жукова 2018: 324).

W czasie I wojny światowej, o czym była mowa wyżej, W. Unwerth, badając dialekty jeńców wojennych będących Niemcami rosyjskimi, przedstawił wstępną klasyfikację części dialektów niemieckich w Imperium Rosyjskim i ustalił ich miejsce na mapie dialektologicznej Niemiec. Sukces był połowiczny, W. Unwerth bowiem nie odróżnił kolonii macierzystych i kolonii córek, nie uwzględnił upływu czasu, nie wziął pod uwagę wzajemnego oddziaływania na siebie gwar w nowym miejscu osiedlenia, wpływu obcojęzycznego otoczenia czy też migracji wewnętrznych. Jego rosyjski kolega W. Żyrmunski rozumiał, że dialekty niemieckich kolonistów należy badać i opisywać na innej podstawie teoretycznej, uwzględniając wszelkie możliwe czynniki wpływające na ich funkcjonowanie w nowym, obcym środowisku (Babenko 2011: 13).

W. Żyrmunski stał się jednym z prekursorów dialektologii wyspowej (Байкова 2005: 150). Ekspedycje dialektologiczne nad Nową, na Ukrainę, Krym, Zakaukazie potwierdziły jego koncepcję funkcjonowania dialektów wyspowych (Тетюев 2016: 86). Już w jednej z pierwszych prac z tego zakresu (Schirmunski 1926/1927) wykazał – wspólnie z A. Ströhmem (1926/1927) – że w wyniku koegzystencji gwar w nowych warunkach pojawiają się w nich cechy wcześniej niespotykane (Домашнев 1987: 4). Uważał, że dialekty niemieckie w Rosji stanowią dla językoznawców rodzaj laboratorium, w którym mogą oni niemal na żywo obserwować procesy w normalnych warunkach trwające przez stulecia i uogólniać swoje spostrzeżenia. W. Żyrmunski, badając współczesne gwary przesiedleńcze w Rosji, starał się rozpoznać mechanizm procesów ewoluowania języka po to, by wnioski z tych obserwacji móc wykorzystać jako podstawę do sądów o analogicznych procesach zachodzących w dalekiej przeszłości (Жирмунский 1976a: 492; Домашнев 1987: 6; Тетюев 2016: 86). Zakładał, że dokładne zbadanie współczesnych dialektów niemieckich będzie miało znaczący wpływ na próby rekonstrukcji dawnych stanów języka, a także na zrozumienie procesów diachronicznych, które doprowadziły do powstania języka ogólnonarodowego (Байкова 2005: 150). W. Żyrmunski podkreślał też rolę kompletnych danych historycznych⁶¹⁴ w badaniu dialektów (Schirmunski 1930b; Жирмунский 1976a: 507), zwracał również uwagę na potrzebę interpretowania zjawisk ob-

⁶¹³ O okolicznościach przygotowania tej książki zob. Жирмунский 1933: 86–87.

⁶¹⁴ Prawie kompletne zestawienia historycznych danych (XVIII- i XIX-wiecznych) dotyczących przesiedleńców zamieszkających w koloniach matkach (*Mutterkolonien, Primärsiedlungen*) leżących na obszarze, który badał W. Żyrmunski, czy w okolicach Petersburga, w regionie Morza Czarnego, Besarabii, Krymu, Południowego Kaukazu, zawiera 4. rozdział obszernej monografii K. Stumppa (1978).

serwowanych w dialektach także z punktu widzenia socjologii (Жирмунский 1976c: 424–425). Pisał:

Научное изучение диалектологии и этнографии немецких колоний должно строиться на историческом основании. Целый ряд исторических вопросов требует детального исследования: история первоначальной колонизации (основание старых колоний), этнографический и социальный состав первых колонистов, выходцев из различных частей Германии, дальнейшее распространение их на территории старой России (основание выселков), социально-экономическое развитие немецких поселений на новой родине, их культурная жизнь и т.д.⁶¹⁵ (Жирмунский 1933: 87).

Jak już wspominaliśmy, z początkiem lat 30. ze względu na jawną nieprzychylność władz radzieckich W. Żyrmunski gwałtownie zaprzestał ekspedycji do kolonii niemieckich. Z dnia na dzień zarzucił też publikowanie prac⁶¹⁶ na fascynujący i perspektywiczny temat funkcjonowania niemieckich wysp językowych w otoczeniu wschodniosłowiańskim⁶¹⁷. Por.:

Последняя его публикация по данной теме появилась в журнале „Советская этнография” в 1933 г. под названием *Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецких поселений СССР*, и это было действительно подведением итогов, в то время как поставленные в статье новые задачи реализовать уже не удалось. Даже в своей *Немецкой диалектологии*, изданной в 1956 г., он лишь мельком упоминает в предисловии о том, что когда-то занимался исследованием диалектов немцев-колонистов (и делает ссылку на свою работу 1929 г. *Проблемы колониальной диалектологии* и ее перевод на немецкий язык)⁶¹⁸ (Светозарова 2015b: 8–9; zob. też Найдич 2013: 113).

⁶¹⁵ „Naukowe badanie dialektologii i etnografii kolonii niemieckich powinno się opierać na podstawie historycznej. Liczne problemy z zakresu historii wymagają dokładnego zbadania: historia początkowej kolonizacji (założenie starych kolonii), skład etnograficzny i społeczny pierwszych kolonistów będących wychodźcami z rozmaitych części Niemiec, dalsze ich rozprzestrzenianie się na terytoriach starej Rosji (zakładanie kolonii córek), rozwój społeczno-ekonomiczny osad niemieckich w nowej ojczyźnie, ich życie kulturalne itd.”.

⁶¹⁶ W ogóle okres publikacyjny był bardzo krótki, obejmował lata 1926–1931 (Домашнев 1998: 111). Po tym czasie ukazał się tylko artykuł podsumowujący (Жирмунский 1933).

⁶¹⁷ Wszystkie prace W. Żyrmunskiego na temat języka i kultury kolonii niemieckich na ziemi rosyjskiej zostały zebrane i opublikowane w Niemczech przez C.-J. Hutterera (Schirmunski 1992).

⁶¹⁸ „Ostatnia jego publikacja na ten temat pojawiła się w czasopiśmie «Etnografia Radziecka» w 1933 r. pod tytułem *Bilans i zadania dialektologicznych i etnograficznych studiów nad osadami niemieckimi w ZSRR* i była rzeczywiście podsumowaniem rezultatów, podczas gdy postawionych w artykule nowych zadań już się nie udało zrealizować. Nawet w swojej *Dialektologii niemieckiej* wydanej w 1956 r. on tylko mimochodem wspomina w przedmowie o tym, że niegdyś zajmował się badaniem dialektów Niemców-kolonistów (i odsyła do swojej pracy z 1929 r. *Проблемы колониальной диалектологии* i jej przekładu na język niemiecki)”.

Przyczyny odstąpienia od badania dialektów kolonistów były niewątpliwie polityczne, władze uznały badanie języka i kultury Niemców rosyjskich za działalność wrogą. A. Domaszniew przypuszcza, że dla W. Żyrmunskiego jasnym sygnałem do zaprzestania aktywności na tym polu było aresztowanie – właśnie w 1930 r. – G. Dingesa. Z kolei J.-C. Hutterer, niemiecki doktorant W. Żyrmunskiego, uważa, że spadek zainteresowania mógł być też skutkiem siłowego wdrażania w tym okresie kolektywizacji. Proces ten zniszczył strukturę dawnych kolonii niemieckich, więc praca badaczy straciła sens (Schirmunski 1992: 10).

W ostatnim artykule, który udało mu się opublikować w ZSRR na temat kolonii niemieckich, W. Żyrmunski podsumował własne (i współpracowników) kilkunastoletnie studia nad dialektami i folklorem Niemców rosyjskich i podał w ogólnych zarysach ich dotychczasowe rezultaty. Tak więc dzięki ekspedycjom udało się zebrać materiał dialektalny ze wszystkich starych kolonii okolic Leningu oraz regionu Morza Czarnego i stworzyć opis gramatyczny najważniejszych typów dialektów występujących na tych obszarach⁶¹⁹. Na tej podstawie W. Żyrmunski opracował mapę dialektologiczną starych kolonii niemieckich na południowej Ukrainie⁶²⁰, Krymie i na Zakaukaziu. Materiał uzupełniający z kolonii córek został zebrany za pomocą ankiety rozesłanej przez inspektoraty do wszystkich niemieckich szkół na Ukrainie. Opracowano go i naniesiono najistotniejsze cechy językowe na karty katalogowe. Dostarcza wiedzy o tym, jakie zjawiska językowe notowane w starych koloniach zachowują się po przesiedleniu się Niemców na inne tereny. Materiał zgromadzony w trakcie ekspedycji oraz znajomość czynników pozajęzykowych umożliwiły badaczom ustalenie, którymi dialektami występującymi na mapie dialektalnej Niemiec posługiwali się Niemcy rosyjscy na Ukrainie, na Krymie i na Zakaukaziu, a także w okolicach Leningu (zob. wyżej rozdział 2.) (Жирмунский 1933: 93–95).

W. Żyrmunskiemu (i jego współpracownikom) przyszło zmierzyć się z wieloma problemami natury teoretycznej, przede wszystkim z problemem mieszania dialektów. Dane pozyskane z kolonii niemieckich przeczyły dotychczasowym teoriom, jakoby dialekty ludowe powstawały w efekcie spontanicznego różnicowania się „prajęzyka”. Dane te bowiem wskazywały, tak jak wcześniejsze wyniki badań dialektologów z Marburga (Жирмунский 1927: 142–145), że dialekty „являются сложным продуктом смешения на основе экономических и культурных сношений между соседними территориями”⁶²¹ (Жирмунский 1933: 96).

⁶¹⁹ Kilka lat wcześniej wydano w Monachium rozprawę J. Quiringa o niemieckich dialektach Chortycy (dużej wyspy na Dnieprze w pobliżu Zaporozża) (Quiring 1928). Autor wykorzystał w niej prace W. Mitzki (profesora językoznawstwa i członka NSDAP) o dialektach menonitów osiadłych w okolicach Gdańska (Mitzka 1922; 1924; zob. też Mitzka 1930).

⁶²⁰ Do obszaru ukraińskiego umownie włączył Mołdawię.

⁶²¹ „są skomplikowanym wytworem zmieszania na podstawie stosunków ekonomicznych i kulturalnych między terytoriami sąsiadującymi ze sobą”.

Do zjawisk dowodzących mieszanego charakteru gwar W. Żyrmunski wstępnie zaliczył wahania w obowiązywaniu praw fonetycznych, obecność reliktów i dubletów (np. funkcjonowanie wyrazu w 2–3 postaciach dźwiękowych), a także istnienie form hybrydalnych (np. wyrazu południowoniemieckiego ze średnioniemieckim przyrostkiem deminutywnym) (Жирмунский 1927: 147–148).

Zdaniem W. Żyrmunskiego wszystkie gwary niemieckich kolonistów w Rosji należy zaliczyć do gwar mieszanych (mniej lub bardziej), ponieważ praktycznie w każdej kolonii mieszkali przybysze z różnych niemieckich miejscowości. Co jednak intrygujące, w jednych koloniach doszło do niemal całkowitego wchłonięcia jednej gwary przez drugą, w innych zaś stało się odwrotnie: efekt zmieszania nie jest zbieżny z żadną z gwar występujących na obszarze Niemiec i można w nim wyróżnić elementy dające się zidentyfikować jako należące do różnych miejsc na dialektologicznej mapie Niemiec. Badacz odkrył podstawową zasadę mieszania się gwar. Wyróżnił cechy gwarowe pierwotne i wtórne. Pierwotne to te, które najbardziej odbiegają od normy literackiej. One to właśnie są eliminowane w procesie mieszania gwar. Dzieje się tak nawet wówczas, gdy cechy pierwotne występują początkowo u większości multidialektalnych mieszkańców kolonii, najbardziej bowiem przeszkadzają w komunikacji⁶²². Cechy wtórne, czyli mniej wyraziste różnice między konkurującymi ze sobą gwarami, zaczynają się nawzajem zwalczać. Kiedy już dojdzie do utrwalenia się jednej z nich, to o wielodialektalności danej kolonii, poprzedzającej stan obecny, świadczą pewne reliktu, a także dublety pozostające ciągle w obiegu czy też formacje hybrydalne. O ostatecznym zwycięstwie którejś formy decyduje nie tylko przewaga liczebna jej użytkowników, ale też ich status społeczny. Górę bierze ta gwarą, której użytkownicy mają wyższy status socjalno-ekonomiczny (Жирмунский 1933: 95–96). Działanie tej zasady sprawdza się zarówno przy mieszaniu dialektów, jak i przy starciu dialektów z językiem literackim. W tym drugim wypadku o końcowym rezultacie zmiany decyduje język literacki. Cechy pierwotne dialektu, rażąco niezgodne z normą literacką, są usuwane, wtórne zaś, słabiej utożsamiane z gwarą, zachowują się. Inne prawidłowości ujawniają się w trakcie powstawania międzydialektalnej *koiné* (*Gemeinsprache*): kierunek wyznaczają cechy wspólne mieszkających się gwar. Jednak wówczas także przejawia się różnicowanie cech pierwotnych i wtórnych. Najbardziej bowiem wyraziste, zauważalne właściwości są odrzucane, cechy wtórne zaś, uchodzące uwagi mówiących, zachowują się

⁶²² Na przykład w koloniach niemieckich na południu Ukrainy, a także na Zakaukaziu zdecydowanie przeważali użytkownicy dialektów szwabskich, jednak zmianom fonetycznym podlegały cechy pierwotne dialektu szwabskiego, ponieważ to one właśnie stanowiły przeszkodę w porozumiewaniu się z użytkownikami innych niemieckich dialektów. Poza tym te pierwotne właściwości dialektu szwabskiego były – w uszach użytkowników innych dialektów – niecodzienne, dziwaczne, rażące, zatem wytykano je, wyszydzano. Tak więc drobna okoliczność natury psychologicznej decydowała o kierunku wyrównania dialektów.

(Жирмунский 1933: 97; zob. też: *Академик В. М. Жирмунский как языковед*, 1971: 6; Домашнев 1987: 6; Тетюев 2016: 86). Teoria gwarowych cech pierwotnych i wtórnych zyskała uznanie badaczy niemieckich i po dziś dzień stanowi przedmiot dyskusji naukowych (Жукова 2018: 324).

W latach 20. i 30. XX w. w ZSRR działał też trzeci⁶²³ ośrodek badania dialektów i kultury Niemców rosyjskich⁶²⁴. Zorganizowano go na Ukrainie. Prace badawcze prowadziło centrum uniwersyteckie w Odessie, blisko powiązane z regionem osadnictwa niemieckiego. Po referacie wygłoszonym we wrześniu 1926 r. przez W. Żyrmunskiego Odeska Komisja Krajoznawstwa działająca przy Ukraińskiej Akademii Nauk wyodrębniła specjalną sekcję niemiecką mającą zajmować się organizowaniem badań nad historią kolonii niemieckich na Ukrainie⁶²⁵, ich dialektami i folklorem⁶²⁶ oraz etnografią⁶²⁷ (Жирмунский 1933: 86; Савчук 2010: 33; Жукова 2018: 323). Władze potraktowały sprawę poważnie, priorytetowo, por. treść jednego z rozporządzeń:

информацию принять к сведению; вопрос о дальнейшей научной работе профессора В. Жирмунского по изучению истории, быта и культуры немецких колоний поставить в Президиуме Укрнауки; составить проект воззвания к немецким учителям в деле сбора материалов немецких колоний; напечатать в Бюллетене Народного комиссариата образования отчетный материал профессора Жирмунского о его научных командировках в немецкие колонии; просить Укрнауку включить в свой план на 1926/27 год одну научную командировку в немецкие колонии Украины, увеличить количество участников (экспедиции) до трех лиц; издать диалектологическую анкету профессора В. Жирмунского за счет издательских сумм Совнацмена⁶²⁸ (Савчук 2010: 33–34).

⁶²³ Niektórzy badacze wspominają też o uruchomieniu po roku 1925 analogicznych centrów badań w Kijowie i Moskwie (Жукова 2018: 323–324).

⁶²⁴ Weześniej, bo w początkach lat 20., z inicjatywy miejscowej niemieckiej inteligencji na ziemi melitopolskiej działały kółka amatorskie zajmujące się badaniem historii i kultury kolonistów (Савчук 2010: 30).

⁶²⁵ Kierować pracami miał R. Miekwitz.

⁶²⁶ Kierownictwo powierzono A. Ströhmowi.

⁶²⁷ Na kierownika wyznaczono H. Shteinvanda, Niemca rosyjskiego ur. w 1896 r. w kolonii Worms (gubernia chersońska) w rodzinie pastora lutherańskiego. H. Shteinvand ukończył niemieckie gimnazjum odeskie, studiował historię i archeologię w Odessie. Pracował jako bibliotekarz w Bibliotece Głównej Odeskiej Szkoły Wyższej. W latach 1924–1930 był członkiem sekcji archeologicznej Odeskiej Komisji Krajoznawstwa i sekretarzem historycznej sekcji niemieckiej. Ma w dorobku kilka publikacji, m.in. Shteinvand 1929. W roku 1933 został aresztowany pod zarzutem prowadzenia działalności kontrrewolucyjnej i skazany na 5 lat obozu pracy. Data jego śmierci nie jest znana (Левченко 2016).

⁶²⁸ „informację przyjąć do wiadomości; kwestię dalszej pracy naukowej profesora W. Żyrmunskiego w zakresie badania historii, życia codziennego i kultury kolonii niemieckich rozpatrzyć

Już w roku 1929 ukazał się drukiem pierwszy tom prac pióra badaczy ośrodka odeskiego (zob. WOKK). Z podjętych przez nich działań za najważniejsze uznaje się opracowywanie aktualnej mapy niemieckich osad na Ukrainie. Planowano też dołączenie do mapy swoistego kompendium wiedzy o zmapowanych koloniach (data założenia, liczba mieszkańców, historia przesiedleń itp.). Zadanie to wykonywał R. Miekwitz⁶²⁹. Działacze centrum odeskiego uczestniczyli w ekspedycjach do byłych kolonii, wygłaszali prelekcje w placówkach krajoznawczych, wciągali do badań miejscowych nauczycieli i ludność niemiecką (Жирмунский 1933: 86).

Ośrodek odeski stał się szczególnie aktywny od roku 1926, kiedy to A. Ströhm – namówiony przez W. Żyrmunskiego – przeniósł się z Leningradu na Ukrainę (Babenko 2011: 14; Жукова 2018: 324). Przeprowadzka była pożądana, ponieważ Ukrainę zamieszkiwało wówczas około 500 tys. Niemców, ale dotkliwie brakowało tam wyszkolonych dialektologów (Домашнев 1998: 110). A. Ströhm działał wyjątkowo dynamicznie. Zbierał unikatowe materiały dialektologiczne w koloniach nad rzeką Mołoczna (1926), pod Mariupolem (1927), dokąd przenieśli się koloniści z osad pod Sankt Petersburgiem, których dialekty studiował swego czasu nad Newą, a także w dotąd niebadanych koloniach niemieckich na Kaukazie (1928). Pracował też w wioskach niemieckich położonych w okolicach Zaporozża (Жукова 2018: 324). Pod koniec 1935 r. A. Ströhm ukończył rozprawę doktorską, nie zdołał jednak przystąpić do jej obrony, gdyż – jak już wiemy – właśnie wtedy dosięgnęły go represje stalinowskie. Jego dysertacja stała się „dowodem w sprawie”. Wszelkie materiały przygotowane przez niego, a także bezcenne zapisy dialektologiczne przepadły bez śladu (Berend, Jedig 1991: 165–166; Домашнев 1996: 29).

W początkach lat 30. XX w. działalność centrum odeskiego także zaczęła zamierać. Wskutek sfabrykowanych oskarżeń o działalność nacjonalistyczną niedawno powołane do życia instytucje naukowe wygasły aktywność. Ich pracowników poddano represjom politycznym (Савчук 2010: 36).

Obecnie badanie języka Niemców rosyjskich jest możliwe jedynie na podstawie starych dokumentów, prasy, pamiętników, zapisków. Językoznawcy zyskali też dostęp do bogatego archiwum lingwistycznego i folklorystycznego

na posiedzeniu Prezydium Ukrnauki; opracować projekt apelu do nauczycieli niemieckich w sprawie gromadzenia materiałów z kolonii niemieckich; opublikować w „Biuletynie Ludowego Komisariatu Oświaty” sprawozdanie profesora Żyrmunskiego o jego delegacjach naukowych do kolonii niemieckich; poprosić Ukrnaukę o włączenie do swojego planu na rok 1926/1927 jednej delegacji naukowej do niemieckich kolonii na Ukrainie, zwiększwszy liczbę uczestników (ekspedycji) do trzech osób; wydrukować ankietę dialektologiczną profesora W. Żyrmunskiego ze środków puli wydawniczej Sownacmena [Radzieckich Mniejszości Narodowych – J. M., M. C., M. S.]”.

⁶²⁹ Por. Miekwitz 1929.

W. Żyrmunskiego w Sankt Petersburgu⁶³⁰. Mogą tam studiować materiały gwarowe, których uczony nie zdążył opublikować, i opracowywać je (Найдич, Либерт 2020). Nierzadko badacze wykorzystują wyniki badań G. Dinges i W. Żyrmunskiego oraz ich współpracowników do rozmaitych zestawień i porównań, zob. np. Найдич, Либерт 2021⁶³¹.

Tak więc z dnia na dzień – z przyczyn politycznych – przestała istnieć cała dziedzina badań germanistycznych (Домашнев 1998: 111). Zniszczono dobrze zorganizowane instytucje naukowe, unicestwiono doskonale się sprawdzający paradygmat badań i opisu dialektów Niemców rosyjskich (Babenko 2011: 14), stłumiono zapał i pasję badawczą młodych pracowników nauki, wielu z nich poddano surowym represjom, na niektórych wykonano wyroki śmierci⁶³².

Zaprezentowana tu mroczna historia badań języka Niemców rosyjskich i tragicznych losów wybitnych dialektologów stanowi znamienne wprowadzenie do problematyki 4. części I tomu monografii, którą to część zatytułowaliśmy: *Język mniejszości niemieckiej w świetle porewolucyjnych przemian w języku rosyjskim*.

Podsumowanie

Wzmianki o dialektach Niemców rosyjskich pojawiały się od połowy XIX w., czyli po około 80 latach pobytu kolonistów w Rosji. Początki badań *stricte* językoznawczych wiążą się z opracowaniem przez niemieckiego lingwistę G. Wenkera ankiet dialektologicznych oraz z rozwojem geografii językowej. Ankiety zawierające 40 zdań w niemieckiej literackiej rozsyłano do różnych regionów Niemiec z prośbą o przełożenie ich na dialekt lokalny. Zebrany materiał służył do opracowania atlasu językowego Niemiec. Planowano włączenie do tego atlasu materiału językowego z Imperium Rosyjskiego. A. Lonsinger przywiózł ankiety G. Wenkera do Saratowa, rozesał je do szkół niemieckich i zebrał wypełnione kwestionariusze. Przerwał ich opracowywanie z powodu kampanii antyniemieckiej i wybuchu I wojny światowej. Ankiety przesłał do Marburga, gdzie skopio-

⁶³⁰ Losami i językiem Niemców rosyjskich, którzy przed laty wyemigrowali do Ameryki i Kanady, zajmuje się Amerykańska Asocjacja Historyczna Niemców Rosji (Пузейкина 2013: 70).

⁶³¹ Autorki wykorzystały materiały z archiwum dialektologicznego W. Żyrmunskiego (ankiety wypełnione przez informatorów w latach 20. XX w.) jako podstawę do porównania ze współczesnymi dialektami menonitów syberyjskich.

⁶³² Językoznawcy rosyjscy powrócili do tematu w zasadzie dopiero w latach 60. XX w. (Байкова 2005: 150), jednak wówczas mogli się zajmować już tylko dialektami Niemców radzieckich (a nie kolonistów niemieckich w Rosji), po raz kolejny – po deportacjach – wymieszanymi, wraz z upływem czasu poddawanyimi coraz silniejszej sowietyzacji. Niemców przesiedlono z Powołża i Ukrainy do Kazachstanu, na Syberię, tam też dziś funkcjonują ośrodki badania ich języka i kultury (Богословская 2014: 186).

wano je i kopie przekazano saratowskim dialektologom G. Dingesowi i A. Dulsonowi. W czasie wojny W. Unwerth zbadał za pomocą ankiet jeńców będących Niemcami rosyjskimi, wstępnie sklasyfikował ich dialekty i ustalił ich miejsce na mapie językowej Niemiec.

Systematyczne badania dialektów Niemców rosyjskich rozpoczęły się po rewolucji październikowej. Trwały do początków lat 30. XX w. i dotyczyły pierwszego stadium stabilizacji i rozwoju, czyli okresu 1763–1918. Władze były im przychylnie, wspierały też współpracę z naukowcami z Niemiec.

Badania niemieckich dialektów **Powołża** prowadziło specjalne centrum z siedzibą w Saratowie powołane do życia z inicjatywy G. Dinges, Niemca nadwożańskiego, etnografa i dialektologa. G. Dinges opracował zagadnienie wpływów rosyjskich na dialekty Niemców Powołża od ich osiedlenia się do czasów mu współczesnych. W centrum, wraz ze współpracownikami, podjął szeroko zakrojone badania nad lokalnymi gwarami osadniczymi. Przejrzał krytycznie ankiety dostarczone przez A. Lonsingera, dostrzegł w nich pewne braki metodologiczne i utwierdził się w przekonaniu, że gwary należy badać, łącząc ankietowanie z pracą w terenie. Widział też potrzebę uwzględniania danych historycznych w analizach gwar osadniczych. Zamierzał opracować słownik dialektów nadwożańskich i atlas. Rozszerzył ankietę G. Wenkera o dodatkowe pytania, rozesłał ją do szkół, jednocześnie organizując w latach 1919–1928 liczne ekspedycje dialektologiczne i etnograficzne. Pozyskane dane językowe były na bieżąco opracowywane i włączane do kartoteki. Zgromadzono imponujący materiał językowy i na jego podstawie skorygowano klasyfikację W. Unwertha. W 1923 r. G. Dinges opublikował mapę językową kolonii macierzystych wraz z drobiazgowym opisem. Miała stanowić podstawę *Nadwożańskiego atlasu językowego*. Z powodów politycznych atlas ten się nie ukazał, opublikowali go dopiero w 1997 r. H. Jedig i N. Berend. W ramach współpracy naukowej G. Dinges utrzymywał kontakty z Niemcami i bywał delegowany do Niemiec. Do najwybitniejszych współpracowników G. Dinges należał A. Dulson, także Niemiec nadwożański. Badacz ten początkowo skupił się na odtworzeniu spisów pierwszych kolonistów, by zrekonstruować ich pierwotny skład językowo-geograficzny. Badał dialekt kolonii Preuss, napisał o nim kilka cennych prac, z których żadna nie ukazała się drukiem, oraz dialekt kolonii Alt-Urbach. W obu koloniach zamieszkali przybysze z kilkudziesięciu miejscowości w Niemczech, reprezentujący różne niemieckie obszary dialektalne. W Rosji – wskutek procesów asymilacyjno-wyrównawczych – wytworzyły się w tych koloniach nowe dialekty, niemające odpowiedników na mapie językowej Niemiec.

W początkach lat 30. rozpoczęła się na Powołżu nagonka na inteligencję niemiecką. A. Lonsinger, G. Dinges i ich współpracownicy zostali aresztowani pod zarzutem prowadzenia działalności kontrrewolucyjnej, niemieckiego nacjonalizmu, niemieckiej propagandy i powiązań z zagraniczną siatką szpiegowską

(konkretnie m.in. za publikowanie prac w Niemczech, znajomość z naukowcami niemieckimi i aresztowanymi wcześniej Niemcami nadwołżańskimi, za zakup literatury naukowej w Niemczech, za nacjonalistyczny jakoby charakter opracowanych podręczników). A. Lonsingera zesłano do Kazachstanu, G. Dinges po długim pobycie w więzieniu na Butyrkach trafił na Syberię, gdzie wkrótce zmarł. Część cennego materiału językowego i notatek zniszczono, część zagubiono.

Dialektami niemieckimi w **regionie Newy, na Ukrainie, Krymie, Kaukazie** i w **Moldawii** zajmowało się powstałe w 1924 r. Leningradzkie Centrum Badania Kolonii Niemieckich w Rosji kierowane przez wybitnego językoznawcę W. Żyrmunskiego. Przed powołaniem ośrodka W. Żyrmunski wraz ze swoim uczniem A. Ströhmem, wywodzącym się z Niemców bałtyckich, badał dialekty kolonii niemieckich pod Leningradem. A. Ströhm przygotował rozprawę na ten temat, skupiając się głównie na systemie fonetycznym. Jej⁶³³ obszerny fragment opublikowano w Niemczech. W okresie 1926–1930 W. Żyrmunski organizował ekspedycje dialektologiczne i folklorystyczne do skupisk niemieckiej ludności wiejskiej na obszarze ZSRR, prowadząc w terenie wywiady z informatorami i wykorzystując w badaniach ankiety G. Wenkera poszerzone o listę 200 charakterystycznych wyrazów. Podczas pierwszych wypraw W. Żyrmunski badał kolonie pod Dniepropietrowskiem, Berdiańskiem, Odessą i Nikolajewem, przy opracowywaniu pieśni ludowych współpracując z Niemcem rosyjskim H. Bachmannem, A. Ströhm pracował nad rzeką Mołoczna i w okręgu mariupolskim, Niemka rosyjska E. Johansson odwiedzała kolonie na Krymie, do kolonii Białe Wieże w obwodzie czernihowskim udali się studenci L. Zinder, T. Sokolska i W. Pogorelska. Wykonano 120 zapisów tekstów gwarowych, zebrano ponad 400 wypełnionych kwestionariuszy i zarejestrowano ponad 1 tys. pieśni ludowych. W czasie kolejnych wypraw badacze pracowali na Krymie, na Zakaukaziu, w okolicach Dniepropietrowska, Odessy i Chersonia, a także pod Nowogrodem. Zebrali ogromny materiał dialektologiczny i folklorystyczny. Opracowywano go i opisywano. Opublikowano 3 prace dyplomowe o dialektach kolonii Białe Wieże, ukazały się też 2 artykuły E. Johansson o koloniach krymskich. W. Żyrmunski w latach 1926–1933 ogłosił drukiem kilkanaście prac o dialektach i folklorze niemieckich kolonistów, w tym 2 o charakterze monograficznym. Część tych prac wydano w Niemczech. Badacz traktował dialekty niemieckie w Rosji jako swoiste laboratorium, pozwalające niemal na żywo obserwować procesy, które w normalnych warunkach zachodzą w ciągu stuleci. Starał się rozpoznać mechanizm procesów ewoluowania języka i wykorzystać tę wiedzę jako podstawę do sądów o analogicznych procesach zachodzących w dalekiej przeszłości. Wskazywał na konieczność dysponowania przez dialektologów kompletnymi danymi

⁶³³ Zob. o nich: Бахмутская, Шредер 2006.

historycznymi. Dzięki zbadaniu wszystkich starych kolonii okolic Leningradu i regionu Morza Czarnego W. Żyrmunskiemu i jego współpracownikom udało się stworzyć opis gramatyczny najważniejszych typów dialektów występujących na tych obszarach. Powstała mapa dialektologiczna starych kolonii niemieckich na południowej Ukrainie, Krymie i Zakaukaziu. Najistotniejsze cechy językowe kolonii córek naniesiono na karty katalogowe. Ustalono, którymi dialektami występującymi na mapie dialektalnej Niemiec posługiwali się Niemcy rosyjscy na Ukrainie, Krymie i Zakaukaziu, a także w okolicach Leningradu. Jednocześnie W. Żyrmunski odkrył podstawową zasadę mieszania się gwar. Zauważył, że cechy pierwotne, czyli te, które najbardziej odbiegają od normy literackiej, są w tym procesie eliminowane. Cechy wtórne, czyli mniej wyraziste różnice między konkurującymi ze sobą gwarami, zwalczają się nawzajem, zwycięska się utrwała. O zwycięstwie decyduje nie tylko przewaga liczebna użytkowników danej gwary, ale też ich wyższy status socjalno-ekonomiczny.

Na początku lat 30. XX w. ze względu na jawną nieprzychylność władz radzieckich W. Żyrmunski gwałtownie zaprzestał ekspedycji do kolonii niemieckich. Z dnia na dzień zarzucił też publikowanie prac. Tak jak badacze dialektów niemieckich Powołża, W. Żyrmunski i jego współpracownicy zostali poddani represjom. Oskarżono ich m.in. o działalność kontrrewolucyjną, kierowanie organizacją zbrojną, przygotowywanie powstania przeciwko władzy radzieckiej, wypaczanie walki klasowej w koloniach. W. Żyrmunski trzykrotnie przebywał w areszcie, A. Ströhm został zesłany do obozu pracy w Workucie, potem do republiki Komi, gdzie zmarł, H. Bachmanna zesłano do Karelii, E. Johansson rozstrzelano.

Badania nad dialektami niemieckich kolonistów zostały wznowione dopiero w latach 60. XX w. Wiele bezcennych materiałów, notatek, a także gotowych prac z lat 20. i 30. utracono bezpowrotnie.

7. Bibliografia

7.1. Wykaz skrótów wydawnictw periodycznych i prac zbiorowych

- ABS** – „Acta Baltico-Slavica”.
- AFDH** – „Aus Festgabe des Deutschen Heimatbundes”.
- AIJ** – Н. И. Толстой и др. (ред.), *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос)*, Ленинград 1983.
- ALP** – „Acta Linguistica Petropolitana”.
- APA** – „Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse”, H. 11, Berlin 1918.
- BGDSL** – „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur”.
- BHDW** – *Beiträge zur Heimatkunde des deutschen Wolgagebiets. Mit einer Karte und einer Tabelle* (Verlegt von der Abteilung für Volksbildung des Gebiets der Wolgadeutschen), Pokrowsk (Kosakenstadt) 1923.
- BM** – „Baltische Monatsschrift”, Riga.
- BTH** – „Białostockie Teki Historyczne”.
- CAK** – „Центральная Азия и Кавказ”.
- CE** – „Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык”.
- DDRRS** – A. Kappeler, G. Meissner, G. Simon (Hrsg.), *Die Deutschen im Russischen Reich und im Sowjetstaat*, Köln 1987.
- DDSRG** – U. Ammon, D. Kemper, *Die deutsche Sprache in Russland: Geschichte, Gegenwart, Zukunftsperspektiven*, München 2011.
- DGOE** – G. Stricker (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa. Russland*, Berlin 1997.
- DH** – „Dossiers d’HEL” 2016 : Écriture(s) et représentations du langage et des langues.
- DIPU** – „Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник”.
- DJIR** – А. Я. Минор, С. И. Замогильный, Л. И. Тетюев (ред.), *Диалект Екатерининштадта: истоки и развитие*, Саратов 2014.
- DLR** – „Deutsches Leben in Russland”.
- DRS** – A. Eisfeld, V. Herdt, B. Meissner, *Deutsche in Russland und in der Sowjetunion 1914–1941*, Berlin 2007.
- DSPW** – А. А. Герман (ред.), *Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию). Материалы 4-й международной научно-практической конференции, Москва, 24–27 августа 2012 г.*, Москва 2013.

- DSPWS** – А. А. Герман (ред.), *Два с половиной века с Россией: актуальные проблемы и дискуссионные вопросы истории и историографии российских немцев. Материалы 14-й Международной научной конференции. Кисловодск, 25–29 сентября 2013 г.*, Москва 2014.
- DV** – *Deutsche Volkskunde im außendeutschen. Osten*, 4 Vorträge, Berlin 1930.
- DWGJ** – „Das Wort. Germanisches Jahrbuch DDR UdSSR”, Zwickau 1986.
- E** – „Этнография”.
- EMIR** – В. Н. Шайдуров (ред.), *Этнические меньшинства в истории России, Материалы Второй международной научной конференции, 5–6 ноября 2021 г.*, Санкт-Петербург 2021.
- ENRIF** – А. А. Герман (ред.), *Этнические немцы России: Исторический феномен «народа в пути». Материалы XII международной конференции. Москва 18–20 сентября 2008 г.*, Москва 2009.
- ESRJa** – Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва 1987.
- FCC** – *Фонетические чтения в честь 100-летия со дня рождения Л. Р. Зиндера*. Сборник статей, Санкт-Петербург 2004.
- FDDR** – W. Djatlowa (Hrsg.), *Forschungen deutscher Dialekte in Russland: Geschichte, Gegenwart und Zukunft russlanddeutscher Sprachinseldialektologie*. Vorträge der internationalen wissenschaftlich praktischen Sprachkonferenz, Moskau, 25.–29. Juni 2011, Moskau 2011.
- FM** – Н. Д. Светозарова (ред.), *Фольклор и мы. Традиционная культура в зеркале ее восприятий*. Сборник научных статей, посвященный 70-летию И. И. Земцовского, ч. 1, Санкт-Петербург 2010.
- FNWTP** – „Филологические науки. Вопросы теории и практики”.
- FT** – „Філологічні трактати”.
- GAS** – „Der Göttinger Arbeitskreis Schriftenreihe”, Н. 52/53, Würzburg/Main 1955.
- GBDM** – N. Berend (Hrsg.), *Gesammelte Beiträge zu den deutschen Mundarten in der Sowjetunion*, Mannheim 2014.
- GKDR** – U. Richter-Eberl (Hrsg.), *Geschichte und Kultur der Deutschen in Russland – UdSSR. Auf den Spuren einer Minderheit*, Stuttgart 1989.
- GRM** – „Germanisch-Romanische Monatsschrift”.
- GTPZ** – *Говоры территорий позднего заселения. Межвузовский научный сборник*, вып. 1, Саратов 1977.
- GW** – „Гуманитарный вектор”.
- HBV** – „Hessische Blätter für Volkskunde”.
- HDF** – *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, Bd. 1–2, Berlin – New York 1982–1983.
- HDAR** – „Heimatbuch der Deutschen aus Russland”.
- IANOLJ** – „Известия Академии Наук Союза ССР. Отделение литературы и языка”.
- IJKF** – Н. Н. Казанский (ред.), *Индоевропейское языкознание и классическая филология (чтения памяти профессора И. М. Тронского)*, Санкт-Петербург.

- IKL** – М. Э. Маликова (ред.), *Институты культуры Ленинграда на переломе от 1920-х к 1930-м годам*, <https://pushkinskiydom.ru/instituty-kultury-leningrada-na-perelome-ot-1920-h-k-1930-m-godam-materialy-proekta/> (dostęp: 12 XI 2024).
- IPOI** – Л. Н. Чернова (ред.), *Историческое прошлое и образы истории. Материалы международной научной конференции в честь 95-летия гуманитарного образования в Саратовском государственном университете имени Н. Г. Чернышевского, Саратов, 20–21 сентября 2012 года*, Саратов 2013.
- IRAN** – „Известия Российской Академии наук, Серия литературы и языка”.
- IRJW** – А. Я. Минор, Л. И. Тетюев (ред.), *Итоги развития языковых вариантов поволжских немцев в первой половине XX века*, Саратов 2016.
- ISU** – „Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика”.
- JBL** – „Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte”.
- JČ** – „Jazykovedny časopis”.
- JFV** – J. Meier (Hrsg.), *Jahrbuch für Volksliedforschung*, Bd. 2, Berlin – Leipzig.
- JiL** – „Язык и литература”.
- JiO** – *Язык и общество*, Москва 1968.
- JKRN** – А. Я. Минор, Т. Н. Ступина (ред.), *Язык и культура российских немцев. Сборник научных трудов*, вып. 3, Саратов – Эссен 2005.
- JLE** – Д. С. Лихачев (ред.), *Язык, литература, эпос: к 100-летию со дня рождения академика В. М. Жирмунского*, Санкт-Петербург 2001.
- JMAI** – „Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев АИИКРН”.
- JPN** – М. Э. Рут (ред.), *Язык и прошлое народа. Сборник научных статей памяти члена-корреспондента РАН, заслуженного деятеля науки РФ, профессора Александра Константиновича Матвеева*, Екатеринбург 2012.
- JV** – *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, Bd. 80, 1957.
- KNNK** – А. А. Аббасов, П. А. Аханчи, Е.-М. Аух, Э. А. Керимов (ред.), *Кавказские немцы – немцы на Кавказе до первой мировой войны*, Баку 2001.
- KPIRN** – А. А. Герман (ред.), *Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев*, Москва 2004.
- LB** – „Linguistica Bidgostiana”.
- LGL** – Н. Р. Althaus, Н. Henne, Н. Е. Wiegant (Hrsg.), *Lexikon der Germanistischen Linguistik*, Bd. 3, Tübingen 1980.
- MCz** – И. В. Тункина (ред.), *Миллеровские чтения. К 285-летию Архива РАНК*, Санкт-Петербург 2013.
- ME** – „Mundo Eslavo”.
- MFK** – *XLIII Международная филологическая конференция 11–14 марта 2014 года*, Санкт-Петербург 2015.

- MZPE** – „Muttersprache. Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache”.
- NB** – „NB: Исторические исследования”.
- NIEENR** – *Новая иллюстрированная электронная энциклопедия немцев России*, <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/5439> (dostęp: 10 XI 2024).
- NKA** – *Немецкие колонии в Азербайджане (1815–1941)*, Баку 2002.
- NLO** – „Новое литературное обозрение”.
- NM** – „Nationalsozialistische Monatshefte”.
- NPTGPU** – „Научный полк” ТГПУ 2023, <https://tspu.ru/en/blog/25483-nauchnyj-polok-tgpu-andrej-petrovich-dulzon.html> (dostęp: 2 XI 2024).
- NPŻ** – „Научно-педагогический журнал Восточной Сибири Magister Dixit”.
- NRE-1** – В. Карев и др. (ред.), *Немцы России: энциклопедия*, т. 1, Москва 1999.
- NRE-2** – В. Карев и др. (ред.), *Немцы России: энциклопедия*, т. 2, Москва 2004.
- NRE-3** – О. Кубицкая и др. (ред.), *Немцы России: энциклопедия*, т. 3, Москва 2006.
- NRIO** – А. А. Герман (ред.), *Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации. Материалы научно-практической конференции, Москва, 29–30 октября 2007 г.*, Москва 2008.
- NRIS** – А. А. Герман (ред.), *Немцы России и СССР. 1901–1941: материалы международной научной конференции*, Москва 2000.
- NRKO** – А. Герман., И. Плеве (ред.), *Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. Материалы международной научной конференции (Москва, 17–20 сентября 1998 г.)*, Москва 1999.
- NRLS** – Л. В. Славгородская (ред.), *Немцы в России. Люди и судьбы*, Санкт-Петербург 1998.
- NRRNKN** – Г. И. Смагина (ред.), *Немцы в России. Русско-немецкие научные и культурные связи*, Санкт-Петербург 2000.
- NRS DR** – А. А. Герман (ред.), *Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941). Материалы 8-й международной научной конференции, Москва, 13–16 октября 2001 г.*, Москва 2002.
- NSD** – В. Г. Чеботарева (публикация, комментарии, персоналии), *Немцы Союза СССР. Драма великих потрясений 1922–1939 гг. Архивные документы, комментарии*, Москва 2009.
- NSIK** – Т. Б. Смирнова, Н. А. Томилов (ред.), *Немцы Сибири: история и культура. Материалы Всероссийской научно-практической конференции*, Омск 1993.
- NSIKM** – Н. А. Томилов, Т. Б. Смирнова (ред.), *Немцы Сибири: история и культура. Материалы Четвертой международной научно-практической конференции, Омск, 29–30 мая 2002 г.*, Новосибирск 2003.
- NSP** – Г. Смагина (ред.), *Немцы Санкт-Петербурга: наука, культура, образование*, Санкт-Петербург 2005.
- NWIW** – А. П. Костюк (ред.), *Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 1–2 жовтня, 2015 р.*, Луцьк 2016.

- NWS** – В. А. Дятлова (ред.), *Немцы в Сибири: история, язык, культура. Материалы международной научной конференции, г. Красноярск, 13–16 октября 2004 г.*, Красноярск 2005.
- OGJ** – В. М. Жирмунский, *Общее и германское языкознание*, Ленинград 1976.
- ONiS** – „Общественные науки и современность”.
- OWP** – „Ost-West Panorama. Russlanddeutsche Zeitschrift”.
- P** – „Pandaemonium” 21.
- PAK** – А. В. Десницкая (ред.), *Проблемы ареальных контактов и социолингвистики*, Ленинград 1978.
- PJ** – „Poradnik Językowy”.
- RG** – „Русская Германия”.
- RG0** – А. А. Герман (ред.), *Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII–XXI вв.). Материалы XI научной конференции, Москва, 1–3 ноября 2006 года*, Москва 2007.
- RIN** – Н. Э. Вашкау (ред.), *Русские и немцы: от противостояния к взаимодействию. Материалы научно-практического семинара «Проблемы историографии и источниковедения истории российских немцев»*, Волгоград 2007.
- RK** – „Revolution und Kultur”.
- RLit** – „Russian Literature”.
- RNDKW** – Е. А. Шервуд (ред.), *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Русско-Германской научной конференции, 22–26 сентября 1994 г.*, Москва 1995.
- RNNIB** – „Российские немцы”. Научно-информационный бюллетень.
- RNIO** – А. А. Герман (ред.), *Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. Материалы международной научной конференции. Саратов, 14–19 сентября 2004 г.*, Саратов 2005.
- RNNM** – В. Дизендорф (ред.), *Российские немцы и национальные меньшинства Европы. Материалы Международной научно-практической конференции «Будущее российских немцев...» (Москва, 19–21 февраля 1994 года)*, Москва 1995.
- RNWJ** – Д. А. Салимова, Ю. Ю. Данилова (ред.), *Российские немцы: вопросы языка, культуры и самоидентификации*, Елабуга 2016.
- RS** – „Rocznik Slawistyczny”.
- S** – „Socjolingwistyka”.
- SE** – „Советская этнография”.
- SGW** – „Саратовские губернские ведомости”.
- SI** – „Социологические исследования”.
- SIF** – N. Berend, K. J. Mattheier (Hrsg.), *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, Frankfurt am Main 1994.
- SK** – „Schottener Kreisblatt”.

- SM** – „Свободная мысль”.
- SO** – „Slavia Orientalis”.
- SZV** – „Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde (Prag)”.
- T** – „Teuthonista”.
- TGJS** – А. И. Домашнев (сост. Л. Б. Копчук), *Труды по германскому языкознанию и социолингвистике*, Санкт-Петербург 2005.
- TiMO** – Р. А. Агеева, Е. М. Поспелов (ред.), *Топонимика и межнациональные отношения*, Москва 1992.
- TK** – А. В. Суперанская, *Топонимика Крыма. Сборник статей памяти И.А. Белянского*, Симферополь 2010.
- TPGIIJ** – С. В. Смирницкая, *Труды по германистике и истории языкознания*, Санкт-Петербург 2002.
- TRJW** – А. Я. Минор, Л. И. Тетюев (ред.), *Тенденции развития языковых вариантов поволжских немцев в первой половине XX века*, Саратов 2015.
- UZI JL** – „Ученые записки института языка и литературы”, Москва.
- UZ LGU** – „Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук”.
- UZ S GU** – „Ученые записки Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского”.
- UZ SU** – „Ученые записки Самарского университета”.
- UZ SUP** – „Ученые записки Саратовского университета имени Чернышевского”, т. 4, вып. 3. Педагогический факультет. Общественно-Экономическое и Лингвистическое Отделение, Саратов.
- WDI INJ-78** – *Вопросы диалектологии и истории немецкого языка. Межвузовский сборник научных трудов*, вып. 3, Омск 1978.
- WDI INJ-79** – *Вопросы диалектологии и истории немецкого языка. Межвузовский сборник научных трудов*, вып. 3, Омск 1979.
- WD NJ** – Н. Г. Беренд (и др.), *Вопросы диалектологии немецкого языка. Республканский сборник научных трудов*, Омск 1983.
- WDSA** – *Wolgadeutscher Sprachatlas* aufgrund der von Georg Dinges 1925–1929 gesammelten Materialien bearbeitet und herausgegeben von Nina Berend unter Mitarbeit von Rudolf Post, Tübingen – Basel 1997.
- WG** – „Вопросы географии”.
- WG ISN** – С. И. Бобылева (ред.), *Вопросы германской истории. Сборник научных работ*, Днепропетровск 2005.
- WJa** – „Вопросы языкознания”.
- WJMP** – Г. Я. Панкрац (ред.), *Вопросы языкознания и методики преподавания иностранных языков (сборник статей)*, Алма-Ата 1965.
- WNGU** – „Вестник НГУ. Серия: История, филология”.
- WNS** – „Вестник науки Сибири”.
- WNU** – „Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. Серия Филология” 2003.
- WOKK** – „Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. Секція німецька”.

- WSNJ** – *Вопросы структуры немецких языков*, вып. 3, Омск 1978.
- WSNR** – А. М. Косякин (ред.), *Вопросы строя немецкой речи*, вып. 3, Владимир 1975.
- WSP** – „Вестник СПбГУ”.
- WSPU** – „Вестник Санкт-Петербургского университета”.
- WTGP** – „Вестник ТГПУ”.
- WTGPU** – „Вестник ТГПУ”. Серия: Гуманистические науки (Филология).
- WWGMA** – „Вестник Воронежской государственной медицинской академии им. Н. Н. Бурденко. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация»”.
- WWGUF** – „Вестник Вятского государственного университета, Филология”.
- WZUR** – „Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock”.
- ZDM** – „Zeitschrift für Deutsche Mundarten”.
- ZDP** – „Zeitschrift für Deutsche Philologie”.
- ZNDW** – „Zwittauer Nachrichten. Deutsche Wochenschrift”.
- ZVV** – „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde”.

7.2. Literatura cytowana

- Alexeeva E., 2016, *D'une langue parlée à une langue écrite. Le cas des allemands de la Volga à la fin du XVIIIe siècle – première moitié du XXe siècle*, DH, № 9, s. 377–386.
- Althaus H. P., Henne H., Wiegant H. E., 1985, *Lexikon der Germanistischen Linguistik*, 2, überarb. Aufl., Berlin.
- Auer P., Hinskens F., Kerswill P. (eds.), 2005, *Dialect change: convergence and divergence in European languages*, Cambridge.
- Babenko N., 2011, *Zur Geschichte der Sprachinsel-Dialektologie in der russischen Germanistik*, FDDR, s. 12–16.
- Bach A., 1953, *Deutsche Namenkunde I. Die deutschen Personennamen 2*, Heidelberg.
- Bach A., 1970, *Geschichte der deutschen Sprache*, Wiesbaden.
- Bachmann H., 1929, *Durch die deutschen Kolonien des Beresaner Gebiets*, Charkow.
- Baur R. S., Chlostsa Ch., 1999, *Die unbekannten Deutschen. Ein Lese- und Arbeitsbuch zu Geschichte, Sprache und Integration rußlanddeutscher Aussiedler*, Baltmannsweiler.
- Beratz G., 1923, *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung u ersten Entwicklung. Gedenkblätter zur hundertundfünfzigsten Jahreswende der Ankunft der ersten deutschen Ansiedler an der Wolga 29. Juni 1764 – 29. Juni 1914*, Berlin.
- Berend N., 1989, *Andreas Dulson*, GKDR, s. 171.
- Berend N., 1994, *Sprachinseldialekte in Auflösung*, SIF, s. 319–331.
- Berend N., 1998, *Sprachliche Anpassung: Eine soziolinguistisch-dialektologische Untersuchung zum Rußlanddeutschen*, Tübingen.
- Berend N., 2011, *Russlanddeutsches Dialektbuch. Die Herkunft, Entstehung und Vielfalt einer ehemals blühenden Sprachlandschaft weit außerhalb des geschlossenen deutschen Sprachgebiets*, Halle.

- Berend N., Jedig H. H. (Hrsg.), 1991, *Deutsche Mundarten in der Sowjetunion. Geschichte der Forschung und Bibliographie*, Marburg.
- Berend N., Post R., 1997, *Wolgadeutscher Sprachatlas (WDSA) (aufgrund der von Georg Dinges 1925–1929 gesammelten Materialien bearbeitet und herausgegeben von Nina Berend, unter Mitarbeit von Rudolf Post)*, Tübingen – Basel, s. 5–15.
- Bond A., 1978, *Deutsche Siedlungen am Schwarzen Meer. Lustdorf bei Odessa*, Marburg.
- Brandes D., 1997a, *Einwanderung und Entwicklung der Kolonien*, DGOE, s. 35–110.
- Brandes D., 1997b, *Von den Verfolgungen im ersten Weltkrieg bis zur Deportation*, DGOE, s. 131–212.
- Bretschneider A., 1978, *Ferdinand Wrede, ein Spandauer Kind*, JBL 29, s. 62–76.
- Buchsweiler M., 1984, *Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität?*, Berlin.
- Busch M., 1997a, *Bildung und Wissenschaft*, DGOE, s. 492–538.
- Busch M., 1997b, *Brauchstum und Geselligkeit*, DGOE, s. 539–560.
- Cieszkowski M., 2022, *Wspólnota komunikatywna Niemców nadwołżańskich i jej język ze szczególnym uwzględnieniem okresu po 1917 roku*, S, t. 36, nr 1, s. 143–159.
- Deibert E., 2009, *Sowjetdeutsche zwischen Hitler und Stalin, Deutsche in der UdSSR 1900–1950*, Marburg.
- Deutscher Sprachatlas, 1927–1956, Auf Grund des Sprachatlas des deutschen Reichs von Georg Wenker begonnen von Ferdinand Wrede, fortgesetzt von Walther Mitzka und Bernhard Martin*, Marburg.
- Dinges E., 1923, *Sprichwörter, Redensarten, Rätsel und Schwänke aus den Wolgakolonien*, BHDW, s. 73–75.
- Dinges G., 1923, *Über unsere Mundarten*, BHDW, s. 60–72.
- Dinges G., 1924/1925, *Zur Erforschung der Wolgadeutschen Mundarten (Ergebnisse und Aufgaben)*, Bd. 1, Nr. 4, s. 299–313.
- Domaschnew A., 1994, *Einige Bemerkungen zum Begriff „Sprachinsel“ und zur Erforschung der rußlanddeutschen Mundarten*, SIF, s. 165–177.
- Dubinin S., 2011, *Die Wolgadeutschen und ihre Autonome Republik (1924–1941)*, DDSRG, s. 82–89.
- Dulson A., 1933, *Einige lautliche Eigentümlichkeiten der wolgadeutschen Mundarten*, RK 5, s. 46–54.
- Dulson A., 1934, *Ergebnisse und Aufgaben der wolgadeutschen Sprachforschung*, Engels.
- Ehrlich K., 1988, *Lebendiges Erbe: Aufzeichnungen zur Siedlungsgeographie und Kulturgeschichte der Deutschen in Russland und in der Sowjetunion*, Alma-Ata.
- Eisfeld A., 1987, *Autonome Sozialistische Sowjetrepublik der Wolgadeutschen – Chance oder Gefahrenherd?*, DDRRS, s. 49–67.
- Eisfeld A., 2010, *Etappen eines langen Weges: Beitrag zur Geschichte und Gegenwart der Deutschen aus Russland*, Bonn.
- Erbes J., Sinner P., 1914, *Volkslieder und Kinderreime aus den Wolgakolonien. Gesammelt und mit einem Abhang von Rätseln zum 150-jährigen Jubiläum der Wolgakolonien*, Saratow.
- Firmenich-Richartz J. M., 1843, *Germaniens völkerstimmen, sammlung der deutschen mundarten in dichtungen, sagen, mährchen, volksliedern*, Bd. 1–3, Berlin.

- Fleischer W. (Hrsg.), 1983, *Kleine Enzyklopädie. Deutsche Sprache*, Leipzig.
- Földes C., 2006, 'Sprachinsel'-Paradigma auf dem Prüfstand: Konzept, Terminologie und Forschungsmethodologie, ZDP, Bd. 125, H. 3, s. 321–341.
- Grek-Pabisowa I., 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Gumperz J. J., 1971, *Language in social groups*, Essays selected and introduced by A. S. Dil, Stanford.
- Hempel C., 1865, *Die deutschen Kolonisten im Samarschen und Saratowschen Gouvernement*, BM.
- Hilkes P., 1989, *Deutsche in der Sowjetunion: Sprachkompetenz und Sprachverhalten*, MZPE 2, Bd. 99, s. 130–141.
- Hutterer C. J., 1982, *Sprachinselforschung als Prüfstand für dialektologische Arbeitsdisziplinen*, HDF, Bd. 1, s. 178–189.
- Jedig H. H., 1986, *Die deutschen Mundarten in der Sowjetunion*, DWGJ, s. 92–97.
- Jedig, H. H., 1994, *Die deutschen Mundarten in der Sowjetunion*, SIF, s. 11–17.
- Jedig, H. H., 2014, *Lepel, Laumptje, Lostichkeit*, GBDM, s. 9–18.
- Johannson E., 1928, *Schönhengster in der Krim. Was mir der 78-jährige Anton Neubauer in Zarekwtisch erzählt hat*, ZNDW 28 (1928), Nr. 42.
- Johannson E., 1929, *Eine Schönhengster Sprachinsel auf der Krim*, SZV 2 (1929), H. 1, s. 15–23.
- Kappeler A., 2008, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung – Geschichte – Zerfall*, München.
- Karaś H., 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Klassen H., 1969, *Russische Einflüsse auf die deutschen Mundarten im Ural (Sowjetunion)*, WZUR, Bd. 18, H. 6–7, s. 589–594.
- Kleiner Deutscher Sprachatlas*, 1983–1999, *Im Auftrag des Forschungsinstituts für deutsche Sprache – Deutscher Sprachatlas – Marburg (Lahn) dialektologisch bearbeitet von Werner H. Veith, computativ bearbeitet von Wolfgang Putschke. Band 1: Konsonantismus, Teil 1: Plosive. Band 2: Vokalismus, Teil 1: Kurzvokale. Unter Mitarbeit von Lutz Hummel. Band 2: Vokalismus, Teil 2: Langvokale, Diphthonge, Kombinationskarten*, Tübingen.
- Kopp T., 1957, *Deutsche Muttersprache in der Pampa Argentiniens*, MZPE, Bd. 10, s. 369–379.
- Kromm J. G., 1910, *Mitteilungen über die Herkunft der Einwohner von Jagodnaja Poljana mit einigen Proben der Mundart*, SK, Nr. 15–24.
- Kuhn W., 1934, *Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren*, Leipzig.
- Kügelgen C. von, 1939a, *Kulturleistungen der Deutsch-Balten*, NM, Nr. 10, s. 3–10.
- Kügelgen C. von, 1939b, *Die Rußlanddeutschen*, NM 12, Nr. 6/7, s. 413–426.
- Ladilova A., 2018, *Ein Vorschlag des dialektbasierten Hoch-deutschunterrichts für die Wolgadeutschen in Argentinien*, P, Nr. 34, s. 31–52.
- Lebioda T., 2004, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*, Warszawa.
- Lonsinger A., 2022, *Sachliche Volkskunde der Wolgadeutschen / Материальная этнография немцев Поволжья*, Саратов.

- Löffler H., 1985, *Germanistische Soziolinguistik. 2. überarb. Aufl.*, Berlin.
- Lykov J., 2020, *Песенный фольклор немцев Поволжья как зеркало российской истории*, ME, № 19, s. 103–118.
- Mattheier K. J., 1994, *Theorie der Sprachinsel. Voraussetzungen und Strukturierungen*, SIF, s. 333–348.
- Mehrebani-Yasyba A., 2010, *Взаимодействие национальных культур и языков в немецкой топонимии Крыма*, ТК, s. 333–336.
- Menes R., 2012, *Niemiecka słoboda w Moskwie w XVI–XVII wieku*, BTH, t. 10, s. 79–99.
- Mędelska J., 1993, *Nad książką Zofii Kurzowej Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XVII w.*, PJ 8, s. 470–482.
- Mędelska J., 2015a, *Specyficzne warianty języków narodowych: polski północnokresowy i niemiecki nadwołżański. Perspektywy badań porównawczych*, ABS 39, s. 14–44.
- Mędelska J., 2015b, *Czy sierpianka to sarpinka?*, SO, t. 64, nr 3, s. 591–610.
- Mędelska J., Cieszkowski M., Jankowiak-Rutkowska M., 2014, *O słowie Arbuse, одном из первых русизмов в языке российских немцев*, JČ 65, ч. 1, s. 5–21.
- Mędelska J., Cieszkowski M., Jankowiak-Rutkowska M., 2017, *Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX wieku. T. I: Losy Niemców rosyjskich i stan ich języka (do 1941 roku). Cz. 1.: Zbiorowość niemiecka na ziemi rosyjskiej (od zarania do początków XX wieku)*, Bydgoszcz.
- Mędelska J., Sobczak M., 2018, *Ideologiczne elementy nazewnictwa w toponimii miejscowości niemieckich w ZSRR lat 20. i 30. XX wieku. Część I. Rosyjska toponimia porewolucyjna. Urbonimia i urbanonimia Niemców radzieckich*, SO, t. 67, nr 2, s. 293–309.
- Miekwitz R., 1929, *Bericht über den Verlauf der Arbeit zur Herstellung einer Karte und eines Verzeichnisses der deutschen Siedlungen der Ukraine*, WOKK, Bd. 1, Nr. 4–5, s. 5.
- Minor A., 2012, *Sprach- und Kulturerbe der Wolgadeutschen. Andreas Dulsons Leben und Schaffen bis 1941*, <http://www.lexikus.de/> (dostęp: 13 V 2021).
- Minor A. J., 2020, „*Das Lied von Küster Deis*“ als kanonischer Text der Russlanddeutschen, JMAI, Nr. 1 (7), s. 108–118.
- Mitzka W., 1922, *Dialektgeographie der Danziger Nehrung*, ZDM, s. 117–134.
- Mitzka W., 1924, *Sprachgeschichtliche Streifzüge auf der Danziger Nehrung*, AFDH, s. 3–21.
- Mitzka W., 1930, *Die Sprache der deutschen Mennoniten*, Danzig.
- Morciniec N., Prędotą S., 1984, *Fonetyka kontrastywna języka niemieckiego*, wyd. II uzupełnione, Warszawa.
- Pluskota T., 2005, *Kształtowanie się rosyjskiego systemu antroponimicznego w XVI i XVII wieku (na podstawie wybranych grup społecznych i zawodowych)*, cz. 1, LB, t. 2, s. 192–200.
- Praetorius M., 1912, *Galka. Eine deutsche Ansiedlung an der Wolga*, Leipzig.
- Protze H., 1969, *Die Bedeutung von Mundart, Umgangssprache und Hochsprache in deutschen Sprachinseln unter Berücksichtigung sprachlicher Interferenz*, WZUR, s. 595–600 (= Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe).
- Quiring J., 1928, *Die Mundart von Chortitza in Südrußland*, München.

- Rieger J., 1998, *Z dziejów języka rosyjskiego*, Warszawa.
- Rosenberg P., 1994, *Varietätenkontakt und Varietätenausgleich bei den Rußlanddeutschen: Orientierungen für eine moderne Sprachinselforschung*, SIF, s. 123–164.
- Rosenberg P., 1997, *Die Sprache der Deutschen in Rußland*, DGOE, s. 585–608.
- Rosenberg P., 2001, *Die Sprache der Deutschen in Rußland*, Frankfurt.
- Rosenberg P., 2007, *Die wolgadeutsche Dialektologie und die Kampagne gegen den „Nationalismus“*, DRS, s. 372–384.
- Rozwadowski J., 1948, *Studia nad nazwami wód słowiańskich. Z mapą*, Kraków.
- Runde N., 2009, *Der eine spricht, der andere schwätzt, der dritte babbelt*, OWP, Nr 4 (142), Jg. 8, 1. April, s. 55–57.
- Schiller F., 1927, *Literatur zur Geschichte und Volkskunde der deutschen Kolonien in der Sowjetunion für die Jahre 1764–1926*, Pokrowsk.
- Schirmunski V., 1926/1927, *Deutsche Mundarten an der Newa (mit einer Karte), II. Heimatbestimmung der ältesten deutschen Siedlungsmundarten im Newa-Gebiete*, Bd. 3, Nr. 2/3, s. 153–165.
- Schirmunski V., 1928a, *Das kolonistische Lied in Russland*, ZVV, Bd. 37/38, H. 4/5, s. 182–215.
- Schirmunski V., 1928b, *Die deutschen Kolonien in der Ukraine. Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde*, Moskau.
- Schirmunski V., 1928c, *Die schwäbischen Mundarten in Transkaukasien und in der Südukraine*, Bd. 5, H. 1, s. 38–60.
- Schirmunski V., 1929a, *Die schwäbischen Mundarten in Transkaukasien und in der Südukraine*, Bd. 6, H. 2, s. 157–171.
- Schirmunski V. M., 1929b, *Volkskundliche Arbeit in den deutschen Kolonien der Ukraine*, WOKK, Bd. 1, Nr. 4–5, s. 7–14.
- Schirmunski V. M., 1930a, *Das deutsche Volksliederarchiv in Leningrad*, JFV, s. 165–166.
- Schirmunski V. M., 1930b, *Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten*, GRM, Bd. 18, H. 3–4, s. 113–122; H. 5–6, s. 171–188.
- Schirmunski V. M., 1930c, *Volkskundliche Forschungen in den deutschen Siedlungen der Sowjetunion*, DV, s. 52–81.
- Schirmunski V., 1931, *Volkslieder aus der bayrischen Kolonie Jamburg am Dnjepr*, Wien.
- Schirmunski V. M. (Bearb. C. J. Hutterer), 1992, *Linguistische und ethnographische Studien über die alten deutschen Siedlungen in der Ukraine, Rußland und Transkaukasien*, München.
- Schleuning J., 1955, *Die deutschen Siedlungsgebiete in Rußland*, GAS, s. 35–47.
- Schmidt W., 1982, *Deutsche Sprachkunde. Ein Handbuch für Lehrer und Studierende mit einer Einführung in die Probleme des sprachkundlichen Unterrichts*, Berlin.
- Schulze-Mölkau R., 1931, *Die Grundzüge des wolgadeutschen Staatswesens im Rahmen der russischen Nationalitätenpolitik*, München.
- Seib E., 1967/1968, *Der Wolgadeutsche im Spiegel seines Brauchtums*, HDAR, s. 145–209.
- Shteinvand H. J., 1929, *Veber russische und ukrainische Einflüsse auf das Lied der deutschen Kolonisten in der Ukraine*, WOKK, Bd. 4–5, Nr. 1, s. 15–21.

- Siatkowski J., Rembiszewska D. K., 2016, *Georg Wenker, Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs, Gesamtausgabe, Bd. 1: Handschriften: Allgemeine Texte. Kartenkommentare 1889–1897*, hrsg. und bearb. von Alfred Lameli, 2013, S. XXXII, 466; *Bd. 2: Handschriften: Kartenkommentare 1898–1911. Druckschriften: Veröffentlichungen 1877–1895*, hrsg. und bearb. von Alfred Lameli, 2013, S. XII, 467–976; *Bd. 3: Erläuterungen und Erschließungsmittel zu Georg Wenkers Schriften*, von Alfred Lameli. Unter Mitarbeit von Johanna Heil und Constanze Wellendorf, 2014, S. XIV, 310, Hildesheim; Zürich; New York: Georg Olms Verlag, RS LXV, s. 151–158.
- Sinner P., 1923a, *Kurzgefaßte Geschichte der deutschen Wolgakolonien*, BHDW, s. 5–28.
- Sinner P., 1923b, *Orts- und Flurnamen*, DLR, Nr. 1, s. 29–30, http://wolgadeutsche.net/bibliothek/Sinner_Ortsnamen_rus.htm (dostęp: 9 IX 2019).
- Sittig, H., 2004, *Deutschsprachige Zeitungen in Russland. Heimatbuch der Deutschen aus Russland*, Stuttgart.
- Sokolskaja T., Sinder L., 1930, *Eine oberhessische Sprachinsel in der Nordukraine*, BGDSL, Bd. 54, H. 3, s. 334–355.
- Stedje A., 2001, *Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde*, München.
- Steiz D., 2011, *Vertraute Fremdheit – fremde Heimat: deutsche Sprache und soziale Integration russlanddeutscher Spätaussiedler in Geschichte und Gegenwart*, Marburg.
- Stricker G., 1997, *Rußlanddeutsches Bildungswesen – Von den Anfängen bis 1941*, DGOE, s. 419–481.
- Strojewa-Sokolskaja T. V., 1930, *Alte deutsche Volkslieder in der oberhessischen Sprachinsel Belowesch (Nordukraine)*, HBV, Bd. 29, s. 140–162.
- Ströhm A., 1926/1927, *Deutsche Mundarten an der Newa. I. Die Mundarten der drei ältesten deutschen Mutterkolonien im Newa-Gebiete*, Bd. 3, Nr. 1, s. 39–62.
- Stumpp K., 1922, *Die deutschen Kolonien im Schwarzmeergebiete, dem früheren Neu-(Süd)-Rußland*, Stuttgart.
- Stumpp K., 1978, *Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862*, Tübingen.
- Stumpp K., 1980, *Das Schrifttum über das Deutschtum in Russland. Eine Bibliographie*, Stuttgart.
- Szafarzyk P. J., 1843, *Słowiański narodopis*, Wrocław, https://pl.wikisource.org/wiki/P._J._Szafarzyka_słowiański_narodopis/całość (dostęp: 16 XI 2021).
- Szulc A., 1999, *Odmiany narodowe języka niemieckiego*, Kraków.
- Turska H., 1995, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Vilnius.
- Unwerth W., 1918, *Proben deutschrussischer Mundarten aus den Wolgakolonien und dem Gouvernement Cherson*, APA, s. 10–94.
- Wiesinger P., 1980, *Deutsche Sprachinseln*, LGL, s. 491–500.
- Wiesinger P., 1983, *Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa*, HDF, Bd. 2, s. 900–930.
- Wiens G., 1957, *Entlehnungen aus dem Russischen im Niederdeutschen der Mennoniten in Rußland*, JV, s. 93–100.
- Wolff G., 2004, *Deutsche Sprachgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Tübingen.

* * *

- Абдуллаев Ч., Сеидов А., Вердиева Х., 2019, *Немцы в Азербайджане: неизвестные страницы*, Баку.
- Агасиев И. К., 1999, *Немецкие колонии в Волынской губернии*, АКД, Красноярск.
- Азадовский К., Егоров Б., 1999, «Космополиты», NLO, № 32 (2/199), s. 83–135.
- Академик В. М. Жирмунский как языковед, 1971, WJa, № 4, s. 3–14.
- Алгамбетова Д. Т., 2016, *Русский или немец? К проблеме самоидентификации российских немцев*, RNWJ, s. 47–52.
- Александров О., 2012, *Зарубежная немецкая диалектология: от прошлого до современности*, WNS, № 4 (5), s. 240–246.
- Ананян Е. В., 2013, *Реформы Александра II в судьбе российских немцев*, IPOI, s. 410–418.
- Ананян Е. В., 2014, *Национальная идентичность немцев в Поволжье и Америке в XVIII–XIX вв.*, DSPWS, s. 237–242.
- Андрей Петрович Дульзон, 2023, NPTGPU.
- Арндт А. Э., b.r., *Лонзингер Август Фридрихович*, <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/5183> (dostep: 26 VIII 2024).
- Аух У.-М., 1995, *Немецкие колонисты в Закавказье*, RNDKW, s. 101–119.
- Бабенко Н. С., 2020, *Сергей Александрович Миронов (1910–1998)*, https://iling-ran.ru/web/ru/scholars/mironov_s (dostep: 26 VIII 2024).
- Байкова О. В., 2005, *Развитие немецкой островной диалектологии в России и странах бывшего СССР*, NWS, s. 148–152.
- Байкова О. В., Байкова А. В., 2014, *Заимствования в языке российских немцев как путь реализации языкового контакта*, WWGUF, s. 44–50.
- Байкова О. В., Оношко В. Н., 2013, *Речь российских немцев Кировской области*, München – Berlin – Washington.
- Барандеев А. В., 2018, *Статус топонимов-советизмов в системе русской топонимии*, WG, т. 146, s. 97–105.
- Баранников А., 1919, *Из наблюдений над развитием русского языка в последние годы. I. Влияние войны и революции на развитие русского языка*, UZSU, вып. 2, s. 64–84.
- Баранникова Л. И., 1977, *К проблеме классификации говоров территории позднего заселения*, GTPZ, s. 3–23.
- Баринов Д. А., Ростовцев Е. А., 2018, *Перегуд-Погорельская Валентина Павловна (1905–1996)*, <https://bioslovhist.spbu.ru/person/3483-peregud-pogorelskaa-valentina-pavlovna.html> (dostep: 13 XI 2024).
- Бахмутская Е., Шредер Т., 2006, *Санкт-Петербургские колонии*, NRE-3, s. 382–391.
- Баумгертнер В. Ф., 2009, *Неизвестные страницы немецкой истории России*, NSD, s. 3–19.
- Башкатова Т. А., 2014, *Система образования в колониях немцев Поволжья и ее влияние на процесс формирования единого языка общения*, DJIR, s. 154–162.
- Белянский И. Л., Усенов С. М., 2010, *Словарь ойконимов Крыма*, ТК, s. 153–300.
- Беренд Н. Г., 1978, *Демографическая характеристика носителей севернобаварского говора села Ямбург Алтайского края*, WDIINJ-78, s. 10–14.

- Беренд Н. Г., 1979, *Особенности формообразования глагола в севернобаварском говоре Алтая*, WDIINJ-79, s. 9–13.
- Берников Н. Н., 1941, *Процесс перестройки фонетической структуры крестьянской речи (из наблюдений над современными немецко-волжскими языковыми отношениями)*, UZLGU, вып. 5, № 58, s. 255–291.
- Блинова А. Н., Смирнова Т. Б., Шлегель Е. А., 2021, *Постсоветская идентичность немцев России, Казахстана, Украины: этнонимы, язык, символы*, Е, № 4 (14), s. 249–271.
- Блумфилд Л., 2002, *Язык*, Москва.
- Бобылева С. И., Кадол А. И., 2005, *Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны*, WGISN, s. 14–30.
- Богословская З. М., 2014, *Исследование коллективного (узуального) и индивидуального языка и культуры российских немцев Томской области*, WNS, № 4 (14), s. 185–189.
- Богословская З. М., Кулаковская К. В., Щеголихина Ю. В., 2018, *Антропонимы российских немцев томской области (по данным опроса)*, WTGP, № 4 (193), s. 59–63.
- Богословская З. М., Малкова Р. А., Щеголихина Ю. В., 2015, *Личные имена как проявление исторической памяти российских немцев*, JMAI, № 1, s. 336–347.
- Бондарко Л. В., 2004, *Лев Рафаилович Зиндер, (1904–1995)*, FCC, s. 3–7.
- Бормсбехер Г. Г., 1999, *Российские немцы: у последней черты?*, ONiS, № 2, s. 75–84.
- Бормсбехер Г., Дашичев В., Зайферт В., 2009, *Трудные судьбы российских немцев*, SM, № 8, 1–11.
- Бочкарев В., 2017, *Как менялись фамилии российских немцев?*, RG 11 XII, <http://bdnews.de/kak-menialis-familii-rossiiskih-nemcev/> (dostęp: 8 XII 2018).
- Брандес Д., 2006, *Причерноморские немцы*, NRE-3, s. 153–165.
- Бруль В., 2000, *Немцы в Сибири в 1920–1930 гг.*, NRIS, s. 226–251.
- Бугай Н. Ф., Чеботарева В. Г., 2013, *Страницы истории немецкого крестьянства России*, NB, № 1, s. 70–128.
- Бургарт Л. А., 1999, *Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (начало XX века – 1941 г.)*, Усть-Каменогорск.
- Бургарт Л. А., 2002, *Немецкое население Казахстана в конце XIX–XX вв. (по материалам всеобщих переписей населения 1897–1999 гг.)*. Сборник, Усть-Каменогорск.
- Валл Г. И., Едиг Г. Г., 1983, *К этимологии некоторых лексем нижненемецкого диалекта СССР*, WDNJ, s. 25–33.
- Васильков Я. В., Сорокина М. Ю. (сост.), 2003, *Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991)*, Санкт-Петербург 2003.
- Вашкау Н. Э., 2007, *Георг Генрихович Дингес: Исследователь-диалектолог*, RIN, s. 23–36.
- Вейлерт А. А., 1975, *Типологическая классификация «волжско-немецкого диалекта»*, WSNR, s. 97–106.

- Вейлерт А. А., 1979, *Русское слово в немецкой диалектной речи*, WJa, № 3, s. 82–94.
- Вейлерт А. А., 1980, *Немецкая диалектология (сбор и статистическая обработка материала). Учебное пособие к спецкурсу для вузов со специальностью «Немецкий язык и литература»*, Москва.
- Вердиева Х., 2009, *Немцы в Северном Азербайджане*, Баку.
- Верещагин Е., 1969, *Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма)*, Москва.
- Вибе П. П., 2011, *Немецкие колонии в Сибири в условиях социальных трансформаций конца XIX – первой трети XX вв. Монография*, Омск.
- Вильгельм А. Ф., Вильгельм К. А., 2003, *Немцы в истории России. Люди и события*, Москва.
- Галкина Т. В., 2003, *Томская лингвистическая школа А. П. Дульзона*, Томск.
- Галкина Т. В., Осипова О. А., 1999, *А. П. Дульзон: вехи жизни*, WTGPU, № 4 (12), s. 3–8.
- Галлер П. К., 1927, *Воспоминания (Быт немцев-колонистов в 60-х годах XIX ст.)*, Саратов.
- Гамм Е., 2009, *И снова о российских немцах. Авторам статьи «Трудные судьбы российских немцев» Г. Вормсбехеру, В. Дашичеву и В. Зайферту*, SM, № 11, s. 199–208.
- Генералова Н. П., Минор А. Я., 2014, *Влияние религиозных и морализирующих текстов на формирование единого языка поволжских немцев*, DJIR, s. 142–153.
- Геншке В. Л., 2007, *Меннониты в Туркестане: конец XIX- начало XX вв. (по материалам Центрального государственного архива Республики Узбекистан)*, RGO, s. 168–175.
- Герман А. А., Иларионова Т. С., Плевне И. Р., 2007, *История немцев России. Учебное пособие*, Москва.
- Герман А. А., Плевне И. Р., 2002, *Немцы Поволжья. Краткий исторический очерк*, Саратов, <http://www.wolgadeutsche.net/> (dostęp: 4 XI 2021).
- Гильмутдинова Л. А., 2016, *Лексема Ленинград как маркер этнолингвокультурной самоидентификации российских немцев: на примере прозаических текстов Р. Лейнонена*, RNWJ, s. 52–56.
- Горцев В. И., 1984, *Саратовская область в географических названиях*, Саратов.
- Граневич Е. И., 2006, *Лексические заимствования в островном нижненемецком диалекте*, АКД, Барнаул.
- Григорьева О. П., 2005, *Исторические особенности немецких диалектов и их взаимосвязь с современным немецким языком*, WWGMA, № 1, s. 41–44.
- Громазина О. В., Кноль Е. Д., 1995, *Лексические заимствования из русского языка в языке российских немцев*, RNDKW, s. 319–322.
- Гумбатова Т. Ф., 2005, *Жизнь немцев-колонистов за Кавказом*, Баку.
- Данилевский Р. Ю., 2011, *Институциональное значение деятельности В. М. Жирмунского в истории русской германистики 1920 – 1930-х годов (по материалам Санкт-Петербургского Отделения Архива Российской Академии Наук)*, ИКЛ, s. 804–827.
- Данилова Ю. Ю., Евтеева Т. А., Нуриева Д. Р. (сост.), 2016, *«Я долгий путь прошла, но духом не пала»: Мина Петровна Колоскова (Майснер)*, RNWJ, s. 107–114.

- Дённингхаус В., 2015, *Революция, реформа и война. Немцы Поволжья в период заката Российской империи*, Москва.
- Дизендорф В. Ф., 1995а, *Екатериненштадт-Баронск-Екатериноград-Маркс-штадт Маркс: судьба крупнейшего немецкого поселения в Поволжье*, RNDKW, s. 196–210.
- Дизендорф В. Ф., 1995б, *Исторические, политические и правовые аспекты проблемы российских немцев*, RNNM, s. 43–50.
- Дизендорф В. Ф. (сост.), 2002, *Немецкие населенные пункты в СССР до 1941 г. География и население. Справочник*, Москва, http://www.soldat.ru/files/f/verzeichnis_bis_1941.pdf (dostęp: 28 VIII 2019).
- Дизендорф В. Ф. (сост.), 2006а, *Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь* (приложение к энциклопедии *Немцы России*), Москва.
- Дизендорф В. Ф. (сост.), 2006б, *Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь*, Москва, <http://wolgadeutsche.net/diesendorf/Ortslexikon.pdf> (dostęp: 13 VIII 2017).
- Дизендорф В. Ф., 2014, *Екатериненштадт: взгляд на родину предков из Энгельсского архива*, DJIR, s. 42–56.
- Дингес Г. Г., 1917, *О русском влиянии в говорах немецких колонистов Самарской и Саратовской губернии (Über den russischen Einfluß in den Mundarten der deutschen Kolonisten der Gouvernements Samara und Saratow)*. Кандидатская диссертация, Москва.
- Дингес Г. Г., 1925, *К изучению говоров Поволжских немцев (результаты, задачи, методы)*, UZSUP, s. 12–20.
- Дингес Г. Г., 1929, *О русских словах, заимствованных поволжскими немцами до 1876 года*, UZSGU, т. 7, s. 195–236.
- Дитц Я. Е., 1997, *История поволжских немцев-колонистов*. (Под научной редакцией доцента И. Р. Плеве), Москва.
- Домашнев А. И., 1983, «Языковой остров» как тип ареала распространения языка и объект лингвистического исследования (на материале немецкого языка), АИЯ, s. 11–18.
- Домашнев А. И., 1987, *Проблемы социальной диалктологии в трудах В. М. Жирмунского*, WJa, № 6, s. 3–9.
- Домашнев А. И., 1995, *К исследованию языка российских немцев*, IRAN, т. 54, № 1, s. 79–86.
- Домашнев А. И., 1996, *Немецкие поселения на Неве (Из истории развития «островной» диалктологии)*, WJa, № 1, s. 24–32.
- Домашнев А. И., 1998, *А. Штрём и исследование диалектов немецких поселенцев на Неве*, NRLS, s. 108–113.
- Домашнев А. И., 2001, *В. М. Жирмунский и изучение немецких диалектов в СССР*, JLE, s. 45–55.
- Домашнев А. И., 2005а, *Пути развития немецкой «островной» диалктологии в СССР. (К изучению немецких островных диалектов: К 100-летию В. М. Жирмунского) (1990)*, TGJS, s. 752–759.

- Домашнев А. И., 2005b, *Deutsche Mundarten in Rußland. Zur Erforschung russischer Spracheinflüsse auf die russlanddeutschen Mundarten*, TGJS, s. 797–807.
- Дульзон А. А., Вольф Э. Л., 2013, *Немцы России: Незавершенная реабилитация*, SI, № 3, s. 37–48.
- Дульзон А. П., 1927, *К характеристике украинских говоров Республики Немцев Поволжья*, Покровск.
- Дульзон А. П., 1938, *Проблема смешения диалектов по материалам говора с. Прайс*; дис. ... дра филолог. наук, Саратов.
- Дульзон А. П., 1941, *Проблема скрещения диалектов по материалам языка немцев Поволжья*, IANOLJ, № 3, s. 82–96.
- Ерина Е. М., 1995, *Очерки истории культуры Немецкой автономии на Волге*, Саратов.
- Ерина Е. М., 1999a, *Дингес (Dinges) Георгий Генрихович*, NRE-1, s. 715.
- Ерина Е. М., 1999b, *Дульзон (Dulson) Андрей Петрович*, NRE-1, s. 745–746.
- Ерина Е. М., 2013a, *Август Фридрихович (Федорович) Лонзингер, ученый, лингвист, преподаватель, писатель*, DSPW, s. 655–667.
- Ерина Е. М., 2013b, *Документальные материалы объединенного архивного фонда Г. Дингеса – А. Дульзона как один из источников изучения языка поволжских немцев*, MCz, s. 470–476.
- Ерина Е. М., 2015a, *Август Фридрихович Лонзингер – ученый-лингвист, преподаватель, писатель*, TRJW, s. 123–138.
- Ерина Е. М., 2015b, *Георгий Гейнрихович Дингес – основатель научной школы исследования поволжско-немецких диалектов*, TRJW, s. 139–149.
- Ерина Е. М., 2015c, *Андрей Петрович Дульзон – два периода лингвистических исследований*, TRJW, s. 150–166.
- Ерина Е. М. Салькова В. Е., 2001, *Обычаи поволжских немцев*, Москва.
- Жирмунская-Аствацатурова В. В., 2008, *В. М. Жирмунский и эпоха сталинизма*, RLit LXIII, II/III/IV, s. 367–396.
- Жирмунский В. М., 1927, *Проблемы немецкой диалектографии в связи с историческим краеведением*, Е, т. 3, № 1–2, s. 139–150.
- Жирмунский В. М., 1929, *Проблемы колониальной диалектологии*, JiL, т. 3, s. 179–220.
- Жирмунский В. М., 1933, *Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецких поселений СССР*, SE, № 2, s. 84–112.
- Жирмунский В. М., 1948, *История немецкого языка*, Москва.
- Жирмунский В. М., 1956, *Немецкая диалектология*, Москва – Ленинград.
- Жирмунский В. М., 1968, *Проблема социальной дифференциации языков*, JiO, s. 22–38.
- Жирмунский В. М., 1976a, *Проблемы переселенческой диалектологии*, OGJ, s. 491–516.
- Жирмунский В. М., 1976b, *Восточносредненемецкие говоры и проблема смешения диалектов*, OGJ, s. 516–538.
- Жирмунский В. М., 1976c, *Методика социальной географии (Диалектология и фольклор в свете географического исследования)*, OGJ, s. 422–452.

- Жирмунский В. М., 1996, *Народные песни баварской колонии Ямбург на Днепре (записаны и опубликованы профессором доктором Виктором Жирмунским)*, Москва.
- Жукова Л. В., 2018, *Исследование языка российских немцев в хронологическом аспекте*, FNWTP, № 3 (61), ч. 2, s. 322–327.
- Замогильный С. И., Дизендорф В. Ф., Минор А. Я., 2014, *Социокультурная интеграция российских немцев как фактор формирования единого языка общения*, DJIR, s. 57–65.
- Зейналова С. М., 2002, *Некоторые этнографические и этнические особенности немецких колонистов Азербайджана*, NKA, s. 132–139.
- Зейналова С. М., 2005, *Немцы в Азербайджане: ретроспективный анализ*, САК, № 6 (15), s. 161–172.
- Зейналова С. М., 2010, *Формирование европейских этнических общин на Кавказе (XIX – первая половина XX вв.)*, Баку – Мутарджим.
- Зейналова С. М., 2014, *Некоторые аспекты культурной жизни немецкой общины в Азербайджане*, DSPWS, s. 251–265.
- Зиндер Л. Р., 2006, *Описательная грамматика современного говора немецкой колонии Белые Вежи*. (Дипломная работа. Май 1928), ALP II, ч. 1, s. 419–446.
- Зиндер Л. Р., Строева Т. В., 1978, *В. М. Жирмунский как полевой диалектолог*, РАК, s. 152–162.
- Иноятова Д., 2007, *Ак-Мечетские меннониты*, RGO, s. 176–188.
- Иноятова Д., 2009, *Немецкие школы в Узбекистане (конец XIX в. – 1930 гг.)*, ENRIF, s. 496–509.
- Иноятова Д. М., 2021, *История появления и формирования немецкой диаспоры в Туркестане*, JMAI, № 1, s. 47–61.
- Иогансон Э., 2013, *Отчет о фольклорных и этнографических исследованиях в немецких колониях Крыма зимой 1927–28 года*, RNNIB, № 1, s. 16–17.
- Канделаки Д. Г., 2021, *Из истории немецких колоний в Грузии*, EMIR, s. 9–16.
- Кириллов В. В., 2013, *История России. Учебное пособие для бакалавров*, Москва.
- Киришнер В. Т., 1984, *Словарные заимствования из славянских языков в верхненемецком говоре Кокчетавской области Казахской ССР*, АКД, Львов.
- Кнауэр Н., 2020, *Немцы древнего края (Туркестан, Средняя, Центральная Азия)*, Москва.
- Ковригина В., Петров Ю., 2004, Москва, NRE-2, s. 556–570.
- Козлов В. И., 1967, *О понятии этнической общности*, SE, s. 89–100.
- Колесникова О. В., 2018, *Топонимия немецких колоний в Крыму: структурно-семантическая специфика и особенности происхождения*, Тиммендорфер-Штрэнд, http://www.russisches-sprachseminar.de/seminarmaterialien/RTTS_Kolesnikova_Toponimija.pdf (dostęp: 5 X 2019).
- Костюк М. П., 1998, *Немецкие миграционные движения на Волынь (XVIII – начало XX вв.)*, MPSRN, s. 27–45.
- Костюк М. П., 2004, *Историография волынских немцев: реалии, проблемы и перспективы исследований*, KPIRN, s. 434–447.
- Костюк М. П., 2007, *Колонисты Волыни: адаптация в инонациональной среде и взаимоотношения с окружающим социумом (XIX–начало XX вв.)*, RGO, s. 101–110.

- Костюк М. П., 2014, *Немцы в городах Волыни (вторая половина XIX – начало XX в.)*, DSPWS, s. 290–302.
- Костюк М., Нойтатц Д., 1999, *Волынские немцы*, NRE-1, s. 395–399.
- Кресс Э., 1995, *Российские немцы или немецкие россияне. На историческом перекрестке культур и языков*, Москва.
- Кронгардт Г. К., 1997, *Немцы в Кыргызстане: 1880–1990 гг.*, Бишкек.
- Лайгер М. П., 1990, *Социально-культурное развитие немцев Казахстана. Научно-аналитический обзор*, Алма-Ата.
- Левченко В., 2016, *Штейнванд Герборд-Генрих-Йоанн Данилович*, DIPU, т. 2, s. 476–478.
- Липранди А. П., 1911, *Германия в России*, Харьков.
- Лиценбергер О. А., 1995, *Лютеранская церковь св. Марии в г. Саратове (1770–1935)*, Саратов.
- Лютова Т. Ф., 1978, *Демографическая характеристика носителей немецких говоров Любинского района Омской области*, WSNJ, s. 100–106.
- Лютова Т. Ф., 1993, *Волынские немцы: история и язык*, NSIK, s. 45–50.
- Малиновский Л. В., 1996, *История немцев в России*, Барнаул.
- Малиновский Л. В., 2008, *История немцев в России*, Барнаул.
- Малиновский Л. В., Резинченко О. Л., 2007, *Языковая жизнь немецкой деревни в Сибири*, Барнаул.
- Манькин В. А., 1992, *Социолингвистический аспект функционирования диалектов немцев Поволжья*, АКД, Саратов.
- Маскарова Т. А., 2015, *Роль школьного образования в процессе формирования единого языка общения в колониях немцев Поволжья*, FNWTP, № 1 (43), ч. II, s. 142–146.
- Меркурьева В. Б., 2016, *Воспоминания крымских немцев (лингвокультурологические наблюдения)*, JMAI II, s. 193–203.
- Минор А. Я., 2011, *Этнолингвистические исследования А. П. Дульзона*, Саратов.
- Минор А. Я., 2014а, *Заключение*, DJIR, s. 163–165.
- Минор А. Я., 2014б, *Основные характеристики диалекта колонии Екатериненштадт (Маркситтадт)*, DJIR, s. 95–110.
- Минор А. Я., 2015а, *Языковые варианты поволжских немцев в диахроническом аспекте*, TRJW, s. 8–11.
- Минор А. Я., 2015б, *Выравнивание различий в поселенческих диалектах как фактор формирования единого языка общения поволжских немцев*, TRJW, s. 60–74.
- Минор А. Я., 2015с, *Прецедентные тексты поволжских немцев в процессе межкультурного общения*, TRJW, s. 75–91.
- Минор А. Я., 2018, *Звуковой состав немецко-поволжского диалекта колонии Прайс*, ISU XVIII, вып. 2, s. 141–144.
- Минор А. Я., 2022, *Явление прецедентности в свадебном дискурсе поволжских немцев*, JMAI, № 1, s. 132–141.
- Минор А. Я., Тетюев Л. И., 2015, *Феномен языка немцев Поволжья: от диалектов к единому региональному варианту и диглосии*, TRJW, s. 167–174.
- Минх А. Н., 1890, *Народные обычаи, суеверия, предрассудки и обычаи крестьян Саратовской губернии*, Санкт-Петербург 1890 (reprint: Саратов 1994).

- Миронов С. А., 1940, *Развитие анализа в системе склонения немецких диалектов*, Ленинград.
- Миронов С. А., 1957, *Некоторые вопросы сравнительной морфологии немецких диалектов (система склонения)*, WJa, № 3, s. 20–30.
- Миронов С. А., 1976, *Немецкая диалектология за 100 лет*, WJa, № 4, s. 118–130.
- Мордовцев Д., 1858, *Несколько слов о народности немецких колонистов Саратовской губернии*, SGW, № 18, s. 86–87; № 19, s. 94–95.
- Москалюк Л. И., 1979, *О некоторых лексических отличиях немецких говоров*, WDIINJ-79, s. 55–61.
- Москалюк Л. И., 2002, *Современное состояние островных немецких диалектов*, Барнаул.
- Москалюк Л. И., 2003, *Явления интерференции в лексико-семантической системе островных немецких говоров*, NSIKM, s. 167–172.
- Москалюк Л. И., 2005, *Перераспределение сфер употребления языков билингвов*, NWS, s. 188–193.
- Москалюк Л. И., 2008, *Сохранение языка, традиционной культуры и проблема самоидентификации российских немцев*, NRIO, s. 50–52.
- Москалюк Л. И., 2013, *Диалектная вариативность в островных российско-немецких говорах*, DSPW, s. 599–603.
- Москалюк Л. И., Москалюк Г. С., 2013, *Заимствования из русского языка в сфере кулинарии в островных немецких диалектах*, WSP, Серия 9, вып. 3, s. 186–196.
- Москвина Т. Н., 2013, *Язык как составляющая национальной идентичности российских немцев: эмотивный компонент диалектной картины мира*, DSPW, s. 555–562.
- Надольская В. В., 2016, *Волинь як поліетнічний регіон*, NWIW, s. 24–33.
- Назаров А. И., 1990, *Личные имена советских немцев (словарь-справочник)*, Алма-Ата.
- Назаров А. И., *Словарь личных имен немцев Алматы*, <http://imja.name/slovarenmennemtsev/lichnye-imena-nemtsev-almaty.shtml> (dostęp: 5 VI 2021).
- Назарова Р. З., 2016, *Диалекты как компонент культуры поволжских немцев*, IRJW, s. 70–79.
- Найдич Л. Э., 2007, *Антропонимы в островных диалектах российских немцев (на материале «северо-западных колоний»)*, ALP III, ч. 1, s. 166–176.
- Найдич Л. Э., 2013, *Научное наследие академика В. М. Жирмунского. Новые публикации и проекты*, NPŽ, № 3, s. 110–117.
- Найдич Л. Э., Либерт Е. А., 2020, *Об изучении диалектов крымских меннонитских поселений (по материалам архива В. М. Жирмунского)*, WNGU, т. 19, № 2, s. 26–39.
- Найдич Л. Э., Либерт Е. А., 2021, *Plaut или Plot? К изучению развития вокализма в нижненемецких диалектах меннонитов*, IJKE, т. 25 (2), s. 936–952.
- Найдич Л. Э., Светозарова Н. Д., 2006, *Неизданная работа Л. Р. Зиндера. Предисловие и публикация*, ALP II, ч. 1, s. 413–417.
- Найдич Л. Э., Светозарова Н. Д., 2015, *Диалектная словарная картотека Л. З. Зиндера*, MFK, s. 300–312.

- Нам И. В., 2000, *Немецкие колонии в России и Сибири в начале XX века в контексте проблемы диаспоральности*, NRIS, s. 17–30.
- Небайкина А. В., 2005, *Функционально-стилистические особенности лексики газет поволжских немцев (на материале газеты «Der Kolonist» 1917–1918 гг.)*, JKRN, s. 67–71.
- Небайкина А. В., 2014, *Национальная печать поволжских немцев как фактор формирования единого языка общения*, DJIR, s. 111–128.
- Нелипович С., 2006, *Первая мировая война 1914–1918*, NRE-3, s. 41–48.
- Панкратова С. М., 2007, *Профессор Т. В. Строева как лексиколог (к 100-летию со дня рождения)*, WSPU, Серия 9, вып. 4, ч. 1, s. 140–144.
- Панкрац Г. Я., 1965, *Об ассимиляции заимствований из славянских языков в нижне-немецком диалекте в СССР*, WJMP, s. 28–35.
- Панкрац Г. Я., 1968, *Нижненемецкий диалект в СССР (фонетика, словообразование, формообразование)*, Авторефер. дис.... докт. фиол. наук, Ленинград.
- Петерс Б., 1995, *Российские немцы как этнос с точки зрения современной науки – этнологии*, RNNM, s. 194–196.
- Плеве И. Р., 1999, *К вопросу о классификации групп немецкого населения России (исторический аспект)*, NRKO, s. 203–208.
- Плеве И. Р., 2008, *Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века*, Москва.
- Плеве И. Р., 2010, *Списки колонистов, прибывших в Россию в 1766 г. «Рапорты Ивана Кульберга»*, Саратов.
- Плесская Э. Г., 1999, *Об особенностях процесса ассимиляции немецкого населения на примере г. Одессы (XIX в.)*, NRKO, s. 146–155.
- Плесская Э. Г., 2005, *Проблема адаптации немцев в инонациональном окружении на примере реформирования немецких школ Одесского учебного округа (1803–1914)*, RNIO, s. 117–125.
- Плесская Э. Г., 2006, *Хортицкое центральное училище*, NRE-3, s. 704.
- Плесская Э. Г., 2013, *Столкновения националистических и либеральных взглядов в процессе реформирования немецкой национальной школы (1881–1914)*, DSPW, s. 313–322.
- Плохотнюк Т., 2001a, *Немецкие колонисты на Северном Кавказе*, KNNK, s. 84–96.
- Плохотнюк Т., 2001b, *Российские немцы на Северном Кавказе*, Москва.
- Погорельская В. П., 1931, *О словарных заимствованиях из украинского языка в диалекте беловежских немцев*, JiL, т. 7, s. 63–92.
- Подольская Н. В., 1988, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва.
- Поспелов Е. М., 1992, *Национальная политика СССР и топонимия*, TiMO, s. 3–14.
- Поспелов Е. М., 1996, *Названия городов и сёл*, Москва.
- Поспелов Е. М., 2000, *Историко-топонимический словарь России. Досоветский период*, Москва.
- Пузейкина Л. Н., 2013, *Немцы в Санкт-Петербургской губернии. История, язык, песни*, Санкт-Петербург.
- Пузейкина Л. Н., 2014, *Фердинанд Вреде и Виктор Максимович Жирмунский: переписка по вопросам немецкой диалектологии и лингвогеографии*, СЕ, № 3, s. 62–83.

- Пузейкина Л. Н., 2015, *Мы пели, мы жили, мы были... Песни немецких колонистов петербургской и других губерний России*, Москва – Санкт-Петербург.
- Путилов Б. Н., 1962, *Жирмунский как фольклорист (к 70-летию со дня рождения)*, SE, № 1, s. 107–110.
- Райт А., 2015a, *История села Цюрих 1767–1941*, Москва – Саратов – Старый Оскол.
- Райт А., 2015b, *Цюрих*, <http://lexikon.wolgadeutsche.net/article/818> (dostęp: 31 VIII 2019).
- Райт А., *История поволжской Родины моих предков Райт – материнской колонии Цюрих*, <https://wolgadeutsche.nets> (dostęp: 15 XI 2021).
- Русских Е. В., 1995, *Распространение русского языка в немецких колониях на Волге до 70-х годов XIX века*, RNDKW, s. 313–318.
- Рытикова В. В., 2005, *Немецкие фамилии в старейшем некрополе Санкт-Петербурга*, NSP, s. 521–532.
- Савчук В. А., 2010, *Этнический фактор в историко-краеведческом движении Украины 1920-х – первой половины 1930-х гг. XX века*, GW, № 4 (24), s. 29–37.
- Светозарова Н. Д., 2000, *Л. Ф. Зиндер – германист*, NRRNNK, s. 59–60.
- Светозарова Н. Д., 2010, *Забытое имя – фольклорист Эллинор Иогансон*, FM, s. 223–231.
- Светозарова Н. Д., 2013a, *Отчеты об экспедициях как уникальный источник информации (на материале фольклорно-диалектологических экспедиций В. М. Жирмунского)*, NPŽ, № 3, s. 117–123.
- Светозарова Н. Д., 2013b, *Архивный фонд Э. Г. Иогансон в Российской национальной библиотеке*, RNNIB, № 1, s. 8–14.
- Светозарова Н. Д., 2015a, *Язык, песни и быт немецких колоний на Украине глазами писателя-колониста*, JMAI, s. 267–275.
- Светозарова Н. Д., 2015b, *Герман Бахман и его книга Поездка в немецкие колонии Березанского района*, Санкт-Петербург.
- Светозарова Н. Д., 2016, *Штрём Альфред Николаевич (1898–1944), германист, диалектолог, фольклорист*, NIEENR.
- Светозарова Н. Д., 2020, *Строева Татьяна Викторовна (1907–1981)*, <http://phil.spbu.ru/o-fakultete-1/znamenitye-vypuskniki/stroeva-tatyana-viktorovna-190720131981> (dostęp: 13 XI 2024).
- Серенькая И. Н., 2023, *Топонимия «немецкого» периода в истории с. Баскатовка Марковского района Саратовской области*, JMAI, № 2, s. 58–62.
- Слижевская М. Р., 2023, *Образ саратовского немца-предпринимателя рубежа XIX–XX вв. в литературном наследии И. Я. Славина*, JMAI, № 1, s. 14–22.
- Смирницкая С. В., 2000, *В. М. Жирмунский и Ленинградский центр по изучению немецких поселений в России*, NRRNNK, s. 61–70.
- Смирницкая С. В., 2002, *Исследователи немецких диалектов Поволжья*, TPGIJ, s. 294–297.
- Смирницкая С. В., Баротов М. А., 2002, *Немецкие говоры Северного Таджикистана*, TPGIJ, s. 151–238.
- Смирнова Т. Б., 2009, *Немецкое население Сибири в конце XIX- начале XXI века: формирование и развитие диаспорной группы*, Авторефер. дис.... докт. ист. наук, Омск.

- Солодова В. В., 2005, *Немцы в одесском социуме: особенности интеграции XIX–XX вв.*, RNIО, s. 124–136.
- Стерлигов С. Г., 2003, *Немецкая антропонимика как лингвострановедческая проблема*, WNU, s. 131–137.
- Строева (Сокольская) Т. В., 2006, *Воспоминания*, Санкт-Петербург.
- Суперанская А. В., 1973, *Общая теория имени собственного*, Москва.
- Суперанская А. В., 2009, *Антропонимия в топонимии*, WG, т. 132, s. 188–193.
- Суперанская А. В., Суслова А. В., 2008, *О русских фамилиях*, Санкт-Петербург.
- Супрун В. И., 2012, *Традиции именнаяречения в завожских немецких колониях в конце XIX–начале XX века*, JPN, s. 213–229.
- Супрун В. И., 2019, *Исчезнувшие названия немецких поселений на Нижней Волге*, TGCM, s. 381–386.
- Суслова А. В., Суперанская А. В., 1991, *О русских именах*, Ленинград.
- Сычалаина Е. В., 2008, *Немецкая топонимия Поволжья: социолнгвистичечкий аспект исследования*, Автореф... дис. канд., Саратов (СГУ им. Н. Г. Чернышевского), <https://bibliothek.rusdeutsch.ru/pdf/pdf.php> (dostep: 31 VIII 2019).
- Сычалаина Е. В., 2014а, *От Екатериненитадта до Маркса: к вопросу о топонимии поволжских немцев*, DJIR, s. 129–141.
- Сычалаина Е. В., 2014b, *Оппозиция „свой – чужой” в микротопонимии поволжских немцев*, FNWTP, № 7 (37), s. 202–205.
- Сычалаина Е. В., 2016, *Официальные и неофициальные антропонимы поволжских немцев*, IRJW, s. 100–111.
- Сычалаина Е. В., 2023, *Лнгвистическое наследие А. П. Дульзона как источник изучения немецкой топонимии Поволжья*, ISU XXIII, вып. 23, s. 129–135.
- Сычалаина Е. В., б.г., *Формирование немецкой топонимии на Волге*, <http://www.comk.ru/HTML/sychalina.doc.htm> (dostep: 29 VIII 2019).
- Теркулов В. И., 2009, *О методологии исследования анклавного говора*, FT I, № 2, s. 155–159.
- Тетюев Л. И., 2014, *Язык этнических немцев Поволжья: общие вопросы истории и методологии исследования*, DJIR, s. 66–94.
- Тетюев Л. И., 2016, *Диалекты немцев Поволжья как предмет научного исследования*, IRJW, s. 80–90.
- Фаст А., 2012, *Немецкий район на Алтае (1927–1938). Документы и материалы*, Барнаул.
- Цісар А. М., 2016, *Специфіка збереження рідної мови у середовищі волинських німців*, NWIW, s. 411–414.
- Чеботарева В., 2006, *Язык немецкий*, NRE-3, s. 865–890.
- Черказьнова И. В., 2000, *Вопрос о судьбе немецкой школы Российской империи в годы Первой мировой войны*, NRIS, s. 71–96.
- Черказьнова И., 2002, *Обострение проблемы использования немецкого языка в прифронтовых областях России в годы Первой мировой войны*, NRSDR, s. 314–328.
- Черказьнова И. В., 2004, *Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.)*, Санкт-Петербург.

- Черказьянова И., 2006, *Центральные училища*, NRE-3, s. 708–711.
- Черказьянова И., 2009, *Русификация российских немцев: политика государства, компромиссы и протесты общества*, ENRIF, s. 37–59.
- Чернова-Деке Т. Н., 2007, *Немецкие колонии в Грузии: специфика становления, управления и экономической жизни (1817–1917)*, RGO, s. 108–135.
- Чернова-Деке Т. Н., 2008, *Немецкие поселения на периферии Российской Империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818–1917)*, Москва.
- Чистюхина Е. А., Щеголихина Ю. В., Кулаковская К., 2016, *Функционирование антропонимов российских немцев в шванках*, FNWTP, № 7 (81), ч. 3, s. 166–169.
- Чичагов В. К., 1959, *Из истории русских имен, отчеств и фамилий (вопросы русской исторической ономастики XV–XVII вв.)*, Москва.
- Шиллер Ф. П. 1929, *О влиянии войны и революции на язык немцев Поволжья*, UZIJL, s. 67–87, https://wolgadeutsche.net/bibliothek/artikel/Schiller_Fr_Sprache_der_Wolgadeutsche.pdf (dostęp: 16 IV 2019).
- Шлейхер И. И., 1992, *Пособие по истории российских немцев. Вторая половина XVIII – начало XX веков*, Барнаул.
- Шнайдер В. Г., Ктиторов С. Н., 2012, *Немцы Армавира*, Армавир.
- Шокарев С., 2004, *Крузе*, NRE-2, s. 237–238.
- Шокарев С., 2006а, *Таубе*, NRE-3, s. 511–512.
- Шокарев С., 2006b, *Штаден*, NRE-3, s. 778–779.
- Штаб В. А., 1990, *Социолингвистическое исследование языка немцев в Казахстане*, Авторефер. дис.... канд. фиол. наук, Москва, <https://www.dissercat.com/content/sotsiolingvisticheskoe-issledovanie-yazyka-nemtsev-v-kazakhstane> (dostęp: 12 II 2021).
- Штах Я., 1916, *Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов*, Москва.
- Энгель А., 2006, *Платен*, NRE-3, s. 92–93.
- Энгель-Брауншмидт А., 1999, *Бахман (Bachmann) Герман*, NRE-1, s. 310–311.
- Юхнева Н., 2006, *Санкт-Петербург*, NRE-3, s. 377–380.

7.3. Źródła internetowe

- <http://bdnews.de/kak-menialis-familii-rossiiskih-nemcev> (dostęp: 8 XII 2018).
- <http://imja.name/slovarimennemtsev/lichnye-imena-nemtsev-almaty.shtml> (dostęp: 5 VI 2021).
- <http://lexikon.wolgadeutsche.net/article/818> (dostęp: 31 VIII 2019).
- <http://phil.spbu.ru/o-fakultete-1/znamenitye-vypuskniki/stroeva-tatyana-viktornova-190720131981> (dostęp: 13 XI 2024).
- <http://www.lexikus.de/> (dostęp: 13 V 2021).
- http://www.russisches-sprachseminar.de/seminarmaterialien/RTTS_Kolesnikova_Toponimija.pdf (dostęp: 5 X 2019).
- http://www.soldat.ru/files/f/verzeichnis_bis_1941.pdf (dostęp: 28 VIII 2019).
- <http://www.wolgadeutsche.net/> (dostęp: 4 XI 2021).
- http://wolgadeutsche.net/bibliothek/Sinner_Ortsnamen_rus.htm (dostęp: 9 IX 2019).

- <http://wolgadeutsche.net/diesendorf/Ortslexikon.pdf> (dostęp: 13 VIII 2017).
- <https://bibliothek.rusdeutsch.ru/pdf/pdf.php> (dostęp: 31 VIII 2019).
- <https://bioslovhist.spbu.ru/person/3483-peregud-pogorelskaa-valentina-pavlovna.html> (dostęp: 13 XI 2024).
- <https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/881/1536> (dostęp: 7 II 2019).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Karl_Stumpp (dostęp: 6 XI 2024).
- <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/5183> (dostęp: 26 VIII 2024).
- <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/5439> (dostęp: 10 XI 2024).
- https://iling-ran.ru/web/ru/scholars/mironov_s (dostęp: 26 VIII 2024).
- https://pl.wikisource.org/wiki/P._J._Szafarzyka_słowianski_narodopis/całość (dostęp: 16 XI 2021).
- <https://tspu.ru/news/25483-nauchnyj-polk-tgpu-andrej-petrovich-dulzon.html> (dostęp: 2 XI 2024).
- https://wolgadeutsche.net/bibliothek/artikel/Schiller_Fr_Sprache_der_Wolgadeutsche.pdf (dostęp: 16 IV 2019).
- <https://wolgadeutsche.nets> (dostęp: 15 XI 2021).
- <https://www.copernico.eu/de/projekte/karl-stumpp-1896-1982> (dostęp: 6 XI 2024).
- <https://www.dissercat.com/content/sotsiolingvisticheskoe-issledovanie-yazyka-nemtsev-v-kazakhstane> (dostęp: 12 II 2021).

The formation of the language of Russian Germans (to 1917)

Summary

This part of the three-volume monograph addresses the first stage of the phase of the stabilisation development of the language of Russian Germans, i.e. the period from 1763–1917. Understanding the linguistic situation of these settlers requires basic knowledge of the history of the German language.

On the history of the German language

Hochdeutsch (German literary language) developed from High German dialects (*Oberdeutsch*).

The need for a universal German language began to germinate in the New High German period (1300s–1600s). Linguistic unification was accelerated by the invention of printing. Printers codified the language, orienting it towards the most significant supradialectal varieties, and disseminated it. This led to the slow elimination of dialects. The publication of Martin Luther's *Bible* translation contributed to the consolidation and spread of the East Central German national language base. As a result of the Reformation, the teaching of the native language was introduced into schools and its new norms were disseminated. This codified literary language was called Meissen or chancellery German (*Meißner Kanzleisprache*).

By the middle of the seventeenth century, Germany, consisting then of 300 sovereign principalities and 50 independent cities, had not formed a political centre capable of unifying the country linguistically. A supraregional literary language began to take shape in Saxony (central eastern Germany), as it was the East Central German dialect that provided the link between the differentiation of northern and southern dialects. Centres of higher education were established in Saxony (Leipzig, Wittenberg) to disseminate the Meissen variant of the literary language.

Lower German dialects were expunged from schools before the mid-seventeenth century, becoming folk dialects.

In the eighteenth century, Saxony, Austria and Brandenburg rose to the position of economic and political centres of Germany and had a decisive voice in questions of language. At the turn of the eighteenth century, the national language in its fundamentals had taken shape. There was a tendency towards the elimination of distinct dialectal features, nevertheless a strong dialectal differentiation was still marked in the speech of every German.

While the standard was finally established at the turn of the nineteenth century, unification of the colloquial language (*Umgangssprache*) did not take place until the end of

the nineteenth century. Thus, colonists settling in Russia in the second half of the eighteenth century had not yet come into contact with the standard language.

The linguistic situation of Russian Germans

Prior to the eighteenth century, Germans moving to Russia settled in cities, initially assimilating quickly. From around the middle of the sixteenth century, they were mainly concentrated in *Sloboda* (segregated parts of towns), where they spoke German. Traces of the language can be found on tombstones, in church books, in manuscripts and other documents, in private correspondence, as well as in the German press published in Russia from the first half of the eighteenth century, in the archives of German schools, and of the St Petersburg Academy of Sciences, first founded in 1724 which used German for a time.

As a result of the policies of Catherine II and her successors, who brought large numbers of German colonists to Russia, German language islands began to take shape in the country, i.e. relatively small linguistic community settlements surrounded by a sea of foreign, usually Russian, speech. The conditions were thereby created for the colonists to distance themselves from their neighbours, who spoke other languages.

Dialects transferred from German lands spread around St Petersburg, in Central Russia on the Volga, in the south and north of Ukraine, in Crimea and in the North Caucasus. Over the years, mainly in the North Caucasus, Crimea and the Urals, daughter colonies of the original settlements appeared.

In the first phase, the residents of these German-language islands were monolingual; they generally did not speak Russian. The local German dialect was considered their proper native language. The colonies spoke either a dialect brought from Germany, or a code created in Russia through the mixing of dialects. Isolation from the original ethnic territories encouraged the preservation of certain phenomena, but the language nevertheless continued to develop according to internal rules inherited from a centuries-old past. The dialects of the colonists settled in Russia prior to the nineteenth century did not experience the influence of literary language, and over time literary German, due to spatial isolation and the difficulties in accessing literature and press in German, had only a limited effect on the shape of these. For nearly all colonists, the dialect was the first and native language, as well as also the most important means of communication.

Initially, a mosaic of dialects formed in many of the colonies, as people had emigrated to Russia from nearly all German principalities and bordering states. Over time, dialects mixed and merged in most colonies. New, German settler dialects were formed from the various components. Their vocabulary stratified into traditional lexis (that which was brought from home and that which was derived from other German dialects), neologisms (created in the dialects to denote new phenomena) and lexis borrowed from the other languages spoken by their neighbours.

As for literary German, it was usually distinguished in Russia by its strong dialectal colouration. It was used in the denominational schools that all children of the colonists attended, in religious life, and in documents produced in the colonies. The quality of this German varied depending on the region and the refinement of the user.

Russian was unknown to the overwhelming majority of colonists, nor did they need to, as they lived in their enclaves, where the local German dialect was used for every purpose. Russian was only useful for external contacts, and these were not particularly frequent. In various regions of the Empire, there were contacts between Germans and the local Ukrainian, Georgian, Azerbaijani, Tatar or Tajik populations, but little is known about the possible linguistic effects of these.

In the **Volga Region**, dialectal differentiation was linked to the settlement structure of the first arrivals from German lands. Most of them had come from Hesse, so Hessian dialects were most widespread among the Volga Germans. There was an Upper Hessian dialect (around Schotten and Büdingen), a South Hessian dialect (Frankfurt am Main – Mainz – Darmstadt), a Hessian-Palatinate dialect (Worms – Odenwald), a West Palatinate dialect (around Zweibrücken), an East Central German dialect (dialects of eastern Thuringia and Saxony) and, among the Mennonites, a Low German dialect (West Prussian dialects from the area around present-day Gdańsk). However, the dialects of the colonists mixed strongly along the Volga. For example, in the colony of Preuss, founded by colonists from 129 settlements, representing four dialect groups (Lower German, Middle Franconian, Rhine-Franconian and High German, mainly the Swabian dialect), a new type of dialect developed in general outlines, with similarities to the South Franconian dialect, but not the same as any of the dialects used in Germany.

The German literary language was the code of a small stratum of educated colonists. It functioned as a socially limited diglossia with a dominant dialectal variety. It was used in parochial schools, church services and ceremonies. The general colonists were only passively familiar with literary German. The situation improved somewhat at the end of the nineteenth century, when newspapers and local literature began to be published in German.

It is generally believed that no regional variety of German developed in the Volga during the period in question. This was hampered by the diversity of territorially divided island dialects, the lack of a dialect continuum and the absence of a strong urban cultural centre radiating into the surrounding settlements and modifying the language of those living there.

In the **Black Sea region**, until the nineteenth century, owing to the vast distances, German colonies were isolated not only from surrounding areas speaking other languages, but also from each other. These colonists came mainly from south-western Germany (Baden, Württemberg, the Palatinate, northern Alsace). They used the Low German dialect (West Prussian dialects from the Gdańsk area), Middle German dialects (Upper Hessian, West Rhineland-Palatinate, South Rhineland-Palatinate dialects) and South German dialects (North Alsatian, North Baden, Swabian, North Bavarian, mixed dialects of various types, mainly Swabian-Franconian). Many of the dialects used in the colonies were a kind of conglomerate of different German dialects. They had features that were geographically mutually exclusive (some would be located in one part of the dialectological map of Germany, others in another, distant one). There were also borrowings from Ukrainian in the dialects of the Black Sea region.

In the colonies of **Transcaucasia** (mainly Georgia and Azerbaijan), Swabian dialects were spoken. Due to the colonists' avoidance of external contact, these dialects persisted in their pure form for a long time.

In **Volhynia**, where the language islands were among the largest, colonists had long closed themselves to their own circles. The region was unstable and characterised by frequent migration. The first colonists (in the first half of the nineteenth century) spoke mainly Low German dialects (75%), they also spoke Middle German dialects (15%) and High German dialects (10%). In the later period, Volhynian Germans often rejected their native dialects in favour of a common code, which was a literary-like German.

In the **Caucasus, Kazakhstan, Siberia** and **Central Asia**, i.e. areas that were settled later, villages were built not by newcomers from Germany, but by Russian Germans from the Volga, the Black Sea region or Volhynia, who established daughter colonies there. Initially they spoke their native dialects modified over time in the Russian Empire. It was not uncommon to observe a rich palette of dialects in these areas. For example, in Altai (Siberia) in the settlement of Udalne, people spoke a South Franconian dialect; in the neighbouring village of Jamburg, Bavarian; in the nearby colonies of Kanny and Zabne, South Hessian-Palatinate and West Palatinate were spoken; and in the Mennonite villages, Low German. Over time, some of the dialects underwent further modifications.

Onomastics of Russian Germans

The names used by Russian Germans remain poorly researched and described.

The Russian **anthroponymic** system includes given name, paternal name and surname, while the German naming formula consists of a given name and surname. Colonists cultivated German naming traditions in Russia. They named their children after their ancestors, over the centuries contenting themselves with a fairly fixed set of names. The list of surnames was also sparse, as the Germans, living in closed circles, were forced to marry among themselves. This situation seriously hampered the identification of the bearer of a given anthroponym. Nicknames were then often used as a distinguishing marker. After 1874, German names were included in official documents. Patronyms were created on the Russian model using Russian suffixes. German double names such as *Karl-Heinz* and two first names, e.g. *Johannes Georg* (a practice unknown in Russian naming), posed a problem. At the end of the nineteenth century, German names were replaced by Russian names in documents, e.g. *Yegor* was written instead of *Georg*. In church registers, the original version was retained. In Russian-German families, very rarely at first, sometimes children were given Russian names. In some clusters of Germans, e.g. in the Black Sea region, Russian names were avoided, but Russian diminutives, e.g. *Anyuta* or *Kolya*, were readily used. In certain situations, e.g. to avoid repressions during the First World War, Germans changed their anthroponyms to Russian or Russian-sounding names (e.g. *Irman* to *Irmanov*).

The toponymy of Russian Germans was linked to the current political situation.

In the **Volga Region**, the colonists created their own system for settlement names or oikonyms. Initially, the colonies denoted by the anthroponyms of the head of the village, the place of residence being recorded by means of a construction in the genus: *Johann Nickel aus der Kolonie des Vorstehers Henrich Wagnert* (*Johann Nickel from the colony led by Henrich Wagnert*), they soon reduced the notation to the surname: colony *Anton, Balzer, Bangert, Bauer, Beckersdorf*, etc. For two to three years, until official names were introduced, these were the only toponyms. During this short period, they became established,

widespread and – unofficially – remained in circulation for 150 years. (In other areas, no oikonyms from the names of the village heads). The first official oikonyms were given to the recruiting colonies. These were dedication names, e.g. *Katharinenstadt* (in honour of Empress Catherine II) or *Paulskaya* (in honour of the Empress's son, the future Tsar Paul I), as well as, for example, *Susannental* (commemorating the wife of a recruiter) and the names of Swiss cantons, e.g. *Zürich* or *Luzern*. These toponyms were heterogeneous creations both in terms of the basis of the word formation, as well as modes of nomination. They did not catch on among colonists who did not understand the motives behind them; instead, they continued to use the names of the village heads as toponyms. In 1768, official names were given to the colonies by Russian officials, further complicating the naming situation. These were often derived from the names of nearby lakes, rivers, rivers, streams, hills, e.g. the settlement of *Weidenfeld*, called *Laub* by the Germans, was renamed *Tarlyk* (a small tributary of the Volga). They were characterised by an almost incredible genetic heterogeneity. These names, used officially, were for the most part not used by the colonists. As for daughter colonies, the Germans could name them themselves, but the oikonym had to be approved at an assembly of the of the entire community. Imaginary names predominated, such as *Schöndorf* or *Liebental*, often oikonyms referring to mother colonies were encountered, e.g. *Neu-Urbach* or *Neu-Schilling*. On occasion the name was linked to the characteristics of the area in which the colonies established, with a clear inspiration, e.g. *Straßendorf* 'roadside village'. The names were homogenous and usually belonged to toponymic compounds. During the First World War, all colonies were given Russian names, e.g. *Katharinenstadt* was renamed Екатеринбург, *Zürich* was called Зоркино. The Germans themselves persisted with their original oikonyms. As for other place names, e.g. hydronyms, it was the colonists who usually adopted, after adapting them, those found, often of Eastern provenance, e.g. *Volga* → *Wolge*, *Karamysh* → *Kramisch*. They gave their own names to small parts of the landscape, such as the pond *Stolpteich*, the shallows on Lake *Gaulsloch*. They reflected a profound dialectal diversity.

In the **Black Sea** region, colonies were often named after a locality in the Germany, from which the settlers had originated, e.g. *Heidelberg*, or were of a conventional symbolic nature, e.g. *Gnadenheim*. In **Crimea**, German toponymy often overlapped with the Eastern substrate. the old oikonym was preserved, e.g. *Devlat-Alli*, by substituting a German name, e.g. *Schönfeld* (formerly *Koltomak*), and hybrids were created, e.g. *Schleich-Elli*, sometimes calques of Turkish names were created, e.g. *Ak-Sakal* ('white beard') became *WeisserBart*.

In **Transcaucasia**, German oikonyms took the form of dedication names, e.g. *Petersdorf* or *Elisabethtal*, daughter colonies were often named according to the reliable pattern, e.g. *Neu-Katharinenfeld*, or according to traditional German schemes such as *Trautenberg*.

The oikonyms found in **Volhynia** did not differ in principle from the typical German names, contained toponymic elements like *-dorf*, *-feld*, *-tal*, etc. There were women's names used as oikonyms, e.g. *Annette*. Names of daughter colonies were preceded by the element *Neu*, e.g. *Neu-Grüntal*.

In the **Caucasus**, in **Kazakhstan**, in **Siberia**, and in **Central Asia**, daughter colonies were founded. These were usually named after the old colonies, e.g. *Chortiza*, *Baronsk* or the element *Neu-* was used.

Degree of mastery of the Russian language by the German minority

The German minority had the lowest Russian language skills in the Empire. Bilingualism, an unavoidable phenomenon in language island communities, was long lacking among German colonists. The colonists kept their own company and remained mostly monolingual until 1917; from the second half of the nineteenth century onwards, bilingualism among individuals could be observed. During the first hundred years, no attempt was made to Russify them. As time passed, the Germans slowly opened up to external contact, and it became apparent that gaps in their native vocabulary urgently needed to be filled, mainly through borrowing.

In Russian **cities and towns**, Germans generally belonged to the elite (military officers, medics, merchants, etc.), maintained external contacts and came into contact with the Russian language. They were educated, often cosmopolitan, easily mastered the language and blended in with their surroundings. It was not uncommon for them to send their children to Russian schools. From the end of the nineteenth century, mixed marriages were more common, and sometimes Russian was spoken in those homes. Germans also held high positions (governor, commandant, chief, etc.), which required the use of Russian. The bilingualism of urban Germans is evidenced, among other things, by the songs they created with interjections from Russian.

In the **Volga region**, where for a long time German dialects remained fully sufficient codes in the enclosed peasant colonies, mastering Russian was a complex and staggered process. A century after the colonists' arrival in Russia, in texts reflecting their language, dialectologist Georg Dinges detected just under a hundred Russicisms, including many ad hoc loans or ones used only in certain circles (e.g. *Beloturka*, a type of flour). The borrowings concerned the areas of political and social life (e.g. *Starost* 'village head', *Ukas* 'ordinance'), names of tribes and nationalities (e.g. *Girgisen* 'Kyrgyz'), trade and economic relations (e.g. *der Tschott* 'on an abacus', *Sarpinka* – a type of fabric), nature (e.g. *Steppe* 'steppe'), everyday life and material culture (e.g. *Matscha* 'dear mother', *Ambar* 'granary'). These were intra-linguistically conditioned, stemming mainly from nominative necessity. Their type demonstrates the lack of integration of Volga Germans into their Russian-speaking surroundings. There was an absence of semantic and structural calques among the Russicisms, which could indicate the advanced influence of the Russian language, and there was usually complete assimilation of loanwords into the recipient dialect, typical of monolingualism. Another study confirmed Dinges' conclusions about the colonists' weak contacts with their neighbours and ignorance of Russian. As late as 1914–1924, after a century and a half in Russia, Volga Germans borrowed mainly the names of everyday objects, satisfying only basic nominative needs (e.g. *Malina*, *Penschak* 'blazer'). The spectrum of borrowings did not widen, despite the fact that from 1833 onwards Russian-language schools were established for the colonists' children and teachers were trained. Russian was learned by the most active colonists, and they transferred the borrowings – by ear rather than from written sources – into the speech of the people, often in a random grammatical form, e.g. *Kaftany* 'caftan' (a particular piece of clothing). They came into contact with Russian in direct contact with their neighbours, e.g. on trips to markets. After the Great Reforms of Alexander II, from 1860–1890 the colonists were brought under the general system of the state (with Russian as the official

language) designed to bring about full assimilation. Teaching the Russian language was made compulsory in German schools. The Russification tendencies observed at the end of the nineteenth century initiated the integration of the Volga Germans into the rest of society. This process was hampered by the low level of Russian instruction in the schools, the lack of teachers, overcrowded classes and poor attendance. At the beginning of the twentieth century, colonists sent to military units were distinguished by their complete ignorance of Russian. The situation improved somewhat after the Revolution of 1905. Public schools offering proper instruction in Russian were established, the more economically active Germans subscribed to Russian periodicals, but it was still difficult to master the official language in state schools. Conscription became the most significant factor in the spread of Russian language skills in German villages. Male youths were those who then spread Russicisms in their homes and neighbourhoods. As Dinges estimated, in the period 1876–1914, Volga Germans used around 800 Russicisms. Their number in circulation varied from community to community. In addition, women generally did not speak Russian. After the outbreak of the First World War, the rate of borrowing accelerated. The use of German in the public sphere was banned, and around a hundred thousand colonists were called up into the Russian army. Bilingualism slowly advanced, with around 700 new borrowings recorded between 1914 and 1918. They functioned unhindered, even in unassimilated form. Still, the community at large was barely acquainted with Russian, and the language remained for a long time the code of only the Volga elite.

Wealthy German farmers usually settled in the **Black Sea** region. Initially, their contacts with their surroundings were limited to employing farmhands and carpenters. Black Sea Germans resisted attempts to introduce Russian into schools; they did not want to pay Russian teachers. Meanwhile, there was a shortage of people capable of teaching the language in their own community. Attitudes changed from the 1860s onwards, especially after 1874, with the start of conscription. Russian was introduced into schools, but there was still a reluctance to allow Russian native speakers into German institutions. Teaching was entrusted to sacristans, and the standard remained low. In 1884, for example, the colonists in the Mariupol area knew no Russian, and even the most active and mobile among them, including representatives of the administration, spoke it poorly. On the other hand, Mennonites doing substitute military service in the forests under the supervision of the Russians were familiar with Russian. They transferred specific Russicisms into the colonists' dialects. An analysis of the language of the inhabitants of the island of Chortyt-sya conducted at the beginning of the twentieth century concluded that after 150 years in Russia, the influence of the Russian language on the colonists' dialect was minor, despite the employment of farmhands from Russian villages on almost every farm, despite the operation of the standardised training of Russian teachers from among the colonists, and despite hearing Chortyt-sya Mennonites using Slavic language elements (cf. loans from Polish in their dialect). The reasons are attributed to too great a difference in the lifestyles of the rich colonists and their poorer Slavic neighbours, as well as a reluctance to employ native speakers of Russian in schools. The colonists borrowed lexis related to village life, e.g. *serei* 'barn', food names, e.g. *boklāžan* 'aubergine' or *borš* 'borscht', household utensils, e.g. *duchofka* 'oven', clothing, e.g. *lapkə* 'paw', relatives, e.g. *plāmenik* 'nephew', occupations, e.g. *izwošik* 'coachman', diseases, e.g. *swinka* 'mumps,' and others.

These are mainly vocabulary items related to everyday life. The earliest loans were strongly adapted to the dialectal system, while later ones were even found unchanged, testifying to progressive individual bilingualism. At the end of the nineteenth century, Crimean Germans had the best command of Russian.

In the colonies founded later in **Transcaucasia**, German settlers did not speak Russian due to their strict isolation from their surroundings. In the second half of the nineteenth century, as prosperity grew, knowledge of Russian became necessary to establish trade and industrial relations with other regions. In 1880, in line with the expectations of the Transcaucasian Germans, Russian appeared in schools. Boys attended the lessons almost exclusively; women did not endeavour to learn here. The colonists knew the languages of the local communities (Azerbaijani, Georgian) better than Russian. At the turn of the century, German remained the primary code; about 30% of the colonists understood Russian. During the First World War, the spread of Russian was fostered by military service and the quartering of Russian troops in Transcaucasia.

The linguistic situation of the Germans of **Volhynia** remains poorly researched. The colonists lived dispersed among forests and marshes, which was conducive to isolation. Until 1874, they were not subject to compulsory military service and had no contact with Russian. The schools in their colonies were placed under the Ministry of Education in 1887. The Germans consented to have boys learn Russian but resisted it being taught to girls. The level of instruction was low. Knowledge of Russian improved somewhat during the First World War.

In the **Caucasus, Kazakhstan, Siberia** and **Central Asia**, Germans appeared as a result of late (late nineteenth century) resettlement. Like the inhabitants of the areas they had left, they hardly knew Russian. In general, older Germans did not speak the language, while young people were slow to master it. The situation was better in towns than in the colonies and among men than among women. The exceptions were the Mennonites, who were slightly better at Russian.

Russian Germans as a nation

The parameter of language is considered a very important constituent factor of ethnic identity, but by no means the only one. Russian Germans, united by a common language (with diverse dialects), culture and traditions, did not transform themselves into a separate nation in Imperial Russia. They constituted a national minority there, differing socially (colonists, bourgeoisie, nobility), religiously (Lutherans, Catholics, Orthodox, Mennonites) and territorially (Baltic Germans, residents of Moscow and St Petersburg, Volga Germans, Germans of Novorossiia, Transcaucasia, or Volhynia). There were essentially no connections between these groups. Germans in Russia, on the one hand, by being cut off from their roots, lost certain elements of their national culture and grew distant from the affairs of the German people, while on the other hand, they were enriched with many elements of Russian culture and grew closer to the affairs of the Russian people. At the end of the Empire, Russian Germans belonged neither to the German nation nor to the Russian nation. Instead, the formation of a new ethnos had begun.

On the history of research into the language of Russian Germans

References to the dialects of Russian Germans appeared starting in the mid-nineteenth century, i.e. after the colonists had been in Russia for some 80 years. The beginnings of linguistic research proper are linked to the development of dialectological questionnaires by the German linguist Georg Wenker of dialectological questionnaires and the development of linguistic geography. Questionnaires containing 40 sentences in literary German were sent to various regions of Germany with the request to translate them into the local dialect. The material collected was then used to develop a linguistic atlas of Germany. It was planned to include language material from the Russian Empire in this atlas. August Lonsinger brought Wenker's questionnaires to Saratov, distributed them to German schools and collected the completed questionnaires. He suspended compilation due to the anti-German campaign and the outbreak of the First World War. He sent the questionnaires to Marburg, where they were copied and copies given to Saratov dialectologists Georg Dinges and Andreas Dulson. During the war, Wolf von Unwerth gave Russian-German POWs the questionnaires, tentatively classified their dialects and established their place on the linguistic map of Germany.

Systematic research into the dialects of Russian Germans began after the October Revolution. This continued until the early 1930s and concerned the first stage of stabilisation and development, i.e. the period 1763–1917. The authorities appreciated this research and supported cooperation with German scientists.

Research into the German dialects of the **Volga** was conducted by a special centre based in Saratov, set up on the initiative of Georg Dinges, a Volga German, ethnographer and dialectologist. Dinges worked on the issue of Russian influences on the dialects of the Volga Germans from their settlement to the present. At the centre, he and his colleagues undertook extensive research into local settlement dialects. He critically reviewed the questionnaires provided by Lonsinger, saw some methodological shortcomings in them and became convinced that dialects should be studied by combining surveys with fieldwork. He also saw the need to include historical data in analyses of settlement dialects. He intended to compile a dictionary of Volga dialects and an atlas. He expanded Wenker's questionnaire with additional questions, distributed it to schools, while at the same time organising numerous dialectological and ethnographic expeditions in the Volga colonies between 1919 and 1928. The linguistic data gathered was continuously compiled and incorporated into the file. An impressive amount of linguistic material was accumulated and used to correct Unwerth's classification. In 1923, Dinges published a language map of the mother colonies with detailed descriptions. It was to form the basis of a *Linguistic Atlas of the Volga Region*. For political reasons, this atlas did not appear in print; it was only published in 1997 by Nina Berend. Dinges maintained scientific contacts with Germany and was sometimes sent to Germany for research. One of Dinges' most prominent collaborators was Andreas Dulson, also a Volga German. This scholar initially focused on reconstructing the censuses of the first colonists in order to reconstruct their original linguistic and geographic composition. He researched the dialect of the Preuss colony, wrote several valuable works about it, none of which appeared in print, and the dialect

of the Alt-Urbach colony. Living in both colonies were settlers from dozens of places in Germany, representing different German dialect areas. In Russia, as a result of assimilation-equilibration processes, new dialects formed in these colonies, which had no counterparts on the German language map.

In the early 1930s, a campaign against the German intelligentsia began in the Volga. Lonsinger, Dinges and their associates were arrested on charges of counter-revolutionary activities, German nationalism, German propaganda and links to a foreign espionage network (specifically, among other things, for publishing works in Germany, contacts with German scientists and Volga Germans who had been arrested earlier, for purchasing scientific literature in Germany, and for the allegedly nationalistic nature of the textbooks they produced). Lonsinger was exiled to Kazakhstan, Dinges, after being held for a long period in Butyrki prison, was sent to Siberia, where he soon died. Some of the valuable language material and notes were destroyed, and some were lost.

German dialects in the **Neva region, Ukraine, Crimea, the Caucasus and Moldova** were studied by the Leningrad Centre for the Study of German Colonies in Russia, established in 1924 and headed by the eminent linguist Viktor Zhirmunsky. Prior to the establishment of the centre, Zhirmunsky had researched the dialects of the German colonies near Leningrad together with his student Alfred Ströhm, who was of Baltic German origin. Ströhm wrote his dissertation on the subject, focusing mainly on the description of the phonetic system. An extensive excerpt of it was published in Germany. From 1926–1930, Zhirmunsky organised dialect and folklore research expeditions to German rural population centres in the USSR, interviewing subjects in the field and using Wenker's questionnaires, expanded by a list of 200 characteristic words. During the first expeditions, Zhirmunsky studied the colonies near Dnepropetrovsk, Berdyansk, Odesa and Nikolaev, working on folk songs in collaboration with the Russian German H. Bachmann, Ströhm worked on the Molochna River and in the Mariupol district, the Russian German E. Johansson visited colonies in the Crimea, students L. Zinder, T. Sokolskaya and V. Pogorelskaya went to the White Towers colony in the Chernihiv region. They made 120 records of dialect texts, collected more than 400 completed questionnaires and recorded more than 1,000 folk songs. On subsequent expeditions, researchers worked in Crimea, Transcaucasia, in the area of Dnipropetrovsk, Odessa and Kherson, as well as near Novgorod. They collected a vast amount of dialectological and folklore material, which was compiled and described. Three dissertations on the dialects of the White Towers colony were published, and two articles by E. Johansson on the Crimean colonies. Between 1926 and 1933, Zhirmunsky published more than a dozen works on the dialects and folklore of the German colonists, including monographs. Some of these works appeared in Germany. The researcher treated the German dialects in Russia as a kind of laboratory, allowing almost live observation of processes that normally take place over centuries. He sought to identify the mechanism of language evolution and to use this knowledge as a basis for judgements about analogous processes occurring in the distant past. He pointed out how dialectologists must have complete historical data at their disposal. By studying all the old colonies of the Leningrad area and the Black Sea region, Zhirmunsky and his colleagues succeeded in creating a grammatical description of the most important types of dialects found in these areas. A dialect map of the old German colonies in southern Ukraine,

Crimea and Transcaucasia was created. The most significant linguistic features of the daughter colonies were plotted on index cards. It was determined which dialects appearing on the dialect map of Germany were spoken by Russian Germans in Ukraine, Crimea and Transcaucasia, as well as in the Leningrad area. At the same time, Zhirmunsky discovered the basic principle of the mixing of dialects. He noted that the primary features of the dialects, i.e. those that deviate most from the literary norm, are eliminated in this process. Secondary features, i.e. the less pronounced differences between competing dialects, fight each other, and the victorious one perpetuates itself. The winner is determined not only by the numerical superiority of the speakers of a given dialect, but also by their higher socio-economic status.

In the early 1930s, due to the overt hostility of the Soviet authorities, Zhirmunsky abruptly ended his expeditions to the German colonies. He also ceased publishing works on them overnight. Like the researchers of the German dialects of the Volga, Zhirmunsky and his colleagues were subjected to repressions. They were accused of, among other things, counter-revolutionary activity, leading an armed organisation, preparing an uprising against Soviet power, and distorting the class struggle in the colonies. Zhirmunsky was imprisoned three times; Ströhm was sent to a labour camp in Vorkuta, then to the Komi Republic, where he died; Bachmann was exiled to Karelia; Johannson was shot.

Research into the dialects of the German colonists was not resumed until the 1960s. Many invaluable materials, notes and completed works from the 1920s and 1930s were irretrievably lost.

Thumaczenie: Karl Wood

Die Entwicklung der Sprache der Russlanddeutschen (bis 1917)

Zusammenfassung

Im vorliegenden Teil der dreibändigen Monographie wird die erste Periode der Stabilisierung und Entwicklung der Sprache der Russlanddeutschen in den Jahren 1763–1917 behandelt. Um die sprachliche Situation der deutschen Umsiedler in Russland besser zu verstehen, wird zunächst in komprimierter Form auf wesentliche Fakten aus der deutschen Sprachgeschichte eingegangen.

Zur Geschichte der deutschen Sprache

Hochdeutsch (literarische Standardsprache) hat sich auf der Grundlage der oberdeutschen Dialekte (*Oberdeutsch*) herausgebildet.

In der frühneuhochdeutschen Zeit (14.–17. Jh.) kam das wache Bedürfnis auf, eine gesamtdeutsche sprachliche Norm herbeizuführen. Vereinheitlichende Tendenzen wurden durch die Erfindung des Buchdrucks beschleunigt. Deutsche Drucker begannen als erste die Sprache zu kodifizieren und zu fördern, indem sie sich nach den meistverbreiteten überdialektalen Formen richteten. Die Folge war eine allmähliche Verdrängung von Dialekten. Auch die Übersetzung *der Bibel* von Martin Luther trug zur Stärkung und Verbreitung der ostmitteldeutschen Kanzleisprache bei, die die Grundlage für die Herausbildung der deutschen Nationalsprache war. Nach der Reformation wurde die ostmitteldeutsche Kanzleisprache (als Meißner Kanzleisprache oder Meißnisch bezeichnet) ein Schulfach. Im Schulunterricht wurden ihre Normen verbreitet.

Um die Mitte des 17. Jh. bestanden in Deutschland 300 souveräne Fürstentümer und 50 freie Städte. In der damaligen Zeit gab es noch kein staatspolitisches Zentrum, das in der Lage war, eine allgemeindeutsche sprachliche Norm zu fördern. Eine allgemeindeutsche Literatursprache begann sich in Sachsen im mittleren Osten Deutschlands herauszubilden. Der ostmitteldeutsche Dialekt galt nämlich als ein Bindeglied zwischen den nördlich und südlich gelegenen Dialekten. So sind in Sachsen (Leipzig, Wittenberg) Hochschulzentren entstanden, in denen die Meißner Variante der Literatursprache als Norm galt und praktiziert wurde.

Die niederdeutschen Dialekte wurden vor der Mitte des 17. Jh. aus den Schulen verdrängt und galten seither nur als Volksmundarten.

Im 18. Jh. erlangten Sachsen, Österreich und Brandenburg den Status politisch-wirtschaftlicher Zentren in Deutschland und hatten eine wichtige Rolle in sprachlichen Fragen gespielt. Bereits um die Wende zum 18. Jh. war die Nationalsprache grundsätzlich entwickelt. Dabei zeichnete sich eine Tendenz ab, nach der Deutschsprechende sich all-

mählich deutlicher dialektaler Merkmale entledigten. Gleichwohl wies aber die gesprochene Sprache eines jeden Deutschen starke dialektale Züge auf.

Die deutsche Sprachnorm bildete sich endgültig um die Wende zum 19. Jh. heraus, eine Vereinheitlichung der Umgangssprache erfolgte erst am Ende des 19. Jh. Die Kolonisten, die sich in der 2. Hälfte des 18. Jh. in Russland ansiedelten, hatten demzufolge keinen Kontakt zur deutschen Standardsprache.

Sprachliche Situation der Russlanddeutschen

Deutsche Auswanderer, die vor dem 18. Jh. nach Russland kamen, bildeten ihre Siedlungen in Städten. Am Anfang haben sie sich schnell assimiliert. Um die Mitte des 16. Jh. bewohnten sie meistens *Slobodas* (isolierte Stadtteile), in denen sie sich der deutschen Sprache bedienten. Sprachliche Spuren sind u.a. auf Grabsteinen, in Kirchenbüchern, Manuskripten und anderen Dokumenten zu finden, in der Privatkorrespondenz, aber auch in der seit der 1. Hälfte des 18. Jh. in Russland erscheinenden deutschen Presse, ferner in Archivalien deutscher Schulen sowie der Petersburger Akademie der Wissenschaften, die 1724 gegründet und in der zeitlich begrenzt die deutsche Sprache angewandt wurde.

Infolge der Politik von Katharina II. und ihren Nachfolgern, die deutsche Siedler in großer Zahl nach Russland holten, sind mit der Zeit im Land deutsche Sprachinseln entstanden, d.h. relativ kleine Sprachgemeinschaften, die von anderen Sprachen (zumeist war es natürlich Russisch) umgeben waren. Die Bedingungen, unter denen die deutschen Siedler lebten, begünstigten ihre Isolierung von anderssprachigen Nachbarn.

Deutsche Dialekte, die nach Russland mitgetragen wurden, verbreiteten sich in der Umgebung von St. Petersburg, in Zentralrussland an der Wolga, im Süden und im Norden der Ukraine, auf der Krim und im Nordkaukasus. Vor allem im Nordkaukasus, auf der Krim und im Ural sind mit der Zeit zahlreiche Tochterkolonien entstanden, die aus den ursprünglichen Mutterkolonien hervorgegangen sind.

In der ersten Periode waren die Bewohner der Sprachinseln monolingual, meistens verfügten sie über keine Russischkenntnisse. Der lokale deutsche Dialekt galt bei ihnen als die eigentliche Muttersprache. In den Kolonien benutzte man den mitgebrachten Dialekt bzw. einen Code, der ein Produkt von dialektalen Mischungs- und Angleichungsprozessen war. Die Isolierung von den ethnischen Gebieten begünstigte zwar eine Verfestigung gewisser sprachlicher Phänomene, aber die Sprache entwickelte sich im Einklang mit historisch bedeutenden, innersprachlichen Gesetzen weiter. Die Dialekte der Kolonisten, die sich in Russland vor dem 19. Jh. ansiedelten, haben sich dem Einfluss der deutschen Literatursprache entzogen. Auch in der Folgezeit konnte sie die benutzten Dialekte kaum beeinflussen, was auf räumliche Isolierung und erschwerten Zugang zur deutschen Literatur und Presse zurückzuführen ist. Für nahezu alle Kolonisten war der Dialekt ihre erste Sprache, ihre Muttersprache und das wichtigste Kommunikationsmittel zugleich.

In vielen Kolonien konnte man eine mosaikartige Dialektvielfalt erfahren. Nach Russland siedelten nämlich Bewohner nahezu aller deutschen Provinzen und angrenzenden Staaten um. In den Kolonien kam es mit der Zeit zu dialektalen Mischungs- und Angleichungsprozessen. Es sind dadurch neue, aus verschiedenen sprachlichen Elementen bestehende Dialektstrukturen entstanden. Ihr Wortschatz setzte sich zusammen

a) aus traditioneller Lexik (aus der Heimat mitgebracht bzw. von anderen deutschen Dialekten übernommen), b) Neologismen (gebildet auf der Basis der gesprochenen Dialekte für die Bezeichnung von neuen Erscheinungen) und c) Entlehnungen von der anderssprachigen Nachbarschaft.

Die deutsche Literatursprache in Russland zeichnete sich meist durch starke dialektale Färbung aus. Sie wurde u.a. in Konfessionsschulen verwendet, die von allen Kolonistenkindern besucht waren, im religiösen Leben sowie bei der Anfertigung von Dokumenten. Ihre Qualität variierte von Region zu Region und je nach dem Niveau der Sprachnutzer.

Die überwiegende Mehrheit von Kolonisten kannte die russische Sprache nicht. Sie hatten es aber nicht nötig. In den Kolonien war die Kenntnis des lokalen Dialekts ausreichend, um sich in allen Bereichen des Lebens zu verständigen. Russisch benutzte man nur bei Kontakten mit der Außenwelt, was auch keine gängige Praxis war. In verschiedenen Regionen des Imperiums kam es zu Kontakten der Deutschen mit lokaler ukrainischer, georgischer, aserbaidjanischer oder tadschikischer Bevölkerung, über sprachliche Folgen dieser Kontakte ist aber bisher nur wenig bekannt.

In der **Wolgaregion** hing die dialektale Differenzierung mit der Siedlungsstruktur der ersten Ankömmlinge aus deutschen Gebieten zusammen. Da die meisten aus Hessen stammten, waren unter den Wolgadeutschen hessische Dialekte am stärksten verbreitet. Vertreten waren der oberhessische (rund um Schotten und Büdingen), der südhessische (Frankfurt am Main – Mainz – Darmstadt), der hessisch-pfälzische (Worms – Odenwald), der westpfälzische (rund um Zweibrücken), der ostmitteldeutsche (Dialekte im östlichen Thüringen und Sachsen) und – bei den Mennoniten – der niederdeutsche Dialekt (westpreußische Mundarten rund um Danzig). Die Dialekte der Wolgadeutschen vermischten sich aber stark. Z.B. in der Kolonie Preuß, deren Gründer Kolonisten aus 129 Ortschaften waren und 4 diverse Dialektgruppen (niederdeutsch, mittelfränkisch, rheinfränkisch und hochdeutsch – hauptsächlich den schwäbischen Dialekt) vertreten haben, bildete sich in Ansätzen ein neuer Dialekttyp heraus, der Ähnlichkeiten mit dem südfränkischen Dialekt aufwies und sich sonst mit keinem der in Deutschland verwendeten Dialekte vergleichen ließ.

Die deutsche Literatursprache war ein Code einer kleinen Schicht von gebildeten Kolonisten, der in Form einer sozial beschränkten Diglossie mit dominierender Dialektvariante bestand. Der Code wurde in Pfarrschulen, während der Gottesdienste und kirchlichen Feierlichkeiten gebraucht. Die Kolonistenmassen verfügten nur über passive Kenntnisse der Literatursprache. Die Situation hat sich am Ende des 19. Jh. ein wenig gebessert, als lokale Presse und Literatur in deutscher Sprache zu erscheinen begann.

Es wird allgemein angenommen, dass in der besprochenen Zeit in der Wolgaregion sich keine regionale Variante der deutschen Sprache herausgebildet hat. Im Weg stand die Vielfalt der territorial getrennten Inseldialekte, das Fehlen eines dialektalen Kontinuums und eines starken städtischen Kulturzentrums, dessen Ausstrahlungskraft die umliegenden Siedlungen beeinflusst und die Sprache ihrer Bewohner dadurch modifiziert hätte.

In der **Schwarzmeerregion** waren die deutschen Kolonien bis Mitte des 19. Jh. wegen riesiger Entfernungen nicht nur von der anderssprachigen Nachbarschaft, sondern auch voneinander getrennt. Die Kolonisten stammten meistens aus Südwestdeutschland

(Baden, Württemberg, Pfalz, Nordelsass). Sie verwendeten den niederdeutschen Dialekt (westpreußische Mundarten um Danzig) sowie den mitteldeutschen (oberhessische, westrheinpfälzische, südrheinpfälzische Mundarten) und süddeutschen (nordelsässische, nordbadische, schwäbische, nordbayrische, diverse gemischte Typen – hauptsächlich schwäbisch-fränkische Mundarten) Dialekt. Viele in den Kolonien verwendete Mundarten bildeten eine eigenartige Mischung aus verschiedenen Dialekten. Sie wiesen u.a. solche Merkmale auf, die sich in geographischer Hinsicht gegenseitig ausgeschlossen haben (dialektale Merkmale stammten von den auf der deutschen Dialektkarte markierten Gebieten, die nicht selten weit voneinander entfernt waren). In den Dialekten der Schwarzmeerregion kamen außerdem Entlehnungen aus der ukrainischen Sprache vor.

In den Kolonien **Transkaukasiens** (vor allem in Georgien und Aserbaidschan) verwendete man schwäbische Dialekte. Da die deutschen Kolonisten Kontakte mit der Außenwelt gemieden haben, konnten die Dialekte lange Zeit ihre ursprüngliche Form beibehalten.

In **Wolhynien**, dessen deutsche Sprachinseln zu den größten auf russischem Territorium gehört haben, wirkten die Kolonisten lange Jahre nur in ihrem geschlossenen Kreis. Die Region war instabil, gekennzeichnet von häufigen Migrationsbewegungen. Die ersten Umsiedler (1. Hälfte des 19. Jh.) bedienten sich zumeist niederdeutscher Dialekte (75%), darüber hinaus benutzten sie auch mitteldeutsche (15%) und hochdeutsche (10%) Dialekte. Demnach verzichteten die Wolhyniendeutschen häufig auf Heimatdialekte zugunsten eines gemeinsamen Codes, der der Literatursprache nahe stand.

Im **Kaukasus**, in **Kasachstan**, **Sibirien** und **Zentralasien**, d.h. in den weiten Gebieten mit einer späteren Besiedelung, wurden die Dörfer nicht von den aus den deutschen Gebieten herkommenden Menschen gebaut, sondern von den Russlanddeutschen aus der Wolgaregion, der Schwarzmeerregion und aus Wolhynien. Dort sind Tochterkolonien entstanden. Anfangs benutzten die Kolonisten ihre Heimatdialekte, die beim Aufenthalt im russischen Imperium allmählich modifiziert wurden. In den genannten Gebieten konnte man nicht selten eine reiche Palette von Dialekten erleben. In der Siedlung Udalne im Altai-Gebirge (Sibirien) verständigte man sich z.B. im südfränkischen Dialekt, im benachbarten Dorf Jamburg im bayrischen, in den nahegelegenen Kolonien Kanny und Zabawne im südheßisch-pfälzischen und westpfälzischen und in den Mennonitendörfern im niederdeutschen Dialekt. Mit der Zeit erfolgte eine weitere Modifizierung von benutzten Dialekten.

Onomastik der Russlanddeutschen

Die Onymie der Russlanddeutschen ist wenig erforscht und beschrieben.

Das **anthroponymische** System des Russischen umfasst den Namen, den Namen des Vaters und den Nachnamen. Im Falle des deutschen Systems sind es der Vor- und Nachname. Die Kolonisten in Russland sind der deutschen Namenstradition gefolgt. Den Kindern vergaben sie die Namen ihrer Vorfahren und akzeptierten jahrhundertlang eine Reihe von gleichen Namen. Auch das Verzeichnis von Nachnamen war relativ bescheiden, da die Deutschen, die in ihrem geschlossenen Kreis wirkten, gezwungen waren, die Ehen lediglich untereinander zu schließen. Es war äußerst schwer, den Träger des Toponyms

zu identifizieren. Aus diesem Grund hat man Beinamen verwendet. Nach 1874 wurde in offiziellen Urkunden zusätzlich der Name des Vaters eingetragen. Patronyme wurden nach russischem Muster mithilfe russischer Suffixe konstruiert. Ein Problem waren deutsche Doppelnamen, etwa *Karl-Heinz*, und zwei Vornamen, z.B. *Johannes Georg* (was in der russischen Namensgebung nicht praktiziert wurde). Am Ende des 19. Jh. hat man in den Urkunden damit begonnen, deutsche Vornamen durch russische zu ersetzen, z.B. statt *Georg* wurde *Jegor* eingetragen. In den Kirchenbüchern hat man dagegen die Originalschreibung belassen. In russisch-deutschen Familien, die anfangs sehr selten waren, haben Kinder zeitweilig russische Vornamen bekommen. In einigen deutschbewohnten Gebieten (u.a. in der Schwarzmeerregion) wurden zwar russische Vornamen gemieden, aber man bediente sich gern der russischen Koseformen, z.B. *Anjuta* oder *Kolja*. In gewissen Situationen (z.B. während des Ersten Weltkrieges, um sich russischer Repression zu entziehen) tauschten die deutschen Siedler ihre Anthroponyme gegen russische oder russisch anmutende (z.B. *Irman* gegen *Irmanow*) aus.

Die **Toponymie** der Russlanddeutschen hing mit der aktuellen politischen Situation zusammen.

In der **Wolgaregion** z.B. haben die Kolonisten ihr oikonymisches System selbst geschaffen. Zunächst erfasste man mit Anthroponymen die Dorfvorsteher, der Wohnort wurde in der Art wie folgt angegeben: *Johann Nikel aus der Kolonie des Vorstehers Heinrich Wagnert*. Bald wurde der Eintrag auf den Familiennamen reduziert: *Kolonie Anton, Balzer, Bangert, Bauer, Beckersdorf* usw. Etwa 2–3 Jahre lang, d.h. bis zur Einführung der amtlichen Namen, waren es einzige Toponyme. In kurzer Zeit haben sie sich etabliert, durchgesetzt und blieben – inoffiziell – im Umlauf über weitere 150 Jahre. (In anderen Gebieten schuf man keine Oikonyme, die von den Familiennamen der Vorsteher abgeleitet waren.) Erste offizielle Oikonyme wurden in den Kolonien von russischen Werbern vergeben. Es handelt sich dabei um Widmungsamen, z.B. *Katharinenstadt* (zu Ehren der Zarin Katharina II.) oder *Paulskaja* (zu Ehren des Sohnes der Zarin, des künftigen Zaren Paul I.), auch *Susannental* (zum Andenken an die Frau eines russischen Werbers) oder Namen der Schweizer Kantone *Zürich* oder *Luzern*. Diese Toponyme waren im Hinblick auf die Wortbildungsmöglichkeiten sowie die Nominationsart heterogene Schöpfungen. Von den Kolonisten wurden sie nicht akzeptiert, da sie die Nominationsmotive nicht nachvollziehen konnten. Demzufolge verwendeten sie weiterhin die Familiennamen der Dorfvorsteher als Toponyme. Die Kolonien erhielten im Jahre 1767 offizielle Namen von russischen Behörden, was bereits bestehende Probleme in der Namensgebung noch zusätzlich erschwerte. Sie wurden häufig von den Namen der nahegelegenen Seen, Flüsse, Flüssen, Bäche oder Hügel abgeleitet. Die Siedlung *Weidenfeld*, die die Deutschen *Laub* nannten, wurde in *Tarlyk* (ein Nebenfluss der Wolga) umbenannt. Die Namen zeichneten sich durch geradezu beispiellose genetische Heterogenität aus und wurden von den Kolonisten, auch wenn sie den offiziellen Status erlangt haben, größtenteils nicht akzeptiert. Die Namen der Tochterkolonien konnten die Deutschen selbst wählen, das Oikonym musste aber durch die Versammlung der Dorfgemeinschaft bestätigt werden. Es dominierten imaginierte Namen, z.B. *Schöndorf* oder *Liebental*, häufig waren es Oikonyme, die an die verlassenen Mutterkolonien anknüpften, z.B. *Neu-Urbach* oder *Neu-Schilling*. Selten hing der Name mit den Eigenschaften der Umgebung (durchsichtige Motivation)

zusammen, in der die Kolonie gegründet wurde, z.B. *Straßendorf*. Die Namen waren homogen, sie gehörten vorwiegend zu toponymischen Komposita. Während des Ersten Weltkrieges erhielten alle Kolonien russische Namen, *Katharinenstadt* wurde z.B. in Екатеринбург, *Zürich* in *Зоркино* umbenannt. Die Kolonisten verwendeten trotzdem die ursprünglichen Oikonyme. Bei anderen Flurnamen, z.B. Hydronymen, übernahmen sie nach einer Anpassungszeit die vorgefundenen Bezeichnungen, die häufig orientalischer Provenienz waren, z.B. *Wolga* → *Wolge*, *Karamysz* → *Kramisch*. Kleineren geographischen Objekten wurden eigene Namen vergeben, z.B. *Stolpteich*, *Gaulsloch*. In der Namensgebung lässt sich eine starke dialektale Differenzierung nachweisen.

In der **Schwarzmeerregion** hießen die Kolonien häufig so, wie der Heimatort, aus dem die Kolonisten nach Russland ausgewandert sind, z.B. *Heidelberg*, mancherorts hatten die Namen konventionell-symbolischen Charakter, z.B. *Gnadenheim*. Auf der **Krim** überlagerte sich die deutsche Toponymie oftmals mit dem orientalischen Substrat. Man behielt das alte Oikonym, z.B. *Dewlat-Alli*, ersetzte es durch einen deutschen Namen, z.B. *Schönfeld* (früher *Koltomak*), man schuf sonst hybride Formen, z.B. *Schleich-Elli*, oder kalkierte türkische Namen, z.B. *Ak-Sakal* – *Weißer Bart*.

In **Transkaukasien** waren die deutschen Oikonyme oft Widmungsnamen, z.B. *Petersdorf* oder *Elisabethtal*. Die Tochterkolonien benannte man vielfach nach einem erprobten Schema, z.B. *Neu-Katharinenfeld*, oder nach traditionellen deutschen Bildungsschemata, z.B. *Traubenberg*.

Die in **Wolhynien** auftretenden Oikonyme unterschieden sich prinzipiell nicht von typischen deutschen Namen, sie enthielten solche Konstituenten wie *-dorf*, *-feld*, *-tal* usw. Als Oikonyme kamen Frauennamen (z.B. *Annette*) vor. Den Namen der Tochterkolonien wurde aber allgemein die Komponente *Neu-* vorangestellt, z.B. *Neu-Grüntal*.

Auch im **Kaukasus**, in **Kasachstan**, **Sibirien** und **Zentralasien** sind weitere Tochterkolonien entstanden. Meistens wurden auf sie die Namen der alten Kolonien übertragen, z.B. *Chortiza*, *Baronsk*, oder man benutzte die Komponente *Neu-*.

Russische Sprache und der Grad ihrer Beherrschung von der deutschen Minderheit

Die deutsche Minderheit besaß die geringsten Russischkenntnisse im ganzen Imperium. Der Bilinguismus, der für die Kommunikation in Sprachinselgemeinschaften notwendig ist, war den deutschen Kolonisten trotzdem lange Zeit fremd. Die im eigenen geschlossenen Kreis lebenden Ankömmlinge blieben bis 1917 in der Mehrzahl monolingual. Erst seit der 2. Hälfte des 19. Jh. kann man vom individuellen Bilinguismus sprechen. In den ersten Hundert Jahren gab es eigentlich keine Versuche, die Kolonisten zu russifizieren. Im Laufe der Zeit öffneten sie sich aber langsam für Außenkontakte. Auffallend waren Lücken in ihrem heimatlichen Vokabular, die es – hauptsächlich durch Entlehnungen – dringend zu füllen galt.

In den russischen **Städten** bildeten die deutschen Bewohner meistens einen Teil der Lokalelite (Militär, Ärzte, Kaufleute usw.), sie unterhielten Kontakte nach außen und kamen mit der russischen Sprache in Berührung. Sie waren ausgebildet, häufig kosmopolitisch, beherrschten leicht die Sprache und fügten sich schnell in die Umgebung ein.

Nicht selten schickten sie ihre Kinder in russische Schulen. Seit dem Ende des 19. Jh. schloss man häufiger Mischehen, gelegentlich sprach man Russisch auch zu Hause. Die Deutschen bekleideten auch hohe Ämter (Gouverneur, Kommandant, Vorsteher usw.), was gute Russischkenntnisse abverlangte. Ein Zeugnis des Bilinguismus der Deutschen, die in russischen Städten gelebt haben, sind u.a. von ihnen komponierte Lieder mit russischsprachigen Einfügungen.

In der **Wolgaregion** waren die deutschen Dialekte in den geschlossenen Bauernkolonien für eine lange Zeit ein ausreichender Code. Die Beherrschung des Russischen war ein komplizierter Prozess, der viel Zeit in Anspruch nahm. Nach einem Jahrhundert, seitdem die Kolonisten nach Russland gekommen waren, stellte der Dialektologe G. Dinges fest, dass in Texten, die in deutscher Sprache verfasst waren, knapp hundert Russizismen zu finden sind, darunter viele nicht usuelle oder nur in bestimmten Fachbereichen verwendete Entlehnungen (z.B. *Beloturka* 'eine Sorte Mehl'). Die Entlehnungen bezogen sich auf mehrere Bereiche des staatlich-gesellschaftlichen Lebens (z.B. *Starost* 'Landrat', *Ukas* 'Verordnung'), auf Stammesnamen und Nationalitäten (z.B. *Girgisen* 'Kirgisen'), Handels- und Wirtschaftsbeziehungen (z.B. *der Tschott* 'mit Abakus', *Sarpinka* 'eine Stoffsorte'), die Natur (z.B. *Steppe*), den Alltag und die materielle Kultur (z.B. *Matscha* 'Mütterchen', *Ambar* 'Speicher'). Sie waren innersprachlich bedingt und haben vor allem den Bedürfnissen im Bereich der sprachlichen Nominierung entsprochen. Ihre Art bleibt nur ein Beweis dafür, dass die Wolgadeutschen sich an ihre russischsprachige Umgebung nicht angepasst haben. Unter den erfassten Russizismen fehlen nämlich semantische und strukturelle Kalkierungen, die vom größeren Einfluss der russischen Sprache gezeugt hätten; außerdem erfolgte oft eine vollständige Anpassung von Entlehnungen an den Nehmerdialekt, was für den Monolinguisimus typisch ist. Auch weitere Untersuchungen bestätigten die Schlussfolgerungen von Dinges über geringe Kontakte der Kolonisten mit ihren russischsprachigen Nachbarn und deren spärliche Russischkenntnisse. In den Jahren 1914–1924, d.h. nach anderthalb Jahrhunderten des Aufenthaltes von Siedlern in Russland, entlehnten die Wolgadeutschen hauptsächlich die Namen der Gegenstände des täglichen Bedarfs, wodurch nur grundlegende Nominierungsbedürfnisse befriedigt werden konnten (z.B. *Malina*, *Penschak* 'Jackett'). Das Spektrum der Entlehnungen hat sich nicht vergrößert, obwohl seit 1833 Schulen für Kolonistenkinder mit Russisch als Unterrichtssprache gegründet wurden. Überdies bildete man neue Lehrer aus. Die aktivsten Kolonisten lernten aber Russisch kennen und ließen die Entlehnungen (es waren vielmehr Hörbelege als Beispiele aus geschriebenen Quellen) in die Sprache des Volkes einfließen, häufig in nur zufälliger grammatischer Form, z.B. *Kaftany* 'Kaftan' (Bezeichnung eines Kleidungsstückes). Die russische Sprache hörte man bei direkten Kontakten mit Nachbarn, z.B. bei Marktbesuchen. Nach den Reformen Alexander II. in den Jahren 1860–1890 wurden die Kolonisten ins allgemeine staatliche System (mit Russisch als Amtssprache) eingegliedert, mit dem Ziel, ihre vollständige Assimilierung zu erwirken. Russisch wurde in deutschen Schulen ein Pflichtfach. Die Russifizierungstendenzen, die am Ende des 19. Jh. zu beobachten waren, gaben den Auftakt zur Integration der Wolgadeutschen mit dem Rest der Bevölkerung. Ein niedriges Niveau des Russischunterrichts in den Schulen, Lehrermangel, überfüllte Schulklassen sowie unregelmäßige Teilnahme am Unterricht haben diesen Prozess noch zusätzlich erschwert. Die Kolonisten, die am Anfang des 20. Jh. in die russische Armee eingezogen wurden, zeichneten sich durch

völlige Unkenntnis des Russischen aus. Die Situation besserte sich ein wenig nach der Revolution des Jahres 1905. Damals sind Privatschulen entstanden, in denen der Russischunterricht auf hohem Niveau vermittelt wurde. Beruflich aktive Deutsche abonnierten russische Periodika. In den staatlichen Schulen war es aber weiterhin schwierig, die Amtssprache zu beherrschen. Die Einberufung in die Armee war der wichtigste Faktor, der zur Erhöhung der russischen Sprachkenntnisse in den deutschen Dörfern führte. Die männliche Jugend verbreitete außerdem Russizismen in ihren Familien und unter den Nachbarn. Nach der Einschätzung von Dinges benutzten die Wolgadeutschen in den Jahren 1876–1914 aktiv etwa 800 Russizismen. Die Zahl der sich im Umlauf befindlichen Russizismen war in verschiedenen Gemeinschaften unterschiedlich. In der Regel beherrschten die Frauen die russische Sprache nicht. Nach dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges ist die Zahl der Entlehnungen angewachsen. In der Öffentlichkeit wurde die Verwendung der deutschen Sprache verboten, etwa Hundert Tausend deutsche Kolonisten wurden in die russische Armee eingezogen. Der Bilinguismus schritt voran, in den Jahren 1914–1918 hat man etwa 700 neue Entlehnungen registriert. Sie wurden oft in nichtassimilierter Form verwendet. Eine große Gruppe von Wolgadeutschen kannte Russisch weiterhin nur vom Hören, noch lange Zeit war die Sprache ein Code, mit dem lediglich die Wolgaelite vertraut war.

In der **Schwarzmeerregion** haben sich meist nur wohlhabende deutsche Bauern angesiedelt. Ihre Kontakte mit der Umwelt beschränkten sich zunächst auf die Einstellung von Knechten und Zimmerleuten. Die Schwarzmeerdeutschen wehrten sich z.B. gegen die Einführung der russischen Sprache an allen deutschen Schulen, sie lehnten es ab, Russischlehrer aus eigenen Mitteln zu finanzieren, auch wenn unter ihnen solche Menschen fehlten, die Russisch hätten unterrichten können. Diese Einstellung hat sich in den 1860er Jahren verändert, besonders nach 1874, als man mit der Einberufung in die russische Armee begann. Russisch wurde dann die Unterrichtssprache, man sah es aber nicht gern, dass russische Lehrkräfte in den deutschen Schuleinrichtungen arbeiteten. Mit dieser Aufgabe wurden Küster beauftragt, das Niveau war dennoch niedrig. Die Kolonisten aus der Gegend von Mariupol kannten beispielsweise 1884 die russische Sprache nicht, über recht schwache Russischkenntnisse verfügten sogar die Aktivsten und Beweglichsten unter ihnen, auch die Verwaltungsvertreter. Durch Hörpraxis erlernten Russisch die Mennoniten, die unter russischer Aufsicht einen Wehrersatzdienst in nahegelegenen Waldgebieten leisteten. Fachspezifische Russizismen haben schließlich die Dialekte der Kolonisten bereichert. Auf der Grundlage der am Anfang des 20. Jh. durchgeführten Sprachanalyse, die die Bewohner der Insel Chortyza betraf, wurde festgestellt, dass der Einfluss der russischen Sprache auf ihren Dialekt nach 150 Jahren des Lebens in Russland gering war, auch wenn in fast jedem Bauernhof Knechte aus russischen Dörfern beschäftigt waren, auch wenn es eine Zentralschule gab, die junge Menschen auf die Arbeit als Russischlehrer vorbereitete, auch wenn die örtlichen Mennoniten häufig mit dem Slawentum in Berührung kamen (vgl. polnische Entlehnungen in ihrem Dialekt). Als Ursachen werden allzu große Unterschiede im Lebensstil der reichen Kolonisten und der armen slawischen Umgebung angegeben, damit hängt sonst die Abneigung zusammen, in den deutschen Schulen gebürtige Russen zu beschäftigen. Die entlehnte Lexik bezog sich auf das Landleben, z.B. *serei* 'Scheune', Lebensmittel, z.B. *boklāžan* 'Aubergine' oder *borš* 'Borschtsch', Hausgeräte, z.B. *duchofka* 'Backofen', Kleidung, z.B. *lapkə* 'Bastschuhe',

Verwandtschaftsgrade, z.B. *plamenik* 'Neffe', Berufsbezeichnungen, z.B. *izwošik* 'Fuhrmann', Krankheiten, z.B. *swinka* 'Mumps' u.a. Der Wortschatz spiegelte typische Realien wieder. Frühere Entlehnungen wurden schnell durch das dialektale System assimiliert, spätere verharrten in unveränderter Form, was vom zunehmenden individuellen Bilinguismus gezeugt hat. Am Ende des 19. Jh. waren es die Krimdeutschen, die die russische Sprache am besten beherrscht haben.

In den spät gegründeten Kolonien in **Transkaukasien** kannten die deutschen Siedler kein Russisch, was Folge einer strengen Trennung von der Außenwelt war. Nachdem allgemeiner Wohlstand in der 2. Hälfte des 19. Jh. gestiegen war, wurden Russischkenntnisse notwendig, um Handels- und Wirtschaftskontakte mit anderen Regionen anzuknüpfen. Erst 1880 wurde Russisch den Erwartungen der transkaukasischen Deutschen entsprechend ein Schulfach. Am Schulunterricht waren fast ausschließlich Knaben beteiligt, Mädchen hatten kein auffälliges Interesse am Lernen. Besser als Russisch beherrschten die Kolonisten die Sprachen der lokalen Bevölkerung (aserbaidschanisch, georgisch). Um die Jahrhundertwende blieb jedoch Deutsch der Grundcode, Russisch verstanden etwa 30% der Kolonisten. Der Militärdienst während des Ersten Weltkrieges und die Einquartierung russischer Truppen in Transkaukasien trugen zur Verbreitung der russischen Sprache bei.

Die sprachliche Situation der **Wolhyniendeutschen** ist kaum erforscht. Die Kolonisten lebten unter Wäldern und Sümpfen verstreut, was die Trennung noch begünstigte. Bis 1874 waren sie nicht wehrdienstpflichtig und hatten keine Kontakte mit der russischen Sprache. Deutsche Schulen unterstanden ab 1887 dem Bildungsministerium. Im Allgemeinen waren die Deutschen mit dem Russischunterricht für die Knaben einverstanden, lehnten es aber für die Mädchen ab. Das Niveau war sowieso niedrig. Zu einer gewissen Verbesserung der Russischkenntnisse kam es während des Ersten Weltkrieges.

Deutsche Kolonisten erschienen im **Kaukasus**, in **Kasachstan**, **Sibirien** und **Zentralasien** am Ende des 19. Jh. infolge späterer Umsiedlungen. Wie die Bewohner der von ihnen verlassenen Gebiete hatten sie beinahe keine Russischkenntnisse. Ältere Deutsche beherrschten die Sprache nicht, die Jugend lernte sie allmählich. Die Situation war besser in Städten als in den Kolonien, und unter Männern als Frauen. Eine Ausnahme waren die Mennoniten, die Russisch ein wenig besser beherrscht haben.

Russlanddeutsche als Volk

Das sprachliche Merkmal wird als ein sehr wichtiger, allerdings nicht ausreichender Faktor der ethnischen Identität betrachtet. Russlanddeutsche, die eine dialektal differenzierte Sprache, Kultur und Tradition verband, haben es nicht geschafft, sich im zaristischen Russland in ein eigenständiges Volk zu verwandeln. Sie bildeten dort eine nationale Minderheit, die in sozialer (Kolonisten, Bürgertum, Adel) sowie konfessioneller (Lutheraner, Katholiken, Orthodoxe, Mennoniten) und territorialer (Baltendeutsche, Bewohner von Moskau und St. Petersburg, Wolgadeutsche, Wolhyniendeutsche, Deutsche in Neurussland und Transkaukasien) Hinsicht keine Einheit bildete. Zwischen all diesen Gruppen gab es im Grunde keine Bindungen. In den Wurzeln getrennt haben die Russlanddeutschen einerseits gewisse Spezifika ihrer nationalen Kultur aufgegeben und sich von den Begebenheiten der deutschen Nation entfernt, andererseits haben sie viele Elemente der

russischen Kultur aufgenommen und sind den Problemen des russischen Volkes nähergekommen. In der Zeit des Niedergangs des russischen Imperiums gehörten sie weder zum deutschen noch zum russischen Volk. Ein Weg zu einer neuen Ethnie bahnte sich an.

Zur Geschichte der Erforschung der Sprache der Russlanddeutschen

Dialektale Erwähnungen zu Russlanddeutschen stammen aus der Mitte des 19. Jh., d.h. etwa 80 Jahre nach der Umsiedelung der Deutschen nach Russland. Erste sprachwissenschaftliche Untersuchungen im engeren Sinne hängen mit der Erarbeitung dialektologischer Fragebögen von dem deutschen Linguisten G. Wenker und mit der Entwicklung der Sprachgeographie zusammen. Die Fragebögen enthielten 40 schreibsprachlich formulierte Sätze. Sie wurden dann in mehrere Regionen versandt, mit der Bitte, diese Sätze in den lokalen Dialekt zu übertragen. Das gesammelte Material war eine Grundlage für die Erarbeitung eines deutschen Sprachatlas. Es war geplant, das Sprachmaterial aus dem russischen Imperium mitzuberechnen. A. Lonsinger brachte die Fragebögen nach Saratow, verschickte sie an deutsche Schulen in der Region und sammelte sie ein, nachdem sie ausgefüllt waren. Ihre Bearbeitung wurde aufgrund einer antideutschen Kampagne und des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs unterbrochen. Dessen ungeachtet schickte er die Fragebögen nach Marburg. Vor Ort wurden sie kopiert und an die Saratower Dialektologen G. Dinges und A. Dulson zurückgeschickt. W. Unwerth nutzte sie während des Krieges für die Befragung der russlanddeutschen Kriegsgefangenen. Er hat vorerst ihre Dialekte klassifiziert und ihr Auftreten auf der deutschen Dialektkarte markiert.

Systematische Erforschung der Dialekte der Russlanddeutschen hat nach der Oktoberrevolution begonnen, dauerte bis Anfang der 1930er Jahre und betraf die erste Periode der Stabilisierung und Entwicklung der Sprache der Russlanddeutschen in den Jahren 1763–1917. Dies geschah mit der Zustimmung der Behörden, die die Zusammenarbeit mit deutschen Wissenschaftlern unterstützten.

Die Erforschung der deutschen Dialekte in der **Wolgaregion** erfolgte in einem Sonderzentrum mit dem Sitz in Saratow (Engels), das auf Initiative von G. Dinges ins Leben gerufen wurde. Er war ein Wolgadeutscher, Ethnograph und Dialektologe. Er untersuchte den Einfluss der russischen Sprache auf die deutschen Dialekte in der Wolgaregion seit der Ansiedlung der Deutschen bis zur Gegenwart. Im Sonderzentrum hat er mit seinen Mitarbeitern breit angelegte Forschungen zu lokalen Mundarten der deutschen Siedler gestartet. Er sah kritisch die von A. Lonsinger gebrachten Fragebögen durch, stellte gewisse methodologische Mängel fest und wurde davon überzeugt, dass die Erforschung der Mundarten sich nicht nur auf die Fragebögen, sondern auch auf direkte Befragung von Dialektnutzern stützen soll. Er hielt es für notwendig, bei der Analyse von Siedlermundarten historische Daten zu berücksichtigen; geplant war die Erarbeitung eines Wörterbuchs der wolgadeutschen Dialekte und eines Atlas. Er erweiterte den Fragebogen von Wenker um zusätzliche Fragen und versandte ihn an die Schulen. In den Jahren 1919–1928 organisierte er einige dialektologische und ethnographische Expeditionen in die Kolonien der Wolgaregion. Die gewonnenen Sprachdaten wurden laufend bearbeitet und in eine Dialektkartei aufgenommen. Man sammelte ein imponantes sprachliches Material. Auf dessen Grundlage wurde die Klassifikation von U. Unwerth modifiziert. 1923 publizierte Dinges eine Sprachkarte der Mutterkolonien mit einer detaillierten

Beschreibung. Sie sollte dazu dienen, *Sprachatlas der Wolgadeutschen* zu erstellen. Aus politischen Gründen konnte dieser Atlas aber nicht erscheinen, er wurde erst 1997 von H. Jedig und N. Berend zum Abschluss gebracht. Im Rahmen der wissenschaftlichen Zusammenarbeit unterhielt Dinges Kontakte mit Deutschen und wurde nach Deutschland delegiert. Einer der hervorragendsten Mitarbeiter von ihm war A. Dulson, ebenfalls ein Wolgadeutscher. Anfangs konzentrierte er sich auf die Wiederherstellung der Verzeichnisse der ersten Kolonisten, um ihre ursprüngliche sprachlich-geographische Zusammenstellung zu rekonstruieren. Er untersuchte den Dialekt der Kolonie Preuß, schrieb darüber einige wichtige Beiträge, die nicht gedruckt wurden. Außerdem erforschte er den Dialekt der Kolonie Alt-Urbach. In den beiden Kolonien lebten Ankömmlinge aus mehreren Dutzend Ortschaften in Deutschland, die unterschiedliche dialektale Gebiete repräsentierten. Infolge der Angleichungs- und Assimilierungsprozesse sind in den Kolonien in Russland neue Varianten von Dialekten entstanden, die auf der deutschen Sprachkarte keine Entsprechungen hatten.

Am Anfang der 1930er Jahre hat in der Wolgaregion eine Hetzkampagne gegen die deutsche Intelligenz begonnen. A. Lonsinger, G. Dinges und ihre Mitarbeiter wurden unter dem Vorwurf konterrevolutionärer Tätigkeit, der Verbreitung des deutschen Nationalismus und der deutschen Propaganda sowie der Verstrickung mit einem ausländischen Spionagenetzwerk verhaftet (konkret ging es um die Veröffentlichung wissenschaftlicher Beiträge in Deutschland, Kontakte mit deutschen und bereits früher verhafteten wolgadeutschen Wissenschaftlern, den Ankauf wissenschaftlicher Literatur in Deutschland und den angeblich nationalistischen Charakter der bearbeiteten Lehrbücher. A. Lonsinger verbannte man nach Kasachstan, G. Dinges wurde eine längere Zeit im Gefängnis in Butyrki gehalten, dann nach Sibirien verschickt, wo er auch bald gestorben ist. Ein Teil des wertvollen Sprachmaterials und der Notizen wurde vernichtet, ein anderes Teil ging verloren.

Mit deutschen Dialekten in der **Newa-Region**, in der **Ukraine**, auf der **Krim**, im **Kaukasus** und in **Moldau** befasste sich das 1924 in Leningrad gegründete Zentrum zur Erforschung der deutschen Kolonien in Russland, dessen Leiter W. Schirmunski war – ein herausragender Sprachwissenschaftler. Bereits vor der Entstehung der Einrichtung untersuchte er zusammen mit seinem Schüler, A. Ströhm, einem Baltendeutschen, die Dialekte deutscher Kolonien in der Nähe von Leningrad. Ströhm bereitete darüber eine Abhandlung vor, in der er sich vor allem auf die Beschreibung des phonetischen Systems konzentrierte. Ein umfassender Auszug daraus wurde in Deutschland veröffentlicht. Schirmunski organisierte in den Jahren 1926–1930 dialektologische und folkloristische Expeditionen zu deutschen Siedlungen in der Sowjetunion. Dabei führte er Befragungen durch und nutzte die Fragebögen von Wenker, die um 200 neue Wörter ergänzt wurden. Bei ersten Expeditionen wurden die Kolonien bei Dnipropetrowsk, Berdjansk, Odessa und Mykolajiw untersucht. Bei der Bearbeitung der Volkslieder arbeitete er mit dem Russlanddeutschen H. Bachmann zusammen. A. Ströhm war am Fluss Molotschna und in der Oblast Mariupol tätig. Die Russlanddeutsche E. Johannson besuchte einige Kolonien auf der Krim. Die Kolonie Weiße Türme in der Oblast Tschernihiv besuchten die Studenten L. Zinder, T. Sokolska und W. Pogorelska. Insgesamt wurden 120 Mundarttexte aufgeschrieben, man sammelte über 400 ausgefüllte Fragebögen und registrierte über ein Tausend Volkslieder. Bei folgenden Expeditionen arbeiteten die Akademiker auf der Krim, in Transkaukasien, in der Gegend von Dnipropetrowsk, Odessa und Cherson sowie

bei Nowgorod. Es ist gelungen, ein umfangreiches dialektologisches und folkloristisches Material zu erfassen, dass hinterher bearbeitet und beschrieben wurde. Drei Diplomarbeiten über die Dialekte der Kolonie Weiße Türme wurden verfasst, erschienen sind auch zwei Artikel von E. Johannson über die Kolonien auf der Krim. Schirmunski publizierte in den Jahren 1926–1933 über ein Dutzend Beiträge über Dialekte und Folklore der Kolonisten, darunter zwei umfassende Monographien. Einige von diesen Arbeiten sind in Deutschland erschienen. Für den Forscher waren die deutschen Dialekte in Russland eine Art Laboratorium, das ihm erlaubte, solche Prozesse direkt zu verfolgen, die normalerweise jahrhundertlang andauern. Er war bemüht, den Mechanismus der sprachlichen Evolution zu erkennen und dieses Wissen als eine Grundlage für die Beurteilung analoger Prozesse zu nutzen, die in ferner Vergangenheit stattgefunden haben. Im Hinblick darauf wies er auf eine Bedingung hin, dem Dialektologen komplette historische Daten bereitzustellen. Mit der Erforschung aller alten Kolonien in der Nähe von Leningrad und in der Schwarzmeerregion ist Schirmunski und seinen Mitarbeitern gelungen, eine grammatische Beschreibung aller wichtigsten Dialekttypen zu erstellen, die für diese Gebiete kennzeichnend waren. Es wurde nachher eine Dialektkarte deutscher Kolonien in der südlichen Ukraine, auf der Krim und in Transkaukasien angefertigt. Die wesentlichsten sprachlichen Merkmale der Tochterkolonien wurden in Katalogkarten eingetragen. Es wurde dabei festgestellt, welche von den Dialekten, die auf der deutschen Dialektkarte markiert sind, von den Russlanddeutschen in der Ukraine, auf der Krim, in Transkaukasien und in der Nähe von Leningrad gesprochen waren. Bei der Gelegenheit entdeckte Schirmunski das Prinzip der Vermischung von Mundarten. Es ist ihm aufgefallen, dass primäre Merkmale der Mundarten, die von der üblichen literarischen Norm am stärksten abweichen, gegebenenfalls beseitigt werden. Sekundäre Merkmale, d.h. weniger ausgeprägte Unterschiede zwischen miteinander konkurrierenden Mundarten, treten entgegen, wonach es zur Festigung der Mundart kommt, die sich letztendlich durchgesetzt hat. Darüber entscheidet allerdings nicht nur die quantitative Überlegenheit der Mundartnutzer, sondern auch ihr höherer sozial-ökonomischer Status.

Infolge einer offen ablehnenden Haltung der sowjetischen Behörden hat W. Schirmunski am Anfang der 1930er Jahre seine Expeditionen zu den deutschen Kolonien abrupt unterbrochen. Von einem Tag auf den anderen hörte er auf, diesbezügliche Arbeiten zu veröffentlichen. So wie die Forscher, die sich mit den deutschen Dialekten in der Wolgaregion befasst haben, wurden W. Schirmunski und seine Mitarbeiter Opfer politischer Repression. Man warf ihnen konterrevolutionäre Tätigkeit vor, Leitung einer bewaffneten Organisation, Vorbereitung eines Aufstands gegen die Sowjetmacht und Verzerrung des Klassenkampfes in den Kolonien. W. Schirmunski war dreimal verhaftet. A. Ströhm wurde ins Arbeitslager nach Workuta geschickt und dann in die Republik Komi verbannt, wo er bald gestorben ist. Nach Karelien wurde H. Bachmann verbannt. E. Johannson wurde erschossen.

Die Erforschung der Dialekte deutscher Kolonisten wurde erneut erst in den 1960er Jahren aufgenommen. Viele unschätzbare Materialien, Aufzeichnungen und fertige Arbeiten aus den 1920er und 1930er Jahren gingen leider für immer verloren.

Формирование языка русских немцев (до 1917 г.)

Резюме

В этой части 3-томной монографии представлена первая стадия фазы стабилизации и развития языка русских немцев, т. е. период, охватывающий 1763–1917 гг. Глубокое понимание языковой ситуации переселенцев невозможно без знания основ истории немецкого языка.

Из истории немецкого языка

Hochdeutsch (общенемецкий литературный язык) сформировался на основе верхне-немецких диалектов (*Oberdeutsch*).

Потребность создать *общенемецкий язык стала зарождаться в нововерхне-немецкий период* (XIV–XVII вв.). Изобретение печатного станка ускорило процесс унификации. Печатники кодифицировали язык, ориентируясь на самые важные супрадиалектные варианты, и распространяли его. Это приводило к медленному отстранению диалектов. Издание *Библии* М. Лютера способствовало укреплению и экспансии восточнореднемецкой основы национального языка. Вследствие Реформации в школах было введено преподавание родного языка, и стали распространяться его новые нормы. Этот кодифицированный литературный язык получил название мейсенского.

В половине XVII в. в Германии, разделенной на 300 суверенных княжеств и 50 независимых городов, не сформировался центр государственности, способный объединить страну в языковом плане. Общенемецкий литературный язык начал формироваться в Саксонии (центральный восток Германии), так как именно восточнореднемецкий диалект являлся промежуточным звеном между наречным разнообразием на севере и юге. В Саксонии (в Лейпциге, в Виттенберге) были созданы центры высшего образования, распространяющие мейсенский вариант литературного языка.

Нижнемецкие диалекты до середины XVII в. были исключены из школ и превратились в народные говоры.

В XVIII в. Саксония, Австрия, Земля Бранденбург приобрели статус экономического и политического центра Германии и получили решающий голос в языковых вопросах. На рубеже XVII и XVIII вв. национальный язык в основном уже сформировался. Отмечалась тенденция к устранению выразительных диалектных особенностей, тем не менее, в речи каждого немца все еще наблюдались сильные диалектные различия.

Норма утвердилась окончательно на рубеже XVIII и XIX вв., унификация разговорной речи (*Umgangssprache*) произошла лишь в конце XIX в. Таким образом, колонисты, поселившиеся в России во второй половине XVIII в., еще не имели контакта со стандартным немецким языком.

Языковая ситуация российских немцев

До XVIII в. немцы, переехавшие в Россию, селились в городах и первое время быстро ассимилировались. Примерно с середины XVI в. они преимущественно компактно размещались в слободах (отдельных частях городов), где общались на немецком языке. Следы этого языка можно найти на надгробиях, в церковных книгах, в рукописях и других документах, в частной переписке, а также в немецкой прессе, издававшейся в России с первой половины XVIII в., в архивах немецких школ и Петербургской Академии наук, основанной в 1724 г. и некоторое время пользовавшейся немецким языком.

В результате политики Екатерины II и ее преемников, массово привозивших колонистов из Германии, в России стали формироваться немецкие языковые острова, т. е. относительно небольшие языковые поселения, окруженные морем иностранной, чаще всего русской, речи. Были созданы условия, способствующие дистанцированию колонистов от иноязычных соседей.

Диалекты, перенесенные из немецких земель, распространились по окрестностям Санкт-Петербурга, на Волге в Центральной России, на юге и севере Украины, в Крыму и на Северном Кавказе. С годами – главным образом на Северном Кавказе, в Крыму и на Урале – появились дочерние колонии, переселенные из первоначальных поселений.

На первом этапе немецкие жители островов были одноязычными и – как правило – не знали русского языка. Их родным языком считается местный немецкий диалект. В колониях говорили либо на диалекте, завезенном из Германии, либо на коде, возникшем в России в результате смешения диалектов. Изоляция от этнических территорий способствовала сохранению некоторых явлений, однако язык продолжал развиваться по внутренним правилам, унаследованным от многовекового прошлого. Диалекты колонистов, поселившихся в России до XIX в., не испытали влияния литературного языка, а с течением времени литературный немецкий – из-за пространственной изоляции и затрудненного доступа к немецкой литературе и печати – также имел ограниченные возможности влиять на их форму. Почти для всех колонистов диалект был первым, родным языком и важнейшим средством общения.

Первоначально во многих колониях создавалась мозаика диалектов, поскольку в Россию эмигрировали жители почти всех немецких земель и соседних стран. Со временем в большинстве колоний наблюдалось смешение и выравнивание диалектов. Из различных компонентов формировались новые, переселенческие немецкие диалекты. Их словарный запас расслаивался на традиционную лексику (завезенную с родины и почерпнутую из других немецких диалектов), неологическую лексику (созданную в диалектах для обозначения новых явлений) и заимствованную у иноязычных соседей.

Что касается литературного немецкого языка, то в России он обычно отличался ярко выраженной диалектной окраской. Он использовался в приходских школах, в которых обучались все дети колонистов, в религиозной жизни и в документах, создаваемых в колониях. Качество литературного немецкого языка варьировалось в зависимости от региона и культурного уровня говорящих.

Русским языком подавляющее большинство колонистов не владело, да и не был он им нужен, поскольку немцы жили в своих анклавах, где все сферы обслуживания местным немецким диалектом. Русский язык был полезен только для внешних контактов, но они не стали повсеместными. В различных регионах Российской империи имели место контакты между немцами и местным украинским, грузинским, азербайджанским, татарским и таджикским населением, однако об их возможных языковых последствиях известно мало.

В **Поволжье** диалектное разнообразие было связано со структурой расселения первых пришельцев из немецких земель. Большинство из них были выходцами из Гессена, поэтому наибольшее распространение среди немцев Поволжья имели гессенские диалекты. Существовали диалект верхнегессенский (окрестности Шоттена и Бюдингена), южногессенский (Франкфурт-на-Майне – Майнц – Дармштадт), гессенско-пфальцский (Вормс – Оденвальд), западнопфальцский (окрестности Цвайбрюккена), восточнорененемецкий (восточная Тюрингия и Саксония) и – среди меннонитов – нижненемецкий (западнопрусские диалекты из района Гданьска). Однако на Волге диалекты колонистов значительно смешались. Например, в колонии Пройсс, основанной пришельцами из 129 местностей, представляющих 4 диалектные группы (нижненемецкую, среднефранкскую, рейнско-франкскую и верхненемецкую, главным образом швабский диалект), выработался в общих чертах новый тип диалекта, сходный с южнофранкским диалектом, но не тождественный ни одному из диалектов, употреблявшихся в Германии.

Немецкий литературный язык был средством общения небольшой группы образованных колонистов. Он существовал в форме социально ограниченной диглоссии с доминирующей диалектной разновидностью. Его использовали в приходских школах, во время служб и церковных торжеств. Большинство колонистов обладало лишь пассивным знанием литературного немецкого языка. Ситуация несколько улучшилась в конце XIX в., когда пресса и местная литература стали издаваться на немецком языке.

Принято считать, что в рассматриваемый период в Поволжье не сформировалась никакая региональная разновидность немецкого языка (региолект). Ее формированию препятствовали разнообразие территориально разделенных островных диалектов, отсутствие диалектного континуума и отсутствие сильного городского культурного центра, распространяющегося на окружающие поселения и видоизменяющего язык их жителей.

В **Причерноморье** немецкие колонии до середины XIX в. – из-за огромных расстояний – были изолированы не только от иноязычной среды, но и друг от друга. Колонисты прибыли в основном из юго-западной Германии (Баден, Вюртемберг, Пфальц, северный Эльзас). Они использовали нижненемецкий диалект (западно-прусские диалекты из окрестностей Гданьска), средненемецкий (верхнегессен-

ский, западно-рейнско-пфальцский, южно-рейнско-пфальцский) и южногерманский (северный эльзасский, северный баденский, швабский, северный баварский, смешанные диалекты различных типов, главным образом швабско-франконский). Многие диалекты, использовавшиеся в колониях, представляли собой своеобразный конгломерат различных немецких диалектов. Они имели особенности, взаимоисключающие в географическом плане (одни должны были находиться в одной части диалектологической карты Германии, другие – в другой). В говорах Причерноморья встречались заимствования из украинского языка.

В колониях **Закавказья** (главным образом в Грузии и Азербайджане) говорили на швабских диалектах. Так как колонисты избегали внешних контактов, их диалекты долгое время сохранялись в чистом виде.

На **Волини**, одной из крупнейших территорий, занимаемых языковыми островами, колонисты долгое время оставались замкнутыми в своем кругу. Регион был нестабильным и характеризовался частыми миграциями. Первые поселенцы (первая половина XIX в.) использовали в основном нижненемецкие диалекты (75%), говорили также на средненемецких (15%) и верхненемецких (10%). Позднее волынские немцы часто отказывались от своих родных диалектов в пользу общего кода, близкого к литературному немецкому языку.

На **Кавказе**, в **Казахстане**, в **Сибири** и в **Средней Азии**, т. е. в районах поздней колонизации, села строили не немцы из Германии, а русские немцы из Поволжья, Причерноморья или Волини, основавшие там дочерние колонии. Первоначально они говорили на своих родных диалектах, видоизмененных за время пребывания в Российской империи. На этих территориях нередко можно было наблюдать богатую палитру диалектов. Например, на Алтае (Сибирь) в поселке Удалное говорили на южнофранкском диалекте, в соседней деревне Ямбург – на баварском, в близлежащих колониях Канны и Забавное – на южно-гессенско-пфальцском и западнопфальцском, а в меннонитских деревнях – на нижненемецком. Со временем некоторые диалекты претерпели дальнейшие модификации.

Ономастика российских немцев

Онимия российских немцев остается малоизученной и описанной.

Русская **антропонимическая** система включает имя, отчество и фамилию, тогда как немецкая формула именования состоит из имени и фамилии. Колонисты культивировали в России немецкие традиции именования. Они называли своих детей в честь предков и на протяжении веков довольствовались относительно постоянным набором имен. Список фамилий был также скромным, поскольку немцы, ограниченные своим кругом, были вынуждены жениться между собой. Такая ситуация серьезно затруднила идентификацию носителя антропонима. В качестве отличительного знака использовалось прозвище. После 1874 г. в официальных документах немцам были присвоены отцовские имена. Отчества созданы по русскому образцу с использованием русских суффиксов. Затруднения вызывали немецкие двойные имена, такие как *Карл-Хайнц*, а также два личных имени, например, *Йоханнес Георг* (практика в русской системе именования неизвестна). В конце XIX в. в документах немецкие имена были заменены русскими, например, вместо *Georg*

было написано *Egor*. Оригинальная версия имени сохранялась в церковных книгах записей. В смешанных русско-немецких семьях, поначалу встречающихся очень редко, дети иногда получали русские имена. В некоторых скоплениях немцев, в том числе в Причерноморье, русских имен избегали, но охотно использовали русские уменьшительные формы, например *Anjuta* или *Kolja*. В определенных ситуациях, например, чтобы избежать репрессий во время Первой мировой войны, немцы меняли свои антропонимы на русские или на те, которые звучали по-русски (например, *Irman* на *Irmanow*).

Топонимия российских немцев была связана с текущей политической ситуацией.

В **Поволжье** колонисты создали свою ойконимическую систему. Первоначально колонии обозначались антропонимами старост, а место жительства записывалось с помощью конструкций типа: *Johann Nickel aus der Kolonie des Vorstehers Henrich Wagnert* (Иоганн Никель из колонии старосты Генриха Вагнерма), вскоре обозначение сократилось до фамилии: колония *Anton*, *Balzer*, *Bangert*, *Bauer*, *Beckersdorf* и т.д. В течение 2–3 лет, до введения официальных названий, это были единственные топонимы. За этот короткий период они утвердились, получили широкое распространение и – неофициально – оставались в обращении в течение 150 лет. (На других территориях не образовывались ойконимы от фамилий старост). Первые официальные названия колониям дали рекрутеры («вызыватели»). Это были имена-посвящения, например *Katharinenstadt* (в честь царицы Екатерины II) или *Paulskaja* (в честь сына царицы, будущего царя Павла I), а также, например, *Susannental* (в память о жене рекрутера) и названия швейцарских кантонов, например, *Zürich* или *Luzern*. Эти топонимы были неоднородными как по производящим основам, так и по способам номинации. Они не прижились среди колонистов, не понимавших мотивов номинации и сохранивших в качестве топонимов фамилии старост. В 1768 г. российские чиновники дали колониям официальные названия, что еще больше усложнило ситуацию с наименованиями. Официальные топонимы часто образовывались от названий близлежащих озер, рек, речушек, ручьев, холмов, например, поселение *Weidenfeld*, которое немцы называли *Laub*, было переименовано в *Tarhyk* (река, приток Волги). Они отличались невероятной генетической гетерогенностью. Эти названия, используемые официально, в большинстве своем не были приняты среди колонистов.

Что касается дочерних колоний, то немцы могли сами давать им названия, но ойконим должен был быть одобрен собранием всей общины. Преобладали вымышленные названия, например *Schöndorf* или *Liebental*, часто встречались ойконимы, дублирующие названия покинутых материнских колоний, например *Neu-Urbach* или *Neu-Schilling*, прозрачные мотивации, связанные с особенностями местности, на которой основаны колонии, встречались редко, например, *Straßendorf* «придорожная деревня». Названия были однородными, обычно принадлежали топонимическим сложениям. Во время Первой мировой войны все колонии получили русские названия, например, *Katharinenstadt* был переименован в Екатериненштадт, *Zürich* стал называться *Зоркино*. Сами немцы оставались при своих первоначальных ойконимах. Что касается других географических названий, например, гидронимов, то

колонисты, как правило, перенимали – после адаптации – уже существующие наименования, часто восточного происхождения, напр. *Волга* → *Wolge*, *Карамыш* → *Kramisch*. Небольшим полевым объектам давались собственные названия, например, пруд немцы называли *Stolpteich*, тоню на озере – *Gaulsloch*. В этих наименованиях нашли отражение глубокие диалектные различия.

В **Причерноморье** колонии часто назывались в честь города в Германии, из которого прибыли их жители, например *Heidelberg*, или имели условно-символический характер, например, *Gnadenheim*. В **Крыму** нередко немецкая топонимика накладывалась на восточный субстрат: сохранялся старый ойконим, например, *Dewlat-Alli*, его заменяли немецким названием, например, *Schönfeld* (бывший *Колтомак*), создавались гибриды, например, *Schleich-Elli*, иногда калькировались турецкие наименования, например, *Ak-Sakal* («белая борода») – *WeisserBart*.

В **Закавказье** немецкие ойконимы принимали форму имен-посвящений, например, *Petersdorf* или *Elisabethtal*, дочерние колонии часто назывались по проверенному образцу, например, *Neu-Katharinenfeld*, или же по традиционным немецким схемам, например, *Traubenberg*.

Ойконимы, встречающиеся на **Волыни**, не отличались принципиально от типичных немецких наименований, включали топоформанты *-dorf*, *-feld*, *-tal* и др.

Встречались и женские личные имена в роли ойконимов, например, *Annette*. Названиям дочерних колоний предшествовал компонент *Neu-*, например, *Neu-Grüntal*.

На **Кавказе**, в **Казахстане**, в **Сибири**, в **Средней Азии** располагались дочерние колонии. Обычно им передавались названия старых поселений, например, *Chortiza*, *Baronsk*, или использовался формант *Neu-*.

Уровень владения русским языком среди немецкого меньшинства

Немецкое меньшинство владело русским языком на самом низком уровне во всей Империи. Двухязычие, неизбежное явление в сообществах языковых островов, долгое время отсутствовало у немецких колонистов. До 1917 г. немцы, замкнутые в своем кругу, оставались в основном одноязычными; со второй половины XIX в. среди них наблюдалось индивидуальное двухязычие. В течение первых ста лет не предпринималось никаких попыток русифицировать немцев. Со временем они постепенно открывались для внешних контактов, а в их родном словарном запасе обнаруживались пробелы, требовавшие срочного пополнения, главным образом за счет заимствований.

В российских **городах** немцы в основном принадлежали к элите (военные, медресы, купцы и т. д.), поддерживали внешние контакты и были знакомы с русским языком. Они были образованны, часто космополитичны, легко овладевали языком и вписывались в окружающую среду. Нередко городские немцы отдавали своих детей в русские школы. С конца XIX в. все чаще встречались смешанные браки, и иногда дома говорили по-русски. Немцы занимали и высокие должности (губернатор, комендант, начальник и т. д.), занятие которых требовало владения русским

языком. О двуязычии городских немцев свидетельствуют, в частности, созданные ими песни с русскими вставками.

В Поволжье, где немецкие диалекты долгое время оставались вполне достаточным кодом в замкнутых крестьянских колониях, освоение русского языка было сложным и поэтапным процессом. Спустя столетие после прибытия колонистов в Россию в текстах, отражающих их язык, диалектолог Г. Дингес встретил чуть менее сотни русизмов, среди которых было много временных заимствований или заимствований, употреблявшихся только определенными кругами (например, *Beloturka* «вид муки»). Заимствования касались сферы государственной и общественной жизни (например, *Starost* «староста», *Ukas* «указ»), названий племен и народностей (например, *Girgisen* «киргизы»), торгово-экономических отношений (например, *der Tschott* «на абак», *Sarpinka* «вид ткани»), природы (например, *Steppe* «степь»), быта и материальной культуры (например, *Matscha* «матушка», *Ambar* «житница»). Они были внутриязыковыми, обусловленными в основном номинативными потребностями. Их тип доказывает недостаточную интеграцию поволжских немцев с русскоязычной средой. Среди русизмов отсутствовали семантические и структурные кальки, что могло бы свидетельствовать о развитом влиянии русского языка, и обычно наблюдалась полная ассимиляция заимствований в диалекте-реципиенте, характерная для монолингвизма. Другое исследование подтвердило выводы Г. Дингеса о слабом контакте колонистов с соседями и незнании ими русского языка. Еще в 1914–1924 гг., после полуторавекового пребывания в России, немцы Поволжья по-прежнему преимущественно заимствовали названия предметов быта, удовлетворяя лишь основные номинативные потребности (например, *Malina*, *Penschak* «пиджак»). Спектр заимствований не расширился, несмотря на то, что с 1833 г. для детей колонистов открывались школы с русским языком обучения, а также готовились учителя. Русский язык выучили наиболее активные колонисты, и они передавали заимствования – на слух, а не из письменных источников – в речь народа, часто в случайной грамматической форме, например, *Kaftany* «кафтан» (для обозначения одного предмета одежды). Они знакомились с русским языком посредством прямого контакта со своими соседями, например, во время поездок на рынки. После реформ Александра II (1860–1890-е гг.) колонисты были включены в общегосударственную систему (с русским языком в качестве официального), призванную привести к их полной ассимиляции. Преподавание русского языка стало обязательным в немецких школах. Наблюдавшиеся в конце XIX в. русификаторские тенденции положили начало интеграции поволжских немцев с остальной частью общества. Этот процесс тормозился низким уровнем преподавания русского языка в школах, нехваткой учителей, переполненностью классов и плохой посещаемостью. В начале XX в. колонисты, направляемые в воинские части, отличались полным незнанием русского языка. Ситуация несколько улучшилась после революции 1905 г. Появились государственные школы с хорошим преподаванием русского языка, более профессионально активные немцы подписывались на русскую периодику, но освоить государственный язык в государственных школах по-прежнему было сложно. Самым значительным фактором распространения русского языка в немецких деревнях стала воинская повинность. Распространителями русизмов

в домашне-соседской среде становились молодые мужчины. По подсчетам Г. Дингеса, с 1876 по 1914 г. поволжские немцы использовали около 800 русизмов. Их количество в обороте варьировалось в отдельных общинах. Более того, женщины, как правило, не говорили по-русски. После начала Первой мировой войны темпы заимствования ускорились. Использование немецкого языка в публичной сфере было запрещено, около ста тысяч колонистов были призваны в русскую армию. Билингвизм прогрессировал медленно: с 1914 по 1918 г. было зарегистрировано около 700 новых заимствований. Они беспрепятственно функционировали даже в неассимилированной форме. Тем не менее, широкие слои населения практически не знали русского языка, и он долгое время оставался кодом лишь поволжской элиты.

В **Причерноморье** обычно селились богатые немецкие фермеры. Поначалу их контакты с окружающей средой ограничивались наймом батраков и плотников. Причерноморские немцы сопротивлялись попыткам ввести русский язык в школах и не хотели финансировать русских учителей. Между тем в их собственной среде ощущалась нехватка людей, которые могли бы преподавать русский язык. Установка по отношению к этому вопросу стала изменяться с 1860-х гг., особенно после 1874 г., когда началась воинская повинность. Русский язык был введен в школы, но носители языка по-прежнему неохотно принимались в немецкие учебные заведения. Преподавание возлагалось на ризничих (кистеров), уровень оставался низким. В 1884 г., например, колонисты из окрестностей Мариуполя не знали русского языка, даже самые активные и мобильные из них, включая представителей администрации, говорили на нем плохо. С другой стороны, меннониты, которые под приглядом русских несли срочную военную службу в лесах, привыкали к русскому языку. Они переносили специфические русизмы в диалекты колонистов. Анализ языка жителей острова Хортица в начале XX в. показал, что после 150 лет жизни в России влияние русского языка на их диалект было незначительным, несмотря на трудоустройство батраков из русских деревень на почти каждой ферме, несмотря на работу центральной школы, готовившей русских учителей из числа колонистов, и несмотря на то, что хортицкие меннониты соприкасались уже со славянским языком (см. заимствования из польского в их диалекте). Причину усматривают в слишком большой разнице в образе жизни богатых колонистов и бедного славянского окружения, а также в нежелании принимать на работу в школы носителей русского языка. Колонисты заимствовали лексику, связанную с деревенской жизнью, например *serei* «амбар», названия продуктов питания, например *boklāžan* «баклажан» или *borš* «борщ», домашней утвари, например *duchofska* «печь», одежды, например *lapka* «лапти», родственников, например *plāmenik* «племянник», профессий, например *izwošik* «кучер», болезней, например *swinka* «свинка» и др. В основном это лексика, обозначающая реалии русской жизни. Самые ранние заимствования сильно адаптировались к диалектной системе, более поздние употреблялись даже в неизменном виде, что свидетельствует о прогрессирующем индивидуальном двуязычии. В конце XIX в. лучше всех владели русским языком крымские немцы.

В поздно основанных колониях в **Закавказье** немецкие поселенцы не знали русского языка из-за строгой изоляции от окружающей среды. Во второй половине XIX в., по мере роста благосостояния, знание русского языка стало необходимым

для установления торговых и промышленных связей с другими регионами. В 1880 г. – в соответствии с ожиданиями закавказских немцев – в школах появился русский язык. Уроки посещали почти исключительно мальчики, девочки не утруждали себя обучением. Языки местных общин (азербайджанский, грузинский) колонисты знали лучше, чем русский. На рубеже веков их основным кодом оставался немецкий, а русский понимали около 30% колонистов. Во время Первой мировой войны распространению русского языка способствовала служба в армии и расквартирование русских войск в Закавказье.

Языковая ситуация немцев **Волыни** остается малоизученной. Колонисты жили среди лесов и болот, в дисперсном расселении, способствующем изоляции. До 1874 г. они не подлежали обязательной военной службе и не имели контактов с русским языком. В 1887 г. школы в колониях были переданы в ведение Министерства просвещения. Немцы согласились учить мальчиков русскому языку, но сопротивлялись обучению девочек. Уровень преподавания был низким. Знание русского языка несколько улучшилось во время Первой мировой войны.

На **Кавказе, в Казахстане, Сибири и Средней Азии** немцы появились в результате поздних (конец XIX в.) переселенческих движений. Как и жители покинутых ими территорий, они почти не знали русского языка. Как правило, немцы старшего возраста не говорили на этом языке, а молодежь медленно его усваивала. Ситуация была лучше в городах, чем в колониях, и среди мужчин, чем среди женщин. Исключение составляли меннониты, которые владели русским языком несколько лучше.

Российские немцы как народ

Языковой параметр считается очень важным фактором этнической идентичности, но отнюдь не достаточным. Российские немцы, объединенные общим языком (диалектно дифференцированным), культурой и традициями, не сумели превратиться в отдельную нацию в царской России. Они образовали там национальное меньшинство, различающееся в социальном отношении (колонисты, буржуазия, дворянство), в религиозном отношении (лютеране, католики, православные, меннониты) и территориально (балтийские немцы, жители Москвы и Петербурга, немцы Поволжья, Новороссии, Закавказья, Волыни). Между этими группами, по сути, не было никаких связей. Немцы в России, с одной стороны, потеряли – оторвавшись от своих корней – некоторые элементы своей национальной культуры и отделились от дел немецкой нации, но с другой стороны, они обогатились многими элементами русской культуры и стали ближе к делам русского народа. На закате империи российские немцы не принадлежали ни к немецкой, ни к русской нации. Они вступали на путь формирования нового этноса.

Из истории исследований языка российских немцев

Упоминания о диалектах русских немцев появляются с середины XIX в., т.е. примерно после 80 лет проживания колонистов в России. Начало собственно лингвистических исследований связано с разработкой диалектологических анкет немец-

ким лингвистом Г. Венкером и развитием лингвистической географии. Анкеты, содержащие 40 предложений на литературном немецком языке, были разосланы в различные регионы Германии с просьбой перевести их на местный диалект. Собранный материал был использован для создания лингвистического атласа Германии. В атлас планировалось включить также лингвистический материал из Российской империи. А. Лонсингер привез в Саратов анкеты Г. Венкера, разослал их по немецким школам и собрал заполненные анкеты. Он прервал их разработку из-за антинемецкой кампании, проводившейся в России, и начала Первой мировой войны. Анкеты были отправлены в Марбург, где они были переписаны, а копии переданы саратовским диалектологам Г. Дингесу и А. Дульсону. Во время войны В. Унверт обследовал с помощью анкет военнопленных – русских немцев, предварительно классифицировал их диалекты и определил их место на языковой карте Германии.

Систематические исследования диалектов российских немцев начались после Октябрьской революции. Они продолжались до начала 1930-х гг. и касались первого этапа стабилизации и развития, т.е. периода 1763–1917 гг. Власти были к ним благосклонны и поддерживали сотрудничество с учеными из Германии.

Исследованием немецких диалектов **Поволжья** занимался специальный Центр в Саратове, созданный по инициативе Г. Дингеса, поволжского немца, этнографа и диалектолога. Г. Дингес занимался проблемой русского влияния на диалекты поволжских немцев с момента их заселения и до наших дней. В Центре он и его коллеги провели обширное исследование местных поселенческих диалектов. Г. Дингес критически проанализировал анкеты А. Лонсингера, увидел в них методические недостатки и пришел к убеждению, что изучение диалектов должно осуществляться путем сочетания опросов с полевыми работами. Он видел также необходимость учитывать исторические данные при анализе поселенческих диалектов. Намеревался составить словарь поволжских диалектов и атлас. Г. Дингес расширил анкету Г. Венкера дополнительными вопросами, разослал его по школам, одновременно организуя многочисленные диалектологические и этнографические экспедиции в поволжские колонии в 1919–1928 гг. Полученные лингвистические данные постоянно обрабатывались и включались в картотеку. Было собрано внушительное количество лингвистического материала, и на его основе была пересмотрена классификация В. Унверта. В 1923 г. Г. Дингес опубликовал лингвистическую карту материнских колоний с их подробным описанием. Она должна была лечь в основу *Поволжского лингвистического атласа*. По политическим причинам атлас так и не появился; он был опубликован только в 1997 г. Г. Едигом и Н. Беренд. В рамках научного сотрудничества Г. Дингес поддерживал контакты с немцами и был командирован в Германию. Одним из наиболее выдающихся сотрудников Г. Дингеса был А. Дульсон, также поволжский немец. На первых порах этот исследователь сосредоточился на реконструкции списков первых колонистов, чтобы восстановить их первоначальный языковой и географический состав. Он исследовал диалект колонии Прейсс, написал о нем несколько ценных работ, ни одна из которых не была опубликована, а также диалект колонии Альт-Урбах. Обе колонии были заселены пришельцами из нескольких десятков местностей Германии, представлявшими различные диалектные ареалы немецкого языка. В России в результате процессов

ассимиляции и выравнивания в этих колониях были созданы новые диалекты, не имевшие аналогов на языковой карте Германии.

В начале 1930-х гг. в Поволжье началась кампания против немецкой интеллигенции. А. Лонзингер, Г. Дингес и их сотрудники были арестованы по обвинению в контрреволюционной деятельности, немецком национализме, немецкой пропаганде и связях с зарубежной шпионской сетью (в частности, за издание работ в Германии, контакты с немецкими учеными и ранее арестованными немцами Поволжья, за приобретение научной литературы в Германии, а также за якобы националистический характер выпускаемых ими учебников). А. Лонзингер был сослан в Казахстан, Г. Дингес после длительного пребывания в Бутырской тюрьме был отправлен в Сибирь, где вскоре умер. Часть ценного лингвистического материала и записей была уничтожена, часть утеряна.

Немецкими диалектами в **Невском регионе**, на **Украине**, в **Крыму**, на **Кавказе** и в **Молдавии** занимался Ленинградский центр по изучению немецких колоний в России, созданный в 1924 г. и возглавляемый выдающимся лингвистом В. Жирмунским. До создания центра В. Жирмунский вместе со своим учеником А. Штрёмом, балтийским немцем по происхождению, исследовал диалекты немецких колоний под Ленинградом. А. Штрём подготовил диссертацию на эту тему, сосредоточившись в основном на описании фонетической системы. Обширный отрывок из нее был опубликован в Германии. В 1926–1930 гг. В. Жирмунский организовывал диалектологические и фольклорные экспедиции по местам компактного проживания немецкого сельского населения в СССР, опрашивая информантов на местах и используя в своих исследованиях анкеты Г. Венкера, дополненные списком из 200 характеристических слов. В ходе первых экспедиций В. Жирмунский изучал колонии под Днепропетровском, Бердянском, Одессой и Николаевом, анализировал народные песни в сотрудничестве с русским немцем Х. Бахманом, А. Штрём работал на реке Молочной и в Мариупольском районе, российская немка Э. Иогансон посетила колонии в Крыму, студенты Л. Зиндер, Т. Сокольская и В. Погорельская отправились в колонию Белые Вежи в Черниговской области. Было сделано 120 записей диалектных текстов, собрано более 400 заполненных анкет, записано более 1 000 народных песен. Во время последующих экспедиций исследователи работали в Крыму, Закавказье, в окрестностях Днепропетровска, Одессы и Херсона, а также под Новгородом. Они собрали огромное количество диалектологического и фольклорного материала. Он был разработан и описан. Опубликованы три дипломные работы по диалектам колонии Белые Вежи, а также две статьи Э. Иогансон о крымских колониях. В 1926–1933 гг. В. Жирмунский издал более десятка работ по диалектам и фольклору немецких колонистов, в том числе две монографического характера. Некоторые из этих работ были опубликованы в Германии. Исследователь относился к немецким диалектам в России как к своеобразной лаборатории, позволяющей ему практически вживую наблюдать за процессами, которые в нормальных условиях протекают на протяжении столетий. Он пытался осознать механизм эволюции языка и использовать эти знания как основу для суждений об аналогичных процессах, происходивших в далеком прошлом. Он указывал на необходимость наличия у диалектологов полных исторических данных. Изучив все

старые колонии Ленинградской области и Причерноморья, В. Жирмунский и его коллеги сумели создать грамматическое описание важнейших типов диалектов, встречающихся в этих районах. Была создана диалектологическая карта старых немецких колоний на юге Украины, в Крыму и Закавказье. Наиболее значимые языковые особенности дочерних колоний были отмечены на каталожных карточках. Установлено, на каких диалектах, обнаруженных на диалектной карте Германии, говорят российские немцы в Украине, Крыму и Закавказье, а также в Ленинградской области. В то же время В. Жирмунский открыл основной принцип смешения диалектов. Он заметил, что в этом процессе устраняются первостепенные черты диалектов, т. е. те, которые наиболее сильно отклоняются от литературной нормы. Вторичные черты, т. е. слабее выраженные различия между конкурирующими диалектами, борются друг с другом, и победитель закрепляется. Победа определяется не только численным преимуществом носителей данного диалекта, но и их более высоким социальным и экономическим статусом.

В начале 1930-х гг. из-за открытой враждебности советских властей В. Жирмунский резко прекратил свои экспедиции в немецкие колонии. В одночасье он также перестал публиковать работы по ним. Как и исследователи немецких диалектов Поволжья, В. Жирмунский и его коллеги подверглись репрессиям. Их обвиняли, в частности, в контрреволюционной деятельности, руководстве вооруженной организацией, подготовке восстания против советской власти, извращении классовой борьбы в колониях. В. Жирмунский был трижды арестован, А. Штрём отправлен в трудовой лагерь в Воркуте, затем в республику Коми, где он умер, Х. Бахман был отправлен в Карелию, Э. Иогансон была расстреляна.

Исследования диалектов немецких колонистов возобновились только в 1960-е гг. Многие бесценные материалы, заметки и готовые работы 1920–1930-х гг. были безвозвратно утеряны.

Thumaczenie: Jolanta Mędelska